

**ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ МОЛИЯ ВА ИҚТИСОДИ ТОҶИКИСТОН
ТАДЖИКСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
TAJIK STATE UNIVERSITY OF FINANCE AND ECONOMICS**

**ПАЁМИ
МОЛИЯ ВА ИҚТИСОД
№2 (41)
(мачаллаи илмӣ-амалӣ)**

**ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ
ВЕСТНИК
№2 (41)
(научно-практический журнал)**

**THE FINANCE AND ECONOMIC
BULLETIN
№2 (41)
(science-practical journal)**

Душанбе, 2024

Сармухаррир

Абдуалимзода Ҳ.А. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, ректори Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Муовинони сармухаррир:

Саидмуродов Л.Ҳ. – узви вобастаи АМИТ, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи муносибатҳои молиявӣ-қарзии байналхалқии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Қодиров Ф.А. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Аъзои ҳайати таҳририя:

Хайрзода Ш.Қ. - доктори илмҳои иқтисодӣ, ректори Донишгоҳи давлатии Данғара

Раҳимзода Ш. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, директори Институти иқтисодиёт ва демографияи АМИТ

Эргашев Р.Х. - доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи иқтисодиёти Донишқадаи муҳандисию иқтисодии Қаршии Ҷумҳурии Ўзбекистон

Фақеров Ҳ.Н. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи иқтисоди корхонаҳо ва соҳибқарорӣ Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Ҷонмамадов Ш.Б. - доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи иқтисодиёти ҷаҳон ва тичорати байналмилалӣ Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Аминов И. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи менечменти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Шарипов Б.М. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Қандиёрова Д.О. - доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Мирсаидов С.А. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи фаъолияти гумрукии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Содиқов М.С. – доктори илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи иқтисодиёти ҷаҳон ва тичорати байналмилалӣ Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Сафаров Б.Г. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, муовини ректор оид ба робитаҳои байналмилалӣ Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Фарайдунов О.Қ. - номзади илмҳои физика-математика, Сардори раёсати илм ва инноватсияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Убайдуллоев Ф.К. - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, директори Парки технологияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон

таҳти №242/МҚ– 97 аз 12.04.2022 сабти ном шудааст.

Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, 2022

Паёми молия ва иқтисод

Маҷалла ба Феҳристи тақризшавандаи маҷаллаҳои илмии КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон шомил буда, дар он натиҷаҳои асосии илмии рисолаҳо барои дарёфти дараҷаи илмии доктор ва номзади илм чоп мешаванд.

Маҷалла шомили пойгоҳи иттилоотии Намояи иқтибосоварии илмии Россия (НИИР) шудааст.

Главный редактор

Абдуалимзода Х.А. – кандидат экономических наук, доцент, ректор Таджикского государственного финансово-экономического университета

Заместители главного редактора:

Саидмуродов Л.Х. – член-корр. НАНТ, доктор экономических наук, профессор кафедры международных финансово-кредитных отношений Таджикского государственного финансово-экономического университета

Кодиров Ф.А.– кандидат экономических наук, доцент, проректор по науке Таджикского государственного финансово-экономического университета

Редакционная коллегия:

Хайрзода Ш.К. - доктор экономических наук, ректор Дангаринского государственного университета

Рахимзода Ш. – доктор экономических наук, профессор кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета, директор Института экономики и демографии НАНТ

Эргашев Р.Х. - доктор экономических наук, профессор кафедры экономики Каршинского инженерно-экономического института Республики Узбекистан

Факеров Х.Н. – доктор экономических наук, профессор кафедры экономики предприятия и предпринимательства Таджикского государственного финансово-экономического университета

Джонмамадов Ш.Б. - доктор экономических наук, профессор кафедры мировой экономики и международной торговли Таджикского государственного финансово-экономического университета

Аминов И. - доктор экономических наук, профессор кафедры менеджмента Таджикского государственного финансово-экономического университета

Шарипов Б.М. – доктор экономических наук, профессор кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета

Кандиёрова Д.О. - доктор экономических наук, профессор кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета

Мирсаидов С.А. - доктор экономических наук, профессор кафедры таможенной деятельности Таджикского государственного финансово-экономического университета

Содилов М.С. - доктор экономических наук, доцент, заведующий кафедрой мировой экономики и международной торговли Таджикского государственного финансово-экономического университета

Сафаров Б.Г. – кандидат экономических наук, доцент, проректор по международным связям Таджикского государственного финансово-экономического университета

Фарайдунов О.К. – кандидат физико-математических наук, Начальник управления по науке и инновации Таджикского государственного финансово-экономического университета

Убайдуллоев Ф.К. - кандидат экономических наук, доцент, директор Технологического парка Таджикского государственного финансово-экономического университета

Журнал печатается на таджикском, русском и английском языках.

Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики

Таджикистан под №242/ЖР - 97 с 12.04.2022г.

Таджикский государственный финансово-экономический университет, 2022

Финансово-экономический Вестник

Журнал входит в Перечень рецензируемых научных журналов ВАК при

Президенте Республики Таджикистан, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученых степеней доктора и кандидата наук.

Журнал включен в Российский индекс научного цитирования (РИНЦ).

CHIEF EDITOR

Abdualimzoda H. A. – candidate of Economic sciences, Associate Professor, Rector of the Tajik State University of Finance and Economics

DEPUTY CHIEF EDITORS:

Saidmurodov L. H. – Corresponding Member of National Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of International Finance and Credit Relations of Tajik State University of Finance and Economics

Qodirov F.A.– candidate of Economic sciences, Associate Professor, Vice-Rector for Science of the Tajik State University of Finance and Economics

EDITORIAL BOARD:

Khayrzoda Sh.Q. - Doctor of Economic Sciences, Rector of the Danghara State University

Rahimzoda Sh. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Banking of the Tajik State University of Finance and Economics, Director of the Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan

Ergashev R.Kh. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Economics, Karshi Engineering and Economic Institute of the Republic of Uzbekistan

Faqerov H.N. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Economic of enterprise and Entrepreneurship of the Tajik State University of Finance and Economics

Jonmamadov Sh.B. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of World Economy and International Trading of the Tajik State University of Finance and Economics

Aminov I. - Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department Management of the Tajik State University of Finance and Economics

Sharipov B.M. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Banking of Tajik State University of Finance and Economics

Qandiyorova D.O. - Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Economic Theory of the Tajik State University of Finance and Economics

Mirsaidov S.A.– Doctor of Economic Sciences, Professor of the department of customs activities of the Tajik State University of Finance and Economics

Sodiqov M.S. – Doctor of Economic Sciences, the Head of Department of the World economy and international business of the Tajik State University of Finance and Economics

Safarov B.G. – candidate of Economic sciences, associate professor, Vice-Rector on International Relations of the Tajik State University of Finance and Economics

Faraidunov O.Q. - candidate of Physical and Mathematical Sciences, Head of the Department of Science and Innovation of the Tajik State University of Finance and Economics

Ubaydulloev F.K. – candidate of Economic sciences, associate professor, the Director of Technological Park of the Tajik State University of Finance and Economics

The journal is printed in Tajik, Russian and English languages.

The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan №242/ЖР – 97 from 12.04.2022

The Tajik State University of Finance and Economics, 2022

The Finance and Economic Bulletin

The journal is included in the list of scientific journals of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan, in which the main scientific results of dissertations for the degree of doctor and candidate of science should be published.

The journal is included in the Russian Science Citation Index (RSCI).

УДК: 338.2

МЕЖДУНАРОДНЫЕ МОДЕЛИ РИСК-МЕНЕДЖМЕНТА И ВОЗМОЖНОСТИ ИХ ПРИМЕНЕНИЯ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ ХЛОПКООЧИСТИТЕЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Содиков Рахмон Хамроевич

Аннотация. В данной статье рассмотрены следующие основные широко распространенные международные модели управления рисками: ISO 31000:2009, FERMA, COSO. Сравнительно анализируя данные международные модели риск-менеджмента, автор пришел к выводу, что для отечественных предприятий хлопкоочистительной промышленности самым приемлемым является модель COSO, так как способствует эффективному управлению всех возможных рисков. Автором выделены основные аспектами модели COSO. На основе широко признанных международных моделей автором разработано модель процесса риск-менеджмента на отечественных предприятиях хлопкоочистительной промышленности и кратко рассмотрены каждый этап этого процесса. Автором выделены некоторые методы, рекомендованные в модели FERMA, которые можно применять в ходе идентификации рисков предприятий хлопкоочистительной промышленности. Автором предлагается варианты классификации рисков предприятий хлопкоочистительной промышленности. Разработана форма для описания рисков на основе модели FERMA и карта рисков предприятия хлопкоочистительной промышленности, позволяющая наглядно представить распределение рисков по отношению к уровню терпимости. Подчеркивается, что применение международных моделей управления рисками, безусловно, способствует решению задачи предприятий хлопкоочистительной промышленности по формированию эффективной системы риск-менеджмента. Автором сформулированы предложения о возможности применения зарубежных подходов и мероприятия по управлению рисками на отечественных предприятиях хлопкоочистительной промышленности.

Ключевые слова: риски, международные модели риск-менеджмента, предприятия хлопкоочистительной промышленности, идентификация рисков, мониторинг рисков, оценка рисков, минимизация ущерба, классификация рисков, метода экспертной оценки, карта риска.

Для цитирования: Содиков, Р. Х. международные модели риск-менеджмента и возможности их применения на предприятиях хлопкоочистительной промышленности Республики Таджикистан / Р. Х. Содиков // Финансово-экономический вестник. – 2024. – № 2(41). – С. 5-15

АМСИЛАҲОИ БАЙНАЛМИЛЛАЛИИ ИДОРАКУНИИ ХАВҒҲО ВА ИМКОНИЯТҲОИ ИСТИФОДАИ ОНҲО ДАР КОРХОНАҲОИ САНОАТИ ПАХТАТОЗАКУНИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Содиков Рахмон Хамроевич

Аннотатсия. Дар ин мақола амсилаҳои асосии байналмиллалӣ васеъ паҳншудаи зерини идоракунии хавфҳо баррасӣ шудааст: ISO 31000:2009, FERMA, COSO. Дар асоси таҳлили қиёсии амсилаҳои байналмиллалӣ мазкури идоракунии хавфҳо, муаллиф ба хулосае омадааст, ки барои корхонаҳои саноати пахтадозакунӣ ватанӣ амсилаи COSO аз ҳама қобили қабул аст, зеро он ба идоракунии самараноки тамоми хавфҳои имконпазир мусоидат мекунад. Муаллиф ҷиҳатҳои асосии модели COSO-ро ҷудо намудааст. Муаллиф дар асоси амсилаҳои байналмиллалӣ васеъ эътирофшуда амсилаи ҷараёни идоракунии хавфҳо дар корхонаҳои саноати пахтадозакунӣ ватанӣ таҳия намуда, ҳар як марҳилаи ин равандро мухтасар баррасӣ кардааст. Муаллиф баъзе усулҳои, ки дар амсилаи FERMA тавсия шудаанд, ҷудо кардааст, ки онҳоро дар ҷараёни ошкор намудани хавфҳо дар корхонаҳои саноати пахтадозакунӣ истифода бурдан мумкин аст. Муаллиф вариантҳои таснифи хавфҳои корхонаҳои саноати пахтадозакунӣ пешниҳод кардааст. Шакли тавсифи хавфҳо дар асоси модели FERMA ва харитаи хавфҳо барои корхонаҳои саноати пахтадозакунӣ таҳия шудааст, ки имкон медиҳад тақсимоти хавфҳо дар робита бо сатҳи таҳаммулпазирӣ нишон дода шавад. Таъкид шудааст, ки истифодаи амсилаҳои байналмиллалӣ идоракунии хавфҳо, бешубҳа, дар ҳалли вазифаҳои корхонаҳои саноати пахтадозакунӣ дар ташики системаи самараноки идоракунии хавфҳо мусоидат мекунад.

Муаллиф оид ба имкони истифодаи равишҳои хориҷӣ ва чорабиниҳои идоракунии хавфҳо дар корхонаҳои саноати пахтаозакунӣ ватанӣ пешниҳодҳо таҳия кардааст.

Калидвожаҳо: хавфҳо, амсилаҳои байналмиллалии идоракунии хавфҳо, корхонаҳои саноати пахтаозакунӣ, муайян кардани хавфҳо, мониторинги хавфҳо, баҳодихии хавфҳо, кам кардани зарар, таснифоти хавфҳо, усули баҳодихии экспертӣ, харитаи хавф.

INTERNATIONAL MODELS OF RISK MANAGEMENT AND POSSIBILITIES OF THEIR APPLICATION AT COTTON GINNING INDUSTRY ENTERPRISES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Sodikov Rahmon Khamroevich

Annotation. This article discusses the following main widespread international risk management models: ISO 31000:2009, FERMA, COSO. Comparatively analyzing these international risk management models, the author came to the conclusion that for domestic enterprises in the cotton ginning industry, the COSO model is the most acceptable, as it contributes to the effective management of all possible risks. The author highlights the main aspects of the COSO model. Based on widely recognized international models, the author has developed a model of the risk management process at domestic enterprises in the cotton ginning industry and briefly examined each stage of this process. The author has highlighted some methods recommended in the FERMA model that can be used to identify risks in the cotton ginning industry. The author proposes options for classifying the risks of enterprises in the cotton ginning industry. A form has been developed for describing risks based on the FERMA model and a risk map for the cotton ginning industry, which allows one to visualize the distribution of risks in relation to the level of tolerance. It is emphasized that the use of international risk management models certainly contributes to solving the problem of enterprises in the cotton ginning industry in creating an effective risk management system. The author has formed proposals on the possibility of using foreign approaches and risk management measures at domestic enterprises in the cotton ginning industry.

Key words: risks, international risk management models, cotton ginning industry enterprises, risk identification, risk monitoring, risk assessment, damage minimization, risk classification, expert assessment methods, risk map.

Постановка проблемы. В настоящее время в условиях неопределенности и неустойчивости мирового хозяйства деятельность промышленных предприятий подвергается различными рисками. С целью обеспечения эффективной деятельности и уменьшении отрицательных результатов неблагоприятных ситуаций, промышленным предприятиям следует идентифицировать, анализировать, оценить потенциальных рисков, формировать и развивать систему управления рисками, т.е., риск-менеджмент. В условиях обострения конкурентной борьбы и перехода к цифровым технологиям у промышленных предприятий возникают новые риски, что вызывает необходимость уделение особого внимания культуру риск-менеджмента. Следовательно, управление рисками в нынешних условиях становится одним из первостепенных направлений деятельности современных промышленных предприятий, в том числе, предприятий хлопкоочистительной промышленности. Поэтому исследование и определение возможности применения международных моделей риск-менеджмента на предприятиях хлопкоочистительной промышленности Республики Таджикистан способствует формированию и развитию эффективной системы управления рисками.

Анализ последних исследований и публикаций. Теоретические и методологические вопросы формирования и развития моделей управления рисками на промышленных предприятиях нашли отражение в работах следующих зарубежных авторов: В. Антикарова, Л.А. Астаниной, Х. Ахьюджи, А.В. Бухвалова, М. Беттера, Р. Воккера, М. Воллса, Ф. Гловера, М.В. Грачевой, Д. Канеманна, Т. Коупленда, Ф. Кэрона, В.Н. Лившица, Дж. Линтнера, А.А. Лобанова, Г. Марковица, Н.Б. Мироносецкого, В.А. Москвина, Дж. Моссина, Д. Прелека, А. Ригемонти, А.Б. Секерина, С.А. Смоляка, А. Тверски, М. Фумэгэлли, В. Шарпа и др.

Для систематизации представления о рисках в 1995 году был опубликован первый национальный австралийско-новозеландский стандарт по риск-менеджменту AS/NZS 4360:1995. Основу данного стандарта составили научные труды Роберта Мориса, Расселла Галлахера, Дугласа Бароу, Джозефа Кеннет Эрроу и др.

Начиная с конца XX века исследование вопросов стандартизации в области управления рисками происходит на международном, национальном и даже отраслевом уровне. Свидетельством тому являются стандарт разработанный Комитетом спонсорских организаций комиссии Тредвея (COSO, США), стандарт Федерации

европейских ассоциаций риск-менеджеров (FERMA), стандарт по управлению рисками ISO 31000:2009, а также национальные стандарты принятые в государствах с англосаксонским правом (Япония, Новая Зеландия и Австралия, Канада, Великобритания и др.). Кроме того, уже разработано различных специфических стандартов для использования в отдельных сферах деятельности, видах бизнеса или ситуациях, связанных с вопросами риск-менеджмента. Один из таких стандартов является Европейская директива Солвенс II, выработанная в 2010 году для страхового сектора.

Цель данной статьи - проанализировать международные модели риск-менеджмента и определить возможности их применения на предприятиях хлопкоочистительной промышленности Республики Таджикистан.

Изложение основного материала. Система риск-менеджмента - это один из важных элементов системы управления предприятием, которая направлена на идентификации, анализа, оценки и уменьшении уровня потенциальных рисков. Риск-менеджмент предназначена для минимизации воздействия возможных отрицательных влияния

риска, а также эффективное применение имеющихся потенциалов с максимальной пользы для функционирования предприятия.

В нынешних условиях в международной практике широко применяются три основные концептуальные модели риск-менеджмента:

- модель ISO 31000:2009 «Риск-менеджмент - Принципы и руководства по применению»;

- модель FERMA (стандарт, разработанный Федерацией европейских ассоциаций риск-менеджеров (Federation of European Risk Management Associations, FERMA);

- модель COSO, разработанный Комитетом организаций - спонсоров Тредуэйской комиссии для оценки внутреннего контроля [7, с.1166].

Эти перечисленные модели предусматривают некоторые взгляды «идеальной» системы риск-менеджмента, т.е. устанавливают определенные критерии для предприятия, которые применяют систему управления рисками. Одновременно с этим, данным моделям характерны определенные различные концепции «идеального» процесса управления рисками. Исходя из этого, коротко будем осуществить сравнительный анализ вышеперечисленных моделей риск-менеджмента (табл. 1).

Таблица 1. Сравнительный анализ основных международных моделей риск-менеджмента

Критерий анализа	Название модели		
	ISO 31000:2009	FERMA	COSO
Основная цель	Поддержка процесса развитию стандартизации в рамках управления рисками	Получение предельной выгоды	Обеспечение равновесия между объемом получаемой выгоды и получаемых рисков
Подходы риск-менеджмента	На основе оценки рисков, которые входят в процесс риск-менеджмента	Управление на основе организация работ всех структур	Постоянный мониторинг и контроль управления рисками предприятия
Возможность автоматизации риск-менеджмента	Возможно	Возможно	Возможно
Применимость в корпоративной практике	Применим для разработки методических документов	Применим	Применим

Источник: составлено автором

Сравнительно анализируя основные международные модели риск-менеджмента, отраженные в таблицы 1, можем прийти к выводу, что отечественным предприятиям хлопкоочистительной промышленности (ПХП) для решения задач по равновесному функционированию самым приемлемым является модель COSO, так как в международной практике многие промышленные предприятия в процессе управления рисками применяют именно данного международно-признанного модела. На наш взгляд, применение методов концепции COSO для управления рисками

ПХП способствует эффективному управлению всех возможных рисков.

Следует отметить, что основными аспектами модели COSO являются:

- определение степени риск-аппетита (то есть степень риска, которому готова принимать предприятия) в рамках принятой стратегией развития предприятия;

- совершенствование методов принятия решений по реагированию на наступающих рисков (выбирается наиболее оптимальный метод реагирования на риск - отказ или избежание от риска, минимизация риска, передача или принятие риска);

- уменьшение количества неожиданных, случайных событий и ущербов в процессе финансово-хозяйственной деятельности предприятия (проводится работа по идентификацию возможных событий и разработке мероприятий по уменьшению уровня рисков и связанных с ним издержек и ущербов);

- обнаружение и управление определенных специфических рисков предприятия (проводится работа по более рациональному реагированию на многочисленные риски).

- использование благоприятных возможностей (проводится работа по определению потенциальных возможностей и их эффективному применению) [9, с.144].

Интегрированная модель риск-менеджмента COSO гласит, что управления рисками предприятия - это процесс разработки и реализации мероприятий, в ходе которого напрямую участвуют Советом директоров предприятия, менеджеры и другие сотрудники разных уровней. Управление рисками как процесс начинается с формированием стратегии развития предприятия и включает все сферы и направления деятельности предприятия на различных уровнях. Основная цель данного процесса является определение потенциальных будущих событий, непосредственно воздействующие на деятельность предприятия, и управление связанными с этими событиями рисками. Риск-менеджмент также направлен на контроль риск-аппетита предприятия.

Необходимо отметить, что разработчиками модели COSO являются аудиторы компании Pricewaterhouse Coopers. Главное требование этой модели является повышение уровня объективности и достоверности отчетности предприятий. Публичные предприятия США обязаны выполнять данное требование [1, с.61].

Разработчиками модели FERMA были несколько узкоспециализированные компании

(большинство из Европы), которые занимались вопросами управления рисками, следовательно, большинство пользователей удобно воспринимают данную модель. В модели FERMA очень ясно и отчетливо предложен процесс постановки системы управления рисками и представлены много конкретных предложений и рекомендации.

Необходимо подчеркнуть, что многие аспекты модели FERMA заимствованы из стандарта Международной организации по стандартизации (ISO 31000:2009), что также содействовало более широкому распространению этой модели. Положения модели FERMA имеют рекомендательный характер. Исходя из этого, для облегчения понимания информации в данной статье мы за основу взяли модель FERMA, в которую были включены отдельные аспекты модели COSO.

На наш взгляд, условием благополучного применения в организации процесса управления рисками является восприятие сущности этого процесса его персоналом. В соответствии с международной практикой каждый сотрудник предприятия должен иметь определенные представления о рисках, характерных данному предприятию, и по мере возможности стремиться к минимизации этих рисков.

На наш взгляд, риск - это, как отрицательное, так и положительное влияние неопределенности на цели и задачи предприятия. Риск-менеджмент - это согласованные действия по управлению предприятием с учетом возможных рисков, т.е., это не просто управление рисками, а управление предприятием с учетом потенциальных рисков.

На основе широко признанных международных моделей нами разработана модель процесса риск-менеджмента на отечественных ПХП (рис.1)

Рис. 1. Модель процесса риск-менеджмента на ПХП на основе широко признанных международных подходов

Источник: составлено автором

Теперь коротко рассмотрим каждый этап процесса риск-менеджмента на ПХП, отраженные на рисунок 1.

Первый этап: определение целей предприятия. Определение целей предприятия считается ключевым элементом в системе управления рисками. Следовательно, если цели предприятия будут четко и ясно определены, тогда процесс управления рисками становится более эффективным, так как предприятия для достижения поставленных целей стремится минимизировать возможных рисков и уменьшит потенциальных убытков. На этом этапе также осуществляется первый «контакт» между системы менеджмента и функционирующей системы управления предприятием посредством получения информации из действующей системы менеджмента.

Основными целями деятельности ПХТ являются стратегические и операционные. Стратегические цели ПХП - это механизм ориентиров для разработки долгосрочных планов по развитию предприятия. В рамках стратегических целей определяются направления бизнес-стратегий финансовой деятельности, характерные черты

производства. Например, основой формирования стратегических целей по вопросам финансовой деятельности являются достижения максимизации рыночной стоимости предприятия.

Оперативные цели ПХП - это текущие цели, от 1 дня до 1 года, которые отражают краткосрочную деятельность предприятия и подлежат четкой оценке.

Второй этап: идентификация рисков. По существу идентификация рисков - это уточнение соответствия риска установленным критериям: вероятности, виду, степени, источнику опасностей и угроз, а также их результаты. Идентификация рисков - процесс выявления потенциальных рисков, которые способны потенциально повлиять на деятельность предприятия [5, с.68]. Основными субъектами, осуществляющие идентификацию рисков являются риск-менеджеры или менеджеры компании, а также эксперты по вопросам риск-менеджмента. Процесс идентификации рисков носит аддитивный характер, так как в ходе деятельности предприятия могут возникать новые риски.

На наш взгляд, в ходе идентификации рисков ПХП можно применять следующие методы, которые рекомендованы в модели FERMA:

- разработка анкет (вопросников). Экспертам, входящих в состав должностных лиц, предлагается из реестра рисков выбрать те риски, с которыми они соприкасаются, или предложить другие виды рисков, и оценить величину их влияния;

- изучение деятельности предприятия с определением «внутренних» и «внешних» факторов, влияющих на предприятия. Посредством этого метода можно составлять список рисков, который потом предлагается экспертам для исследования;

- анализ непредвиденных событий. Данный метод тоже может быть применен для составления реестра рисков, который затем предлагается для рассмотрения экспертам;

- метод «неожиданного» уточнения/выявления потенциальных рисков (метод «мозгового штурма»). С помощью данного метода также можно составлять перечень рисков, который потом предлагается для рассмотрения экспертам.

Следует отметить, что идентификацию рисков можно проводить в два этапа:

- подготовка реестра потенциальных рисков и получение оценки экспертов в отношении данных рисков;

- предложение экспертами своего варианта список рисков.

Преимущество метода экспертной оценки при идентификации рисков заключается в том, что повышается уровень уверенности в выявлении большого количества возможных рисков, характерных деятельностью данного предприятия [10, с.16].

На этапе идентификации рисков возможна проведение классификации рисков исходя из различных классификационных критериев. При этом, классификацию рисков необходимо проводить компактно и ясно, чтобы было понятно для участников процесса риск-менеджмента. Следовательно, ниже нами предлагается варианты классификации рисков ПХП, достаточно успешно сочетающий в себе обе указанные особенности.

1. В зависимости от факторов риска:

- *внутренние риски*, т.е. риски, возникающие под влиянием факторов, значительно управляемые предприятием. Список таких факторов уточняется в период описания рисков;

- *внешние риски*, т.е. риски, наступающие под воздействием факторов, которые в значительной степени не являются управляемые предприятием. К таким факторам относятся социальные, политические, экономические, технологические, правовые, природные и т.д.

Необходимо подчеркнуть, что предприятия способен управлять внутренних рисков и очень значительно снижать их уровень (в отдельных моментах до нуля). Что касается внешних рисков, то предприятия не может на них заметно воздействовать и снизить их уровень до нуля.

2. По отношению к бизнес-процессам управления предприятием:

Стратегические риски. К таким рискам можно отнести риски, как отрицательно так и положительно влияющие на процесс достижения стратегических целей предприятия. Основными видами стратегических рисков предприятия являются:

- риски улучшения положения конкурентов, что может привести к потери контрагентов, не получения или недополучения запланированных результатов в перспективе деятельности предприятия;

- риски изменения предпочтений контрагентов, партнеров, результатом которого может быть переход определенной части клиентов к конкурентам в будущем;

- риски секторальных изменений, в результате наступления которых предприятие в будущем может либо не успеть, либо не будет способен подстраиваться к ним;

- риски уменьшения объема капитала предприятия, что может привести к недостаточности капитала предприятия (собственного или заемного) в будущем;

- законодательные риски, в результате которых предприятия может либо проигрывать, либо выигрывать;

- экологический риск - это риск, связанный с изменениями в окружающей среде, которые возникают в результате чрезвычайных ситуаций природного, техногенного и антропогенного характера.

Операционные риски. К таким рискам относятся риски, способствующие невыполнению операционных задач некоторым структурам предприятия, причина которого является неэффективное использование имеющихся материальных и финансовых ресурсов. Основное отличие операционных рисков от других видов рисков заключается в том, что источник их лежит внутри самого предприятия и, следовательно, можно снизить уровень операционных рисков за счет предотвращения образующих их причин [2, с.10]. Другое отличие операционных рисков является отражение отраслевых специфик предприятия, поэтому выражение индивидуальные черты предприятия возможно именно в отношении этого вида рисков.

Третий этап: анализ и оценка рисков: На этом этапе осуществляется полное описание выявленных рисков. Описание риска - это определение всех важных

особенностей риска и включение их в ведомость риска, т.е., в форму учета. Ведомость риска содержать упорядоченную сведения о риске, в том числе о его выявлении, описании и оценки. Таким образом, описание рисков - это выявление событий, которые могут оказать определенное влияние на цели деятельности предприятия. Основная цель описания рисков является отражение рисков в конкретном формате с целью, чтобы в будущем осуществить

сравнительный анализ рисков и выделить самые наиболее значимые из них [6, с.618].

В качестве формата описания рисков ПХП можно использовать формат из модели FERMA, который в данной статье приспособлен с целью анализа внесенных изменений в международно-признанные модели риск-менеджмента, и более нормального понимания рисков (таблица 2).

Таблица 2. Описание рисков в карточке риска предприятия хлопкоочистительной промышленности

Показатель в описании рисков	Описание рисков
Отношение к классификационным критериям	- внешний или внутренний; - стратегический или операционный; - риск отклонения отдельных статей отчетности или отсутствие искажения.
Цели деятельности предприятия, связанные с рисками	- стратегические, - операционные, включая: объективность и достоверность отчетности, соблюдение законодательства
Подразделение (должностное лицо), сталкивающейся с рисками	Подразделение (должностное лицо) в соответствии с организационно-штатной структуре
Функции подразделения (должностного лица), подверженные рисками	Функции подразделения (должностного лица), которое сталкивается с риском, согласно положениям о подразделениях (должностным инструкциям или другим документам)
Заинтересованные лица	Конкретные должностные лица или их группа согласно организационно-штатной структуре и их ожидания
Факторы (причины) риска	Описание предпосылок для возникновения рисков
Оценка риска (вероятность наступления риска и объем возможного убытка)	Выработать вероятности (допустимые значения 1 (низкий уровень), 2 (средний уровень) и 3 (высокий уровень)) и степени убытка (допустимые значения 1 (низкий уровень), 2 (средний уровень) и 3 (высокий уровень))
Приемлемость риска	Приемлем (если не выше уровня терпимости) или не приемлем (если выше уровня терпимости)
Рекомендации по работе с рисками (уклонение, минимизации, передача, принятие)	Выбор одного из приемлемых вариантов
Порядок реализации рекомендаций по управлению рисками	Описание предлагаемых этапов действий
Дата составления (изменения) карточки	Дата составления или внесения изменений в формате ДД.ММ.ГГГГ.: сначала поставить число, затем месяц и после него поставить год. Пример: 03.05.2024

Источник: составлено автором

На третьем этапе дальше проводится измерение рисков. В международной практике измеряют риск как схема вероятности наступления отрицательного события и объем возможного убытка в диапазоне, как правило, от 0 до 1.

На наш взгляд, основными методами измерения рисков ПХП могут быть:

- количественные (чтобы оценить риски, необходимо применять числовые значения для уточнения вероятности наступления рисков и возможного убытка, которые получаются в результате применения математических методов и моделей);
- качественные (для оценки рисков применяются нечисловые значения, вероятности

наступления рисков и возможного убытка можно уточнить у экспертов);

- смешанные (для оценки рисков используются как числовые, так и нечисловые значения, чтобы определить вероятности наступления рисков и возможного ущерба).

Методы количественного анализа рисков являются более сложными и затратными, поскольку требуют наличие определенного объема статистических данных и применения специализированных программ. За время, затраченное для проведения количественной оценки риска, вполне возможно, что этот риск наступает, т.е. отрицательные результаты могут появиться до

момента осуществления количественной оценки данного риска [4, с.68].

В соответствии с данными исследования, которая была проведена группой компаний Marsh & McLennan (один из признанных международных компаний в области консалтинга по вопросам риск-менеджмента), в настоящее время в практике управления рисками в предприятиях и организациях, зарегистрированных в странах Содружества Независимых Государств, безусловно преимущество отдается качественной оценке рисков. По мнению исследователей, такая ситуация связано с тем, что предприятия очень мало применяют методы количественной оценки рисков [8, с.90]. На наш взгляд, другая причина этой ситуации заключается в том, что предприятия не постоянно имеет необходимый объем статистических данных, на основании которых можно получить количественные оценки с низким уровнем дисперсии.

Основная черта методов качественной оценки риском заключается в том, что важным условием получения приемлемых результатов посредством этих методов оценки является высокая квалификация экспертов, участвующих при экспертной оценке рисков. Для повышения уровня эффективности экспертной оценки рисков, на наш взгляд, необходимо в качестве экспертов привлекают опытных руководителей и сотрудников предприятия.

После завершения процесса измерения рисков, необходимо уточнить наиболее важные из них, по которым нужно провести определенные мероприятия по снижению их уровня.

Другим важным элементом модели процесса управления рисками ПХП является отчет о рисках. Различают внутренние и внешние отчеты риска. Целью внутренних отчетов о рисках является их применения на разных уровнях управления предприятием.

Внешние отчеты предназначены для пояснения годовой бухгалтерской финансовой отчетности, целью которого является ознакомления любого заинтересованного лица с системой риск-менеджмента предприятия.

Четвёртый этап: Выбор методов воздействия на риски. На этом этапе осуществляется выбор приемлемых методов воздействия на риски. При этом, учитывается важность рисков, их уровень и вероятность их наступления. Такое решение принимаются, прежде всего, риск-менеджерами и в случае их отсутствия менеджерами компании. Особенностью этого этапа заключается в том, что решения вопросов снижения уровня рисков и минимизации возможных убытков во многом зависит от правильного и разумного выбора методов воздействия на риски [9, с.355].

Пятый этап: реализация выбранных методов воздействия на риски. На этом этапе реализуются методы, которые были выбраны на четвертом этапе модели риск-менеджмента. К таким методам относятся:

1. Избежание или отказ от риска. Например, отказ от ненадёжных партнеров, контрагентов, клиентов, неквалифицированных специалистов, более рискованные проекты и т.д. По существу отказ от риска означает отказ от получения дохода или прибыли.

2. Сокращение риска. Практически основными направлениями реализации данного метода управления рисками являются:

- страхование риска (передача риска страховщику за определенную плату, т.е. за страховой взнос);

- диверсификация риска (уменьшение вероятности наступления рисков, путем их перераспределении, например, диверсификация производства, диверсификация инвестици, диверсификация зон сбыта и т.д.);

- локализация риска (уменьшение объема ожидаемого убытка от наступления риска, например, посредством установления максимального лимита сумм задолженности по работе с каждым клиентом);

- компенсация риска (например, путем увеличения дополнительных возможностей организации при проведении рискового вида деятельности);

- перераспределение риска, т.е. передача его на аутсорсинг (другим предприятиям);

3. Принятие риска, т.е. риск остается у самого хозяйствующего субъекта (например, самострахование, т.е., формирование фонда риска).

На наш взгляд, процесс риск-менеджмента на ПХП должен состоят из 3 этапов:

1. Включение функций по управлению рисками в организационную структуру предприятия, т.е. уточняется структура и ответственные лица по риск-менеджменту.

2. Разработка стратегии по риск-менеджменту (определяются подходы к выявлению возможных рисков, их анализа и оценки, способы реагирования на риски и т.п.), т.е. описывается основные подходы по реализации каждого из этапов процесса управления рисками.

3. Описание функций по риск-менеджменту для конкретных ответственных должностных лиц за процессом управления рисками.

На наш взгляд, вопросы управления рисками должны отражаться в стратегии предприятия, в программах по обучению и повышению квалификации сотрудников, а также в положениях о подразделениях и в должностных инструкциях, чтобы процесс

управления рисками охватывал все стороны деятельности предприятия. При отсутствии таких элементов в стратегии предприятия есть вероятность неполучения ожидаемого эффекта и результата от реализации системы управления рисками.

Шестой этап - мониторинг и контроль рисков. Следует отметить, что мониторинг и контроль являются источником сведений для системы контроля за процессом управления рисками. Данные, полученные из системы мониторинга рисков, позволяют принять конкретные решения в системе внутреннего контроля. Основная требования к системе мониторинга и контроля рисков является обеспечения способности системы предупреждать возможные убытки наименьшими текущими затратами.

На основе анализа зарубежной литературы можно сделать вывод, что основными специфическими рисками ПХП в нынешних условиях связаны с рыночными ценами на хлопок-волокно, себестоимостью хлопка-сырца и т.д. Для снижения таких видов рисков рекомендуем по мере возможности диверсифицировать виды деятельности, повышать уровень эффективности производства посредством внедрения новых знаний и технологий, формирование фонда риска, сокращение издержек на всей технологической цепочке.

Следует подчеркнуть, что многие ПХП Республики Таджикистан в области управления рисками имеют общие проблемы, таких как:

- отсутствие общей системы управления рисками для решения задачи по обеспечению равновесного будущего развития деятельности предприятия;
- отсутствие инструментов и механизмов управления рисками, соответствующих «разумному» риск-менеджменту;
- отсутствие полной интеграции системы риск-менеджмента в структуру управления предприятия.

Следует отметить, что наличие этих проблем вызывает необходимость формирования эффективной системы управления рисками и интеграции их в структуру управления ПХП. На наш взгляд, применения международных моделей управления рисками, безусловно, способствует решению данной задачи.

Исследование международных моделей риск-менеджмента позволяет нам выделить некоторые подходы и мероприятия по управлению рисками, успешно применяемых в зарубежной практике, и предложить условия их применения на ПХП Республики Таджикистан (табл. 3).

Таблица 3. Возможности применения зарубежных подходов и мероприятия по управлению рисками на ПХП Республики Таджикистан

Подходы и мероприятия по управлению рисками	Преимущества зарубежных подходов и мероприятия	Возможности применения на ПХП
Разработка корпоративного документа по управлению рисками	Упорядочения процесса риск-менеджмента на уровне предприятия способствует анализу всех рисков, возникающих под влиянием факторами внутренней и внешней среды, которые могут оказывать воздействие на разных видов деятельности предприятия.	Разработка корпоративных нормативных документов не требует особых условий, однако в них должна учитываться специфика предприятия
Формирование подразделения по управлению рисками	Данная подразделения способствует комплексному упорядочению управление всеми рисками предприятия и на базе накопленного опыта разрабатывается комплекс мер по предотвращению рисков и минимизации возможных убытков.	Необходимость формирование такого подразделения возникает у средних и крупных предприятий. Для малых предприятий формирование такого подразделения не требуется, так как требует больших затрат.
Подход к управлению рисками «сверху-вниз»	Данный подход предполагает определение приемлемого уровня риска для предприятия, и если риски проекта его превышают, тогда принимается решение отказаться от проекта.	Применение такого подхода к управлению рисками требует разработки методики оценки допустимого для предприятия риска на основании комплексной оценки его финансового положения.

Источник: составлено автором

Следует отметить, что применение предложенных в таблице 3 подходов и мероприятия на ПХП Республики Таджикистан способствует предприятиям повышать уровень эффективности системы управления рисками и обеспечить их финансовой устойчивости и конкурентоспособности.

Заключение. Таким образом, на основании вышеизложенного сделаем следующие выводы.

1. Исследованы три самые распространенные международные модели риск-менеджмента, и в результате этого составлено сравнительная таблица этих моделей, который позволяет осуществить качественную оценку и выбрать основу для формирования системы управления рисками на ПХП.

2. Разработана модель процесса риск-менеджмента на ПХП на основе широко признанных международных моделей, способствующий формированию эффективной системы риск-менеджмента.

3. Разработана форма для описания рисков на основе модели FERMA и карта рисков ПХП, позволяющая наглядно представить распределение рисков по отношению к уровню терпимости.

4. Сформированы предложения о возможности применения зарубежных подходов и мероприятия по управлению рисками на ПХП Республики Таджикистан.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Агарков Г.А. Международные модели управления рисками: возможности применения и результаты / Г.А. Агарков, Д.А. Бессонов, Л.В. Юрьева, А.Р. Ханова // Международный бухгалтерский учет / Научно-практический и теоретический журнал. - М.: Издательский дом «Финансы и кредит». - 2016. Выпуск №13(403). - С. 52-68
2. Азарская М.А. Оценка рисков хозяйственной деятельности в ходе аудита / М.А. Азарская // Аудиторские ведомости. - 2015. - №9. - С. 3-14.
3. Аксёнова В.А. Управление рисками в управлении организацией / В.А. Аксёнова // Аллея науки. - 2018. - №4(20). - С. 354-358.
4. Глухова М.И. Управление рисками в инновационной деятельности / М.И. Глухова // Научные записки ОрелГИЭТ. - 2018. - №3(27). - С. 65-69.
5. Иванов О.Б. Роль внутреннего аудита в обеспечении эффективного функционирования системы управления рисками компании / О.Б. Иванов, Т.Б. Лавров // Аудиторские ведомости. - 2014. - №10. - С. 61-72
6. Копылова Т.В. Управление рисками в инновационном предпринимательстве / Т.В. Копылова, Т.М. Редькина, Т.С. Хныкина // Финансовая экономика. - 2019. - №3. - С. 616-620.
7. Палуни Д.Н. Аналитический обзор стандартов управления рисками / Д.Н. Палуни, А.А. Чурсин, А.В. Юдин // Экономика и предпринимательство. - 2019. - №1. - С. 1165-1171.
8. Подчуфаров А.Ю. Эволюция и актуальность управления рисками в российской экономике / А.Ю. Подчуфаров, С.Ю. Брундасова, О.И. Самоцкая // Электронные информационные системы. - 2015. - №2(5). - С. 85-92.
9. Шапкин А.С. Экономические и финансовые риски: Оценка, управление, портфель инвестиций: [Монография] / А. С. Шапкин. - М.: Дашков и К°. - 2003. - 543 с.
10. Шихвердиев А.П. Внутренний контроль и управление рисками в системе корпоративного управления / А.П. Шихвердиев // Вестник Научно-исследовательского центра корпоративного права, управления и венчурного инвестирования Сыктывкарского государственного университета. - 2012. - №2. - С. 13-18.

Сведения об авторе:

Содиқов Раҳмон Ҳамроевич - кандидат экономических наук, доцент кафедры управления государственными финансами Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. Адрес: 734003, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Саида Носира, 33. E-mail: rakhmon67@mail.ru, Телефон: (+992) 935180012.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Содиқов Раҳмон Ҳамроевич - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи идоракунии молияи давлатии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Нишонӣ: 734003, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Саид Носир, 33. E-mail: rakhmon67@mail.ru, Телефон: (+992) 935180012.

Information about the author:

Sodikov Rahmon Khamroevich - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Public Financial Management of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan. Address: 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Said Nosir street, 33. E-mail: rakhmon67@mail.ru, Phone: (+992) 935180012.

УДК: 657.1

РАВИШҶОИ МЕТОДОЛОГИИ БУЊЁДШАВИИ НИЗОМҶОИ МИЛЛИИ БАҲИСОБГИРИИ МУҲОСИБӢ

Каримов Баходур Ҳасанович

Аннотатсия. Дар солҳои охир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шумораи корхонаҳои, ки ба низоми иқтисодии байналмилалӣ мепайванданд, зиёд шудааст. Чунин корхонаҳо ба хоҳири ҷалби сармояи хориҷӣ меҷӯянд ба бозорҳои ҷаҳони сармоя роҳ ёбанд ва ҳамчунин маҳсулоти худро ба бозорҳои минтақавӣ ва ҷаҳонӣ ба фуруш бароранд. Дар ин маврид барои онҳо яке аз роҳҳои асосии расидан ба ҳадафҳои мазкур ин тартиб додани ҳисоботи молиявӣ бо таърифи ба муқаррароти стандартҳои байналмилалӣ ва риояи дигар санадҳои меъёрии танзимкунандаи равандҳои пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ ва омодагории ҳисоботи молиявӣ мебошад. Тадриҷан наздик шудани қоидаҳои миллии баҳисобгирии муҳосибӣ ба амсилаи ҳамоҳангшудаи байналмилалӣ бояд афзоиши сармоягузориҳоро дар миқёси ҷаҳонӣ таъмин намуда, ба рушди умумии иқтисодиёти ҷаҳонӣ мусоидат кунад. Дар мақолаи мазкур масъалаҳои таҳия ва истифодаи равишҳои методологии таъкил ва пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ дар низомҳои миллии баҳисобгирии муҳосибӣ таҳқиқ мешаванд.

Калидвожаҳо: ҷаҳонишавии иқтисодӣ, методологияи баҳисобгирии муҳосибӣ, ҳисоботи молиявӣ, тавозуни муҳосибӣ, ташиклотҳои байналмилалӣ муҳосибони касбӣ, принципҳои баҳисобгирии муҳосибӣ, унсурҳои методи баҳисобгирии муҳосибӣ.

Барои иқтибос: Каримов Б.Ҳ. Равишҳои методологии бунёдишавии низомҳои миллии баҳисобгирии муҳосибӣ / Б.Ҳ. Каримов // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. - № 2 (41) – С.15-21

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К СОЗДАНИЮ НАЦИОНАЛЬНЫХ СИСТЕМ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА

Каримов Баходур Ҳасанович

Аннотация. В последние годы в Республике Таджикистан увеличилось количество предприятий, вступающих в международную экономическую систему. Для привлечения иностранного капитала такие предприятия хотят выйти на глобальные рынки капитала и продавать свою продукцию на региональных и мировых рынках. При этом для них одним из основных способов достижения этих целей является подготовка финансовой отчетности на основе положений международных стандартов и соблюдения других нормативных актов, регулирующих процессы ведения бухгалтерского учета и подготовки финансовой отчетности. Постепенное приближение национальных правил бухгалтерского учета к гармонизированной международной модели должно обеспечить рост инвестиций в мировом масштабе и способствовать общему развитию мировой экономики. В данной статье рассматриваются вопросы разработки и использования методических подходов к организации и ведению бухгалтерского учета в национальных системах бухгалтерского учета.

Ключевые слова: экономическая глобализация, методология бухгалтерского учета, финансовая отчетность, бухгалтерский баланс, международные организации профессиональных бухгалтеров, принципы бухгалтерского учета, элементы метода бухгалтерского учета.

METHODOLOGICAL APPROACHES TO CREATING NATIONAL ACCOUNTING SYSTEMS

Karimov Bahodur Hasanovich

Annotation. In recent years, the number of enterprises entering the international economic system has increased in the Republic of Tajikistan. In order to attract foreign capital, such enterprises want to enter global capital markets and sell their products in regional and world markets. At the same time, one of the main ways for them to achieve these goals is the preparation of financial statements based on the provisions of international standards and compliance with other regulations governing the processes of accounting and preparation of financial statements. The gradual approximation of national accounting rules to the harmonized international model should ensure the growth of investment on a global scale and contribute to the overall development of the

world economy. This article discusses the development and use of methodological approaches to the organization and maintenance of accounting in national accounting systems.

Key words: *economic globalization, accounting methodology, financial statements, balance sheet, international organizations of professional accountants, accounting principles, elements of the accounting method.*

Гузориши масъала. Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва ҳамгирии иқтисодии байналмилалӣ масъалаҳои таҳия ва истифодаи асосҳои методологии ягонаи пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ ба хотири ташаккули ҳисоботи молиявии барои ҳамаи гурӯҳҳои истифодабарандагони манфиатдор фаҳмо ва муфид мубрам гардидаанд. Дар робита ба ин, баъзе муҳаккидон дар бораи амсилаи нави баҳисобгирии муҳосибӣ, ки дар натиҷаи ҷаҳонишавии иқтисодӣ ташаккул ёфтааст, сухан меронанд. Ҷаҳонишавӣ сабаби асосии зарурати ҳамоҳангсозии низомҳои миллии баҳисобгирии муҳосибӣ гардид, ки ба туфайли он дарки яхелаи нишондиҳандаҳои ҳисоботи молиявии ҳар як субъекти иқтисодӣ барои тамоми гурӯҳҳои истифодабарандагон дар миқёси ҷаҳонӣ, хусусан дар бозорҳои ҷаҳонии сармоя таъмин мегардад.

Таҳлили таҳқиқотҳои охир ва нашриёт. Масъалаҳои таҳаввул ва рушди низомҳои миллии баҳисобгирии муҳосибӣ имрӯз яке аз самтҳои муҳими таҳқиқоти илмӣ муҳаккирони ватанӣ мебошад [2; 3; 4]. Вале интишороти марбут ба таҳқиқи равишҳои методологии бунёдшавии низомҳои миллии баҳисобгирии муҳосибӣ дар адабиёти ватанӣ вучуд надоранд. Масъалаҳои мазкур дар интишороти олимони хориҷӣ М.Д. Акатева [1], М.В. Корягин [5; 6], О.В. Рожнова [8] ва дигарон мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Мақсади мақола – омӯзиши равишҳои методологии пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ ва муайян кардани имконияти истифодаи онҳо дар раванди бунёдшавии низомии миллии баҳисобгирии муҳосибӣ мебошад.

Муҳтавои асосии мавод. Таҳқиқот нишон медиҳад, ки ҳанӯз дар аввали асри XX дар як қатор мамлакатҳои пешрафта, аз ҷумла дар ИМА ва Британияи Кабир дар натиҷаи равандҳои таҳаввул дар тамаркузи сармоя ва тичорат, инчунин афзоиши нуфузи бозорҳои сармоя дар тичорат, дигаргунӣҳои кулӣ ба амал омаданд. Корхонаҳои бузург, асосан ширкатҳои фаромилӣ доираи таъминкунандагони сармояро густариш доданд, равандҳои байналмилалӣ фаъолияти корхонаҳои миллии ҳам дар самти ба бозорҳои дохилию берунӣ баровардани маҳсулоти худ ва ҳам дар самти манбаҳои ҷалби сармоя суръат гирифтанд. Ҳамзамон ҳамчун тақондиҳандаи равандҳои байналмилалӣ тичорат ва сармоя бозорҳои қоғазҳои киматнок рушд карданд, дар бозор субъектҳои маҳсус – ташкилотҳои молиявӣ пайдо шуданд, доираи сармоягузори аз ҳисоби ниҳодҳои молиявӣ байналмилалӣ ва шахсонӣ воқеи алоҳида (сармояи инфиродӣ) васеъ гардид. Акнун табилии тамоюлот дар маблағгузори тичорат, пеш аз ҳама тичорати калон ба таъминоти иттилоотии муҳити тичоратӣ, ки асоси онро низомии баҳисобгирии

муҳосибӣ ташкил медиҳад, таъсир расонида, ба зарурати дигаргунӣ дар методологияи он оварда расонид. Дар чунин шароит, ки дар аксари мамлакатҳои пешрафта нақши асосиро дар маблағгузори тичорат бонкҳои иҷро мекарданд, доираи сармоягузори аз ҷумла қарздиҳандагон нисбатан маҳдуд буд ва ҳадафи аввалиндараҷаи онҳо гирифтани иттилоот оид ба вазъи молиявӣ қарзгир ва қобилияти имконпазири он барои иҷрои уҳдадорӣҳои қарзӣ ба ҳисоб мерафт. Муссалям аст, ки чунин иттилоотро танҳо тавозуни муҳосибӣ пешниҳод карда метавонад, ки аллакай дар он замон ҳамчун шакли ҳисоботи молиявӣ кушода (оммавӣ) муайян гардида буд.

Дар давраҳои аввали пайдошавии тавачҷуҳ ба ҳисоботи молиявӣ кушода (оммавӣ) ягон ҳел асосҳои методологӣ барои пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ ва омодагии ҳисоботи молиявӣ мавҷуд набуд. Бухрони иқтисодии солҳои 1930 камбудии зиёдеро дар пешбурди фаъолияти хоҷагидорӣи корхонаҳо, равандҳои пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ ва омодагии ҳисоботи молиявӣ, аз ҷумла ҳолатҳои зиёди таҳрифи иттилоотро дар ҳисоботи молиявӣ корхонаҳо ошкор кард, ки ислоҳ кардани онҳо бе табиӣ ва тақмили методологияи баҳисобгирии муҳосибӣ ғайримمкон буд. Акнун ҳамаи истифодабарандагони иттилооти ҳисоботи молиявӣ корхонаҳо зарурати ташаккул ва тақмили методологияи баҳисобгирии муҳосибиро дарк карданд. Ҳамин тариқ, маҳз бухрони ҷаҳонии солҳои 1930 барои ташаккули низомии байналмилалӣ баҳисобгирии муҳосибӣ ва таҳияи асосҳои методологии он замина гузоштааст.

Дар нимаи дуҷуми асри XX мақоми афзалиятҳои вазифаи иттилоотии низомии баҳисобгирии муҳосибӣ баланд шуд. Акнун дар таркиби низомии баҳисобгирии муҳосибӣ ду унсурӣ алоҳидаи он - баҳисобгирии молиявӣ ва баҳисобгирии идоракуни ҷудо шуданд. Соҳаи фаъолияти баҳисобгирии молиявӣ пешбурди баҳисобгирии вазъи дорониҳо, уҳдадорӣҳо, сармоя, даромад ва хароҷот ва ҳадафи ниҳонӣи он – таҳияи ҳисоботи молиявӣ буд, ки вазъи молиявӣ, натиҷаҳои молиявӣ, тағйирёбииҳои вазъи молиявӣ ва натиҷаҳои молиявӣ фаъолияти субъектҳои иқтисодиро нишон медиҳад ва иттилооти дахлдорро ба истифодабарандагон (асосан истифодабарандагони берунӣ) пешниҳод мекунад. Баҳисобгирии идоракуни ҳисоботро барои ҳадафҳои идоракунии дохилӣ ба роҳбарият ва менечменти корхона пешниҳод мекунад. Дар ин маврид мақоми баҳисобгирии муҳосибӣи молиявӣ вобаста ба рушд ва таққими муносибатҳои байниҳамдигарии субъектҳои иқтисодӣ дар миқёси миллии ва байналмилалӣ нисбатан баланд гардид.

Ҷудошавии низомии ягонаи баҳисобгирии муҳосибӣ ва муқаррар шудани истифодабарандагони берунӣ иттилооти ҷамъбасти баҳисобгирии

муҳосибӣ ҳамчун истифодабарандагони афзалиятдори иттилооти баҳисобгирии муҳосибӣ ба зарурати боз ҳам рушд ва такмил додани методологияи пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ ва оморасозии ҳисоботи молиявӣ боис гардид. Маҳз ҳамин ҳолатҳо пайдо шудан ва афзалияти рушди стандартҳои миллий ва байналмилалӣ баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявиро асоснок мекунад. Ба тӯлаи чунин стандартҳо чиҳатҳои муҳими методологияи пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ ва тартиб додани ҳисоботи молиявӣ ташаккул ёфта ва ифшо гардиданд, ки барои тамоми субъектҳои иқтисодӣ ва гурӯҳҳои гуногуни истифодабарандагони ҳисоботи молиявӣ мақбул ва даркшаванда мебошанд. Акнун дар методологияи низоми баҳисобгирии муҳосибӣ мақоми танзимкунии равандҳои пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ ва оморасозии ҳисоботи молиявӣ баланд шуд ва ваколатҳои чунин танзимкунӣ, таҳияи санадҳои танзимкунандаи дахлдор ба уҳдаи Шурои стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ (ШСБҲМ) ва ташкилотҳои байналмилалӣ муҳосибони касбӣ вогузор гардид. Рушди мунтазами муносибатҳои иқтисодӣ тақмили методологияи бунёдшавии низоми миллии баҳисобгирии муҳосибӣ ва ба шароити муосир мутабиқ намудани онро талаб мекунад.

Методология ин фаъолият мебошад, ки донишҳои назариявӣ ва малакаҳои амалиро бо роҳи муқаррар кардани робитаи мантиқии байни унсурҳои низом, арзиши мувофиқати донишҳои илмӣ ғунгардида ба масъалаҳои ҷорӣ фаъолияти амалӣ ба тартиб мебарорад. Барои эҳтиҷоти амалияи баҳисобгирии муҳосибӣ методология сатҳи муосирӣ рушди технологияи баҳисобгирии муҳосибиро бо роҳи ба як низоми ягона ворид намудани усулҳои амалӣ ва сохтори мантиқии фаъолияти амалӣ таъмин менамояд. Ба ин хотир дар доираи методологияи вазифаҳои мушаххаси баҳисобгирии муҳосибӣ, принципҳо, усулҳо, тарзҳо ва қоидаҳои амал дар раванди фаъолияти субъекти иқтисодӣ ва ҳалли масъалаҳои ҳалталаби амалӣ пайваста аниқ ва пурра қарда мешаванд. Ҳамчунин дар доираи методологияи низоми миллии баҳисобгирии муҳосибӣ яке аз масъалаҳои муҳими амалӣ – таҳия ва пешбурди санадҳои танзимкунандаи баҳисобгирии муҳосибӣ ҳалли худро меёбад. Яъне методологияи баҳисобгирии муҳосибӣ зинаи пайваस्तкунандаи байни назария ва амалияи он мебошад.

Ҳанӯз масъалаи аз ҷониби кӣ муайян ва таҳия шудани чиҳатҳои методологияи раванди баҳисобгирии муҳосибӣ аниқ нашудааст. Масалан, дар ИМА ва баъзе дигар мамлакатҳои пешрафта масъалаҳои таҳияи методологияи баҳисобгирии муҳосибӣ пурра дар доираи салоҳияти ташкилотҳои ҷамъиятии муҳосибони касбӣ қарор дорад. Дар аксари давлатҳо, хусусан давлатҳои пасошуравӣ, аз ҷумла дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ин масъалаҳо ба салоҳияти мақомоти ваколатдори давлатӣ дохил мешаванд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон санадҳои танзимкунандаи баҳисобгирии муҳосибӣ ва оморасозии ҳисоботи молиявӣ аз ҷониби мақоми давлатии ваколатдор – Вазорати молияи Ҷумҳурии

Тоҷикистон таҳия қарда мешаванд. Гарчанде дар мамлакат якҷанд иттиҳодияҳои ҷамъиятии муҳосибон (ва аудиторон) мавҷуд бошад ҳам, нақши назарраси онҳо дар раванди таҳияи чунин санадҳо ба назар намерасад. Фаъолияти худӣ Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон низ танҳо дар марҳилаҳои аввалии ислоҳоти низоми миллии баҳисобгирии муҳосибӣ дар таҳияи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ (солҳои 1999-2003) қанде қонёқунанда буд. Вале минбаъд он то имрӯз ягон санади муҳими меъёрии ҳуқуқӣ дар самти танзими баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ таҳия ва қабул накардааст, гарчанде дар Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 4 ноябри соли 2002, № 428 «Оиди стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ» (дар таҳрири бо қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 4 июни соли 2004, № 251 ва аз 3 октябри соли 2006, № 465), ки ба ислоҳоти низоми миллии баҳисобгирии муҳосибӣ ва раванди гузариш ба СБҲМ оғоз бахшид, муқаррар қарда шудааст, ки Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд таҳия ва тасдиқи санадҳои меъёриро, ки аз талаботи стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ бармеоянд, таъмин кунад. Ҳамчунин мувофиқи қарори мазкур ба Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон супориш дода шуда буд, ки дар муҳлатҳои муқарраршуда марҳила ба марҳила таҳия ва ҷорӣ намудани стандартҳои нави миллии баҳисобгирии муҳосибӣ (молиявӣ), нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ ва нишондодҳои методӣ барои онро таъмин кунад, онҳоро барои иҷро ба мақомоти дахлдор ва истифодабарандагон дастрас кунад ва назорати риояи талаботи стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявиро таъмин қунад. Яъне Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун мақоми ваколатдор масъули таҳияи асосҳои методологияи пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ ва оморасозии ҳисоботи молиявӣ дар мамлакат мебошад.

Азбаски рушди баҳисобгирии муҳосибӣ дар доираи муносибатҳои бозорӣ дар заминаи гуногуншаклии низомҳои миллий ва амсилаҳои байналмилалӣ баҳисобгирии муҳосибӣ, равишҳои методологӣ, тарзҳо ва қоидаҳои методии инъикоси натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ субъектҳои иқтисодӣ дар баҳисобгирии муҳосибӣ ва ифшои онҳо дар ҳисоботи молиявӣ сураг мегирад, асосҳои методологияи пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ ва оморасозии ҳисоботи молиявӣ, инчунин санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дахлдор аз ҷониби мақоми давлатии ваколатдор дар мамлакат бояд бо таъия ба чунин методологияи дар арсаи байналмилалӣ эътирофшуда таҳия қарда шаванд.

Ҳадафи методологияи низоми баҳисобгирии муҳосибӣ таҳия намудани принципҳо, усулҳо (методҳо) ва тарзҳои инъикоси иттилоот дар бораи фаъолияти хоҷагидорӣ субъектҳои иқтисодӣ, ки дар ҳуҷҷатҳои аввалӣ ба қайд гирифта шудааст, технологияҳо, тарзҳо ва қоидаҳои корқарди муҳосибии он ва дар ин асос таҳия ва ба истифодабарандагони манфиатдори дохилӣ ва берунӣ пешниҳод кардани ҳисобот мебошад. Ҳоло яке аз бахшҳои муҳимтарини қор дар доираи таҳияи асосҳои методологияи низоми

баҳисобгирии муҳосибӣ ин коркарди методикаи оморасозии ҳисоботи молиявӣ мебошад, ки дар ин самт ШСБҲМ корбарӣ мекунад. Азбаски ба туфайли васеъшавии доираҳои фаъолият ва таҳкими муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ дар фаъолияти хоҷагидории корхонаҳои муосир зуҳурот ва падидаҳои нав рух медиҳанд ва онҳо ба раванди баҳисобгирии муҳосибӣ ва оморасозии ҳисоботи молиявӣ таъсир мерасонанд, дар низоми миллии баҳисобгирии муҳосибӣ низ тақмили методология, риояи принципҳо, истифодаи усулҳо, тарзҳо ва қоидаҳои муносиби коркард ва пешниҳоди иттилоот зарур аст. Иҷрои ин қорҳоро дар доираи субъектҳои иқтисодӣ – роҳбарият ва хадамоти дахлдори муҳосибӣ молиявӣ, дар миқёси мамлакатҳои алоҳида - ташкилотҳои ҷамъиятии муҳосибон ё мақомоти ваколатдори давлатӣ, дар миқёси байналмилалӣ – ШСБҲМ, ФБМ ва дигар ташкилотҳои ҷамъиятии муҳосибони касбӣ анҷом медиҳанд. Методология соҳаи фаъолияти баҳисобгирии муҳосибиро бо илм алоқаманд намуда, тамоми ҷанбаҳои фаъолияти муҳосибиро бо коркардҳои назариявӣ ва дастурамалҳо, қоидаҳо, стандартҳо, низомномаҳо ва тавсияҳои илмию методӣ тамин мекунад. Ҳамин тарик, методологияи низоми баҳисобгирии муҳосибӣ бо танзими баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ алоқамандии зич дошта, он имрӯз, аз ҷумла дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бе даҳолати мақомоти давлатӣ ва ниҳодҳои танзимкунанда рушд намекунад.

Таҳаввул ва рушди методологияи баҳисобгирии муҳосибиро метавон бо таҳқиқи марҳилаҳои рушди ҳисоботи молиявӣ арзёбӣ кард. Ба ақидаи М.В. Корягин, рушди ҳисоботи молиявӣ ҳамчунин «хусусиятҳои ташаккули бозорҳои маҳаллӣ ва ҷаҳонии молӣ ва молиявиро нишон медиҳад, низоми иқтисодии дар сатҳи давлатҳои алоҳида ё дигар воҳидҳои ҳудудӣ ташаккулёфтaro инъикос мекунад» [6, с. 53]. Аз ин ҷост, ки ҳам намоёндагони сохторҳои ҳукуматӣ, муҳосибони аҳли амал ва ҳам намоёндагони доираҳои илмӣ баҳисобгирии муҳосибӣ ба вазъи муосири низоми миллии баҳисобгирии муҳосибӣ, методология ва ошкоркунии тамоюлоти рушди он, ташаккул ва асосноккунии самтҳои мукамалсозии методологияи баҳисобгирии муҳосибӣ диққати зиёд медиҳанд.

Пофессори рус О.В. Рожнова дар асоси таҳқиқи тамоюлот ва самтҳои рушди низоми баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ, вобаста ба мушкилоти ҳалталаби баландбардории самаранокии низомҳои баҳисобгирии муҳосибӣ дар субъектҳои иқтисодӣ чунин се мушкилоти асосии ҳисоботи молиявиро ҷудо мекунад [8, с. 3]: паст шудани эътимоди истифодабарандагони ҳисобот; нокифоя будани маълумоти ҳисоботӣ барои ояндабинии саҳеҳ; ғайриимкон будани инъикоси вазъи воқеии корхона ва натиҷаҳои фаъолияти он бо усулҳои баҳисобгирии муҳосибӣ. Ҳамзамон муҳаққиқ доираи масъалаҳоеро муайян кардааст, ки мушкилоти мазкур боиси ба миён омадани онҳо шудаанд: зарурати ба даст овардан (барқарор кардан)-и эътимоди истифодабарандагон; пурзӯр намудани вазифаи ояндабинии ҳисобот;

тақмили усулҳо ва қоидаҳо, афзалият доштани принципҳо, эҷоди усулҳо ва қоидаҳои нав, ки барои ба воқеият наздик кардани ҳисобот имкон медиҳанд.

Таҳлили умумии тамоюлоти рушди низоми баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ, омӯзиши сабабҳои пайдошавии мушкилоти асосии ҳисоботи молиявӣ ва мисолҳои зоҳиршавии онҳо дар амалияи низомҳои миллии баҳисобгирии муҳосибӣ имкон медиҳад, ки маҷмуи тадбирҳои аз ҷиҳати илмӣ асоснокӣ методологӣ барои ҳалли масъалаҳои баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ таҳия карда шавад.

Таҳқиқи адабиёт ва таҳлили амалияи байналмилалӣ баҳисобгирии муҳосибӣ нишон медиҳад, ки рушди методологияи низомҳои миллии баҳисобгирии муҳосибӣ дар таҳти таъсири назарраси талабот ва дархостҳои иттилоотии гурӯҳҳои асосии истифодабарандагони ҳисоботи молиявӣ сурат мегирад. Дар ҳар як мамлакат ё гурӯҳи мамлакатҳои аз ҷиҳати муносибатҳои иқтисодӣ бо ҳам наздик бинобар мавҷуд будани хусусиятҳои таърихӣ муҳити баҳисобгирии муҳосибӣ дар шароити муайяни фаъолияти иқтисодӣ методологияи барои он (онҳо) анъанавии пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ ва оморасозии ҳисоботи молиявӣ ташаккул ёфтааст.

Барои гирифтани иттилооти воқеӣ ва саҳеҳ оид ба фаъолияти субъектҳои соҳаҳои алоҳидаи иқтисодӣ ва умуман иқтисодиёти миллии мавҷудияти принципҳои ягонаи методологияи ташкили баҳисобгирии муҳосибӣ зарур аст, ки онҳоро бояд ҳам субъектҳои иқтисодӣ дар низоми баҳисобгирии муҳосибии худ риоя кунанд. Барои риояи дурусти ин принципҳо методи баҳисобгирии муҳосибӣ ва унсурҳои мувофиқи он бояд ба кор бурда шаванд.

Мафҳуми «принсип» дар низоми баҳисобгирии муҳосибӣ барои ифода намудани қоидаҳои умумии пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ ва тартиб додани ҳисоботи молиявӣ истифода мешавад. Принципҳои баҳисобгирии муҳосибӣ дар ҳар як мамлакат вобаста аз талаботи принципҳои байналмилалӣ, ки аз ҷониби ШСБҲМ тасдиқ шудаанд, ҳамчунин бо баҳисобгирии хусусиятҳои рушди иқтисодиёт ва анъанаҳои миллии хоҷагидорӣ таҳия карда мешаванд.

Мувофиқи моддаи 7 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» чунин ду принциби асосии баҳисобгирии муҳосибӣ ва тартиб додани ҳисоботи молиявӣ муайян карда шудааст: муттасил ҳисоб кардан ва ба ҳисоб гирифтани. Лекин, агар аз ҷиҳати семантика ин ду принциби номбаркардашударо таҳлил кунем, онҳо ягон маънӣ надоранд. Чунин принципҳои баҳисобгирии муҳосибӣ дар ягон адабиёти дахлдор низ нишон дода нашудаанд. Ба андешаи мо, таҳиякунандагони қонун шояд принципҳои «беистии фаъолият» ва «ҳисобузамкунӣ»-ро дар назар дошта бошанд, зеро ин ду принцип, яъне беистии фаъолият ва ҳисобузамкунӣ дар аксари адабиёти появии соҳаи баҳисобгирии муҳосибӣ ҳамчун принципҳои асосии баҳисобгирии муҳосибӣ номбар карда шудаанд [7; 9].

Таҳқиқи принципҳои пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ ва омадасозии ҳисоботи молиявӣ, ки дар адабиёт оварда шудаанд ва дар низомҳои баҳисобгирии муҳосибии мамлакатҳои гуногун ба кор

бурда мешаванд (зиёда аз 100 адад), имкон медиҳад, ки принципҳои муҳимтарини баҳисобгирии муҳосибиро чудо карда, онҳоро тафсир кунем (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Принципҳои баҳисобгирии муҳосибӣ ва тафсири онҳо

Принципи баҳисобгирӣ	Тафсири принципи баҳисобгирӣ
Беистии фаъолияти субъекти иқтисодӣ	Субъекти иқтисодӣ дар оянда фаъолият хоҳад кард ва нияти барҳамдиҳӣ ё қоҳиши ҳаҷмҳои фаъолияти худро надорад. Агар чунин ният ё зарурат мавҷуд бошад, пас ҳисоботи молиявӣ бояд бо таъя ба ягон асоси дигар тартиб дода шавад ва он асоси қабулгардида бояд дар ҳисобот ифшо карда шавад.
Ҳисобузамкунӣ	Натиҷаҳои амалиёт ва дигар рӯйдодҳои хоҷагидорӣ бо далели рӯҳдиҳишан эътироф карда мешаванд (на дар мавриде ки воситаҳои пулӣ ё муродифҳои онҳо гирифта ва ё пардохт шудаанд). Онҳо дар баҳисобгирӣ ва ҳисоботи молиявӣ ҳамон даврае инъикос карда мешаванд, ки дар он ба амал омадаанд.
Дурандешӣ (эҳтиёткорӣ, кӯҳнапарастӣ)	Ҳангоми тартибдиҳии ҳисобот бояд номуайянии рӯйдодҳои оянда ба ҳисоб гирифта шавад. Масалан, эҳтимолияти пайдошавӣ ва иҷрои уҳдадорихо, давомнокии муҳлати истифодабарии дорихо, қоҳишҳои арзиши дорихо.
Бартарияти моҳият аз шакл	Амалиёти хоҷагидории корхона бояд дар баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ мувофиқ бо моҳият ва воқеияти иқтисодии худ инъикос ва пешниҳод карда шавад, на ин ки фақат дар мувофиқӣ бо шакли ҳуқуқии худ.
Даркшаванда (фаҳмо) будани иттилоот	Фаҳмо будани иттилоот барои истифодабарандагоне, ки донишҳои басандаи соҳаҳои фаъолияти иқтисодии баҳисобгирии муҳосибӣ ва хоҳиши бо шавқу рағбат омӯхтани ин иттилоотро доранд.
Қиёсазирии иттилоот	Иттилооти дар ҳисоботи молиявӣ овардашуда бояд ҳам дар замон ва ҳам дар фазо бо иттилооти корхонаҳои дигар муқоисашаванда бошад.
Бамаврид будани иттилоот	Иттилоот бамаврид аст, агар он ба қарорҳои иқтисодии истифодабарандагон таъсир расонида, ба онҳо барои баҳо додани вазъи гузашта, ҳозира ва ояндаи рӯйдодҳо ёрдам расонад, хатоҳои гузаштаре тасдиқ ва ё ислоҳ намояд.
Муҳимии иттилоот	Иттилооти дар ҳисоботи молиявӣ овардашуда муҳим аст, агар наовардан ё таҳрифи он метавонад ба қарорҳои иқтисодии истифодабарандагон таъсир расонад.
Саҳеҳии иттилоот	Иттилоот саҳеҳ аст, агар он хатоҳо ва тафсирҳои ғалат надошта бошад ва истифодабарандагон тавонанд, ки ба он ҳамчун ба ифодакунандаи воқеияти рӯйдодҳои дар ҳисобот инъикосгардида таъя кунанд.
Беғаразӣ	Иттилоот набояд ба қабули қарорҳо ба хотири ба даст овардани натиҷаи пешбинишуда таъсир расонад.

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси адабиёт

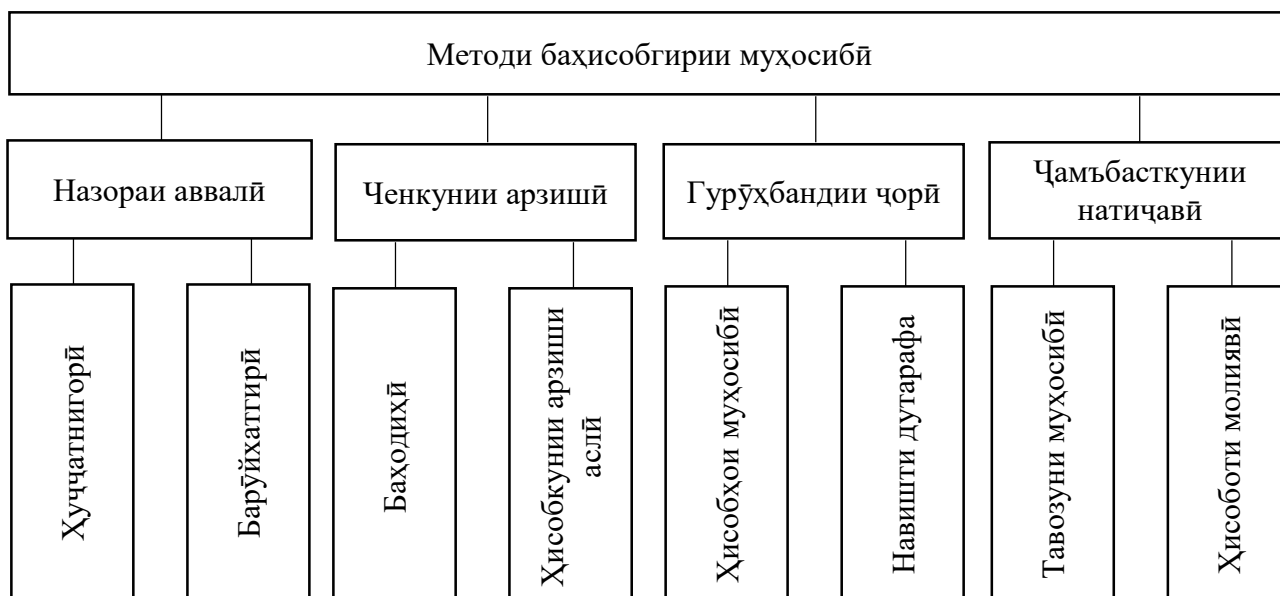
Омузиш нишон медиҳад, ки принципҳои баҳисобгирии муҳосибӣ ҳанӯз дар мамлакатҳои муҳталиф ба низоми муайян дароварда нашудаанд. Истифодаи онҳо дар низомҳои миллии баҳисобгирии муҳосибӣ таҳлили амиқи хусусиятҳои гуногуни баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявиро талаб мекунад.

Риояи принципҳои баҳисобгирии муҳосибӣ, алоқамандии вазифавии байни объектҳои баҳисобгирии муҳосибӣ тавасути методи баҳисобгирии муҳосибӣ ва унсурҳои он амалӣ карда мешавад. Методи баҳисобгирии муҳосибӣ – маҷмуи тарзҳо ва қоидаҳои мебошад, ки бо ёрии онҳо предмет (объект)-и баҳисобгирии муҳосибӣ, яъне унсурҳои методи баҳисобгирии муҳосибӣ дарк карда мешаванд

М.Д. Акатева унсурҳои методи баҳисобгирии муҳосибиро ба чор гурӯҳ чудо мекунад; 1) тарзҳо ва қоидаҳои назораи аввалии объектҳои баҳисобгирии муҳосибӣ: ҳуҷҷатнигорӣ, барӯйхатгирӣ; 2) тарзҳо ва

қоидаҳои ченкунии арзишии объектҳои баҳисобгирии муҳосибӣ: баҳодихӣ, ҳисобкунии арзиши асли; 3) тарзҳо ва қоидаҳои гурӯҳбандии ҷорӣ маълумот дар бораи объектҳои баҳисобгирии муҳосибӣ: ҳисобҳои муҳосибӣ, навишти дугарафа; 4) тарзҳо ва қоидаҳои ҷамъбаस्तкунии натиҷавии маълумоти баҳисобгирии муҳосибӣ: тавозуни муҳосибӣ, ҳисоботи муҳосибӣ [1, с. 49]. В.Т. Чая унсурҳои методи баҳисобгирии муҳосибиро ба се гурӯҳ чудо мекунад: 1) қоидаҳои назораи аввалӣ: ҳуҷҷатнигорӣ, барӯйхатгирӣ; 2) қоидаҳои ченкунии арзишӣ: баҳодихӣ, ҳисобкунии арзиши асли; 3) қоидаҳои ҷамъбаस्तкунии иттилоот: ҳисобҳо, навишти дугарафа, ҳисоботи молиявӣ [10, с. 25].

Таърифи методи баҳисобгирии муҳосибӣ, инчунин таснифи унсурҳои методи баҳисобгирии муҳосибиро, ки дар адабиёт оварда шудаанд, ҷамъбаст намуда, алоқамандии методи баҳисобгирии муҳосибӣ ва унсурҳои онро тасвир мекунем (расми 1).

Расми 1. Алоқамандии методи баҳисобгирии муҳосибӣ ва унсурҳои он

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Номгӯии унсурҳои методи баҳисобгирии муҳосибӣ дар натиҷаи рушди методологияи баҳисобгирии муҳосибӣ аллакай дар аввали солҳои 1900 муайян гардидааст. Ҳамаи онҳо дар атрофи навишти дутарафа дар ҳисобҳо ба вуҷуд омада, дар назария ва методологияи баҳисобгирии муҳосибӣ то имрӯз аҳамияти худро гум накардаанд. Вале дигаргунҳои дар амалияи баҳисобгирии муҳосибӣ бо

сабаби рушди муносибатҳои иқтисодӣ дар солҳои охир руҳдода водор мекунад, ки шароити қорбурди онҳо дар низомҳои миллии баҳисобгирии муҳосибӣ бозбинӣ карда шавад.

Дар натиҷаи таҳлили унсурҳои методие, ки дар адабиёт оварда шудаанд, мо усулҳои баҳисобгирии муҳосибиро ҷудо намуда, онҳоро тафсир мекунем (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Усулҳои баҳисобгирии муҳосибӣ ва тафсири онҳо

Усули баҳисобгири	Тафсири усули баҳисобгири
Хуччатнигорӣ	Ҳама далелҳои хоҷагидорӣ бо хуччатҳои аввалии тасдиқкунанда хуччатнигорӣ карда мешаванд ва дар асоси ҳамин хуччатҳо баҳисобгирии муҳосибӣ бурда мешавад.
Барӯйхатгири	Барӯйхатгири имкон медиҳад, ки тавассути гузаронидани санҷиш мавҷудияти воқеии дороиҳо ва уҳдадориҳои молиявии қорхона дар санаи муайян бо роҳи ҳисоб кардан, ченкунӣ ва баҳодихӣ ошқор карда шавад.
Баҳодихӣ	Тарзи ченкунии арзишии объектҳои баҳисобгирии муҳосибӣ ба хошти гуруҳбандӣ ва чамъбасткунии иттилооти муҳосибӣ.
Ҳисобкунии арзиши асли	Ҳисоб кардани чамъи хароҷоти истехсоли воҳиди маҳсулот (қор, хизматрасонӣ) ва ҳаҷми умумии истехсол.
Ҳисобҳои муҳосибӣ	Ҳисоб – воситаи асосии нигоҳдории иттилоот буда, барои ғункунии маблағҳои ифодакунандаи натиҷаҳои амалиёти хоҷагидорӣ ба қор бурда мешавад.
Навишти дутарафа	Бо як маблағ дар дебет ва кредити ҳисобҳои бо ҳам алоқаманд инъикос кардани тағйирёбии унсурҳои ҳисоботи молиявӣ (дороиҳо, уҳдадориҳо, сармоя, даромад, хароҷот)
Ҳисоботи молиявӣ	Марҳилаи ниҳойии раванди баҳисобгирии муҳосибӣ, низоми ягонаи маълумот дар бораи вазъи молиявӣ, натиҷаҳои молиявӣ ва ҳаракати воситаҳои пулии субъекти иқтисодӣ буда, дар асоси иттилооти баҳисобгирии муҳосибӣ тартиб дода мешавад.

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Чунин номгӯии унсурҳои методи баҳисобгирии муҳосибӣ дар натиҷаи рушди методологияи баҳисобгирии муҳосибӣ аллакай дар аввали солҳои 1900 муайян гардидааст. Ҳамаи онҳо

дар атрофи навишти дутарафа дар ҳисобҳо ба вуҷуд омада, дар назария ва методологияи баҳисобгирии муҳосибӣ то имрӯз аҳамияти худро гум накардаанд. Вале дигаргунҳои дар амалияи баҳисобгирии

муҳосибӣ бо сабаби рушди муносибатҳои иқтисодӣ дар солҳои охир руҳдода водор мекунад, ки шароити корбурди онҳо дар низомҳои миллии баҳисобгирии муҳосибӣ бозбинӣ карда шавад.

Таҳқиқи амиқи адабиёти дахлдор тасдиқ мекунад, ки унсурҳои методи баҳисобгирии муҳосибӣ ботадрич дар натиҷаи пайдо шудани зарурати гирифтани иттилоот оид ба предмети умумии баҳисобгирии муҳосибӣ – сармоя, тавсеаи ҳуди мафҳуми сармоя, ба миён омадани намудҳо ва шаклҳои нави истифодабарии он ташаккул ёфтаанд. Баҳодихӣ, ҳисобҳо ва навишти дугарафа, бидуни истисно, аз зарурати баҳисобгирии сармояи ба

фаъолияти субъекти иқтисодӣ гузошташуда, таъбири сармоя дар раванди гирдгардиш ва натиҷаҳои истифодаи он дар фаъолияти хоҷагидорӣ ба вучуд омадаанд. Ин унсурҳои методи баҳисобгирии муҳосибӣ дар ягонагӣ амал мекунад: яке бе дигаре баҳисобгирии сармояро таъмин карда наметавонад. Унсурҳои дигари методи баҳисобгирии муҳосибӣ (ҳуччатнигорӣ, барӯйхатгирӣ, ҳисобкунии арзиши асли, тавозуни муҳосибӣ, ҳисоботи молиявӣ) рушди ин се унсурҳои асосиро ифода мекунад ё дар натиҷаи таҳаввули қоидаҳои техникӣ ва воситаҳои баҳисобгирии муҳосибӣ ба миён омадаанд.

АДАБИЁТ:

1. Акатьева М.Д. Метод бухгалтерского учета: авторский взгляд / М.Д. Акатьева // Международный бухгалтерский учет. – 2012. - № 48 (246). – С. 43-49
2. Каримов Б.Х. Таҳаввули низомҳои миллии баҳисобгирии муҳосибӣ ва мушкилоти таснифи онҳо / Б.Х. Каримов // Идоракунии давлатӣ. – 2022. - № 4/1 (57). – С. 158-168
3. Каримов Б.Х. Таъсири ҷаҳонишавӣ ба рушди низомҳои миллии баҳисобгирии муҳосибӣ / Б.Х. Каримов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2021. - № 4. – С. 169-179
4. Каримов Б.Х. Влияние процессов глобализации и цифровизации на национальную систему бухгалтерского учета / Б.Х. Каримов // ЭКОНОМИКА, БИЗНЕС, ИННОВАЦИИ. Сборник статей XXII Международной научно-практической конференции. – Пенза: МЦНС «Наука и Просвещение». – 2023. – 200 с., с. 51-54
5. Корягин М.В. Компоненты методологии бухгалтерского учета в странах мира / М.В. Корягин // Международный бухгалтерский учет. – 2014. - № 31 (325). – С. 38-48
6. Корягин М.В. Развитие бухгалтерской отчетности в условиях изменения запросов пользователей / М.В. Корягин // Международный бухгалтерский учет. – 2014. - № 38 (332). – С. 52-63
7. Кутер М.И. Теория бухгалтерского учета: учебник / М.И. Кутер. 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 2007. – 592 с.
8. Рожнова О.В. Актуальные проблемы финансовой отчетности / О.В. Рожнова // Международный бухгалтерский учет. - 2013. - № 15 (261). - С. 2–8
9. Соколов Я.В. Основы теории бухгалтерского учета / Я.В. Соколов. – М. Финансы и статистика, 2033. – 496 с.
10. Чая В.Т., Латыпова О.В. Бухгалтерский учет для экономических специальностей: учеб. пособие / В.Т. Чая, О.В. Латыпова. 2-е изд., стереотип. - М.: КноРус, 2011. – 224 с.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Каримов Баҳодур Ҳасанович – Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит. Суроға: 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Борбад 48/5. E-mail: bahodurkarim@mail.ru. Тел.: (+992) 907-90-82-10.

Сведения об авторе:

Каримов Баҳодур Ҳасанович – Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана, кандидат экономических наук, доцент кафедры бухгалтерского учета и аудита. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбад 48/5. E-mail: bahodurkarim@mail.ru. Тел.: (+992) 907-90-82-10.

Information about the author:

Karimov Bahodur Hasanovich – International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Accounting and Auditing. Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad Avenue 48/5. E-mail: bahodurkarim@mail.ru. Tel.: (+992) 907-90-82-10.

УДК: 336.6

УСУЛҲО ВА РОҲҲОИ ИДОРАКУНИИ ДАРОМАД ВА ХАРОҶОТИ АҲОЛӢ ДАР ИҚТИСОДИЁТИ БОЗОРГОНӢ

Урунбоев Абдумухтор

Урунбаева Нигина Абдумухторовна

Аннотатсия. Дар мақола муаммоҳои назариявии таҳлили функсияи истемолӣ дар шароити иқтисодидеҳти бозоргонӣ баррасӣ карда шудааст. Нуқтаи назари иқтисоддонҳо ба монанди Дж. Кейнс, С. Кузнес, Д. Дьюзенберг ва М. Фридман оиди аҳамияти функсияи истемолӣ таҳқиқ карда шуда, муайян карда шудааст, ки дараҷаи истемолӣ инсон нафақат аз даромади номиналии он, инчунин аз ҷоғе, ки дар ҷадвали даромад ишғол мекунад вобаста мебошад. Ғайр аз он дар мақола эътирофи вуҷуд доштани даромади муваққатӣ дар фарзияи даромади бефосилаи М. Фридман оварда шудааст.

Дар мақола инчунин намудҳои тамоилоти садамот аз даромад, яъне аксуламали ҳархелаи истеъмолкунанда нишон дода шудааст. Дар асоси маълумотҳои омӯри маҷмӯи даромади ҳар нафар аҳоли ва сохтори хароҷоти истеъмолӣ хонаводаҳо таҳлил карда шудааст. Аз рӯи натиҷаҳои таҳлил тамоюли тағйир ёфтани сохтори хароҷоти истемолӣ хонаводаҳо муайян карда шуда, роҳҳои тақмили он нишон дода шудааст. Ғайр аз он дар мақолаи илмӣ барои пурра инъикос намудани хароҷоти аҳоли якҷанд нишондиҳандаҳои иловагӣ ба монанди захираҳои дар ихтиёр доштаи хонаводаҳо, хароҷотҳо барои хариди мол ва хизматрасониҳо пешниҳод карда шудаанд.

Калидвожаҳо: даромади аҳоли, насандозҳо, хароҷоти аҳоли, функсияи истемолӣ, буҷаи хонавода, ҷадвали даромад, субъекти иқтисодӣ, даромади доимӣ, даромади муваққатӣ, тамоилоти садамот, сатҳи зиндагии аҳоли, хароҷотҳои пулии хонаводаҳо, хароҷоти истемолӣ.

Барои иқтибос: Урунбоев, А. Усулҳо ва роҳҳои идоракунии даромад ва хароҷоти аҳоли дар иқтисодидеҳти бозоргонӣ / А. Урунбоев, Н. А. Урунбаева // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – №. 2(41). – С. 21-27.

МЕТОДЫ И СПОСОБЫ УПРАВЛЕНИЯ ДОХОДАМИ И РАСХОДАМИ НАСЕЛЕНИЯ В РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКЕ

Урунбоев Абдумухтор

Урунбаева Нигина Абдумухторовна

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические проблемы анализа функции потребления в условиях рыночной экономики. Точка зрения таких экономистов, как Дж. Кейнс, Д. Дьюзенберг и М. Фридман изучил значение функции потребления и определил, что уровень потребления человека зависит не только от его номинального дохода, но и от места, которое он занимает в таблице доходов. Кроме того, в статье признается существование временного дохода в предложении М. Фридмана о постоянном доходе.

В статье также показаны виды тенденций, связанных с доходами, то есть реакции различных потребителей. На основе статистических данных был проанализирован общий доход каждого человека и структура потребительских расходов домохозяйств. По результатам анализа определена тенденция изменения структуры потребительских расходов домохозяйств и обозначены пути ее совершенствования. Кроме того, в научной статье для полного анализа расходов населения предложено несколько дополнительных показателей, таких как ресурсы домохозяйств, расходы на приобретение товаров и услуг.

Ключевые слова: доходы населения, сбережения, расходы населения, функция потребления, бюджет домохозяйств, таблица доходов, экономический субъект, постоянный доход, временный доход, тенденции к аварийности, уровень жизни населения, денежные расходы домохозяйств, потребительские расходы.

METHODS AND WAYS OF MANAGING INCOME AND EXPENSES OF THE POPULATION IN THE MARKET ECONOMY

Urunboev Abdumuhtor

Urunbaeva Nigina Abdumuhtorovna

Annotation. The article discusses theoretical problems of analyzing the consumption function in a market economy. The point of view of economists such as D. Keynes, D. Duesenberg and M. Friedman studied the meaning of the consumption function and determined that the level of human consumption depends not only on his nominal income, but also on the place he occupies in the income table. In addition, the article recognizes the existence of temporary income in D. Friedman's proposal for permanent income.

The article also shows the types of trends related to income, that is, the reactions of various consumers. Based on statistical data, the total income of each person and the structure of household consumer spending were analyzed. Based on the results of the analysis, a trend in changes in the structure of household consumer spending was determined and ways to improve it were identified. In addition, the scientific article proposes several additional indicators for a complete analysis of the population's expenses, such as household resources, expenses for the purchase of goods and services.

Key word: *population income, savings, population expenses, consumption function, household budget, income table, economic entity, permanent income, temporary income, accident trends, standard of living of the population, household cash expenses, consumer expenses.*

Гузориши масъала. Бояд қайд намуд, ки дар вақти таҳқиқи даромад ва харочоти аҳоли чунин марҳилаҳои раванди такрористехсолро аз ҳамдигар фарқ намудан ба мақсад мувофиқ аст, аз ҷумла ташаккули, тақсимоли аввала, азнавтасимкуни, ташаккули даромадҳои ниҳой, истифодаи онҳо барои маблағгузорию истемоли ва пасандоз. Агар марҳилаҳо дар сатҳи оилаҳои алоҳида ҳамчун унсурҳои ибтидоии истемоли ва молу мулкҳои аҳоли мавриди омӯзиш қарор гирад, он гоҳ ҳаҷм ва сохтори даромад ва харочотҳоро дар ҳар як марҳилаи тавассути паҳлӯҳои мухталифи рафтори иқтисодии аҳоли тафсир кардан мумкин аст. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки агар даромади ҳамаи гуруҳҳои аҳоли баробар ва мутаносибона баланд шавад, дар ин шароит инсон бехтар шудани мавқеи худро ҳис намекунад, аз ҳамин лиҳоз самарани намоишдиҳӣ ва майли истемоли доимӣ менамояд.

Таҳлили таҳқиқотҳои охир ва нашриёт. Суринов А.Е. қайд менамояд, ки «Даромади ҷомеа ин арзиш ва қисми ҷеншавандаи маҳсулоте мебошад, ки дар давраи муайяни вақт истеҳсол гардидааст» [13]. Бобомуродов Б.Э. таъкид менамояд, ки «Даромади хоҷагии хонаводаҳоро ҳамчун арзиши неъматҳои моддӣ ва хизматрасониҳое, ки аҳоли дар давраи муайяни вақт барои қонеъгардонии талаботи худ ва пасандоз (бе гирифтани пасандозҳои қаблан андӯхтшуда ва ҷалби маълагҳои қарзӣ) истифода мебаранд» [1]. Саидов Р.Н. қайд мекунад, ки «Даромадҳои пулӣ дар зиндагии ҳар як шаҳрванд нақши муҳим дошта, сарчашмаи қанеъгардонии талаботи номаҳдуди онҳо доништа мешаванд» [10, с.111].

Мақсади мақола – ин омӯзиши масъалаҳои даромад ва харочоти аҳоли, нуқтаи назари як қатор иқтисоддонҳои ҷаҳон оиди истемоли зарурии шахс мебошад.

Мӯҳтавои асосии мақола. Дар Паёми навбатии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон 28.12.2023 «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» қайд карда шудааст, ки «дар ҳафт соли охир даромади пулӣ аҳоли 3,3 баробар афзоиш ёфта, аз 37,2 миллиард сомони соли 2017 ба 112,7 миллиард сомонӣ дар соли 2023 расид. Музди меҳнат беш аз 2 баробар ва андозаи нафақаи ниҳой 1,9 баробар зиёд гардид» [7].

Барои ҳамин таҳқиқи даромад ва харочоти аҳоли дар шароити иқтисодиёти бозоргонӣ аҳамияти аввалиндарачаро дорад.

Даромади аҳоли қобилияти харидории молу хизматрасониҳоро тавсиф медиҳад, нишондиҳандаҳои харочот ва пасандозҳо бошанд, таносуби воқеии

истифодаи ин даромадҳоро нишон медиҳанд. Таҳлил ва омӯзиши онҳо барои тавсифи шароити зисти аҳоли аҳамияти калон дорад.

Субъектҳои иқтисодиёти бозоргонӣ даромади шахсии худро бо чунин тарз истифода мебаранд: қисми муайяни он барои истеъмол, қисми дигараш бошад барои пасандоз, ки шаклҳои пулӣ ва натуралӣ дошта метавонад. Ба пасандозҳои пулӣ афзоиши ҳаҷми пул дар дасти аҳоли, афзоиши гузаштани маблағ ба ташкилотҳои молиявӣ қарзӣ ва қоғазҳои қимматнок (саҳмияҳо, облигатсияҳо, сертификатсияҳо ва ғ.) мансуб мебошанд.

Пасандозҳо дар шакли натуралӣ чун афзоиши арзиши сармои асосӣ (манзил, нақлиёт ва ғ.), захираҳои моддӣ, ки ба аҳоли таалуқдоранд, баён карда мешаванд.

Барои тавсифи вобастагии дараҷаи истемоли аз сатҳи даромад ва дараҷаи нарх зарифи чандирӣ аз рӯи даромад ва нарх истифода бурда мешавад. Он ба чанд ғоиш тағйирёбии (зиёдшавӣ ва камшавӣ) истемоли ин ё он неъматҳоро дар тағйирёбии андозаи даромад (ё ки дараҷаи нарх) нишон медиҳад. Бузургии зарифии чандирӣ аз вучуд доштани вобастагии бевоситаи байни параметрҳои таҳқиқшаванда шаҳодат медиҳад, бузургии манфӣ бошад – вобастагии чаппаи байни онҳоро нишон медиҳад.

Таҳқиқи функсияи истемоли дар иқтисоди бозоргонӣ аз ҷониби Ч.Кейнс оғоз шуда буд. Ӯ таъкид карда буд, ки истеъмол ин функсияи зиёдшаванда буда, аз ҳаҷми даромад, аз ҷумла аз афзоиши даромад вобастагӣ дорад.

Ҳамзамон, Ч.Кейнс қонуни асосии психологиро пешниҳод менамояд, ки мувофиқи он, одамоне бо зиёд шудани даромади худ майли зиёд намудани харочоти истемолиро доранд, вале нисбатан камтар аз афзоиши худӣ даромад.

Ҳамин тавр, Ч.Кейнс онро асоснок менамояд, ки бо афзоиши даромад ҳиссаи истемоли (майли ба истеъмол) паст мешавад ва ҳиссаи пасандоз (майли ба пасандоз) зиёд мешавад.

Таҳлили функсияи истемоли аз ҷониби олимони дигар низ давом дода шудааст. Таҳқиқи аввалини функсияи истемоли бар омили бучаи хонавода асос ёфтааст, ки нафақат гипотезаи Ч.Кейнсро дар бораи алоқаи бевоситаи байни истемоли ва даромад, инчунин гипотезаи паст шудани майлро ба истемоли дар шароити афзоиши даромад дар давраи муайян тасдиқ мекунад.

Аммо аҳамияти функсияи истеъмоли, ки аз ҷониби Ч.Кейнс пешниҳод карда шуда буд, аз ҷониби як қатор олимони ба шубҳа гузошта шуд. Маълумотҳои омории Штатҳои Муттаҳиди Америка, ки аз ҷониби С.Кузнес дар давраи солҳои 1879-1928 чамъ карда шудаанд, нишон доданд, ки таносуби байни даромади аҳоли ва истеъмоли, ба он нигоҳ накарда, ки даромади бемайлон афзоиш ёфтааст, каму беш пойдор мондааст.

Кӯшиши баргараф намудани номутобикии байни омори буҷаи хонавода, исботи фарзияи Ч.Кейнс оид ба пастишавии майли истеъмоли ва нишондиҳандаҳои дарозмӯҳлат, ки аз ҷониби С.Кузнес пешниҳод шуда буд, аз тарафи олими дигар - Д.Дюзенберг давом дода шудааст. Бо ақидаи ӯ, дараҷаи истеъмоли инсон, нафақат аз даромади номиналии он, инчунин аз ҷое, ки дар ҷадвали даромади ишғол мекунад вобаста мебошад. Ҳар як шахс вақте, ки он ба моли босифат дучор мешавад, ки он ба фарди дигар таалуқ дорад, дар он ҳавасмандии доимӣ пайдо мешавад, ки дараҷаи истеъмоли худро баланд бардорад. Ин ҳавасмандиро Д. Дюзенберг самарани намоишидигӣ меномад. Сатҳи даромади шахс ҳар қадар пасти бошад, ин самара ҳамон қадар шадидтар мешавад, чунки субъекти иқтисодӣ, ки даромади пастро доро мебошад, зуд-зуд бо молҳои сифатан баланд нисбат ба субъекте, ки дар ҷадвали даромадҳо мавқеи баландро дорад, афзалият зоҳир менамояд. Аз ҳамин сабаб майли шахс ба истеъмоли, нисбат ба шахсе, ки даромади он баландтар аст, зиёд мешавад. Бо афзоиши даромади майли шахсони гурӯҳи аввал ба истеъмоли пасти мегардад.

Бояд қайд намуд, ки агар даромади ҳамаи гурӯҳҳои аҳоли баробар ва мутаносибона баланд шавад, дар ин шароит инсон бехтар шудани мавқеи худро ҳис намекунад, аз ҳамин лиҳоз самарани намоишидигӣ ва майли истеъмоли доимӣ менамояд.

Саҳми арзандаро дар коркарди ин самт М. Фридман гузоштааст, ки он фарзияи даромади доими (бефосиларо) пешниҳод намудааст. Ӯ истеъмоли зарурии шахсро ба ду гурӯҳ ҷудо менамояд, яке аз он рафтори муқаррарии шахсро инъикос менамояд (истеъмоли доимӣ, дигарӣ бошад - омилҳои ҷориро (истеъмоли гузарандаро). Истеъмоли доимӣ бо даромади доимӣ алоқаманд мебошад, вале истеъмоли доимӣ ба истеъмоли ҷорӣ мувофиқат намекунад. Сабаби асосии он дар ташаккули истеъмоли ҷорӣ мебошад, ки дар он омилҳои муваққатӣ иштирок мекунад, ки ба истеъмоли таъсир мерасонанд.

Дар асоси фарзияи даромади бефосилаи М. Фридман, мавқеи вучуд дорад, ки дар субъектҳои алоҳида хароҷотҳои истеъмоли худро, новобаста аз даромади ҷорӣ (чун дар қонуни Ч. Кейнс) аз даромади

доимӣ ташаккул медиҳад ва кӯшиш менамояд, ки дар давоми ҳаёти худ дараҷаи яхелаи истеъмолиро таъмин намояд.

Аз ин бар меояд, ки даромади доимӣ (бефосила) даромаде мебошад, ки истеъмолкунандгон дар давоми муддати дароз умедвор хистанд. Ин намуди даромади аз рӯи ҳамаи намудҳои даромадҳо, яъне дорони воситаҳо (сахмия, облигатсия, амволи ғайриманкул) ва сармои инсонӣ (саломатӣ, қобилият, дараҷаи таҳассусӣ ва ғ.) муайян карда шудааст. Дар баробари даромади бефосила, М.Фридман вучуд доштани даромади гузарандаро (муваққати) эътироф мекунад, яъне даромади, ба мисли беморӣ, бӯҳрон дар соҳае, ки кормандон шуғл доранд.

Даромади муваққатӣ – ин қисми даромади маҷмӯи мебошад, ки субъектҳои иқтисодӣ барои нигоҳ доштани он дар онда умедвор нестанд. Ин тамоюли тасодуфии даромади мебошад, ки онро садамот менаманд. Дар иқтисодиёт се намуди тамоилоти садамот аз даромади вучуд дорад, ки ба онҳо ақсуламали хархелаи истеъмолкунанд сабаб шуда метавонад: муваққатӣ (тасодуфӣ), бефосила ва интизорӣ дар оянда.

Садамоти муваққатӣ (тасодуфӣ) – ин садамоте мебошад, ки тағйирёбии даромади ҷорӣ давраи аввал ба хароҷот таъсир намерасонад, зеро қисми зиёди даромади барои пасандоз равона карда мешавад. Мисол, агар субъекти сарфакор бо лотерея маблағи калонро бурд карда бошад, эҳтимол аст, ки ӯ ҳамаи онро якбора хароҷот накарда ба даври дароз ҷудо менамояд.

Садамоти бефосила (перманентӣ) – садамотҳое ба ҳисоб мераванд, кидар онҳо даромадҳои давраи якум ва дуум зиёд ё кам мешаванд. Дар ин шароит истеъмоли низ бо таносуби яхела тағйир меёбад. Ба ин интиҳоб шудан ба вазифаи баланд мисол шуда метавонад.

Дар оянда интизор шудан – ин садамотҳое мебошанд, ки даромади дар давраи аввал тағйир намеёбад ва дар давраи дуум бошад, хароҷотҳои истеъмоли тағйир меёбанд. Масалан, агар субъект интизори мансаби баланди хизматӣ бошад, мумкин аст, ки эҳтимоли зиёдтар гирифтани воситаҳои пулӣ ҷой дошта бошад.

Дар вақти омӯзиши сатҳи зиндагии аҳоли Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нишондиҳандаҳои муайян, аз ҷумла маҷмӯи даромади ҳар нафар аҳоли ба ҳисоби миёна; истифодаи маҷмӯи даромади аҳоли; сохтори хароҷоти истеъмоли хонаводаҳо; истеъмоли хӯрокворӣ ба ҳар нафар аҳоли; даромади ва хароҷоти пулии аҳолиро таҳия кардааст, ки мавриди истифода қарор мегирад (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1.-Маҷмӯи даромади ҳар нафар аҳоли ба ҳисоби миёна

Нишондиҳандаҳо	Солҳо					
	2000	2012	2017	2019	2020	2021
Ҳамагӣ, сомонӣ	16,90	258,81	374,12	475,72	518,19	794,2
аз он ҷумла						

даромади меҳнатӣ, сомонӣ	5,70	111,13	177,63	217,93	213,37	341,78
%	33,7	42,9	47,5	45,81	41,2	43,0
нафақа, ёрдампулӣ,	0,20	12,13	24,8	30,82	38,81	41,65
Давоми ҷадвали 1.						
стипендия, сомонӣ						
%	1,2	4,7	6,6	6,5	7,5	5,2
пардохтҳои ҷубронӣ, аз ҷумла кӯмакҳои башардустона, сомонӣ	0,05	0,5	0,17	0,08	3,56	17,85
%	0,3	0,2	0,1	0,02	0,7	2,2
Даромад аз моликият, сомонӣ	0,01	0,19	0,38	0,75	23,25	17,16
%	0,1	0,07	0,1	0,16	4,4	2,2
Даромад аз фурӯш мулки ғайриманкул, сомонӣ	0,04	0,36	0,39	0,44	1,71	4,83
%	0,2	0,14	0,10	0,10	0,3	0,6
Даромад аз хоҷагии ёрирасони шахсӣ, сомонӣ	8,47	50,70	19,90	23,02	36,75	42,45
%	50,2	19,6	5,3	4,3	7,1	5,3
Дигар даромадҳои пулӣ (аз ҷумла даромад аз фаъолияти тичоратӣ ва мустақилонаи касбӣ), сомонӣ	2,43	83,80	150,77	202,68	203,68	328,43
%	14,3	32,4	40,3	42,61	39,3	41,4

Манбаъ: Ҳисоби муаллифон дар асоси маълумоти омили солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе.– 2022.– С.114-122.

Маълумотҳои ҷадвали 1 нишон медиҳанд, ки агар дар соли 2000 даромад ба ҳар нафар аҳолии Тоҷикистон 16,90 сомониро ташкил карда бошад, дар соли 2022 ин нишондиҳанда то 794,2 сомони расидааст, ки нисбат ба соли 2000 777,3 сомонӣ зиёд мебошад.

Нисбатан, вазни хоси баландро дар соли 2000 даромад аз хоҷагии ёрирасони шахсӣ ташкил карда бошад (50,2%), пас ин нишондиҳанда дар соли 2022 то 5,3% кам шудааст, ки сабаби асосии он баланд шудани вазни хоси даромади меҳнатӣ, нафақа, ёрдампулӣ ва даромад аз фаъолияти тичоратӣ ва мустақилонаи касбӣ мебошад. Хоҷагии ёрирасони шахсӣ сарчашмаи доимии ташаккулёбии даромадҳои аҳолии мебошанд. Вобаста ба ин, ҳиссаи даромад аз хоҷагии ёрирасони шахсӣ дар сохтори даромадҳои аҳолии аз мавқеи рушди

хоҷагии мазкур бояд зиёд карда шавад. Муҳаққиқи масоили вобаста ба даромадҳои аҳоли – Саидов Р.Н. дар яке аз мақолаҳои илмии худ қайд менамояд, ки рушди хоҷагии ёрирасони шахсӣ самти афзалиятноки таъмини шугли назарраси аҳоли, ҳалли мушкилоти барзиёдии қувваи корӣ нисбати ҷойҳои корӣ, пешрафти истеҳсолоти хоҷагии аҳоли, коҳишдиҳии сатҳи арзиши зиндагӣ ва дар ниҳоят, баландбардории сатҳи зиндагии аҳолии деҳот баромад менамояд [11, с.124,126]. Агар даромад аз фаъолияти тичоратӣ ва мустақилонаи касбӣ (даромад аз соҳибкорӣ) дар соли 2000-ум 14,3% ҷамъи даромади аҳолиро ташкил карда бошад, пас дар соли 2022 вай то 41,4% афзоиш ёфтааст.

Ҷадвали 2.-Сохтори хароҷоти истеъмолии хонаводаҳо, %

Номи хароҷотҳо	Соли						
	2010	2015	2017	2018	2019	2020	2022
Хароҷоти истеъмоли-ҳамагӣ	100	100	100	100	100	100	100
аз ҷумла:							
1.Хароҷот барои хариди хӯрокворӣ	64,0	57,7	54,1	52,4	53,9	62,0	62,2
а) хароҷот барои хариди маҳсулоти истеъмолии хонавода	98,9	98,4	98,2	98,0	97,2	98,8	98,0
аз он							
барои хариди нон ва маҳсулоти нонӣ	35,4	33,8	29,2	29,1	29,5	31,1	28,5
картошка	4,1	3,6	5,0	3,97	3,4	3,3	2,7
сабзавот ва поллизӣ	9,1	9,2	10,5	9,04	10,1	8,2	9,1
меваҷот ва буттамева	5,0	6,0	5,6	6,0	5,1	5,0	6,2
гӯшт ва маҳсулоти гӯштӣ	15,1	16,5	15,9	17,2	17,2	21,2	21,7
моҳӣ ва маҳсулоти моҳӣ	0,2	0,25	0,3	0,4	0,4	0,9	0,7

шир ва маҳсулоти ширӣ	3,8	3,56	3,6	4,0	4,1	4,6	4,1
қанд ва маҳсулоти қаннодӣ	11,5	11,2	11,5	11,2	10,2	6,3	5,4
туҳм	1,41	2,7	2,7	2,9	2,9	3,5	3,5
равғани растанӣ	9,8	9,1	9,7	9,7	8,9	9,1	10,0
чай, қаҳва, нӯшокиҳои бепиртӣ	3,1	2,0	2,5	2,7	2,7	4,1	3,4
б) Харочоти таоми берун аз хона	1,1	1,6	1,7	2,0	2,8	1,1	2,2
2. Харочоти хариди нӯшокиҳои спиртдор	0,1	0,05	0,2	0,1	0,1	0,2	0,2
3. Харочоти хариди молҳои ғайриозука	24,4	26,4	29,1	31,5	29,0	26,9	28,6
аз ҷумла барои хариди: либос, пойафзол, рӯйҷой, газвор	29,6	37,3	36,1	33,62	33,7	30,5	36,2
масолеҳи бинокорӣ	18,5	13,1	15,7	16,44	14,2	3,2	5,0
сӯзишворӣ	3,9	5,52	4,9	3,82	4,5	15,1	11,0
мол ва асбобу анҷоми рӯзгор, мебел	13,4	12,6	12,4	12,52	12,3	3,3	8,1
доруворӣ	7,2	12,2	9,9	9,9	9,7	7,1	3,5
молҳои тиббӣ ва анҷоми гигиенаи шахсӣ	0,6	1,7	1,8	1,74	1,9	1,2	2,3
тамоқу							
ҷарчинворӣ ва дигар молҳо	0,7	0,5	0,4	0,44	0,4	0,1	0,3
4. Харочоти пардохти хизматрасонӣ	11,50	14,7	15,3	16,0	17,1	10,8	9,2
аз он ҷумла	8,2	13,4	8,5	7,8	6,8	7,4	4,1
хизмати маишӣ							
хизмати манзилӣ-коммуналӣ	34,4	33,7	34,6	36,0	34,4	33,8	35,9
хизмати муассисаи маданӣ	0,2	0,3	0,2	0,7	0,2	0,03	0,1
хизмати алоқа	12,3	12,5	10,5	10,9	11,1	14,3	12,9
хизмати нақлиёти мусофирбар	34,7	28,3	27,2	26,8	26,8	6,9	12,7
хизмати системаи маориф	4,7	8,4	9,6	8,6	9,7	3,8	1,8
дигар хизматҳо	5,5	3,9	9,3	9,2	11,0	33,7	42,5

Манбаъ: Ҳисоби муаллифон дар асоси маълумоти омили солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе.– 2022.– С.114-122.

Аз таҳлили ҷадвал маълум мегардад, ки қисми зиёди харочоти истеъмолиро хонаводаҳо барои хариди хӯрокворӣ сарф менамоянд. Ин нишондиҳанда дар давоми давраи таҳлиلى қариб ки тағйир наёфтааст. Бояд қайд намуд, ки хонаводаҳо зиёда аз 98,0 фоизи харочот барои

хариди хӯроквориро барои хариди маҳсулоти истеъмолий сарф мекунамд. Дар соли 2022 харочоти хонаводаҳо барои хариди нон ва маҳсулоти нонӣ нисбат ба соли 2010 ба 6,9 фоиз кам шудааст. Сабаби асосии он зиёд шудани харочоти хонаводаҳо барои хариди хӯроквории ғизонокиаш баланд, аз ҷумла гӯшт ва маҳсулоти гӯштӣ ба 6,6%, шир ва маҳсулотҳои ширӣ - ба 0,3%, туҳм - ба 2,1% зиёд шудааст.

Бояд қайд намуд, ки нишондиҳандаҳои номбаршуда харочоти аҳолиро пурра инъикос карда наметавонанд. Аз ҳамин лиҳоз, пешниҳод карда мешавад, ки дар вақти омӯзиши харочоти аҳолий нишондиҳандаҳои зерин низ илова карда шаванд:

- захираҳои дар ихтиёрдоштаи хонаводаҳо – ин маблағи пулӣ мебошад, ки хонаводаҳо барои таъмини харочотҳои худ ва ташкили пасандозҳо дар давраи таҳқиқ дар ихтиёр доранд, инчунин арзиши

даромадҳои натуралии маҳсулоти озуқаворӣ ва имконияти пешниҳод намудани имтиёзҳои натуралиро дар назар дорад;

- харочотҳои пулӣ аҳолий, харочотҳо барои хариди мол ва пардохти хизматрасониҳо, пардохтҳои хатмӣ ва ҳархела (андозҳо ва бочҳо, пардохти суғурта, пардохтҳо ба ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва корпоративӣ, фоизи қарзҳо ва ғ.), пасандозҳо, хариди асъори хоричӣ дар бар мегирад. Пасандозҳо аз афзоиши (камшавии) амонатҳо дар сураҷҳисоби шаҳрвандон, харочотҳо барои хариди қоғазҳои қимматнок, амволи ғайриманқул, тағйирёбии маблағҳо дар сураҷҳисоби соҳибкорони фардӣ, қарздорӣ аз кредит мебошанд;

- харочотҳои пулӣ хонаводаҳо, маблағи ҳақиқии харочотро аз ҷониби аъзоҳои хонаводаҳо дар давраи таҳқиқот нишон медиҳанд.

- харочотҳои истеъмолии хонаводаҳо қисми харочотҳои пулӣ буда, барои хариди маҳсулотҳои истеъмолий ва хизматрасониҳо равона карда шудаанд. Харочотҳои истеъмолий аз харочотҳо барои хариди маҳсулоти озуқаворӣ (дар бар гирифтани таом берун аз хона), нӯшокиҳои спиртдор, хариди молҳои

гайриозуқа ва пардохти хизматрасонӣ иборат мебошанд. Ба таркиби онҳо хароҷотҳо барои хариди асари санъат, антиқафурӯшӣ ва маснуоти заргарӣ, пардохти арзиши масолах, корҳои сохтмонӣ ва

таъмири асосии биноҳои зист ва ҷридиҳанда, ки чун инвеститсия ба сармоҷи асосӣ ҳисобида мешаванд, дохил карда намешаванд.

АДАБИЁТ:

1. Бобомуродов Б.Э. Захираҳои молиявии хонаводаҳо ҳамчун омилҳои рушди устувор. Монография / Б.Э. Бобомуродов. – Душанбе, 2022. – 167 саҳ.
2. Болотин Б. Разрыв в доходах населения: данные мировой статистики / Б. Болотин // Мировая экономика и международные отношения. – 2005, №7.
3. Васиев, Ф.М. Стратегия развития занятости населения Республики Таджикистан / Ф.М. Васиев. – Душанбе, 2010.
4. Генкин Б.М. Экономика и социология труда / Б.М. Генкин. – М: Норма; ИНФРА-М, 1998.
5. Кейнс Ч. Общая теория занятости, процента и денег / Ч. Кейнс. - Москва, 1978.
6. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе. – 2022. – 414 с.
7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии ҚТ, 28 декабри 2023 с.
8. Раҳматов Б.К. Масъалаҳои назариявии алоқамандии даромади аҳолии бо сатҳи зиндагӣ (дар мисоли маълумотҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон): дисс. н.и.и / Б.К. Раҳматов. - Душанбе, 2019. – 184 саҳ.
9. Рофе, А.И., Жуков А.Л. Теоретические основы экономики и социологии труда / А.И. Рофе, А.Л. Жуков. - Москва, 2019.
10. Саидов Р.Н. [Арзёбии даромадҳо ва хароҷотҳои пулии аҳолии камтаъмин ва бештартаъмин](#) / Р.Н. Саидов // [Паёми молия ва иқтисод](#). 2023. № 3 (37). С.109-120.
11. Саидов Р.Н. Оценка жизнеспособности источники формирования доходов населения в Республике Таджикистан / Р.Н. Саидов // Финансово-экономический вестник Таджикского государственного финансово-экономического университета. – Душанбе, 2020. – № 4 (24). – С.122-129.
12. Слезингер Г.Э. Труд в условиях рыночной экономики / Г.Э. Слезингер. – М: ИНФРА-М, 2016.
13. Суринов А.Е. Статистика доходов населения / А.Е. Суринов. – М: ЗАО «Финстатинформ», 2001. – С.3.
14. Тоҷикистон: 32 соли Истиқлолияти давлатӣ. Маҷмуаи омори. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2023. – С. 189-197.
15. Трунин, С.Н. Экономика труда / С.Н. Трунин. – М: Экономика, 2009.

Маълумот дар бораи муаллифон:

Урунбоев Абдумухтор - номзоди илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва омори ДДМИТ. Суроға: 734067, Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: 988217644

Урунбаева Нигина Абдумухторовна - номзоди илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи иқтисоди корхонаҳо ва соҳибкории ДДМИТ. Суроға: 734067, Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: 971236023. E-mail: urunbaevan@list.ru

Информация об авторах:

Урунбоев Абдумухтор - кандидат экономических наук, доцент кафедры экономического анализа и статистики ТГФЭУ. Адрес: Республика Таджикистан, 734067, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. Телефон: 988217644

Урунбаева Нигина Абдумухторовна - кандидат экономических наук, доцент кафедры экономики предприятий и предпринимательства ТГФЭУ. Адрес: Республика Таджикистан, 734067, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. Телефон: 971236023. E-mail: urunbaevan@list.ru

Information about the authors:

Urunboev Abdumuhtor - candidate of economical sciences, associate professor of the department of economic analysis and statistics, TSFEU. Address: Nahimov street 64/14, 734067, Dushanbe. Phone: 988217644

Urunbaeva Nigina Abdumuhtorovna - candidate of economical sciences, associate professor of the department of economics of enterprises and entrepreneurship, TSFEU. Address: Nahimov street 64/14, 734067, Dushanbe. Phone: 971236023. E-mail: urunbaevan@list.ru

УДК: 657.1

ВАЗЪИ МУОСИРИ ТАШКИЛИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНӢ ДАР ШАРОИТИ РАҚАМИКУНОӢ**Сайфиддинзода Самариддин Сайфиддин**

***Аннотатсия.** РақамикуноӢ марҳилаи нави рушди ҷомеаи башарӣ буда, имрӯз ба тамоми соҳаҳои ҳаёти инсон ворид шудааст ва иқтисодиёт низ ҳамчун яке аз рӯкнҳои муносибатҳои башарӣ аз ин раванд дар қанор намондааст. Компютерҳо ҳамчун воситаҳои ҳисоббарорӣ, инчунин дигар воситаҳои техникии иртиботӣ дар тамоми самтҳои фаъолияти инсон паҳн гардидаанд, ки ҳолати муосир ва пешрави ҷомеаи башариро бе онҳо тасаввур қардан ғайришумон аст. Онҳо ба инсон дар ҳалли масъалаҳои зиёди иқтисодию иҷтимоӣ ва ҷамъиятӣ кӯмак расонида, ҳаёти онро гани гардондаанд. РақамикуноӢ ба ташиқ ва пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ, аз ҷумла баҳисобгирии идоракуноӢ дар субъектҳои хоҷагидорӣ таъсир расонид. Дар мақола масъалаҳои ташиқи баҳисобгирии идоракуноӢ дар шароити рақамикуноӢи иқтисодиёт баррасӣ мешаванд. Вазъи пешбурди баҳисобгирии идоракуноӢи рақамӣ дар қорхонаҳои тиҷорати Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил ва арзёбӣ қарда шудааст.*

***Калидвожаҳо:** рақамикуноӢи иқтисодиёт, технологияҳои рақамӣ, технологияҳои иттилоотӣ, баҳисобгирии муҳосибӣ, баҳисобгирии идоракуноӢ, баҳисобгирии хароҷот, нармафзор, барномаҳои компютери муҳосибӣ.*

***Барои иқтибос:** Сайфиддинзода С.С. Вазъи муосири ташиқи баҳисобгирии идоракуноӢ дар шароити рақамикуноӢи / С.С. Сайфиддинзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. - № 2 (41). – С.28-34*

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ**Сайфиддинзода Самариддин Сайфиддин**

***Аннотация.** Цифровизация – новый этап развития человеческого общества, и сегодня она вошла во все сферы человеческой жизни, и экономика как одна из опор человеческих отношений не осталась в стороне от этого процесса. Компьютеры как вычислительные средства, а также другие технические средства связи широко распространены во всех сферах человеческой деятельности, без которых невозможно представить современное состояние и прогресс человеческого общества. Они помогли людям решить многие экономические, социальные и общественные вопросы и обогатили их жизнь. Цифровизация повлияла на организацию и ведение бухгалтерского учета, в том числе управленческого учета в хозяйствующих субъектах. В статье рассматриваются вопросы организации управленческого учета в условиях цифровизации экономики. Проанализировано и оценено состояние цифрового управленческого учета на коммерческих предприятиях Республики Таджикистан.*

***Ключевые слова:** цифровизация экономики, цифровые технологии, информационные технологии, бухгалтерский учет, управленческий учет, учет затрат, программное обеспечение, бухгалтерские компьютерные программы.*

THE CURRENT STATE OF ORGANIZATION OF MANAGEMENT ACCOUNTING IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION**Saifiddinzoda Samariddin Saifiddin**

***Annotation.** Digitalization is a new stage in the development of human society, and today it has entered all spheres of human life, and the economy as one of the pillars of human relations has not remained aloof from this process. Computers as computing tools, as well as other technical means of communication are widespread in all spheres of human activity, without which it is impossible to imagine the current state and progress of human society. They have helped people solve many economic, social and public issues and enriched their lives. Digitalization has affected the organization and maintenance of accounting, including management accounting in business entities. The article discusses the organization of management accounting in the context of digitalization of the economy. The state of digital management accounting in commercial enterprises of the Republic of Tajikistan is analyzed and assessed.*

***Key words:** digitalization of the economy, digital technologies, information technologies, accounting, management accounting, cost accounting, software, accounting computer programs.*

Гузориши масъала. Вобаста ба охир санаҳои меъерии ҳуқуқие қабул гардиданд, ки рақамикуноӢи иқтисодиёт ва қорӣ намудани барои вусъат ёфтани иқтисодиёти рақамӣ дар мамлакат технологияҳои иттилоотӣ дар мамлакат дар солҳои заминаҳои заруриро фароҳам оварданд. Вале, азбаски

ташкил ва пешбурди баҳисобгирии идоракуни дар доираи салоҳияти ҳар як субъекти хоҷагидорӣ мебошад, заминаҳои ҳуқуқии мазкур наметавонанд ба рушди рақамикунонии баҳисобгирии идоракуни бевосита таъсир расонанд. Бинобар ин, рушди рақамикунони дар баҳисобгирии идоракуни аз дониш ва кордонии кормандони муҳосибот, ки бо баҳисобгирии идоракуни саруқор доранд, вобаста мебошад. Вале барои ҷорӣ намудани рақамикунони дар баҳисобгирии идоракуни пеш аз ҳама муносибати роҳбарият ва менечменти корхонаҳо ба баҳисобгирии идоракуни ва рақамикунонии он муҳим аст.

Таҳлили таҳқиқотҳои охир ва нашриёт. Дар адабиёти ватании солҳои охир таваҷҷуҳ ба масъалаҳои рақамикунонии баҳисобгирии муҳосибӣ зиёд шудааст. Вале интишороти бевосита ба таҳқиқи вазъи татбиқи баҳисобгирии идоракуни дар шароити рақамикунони баҳидашуда мавҷуд нестанд. Баъзе паҳлуҳои ин масъала дар мақолаҳои Б.Ҳ. Каримов [3], С.Ф. Низомов [5] ва дигарон мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Мақсади мақола – омӯзиши вазъи муосири ташкил ва пешбурди баҳисобгирии идоракуни дар субъектҳои хоҷагидорӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо истифода аз имконияти технологияҳои рақамӣ ва барномаҳои компютери муҳосибӣ мебошад.

Муҳтавои асосии мавод. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ханӯз дар паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 декабри соли 2018 оид ба муҳимии масъалаи рақамикунонии иқтисодиёт таъкид кардаанд: «Бо дарназардошти равандҳои муосир, мо бояд қорро ҷиҳати татбиқи иқтисодиёти рақамӣ ва дар соҳаҳои иҷтимоиву иқтисодӣ ҷорӣ кардани технологияҳои рақамӣ вусъат бахшем» [6]. Инчунин Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон хангоми ироаи Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 21 декабри соли 2021 ба муҳимии рақамикунони дар соҳаи баҳисобгирии муҳосибӣ ишорат карда, мақоми ваколатдори соҳа – Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистонро вазифадор намуданд, ки яқоя бо дигар сохторҳои дахлдор «ҷиҳати гузариш ба стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ, ба таври пурра татбиқ намудани барномаҳои муосири баҳисобгирии амалиёти молиявӣ ва васеъ ҷорӣ кардани рақамикунони дар соҳа ҷораҳои судманд андешад» [7].

Ҳамин тариқ, дар баробари сохторҳои ҳукумати инчунин соҳибкорон, роҳбарони корхонаҳои баҳши давлатӣ ва хусусӣ низ мувазаф гардиданд, ки ба рушди рақамикунони дар фаъолияти идоракунии

Ҳамаи инро ба инобат гирифта, мақоми ваколатдор дар соҳаи баҳисобгирии муҳосибӣ – Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон тасмим гирифт, ки тариқаи нави ҳуҷҷати мазкурро, ки бояд масъалаҳои танзими баҳисобгирии идоракунии хароҷот ва ҳисоб кардани арзиши аслии маҳсулот (ичрои қорҳо, хизматрасониҳо)-ро дар корхонаҳои тамоми соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ ҳал намояд, таҳия

субъектҳои хоҷагидорӣ диққати муҳим дода, технологияҳои рақамии муосирро аз ҷумла дар низомҳои баҳисобгирии муҳосибӣ татбиқ кунанд. Дар ин маврид, баҳисобгирии идоракуни ҳамчун яке аз унсурҳои муҳими низоми баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳам низоми идоракунии фаъолияти хоҷагидорӣи қорхонаҳо бояд аз мадди назари равандҳои рақамикунонии иқтисодиёт дур набошад. Вобаста ба ин, муҳаққиқи рус Т.Г. Шешукова дуруст қайд мекунад, ки «рақамикунони метавонад равандҳои баҳисобгирии идоракуниро ба таври назаррас беҳтар гардонад, онҳоро суръат бахшад ва тақмил диҳад, дар баробари ин хавфҳои нав ва таҳдидҳои эҳтимолиро ба вучуд орад» [9, с. 177].

Мусаллам аст, ки дар доираи баҳисобгирии идоракуни бештар ба ташкили баҳисобгирии хароҷот, интиҳоби усулҳои ҳисобкунии разиши аслии маҳсулот (ичрои қорҳо, хизматрасониҳо), ҳисобкуни ва идоракунии арзиши аслии диққат дода мешавад. Бинобар ин, вазъи рақамикунонии баҳисобгирии идоракуни пеш аз ҳама аз вазъи ташкили баҳисобгирии хароҷот, ҳисобкуни ва идоракунии арзиши аслии вобаста мебошад. Ба ин муносибат таҳқиқи тамоюлҳои муосири рушди технологияҳои рақамӣ дар баҳисобгирии идоракуни бе таҳқиқи муфассали вазъи ҳуди низоми баҳисобгирии идоракуни дар қорхонаҳо ғайриимкон аст.

Таҳқиқоти мо нишон медиҳад, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаҳои баҳисобгирии хароҷот, ҳисоб кардани арзиши аслии маҳсулот ва идоракунии муносиби он, муайян кардани сохтори муносиби моддаҳои ҳисобкунии арзиши аслии ба танзим дароварда нашудаанд, пояҳои меъёриро ҳуқуқии ташкил ва роҳандозӣ намудани баҳисобгирии идоракунии хароҷот дар мамлакат мавҷуд нестанд. Ба андешаи муҳаққиқ Б.Ҳ. Каримов, «ниҳодҳои илмӣ-таҳқиқотӣ дар самти таҳия намудани дастурамал ва низомномаҳои баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот ва хизматрасониҳо фаъолияти муносиб надоранд» [2, с. 176]. То чанде пеш дар мамлакат «Низомномаи калкулятсияи арзиши аслии маҳсулот (қору хизматрасонӣ) дар қорхонаҳо ва ташкилотҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон», ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 майи соли 1999, № 210 қабул шуда буд, амал мекард, вале азбаски муҳтавои он ба шароити иқтисодиёти бозорӣ мувофиқ набуд, хангоми қорбурди он қорхонаҳо бо мушкилоти зиёди ташкилию методӣ дучор мешуданд. Ҳамчунин муҳтавои санади мазкур бо дигар санадҳои қонунгузорӣ ва меъёрии ҳуқуқии дар солҳои охир қабулшуда мувофиқ набуд, ки мушкилоти дахлдорро дар қорхонаҳо боз ҳам шадидтар мекард.

кунад. Вале бо гузашти зиёда аз ду даҳсола ин масъала аз ҷониби Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳалли худро наёфт. Танҳо дар соли 2023 бо ба тасвиб расидани Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 октябри соли 2023, № 505 «Қоидаҳои намунавии ҳисобкунии арзиши аслии мол (қор, хизматрасонӣ)» [4], ки бо ибтиқори Ҳадамоти зиддиинҳисории назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон анҷом дода шуд, ин

масъала шояд ба андозае ҳалли худро ёбад. Бо қарори мазкур тартиби намунавии ҳисоб кардани арзиши аслии мол (кор, хизматрасонӣ) барои субъектҳои хоҷагидорӣ дар тамоми соҳаҳои иқтисодӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолияткунанда тасдиқ ва қабул карда шуд.

Бояд қайд кард, ки дар санади мазкур умуман дар бораи баҳисобгирии идоракунии хароҷот ва ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот аз нигоҳи баҳисобгирии муҳосибӣ (баҳисобгирии идоракунии) сухан намеравад. Дар он ҳисобкунии хароҷоти истеҳсоли маҳсулот, ки ба арзиши аслии дохил карда мешавад, ҳамчун унсури ёрирасони ташаккули нархи маҳсулот баррасӣ шуда, асосан ба хоҳири муайян кардани заминаи андозбандӣ ба ҷо оварда мешавад. Яъне санади қабулшуда метавонад танҳо ба хоҳири дуруст муайян кардани заминаи андозбандӣ бо андоз аз даромади шахсони ҳуқуқӣ ба кор бурда шавад.

Таҳқиқи амалияи пешбурди баҳисобгирии идоракунии дар корхонаҳои тичоратии Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки дар аксари онҳо ҳуди баҳисобгирии идоракунии дуруст ба роҳ монда нашудааст. Чуноне муҳаққиқ Д.А. Розиев қайд мекунад, ҳоло зарурати воқеъбинонаи баланд бардоштани нақши баҳисобгирии идоракунии дар низоми идоракунии корхонаҳо ба миён омадааст. Дуруст роҳандозӣ нашудани он дар корхонаҳо «асосан бар асари набудани методологияи ягонаи ташкил ва пешбурди он, таҳияи нашудани дастурамалҳои методии соҳавӣ оид ба ташкили баҳисобгирии идоракунии маънидод мешавад» [8, с. 83]. Муаллиф таъкид мекунад, ки дар шароити рақобати шадид корхонаҳоро зарур аст, ки барои ташкил ва роҳандозӣ намудани низоми муассири баҳисобгирии идоракунии ҳамаҷониба корбарӣ кунанд.

Ба андешаи У.Ф. Ғаниев «роҳбарияти аксари корхонаҳо то ҳол ба афзалиятҳои воқеие, ки аз истифодаи дурусти баҳисобгирии идоракунии ба даст моеояд, сарфаҳм намеравад» [1, с. 41]. Муҳаққиқ сабаби асосии чунин ҳолатро дар он мебинад, ки бо рушди фаъолияти тичоратии корхонаҳо роҳбарияти онҳо бештар ба дигар мушкilotи ба фикри худ аввалиндараҷа (хусусан дар соҳаи андозбандӣ) тавачҷуҳ мекунад ва ба ташкили дурусти баҳисобгирии идоракунии аҳамият намедиҳанд.

Вале тавре амалияи фаъолияти иқтисодӣ нишон медиҳад, дар солҳои охир рақобат дар бозорҳои миллии ва ҷаҳонӣ пурзӯр шуда, ҳамзамон технологияҳои истеҳсоли низ рушд ёфта, зуд-зуд дигар мешаванд, муҳити берунии тичорат барои корхонаҳо тағйирёбанда буда, равандҳои идоракунии фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ мураккаб мегарданд. Ҳамаи ин водор менамояд, ки дар баробари равандҳои идоракунии субъектҳои хоҷагидорӣ равандҳои баҳисобгирии идоракунии низ бозбинӣ карда шуда, дар онҳо усулҳо ва тарзҳои нави ба вазъи имрӯзаи рушди соҳибқорӣ ва истифодаи технологияҳои нави рақамӣ мувофиқ истифода шаванд.

Ҳадафи асосии баҳисобгирии идоракунии дар шароити рақамикунони иқтисодӣ ба истифодабарандагони манфиатдор – кормандони

тамоми зинаҳои идоракунии субъекти хоҷагидорӣ пешниҳод кардани иттилооти муфид барои қабули қарорҳои идоракунии самарабахш мебошад. Дар ҳамин ҳол, рақамикунони дар корхонаҳо раванди гирифтани иттилооти мазкурро суръатнок ва содатар мекунад. Ҳамин тариқ, «рақамикунони баҳисобгирии идоракунии метавонад самаранокии идоракунии фаъолияти тичоратии корхонаҳо дар муҳити мураккаби ноором беҳтар гардонад. Ҳаҷми афзояндаи иттилоот ва аҳамияти тафсири дуруст ва саривақтии он ба фароҳам овардани шароит барои истифодаи технологияҳои рақамӣ бо мақсади ноил шудан ба фаҳмиши дақиқи равандҳои тичоратӣ ва тамоюлҳои бозор, инчунин қабули қарорҳои идоракунии саривақтии стратегӣ мусоидат мекунад» [10, с. 1165].

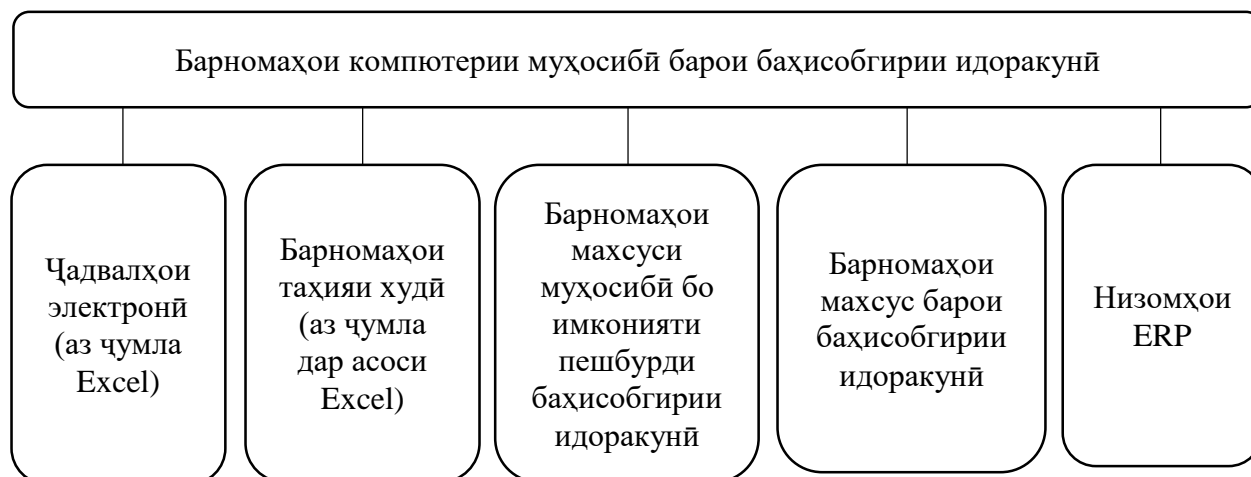
Омузиши мо нишон дод, ки дар аксари корхонаҳои таҳқиқшуда, ки дар соҳаи саноат фаъолият мекунанд, барои пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ, аз ҷумла баҳисобгирии идоракунии хароҷот ва ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот воситаҳо ва усулҳои анъанавии коркарди автоматонидашудаи иттилоот дар асоси барномаи маъмули компютерӣ – ҷадвали электронии Excel ба кор бурда мешаванд. Дар баъзе корхонаҳо, чун ЧСК «Азот» ва ЦСП «Комбинати металлургии тоҷик» барномаи компютери муҳосибии 1С: Бухгалтерия истифода мешавад, ки дар он иҷрои амалиёт дар доираи баҳисобгирии идоракунии низ имкон дорад.

Корхонаҳо дар шароити нави хоҷагидорӣ ба хоҳири нигоҳдорӣ ва рушди фаъолияти худ бояд стратегияи рақамикунони худро таҳия намуда, мақоми рақамикунони баҳисобгирии идоракунии дар он муқаррар кунанд. Маҳз кадом намудҳои технологияҳои рақамӣ (барномаҳои компютерӣ - нармафзор) барои пешбурди баҳисобгирии идоракунии дар корхона истифода мешаванд, пеш аз ҳама аз соҳаи фаъолияти иқтисодии корхона вобаста аст. Рақамикунони баҳисобгирии идоракунии табдили саросарии амсилаи анҷомдиҳии амалиёт ва равандҳои тичоратиро дар корхона талаб менамояд, зеро барои ба таври муносиб ҷорӣ намудани технологияҳои рақамии муҳосибӣ на танҳо дастрас кардани нармафзор ва воситаҳои техникаӣ дахлдор, инчунин ташаккули низоми муосири менечмент ва гузариш ба тафаккури нави идоракунии мутобик ба иқтисодӣ рақамӣ зарур аст.

Барномаҳои компютери муҳосибӣ аз содатарин барномаҳои ройгон, ки танҳо як қисми ками қори баҳисобгирии муҳосибӣ, аз ҷумла ҳисоб кардани музди меҳнат, андозҳо, пур кардани эълomiaҳои андозро амалӣ мекунанд, то низомҳои мураккаби ERP (enterprise resource planning - банақшагирии захираҳои корхона), ки идоракунии захираҳоро барои корхонаҳои калон таъмин мекунанд ва маълумотро дар бораи ҳамаи равандҳои тичоратии корхона - истеҳсол, харид, фурӯш, молия, кор бо кормандон дар бар мегиранд, иборат мебошанд. Ҳамчунин барномаҳои бо истифодаи технологияҳои рақамии абри асосёфта низ маъмул мебошанд, ки ҳангоми истифодаи онҳо барномаи иҷрокунандаи амалиёти баҳисобгирии идоракунии на дар компютери муҳосибот ё дигар

воҳиди сохтори корхона, балки дар маркази шабакавии коркарди маълумот ҷойгир мебошад. Дар ин маврид мафҳуми «абр» барои ифода кардани компютери калони шабакавӣ (сервер) истифода мешавад. Нигоҳдорӣ ва коркарди иттилооти баҳисобгирии муҳосибӣ дар компютери шабакаӣ интернет анҷом дода мешавад ва аз корхона доштани нармафзор ва воситаҳои техникӣ махсусро талаб намекунад.

Муассисони корхона ва роҳбарони он, инчунин роҳбарони воҳидҳои сохтори корхона ба саривақт ва дуруст гирифтани иттилооти васфкунандаи натиҷаҳои фаъолияти корхона ва воҳидҳои сохтори он манфиатдор мебошанд. Ҳоло барои иҷрои вазифаҳои баҳисобгирии идоракунии бо истифода аз технологияҳои рақамии муҳосибӣ якҷанд барномаҳои маълум мебошанд, ки онҳоро метавон ба панҷ гурӯҳ ҷудо кард (расми 1).

Расми 1. Гурӯҳбандии барномаҳои компютери муҳосибӣ барои баҳисобгирии идоракунии

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Аксари корхонаҳо (асосан корхонаҳои хурд ва миёна) барои иҷрои вазифаҳои баҳисобгирии идоракунии ва умуман пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ ва тартиб додани ҳисоботи идоракунии чадвали электронии маъмули Excel-ро, ки унсури таркибии асосии низоми амалиёти Windows мебошад, истифода мекунанд. Ин роҳи содатарин ва ҳамзамон арзонтарини рақамикунони баҳисобгирии идоракунии мебошад. Зеро чадвали электронии Excel дастаи зиёди афзорҳо ва функсияҳо барои коркард ва таҳлили маълумот, иҷрои ҳаргуна ҳисобкунӣ ва тартиб додани ҳисоботро дар бар мегирад.

Бартарҳои муҳимтарини барномаи Excel барои пешбурди баҳисобгирӣ ва омодагии ҳисоботи идоракунии ин дастрасӣ, хароҷоти камтарин, набудани зарурат барои омӯзиши иловагии кормандон, мавҷудияти дастаи зарурии функсияҳо барои коркарди зудии маҷмуи маълумот ва муҳим аз ҳама – имконияти васеи ташаккули ҳисоботҳо, таҳияи намудҳои гуногуни графикҳо ва диаграммаҳои таҳлилии мебошанд.

Бо афзоиши ҳаҷми фаъолият ва зиёд шудани теъдоди амалиёти молиявӣ хоҷагидорӣ корхона акнун чадвали электронии Excel барои коркарди пурра ва зуд гирифтани иттилооти зарурӣ имкон намедихад. Бинобар ин, дар баъзе корхонаҳо барои иҷрои вазифаҳои баҳисобгирии идоракунии барномаҳои компютери худӣ дар асоси макросҳои Excel (макрос – барномаи хурд ё макрофармон дар дохили Excel) таҳия ва татбиқ карда мешаванд. Тартиби кор бо чунин барномаҳо бо тартиби кор бо худӣ барномаи Excel монанд буда, дар онҳо баъзе имконияти иловагии бо

хусусиятҳои фаъолияти ҳар як корхона алоқаманд дастрас карда мешаванд.

Дар корхонаҳои тичорати Ҷумҳурии Тоҷикистон (асосан корхонаҳои соҳаҳои саноат ва савдо) истифодаи барномаҳои махсуси муҳосибӣ, ки ҳамзамон дорои имконияти пешбурди баҳисобгирии идоракунии мебошанд, маълум гардидааст. Аз ҷумла, дастаи барномавии 1С: Предприятие (Федератсияи Россия) ба таври васеъ истифода мешавад, ки дар он барномаи муҳосибии 1С: Бухгалтерия ҳамчун яке аз унсурҳои асосӣ буда, модули алоҳидаи он имконияти иҷрои вазифаҳои баҳисобгирӣ ва тартиб додани ҳисоботи идоракуниро пешниҳод мекунад.

Ширкатҳои ватанӣ, ки ин гуна дастаҳои барномавиро ба истифодабарандагон пешниҳод менамоянд (аз ҷумла ҚДММ «Технологияҳои инноватсионии Наср», ҚДММ «Як сония», БДО «Шанс»), мизочони худро бовар мекунонанд, ки маҳсулоти барномавии онҳо ба шароити воқеии пешбурди фаъолияти хоҷагидорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқ аст. Вале таҳқиқи нусхаҳои ба мо дастрасшудаи тарихҳои тоҷикии барномаи 1С: Бухгалтерия собит кард, ки ягона дигаргунии ба тарикаи появии барнома илованамаудаи таҳиягарони ватанӣ ин танҳо пойгоҳи иттилоотӣ мебошад. Вале, барои ба воқеияти хоҷагидорӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқат кардани барномаи мазкур, он бояд маҳз барои Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия карда шавад, дигар намудани танҳо пойгоҳи иттилоотӣ қифоя нест.

Таҳия ва пешбурди пойгоҳи иттилоотӣ – ин таҳия намудани барнома нест. Пойгоҳи иттилоотиро ҳар як истифодабаранда, ҳатто бе донишҳои асосҳои барномасозӣ худ метавонад таҳия кунад. Масалан,

таҳлили муҳтавои пойгоҳи иттилоотии барномаи 1С: Бухгалтерия, ки аз ҷониби БДО «Шанс» ба истифодабаранда пешниҳод гардидааст, нишон дод, ки таҳиякунанда ба он танҳо нақшаи ҳисобҳо, алгоритми баъзе боздошткунӣ аз музди меҳнати кормандон ва ҳисобкунӣ андозхоро мувофиқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид намудаасту ҳалос. Алгоритми алоқамандии иттилоотии баҳисобгирии аввалӣ (ҳуччатҳои аввалӣ) бо шаклҳои ҳисоботи ниҳой ба таври мукамал татбиқ нашудааст. Ҳатто тартиб додани ведомости гардишӣ-бақиявии муқаррарӣ барои ҳамаи ҳисобҳо ғайримқон аст. Пешбурди баҳисобгирии идоракунии ва тартиб додани ҳисоботи идоракунии умуман дар барномаи пешниҳоднамудаи БДО «Шанс» татбиқ нашудааст. Дар он нақшаи ҳисобҳо барои баҳисобгирии идоракунии вучуд надорад, вале метавон барои пешбурди баҳисобгирии идоракунии аз нақшаи ҳисобҳои дар дохили худ барнома мавҷудбуда (нақшаи ҳисобҳои субъектҳои хоҷагидорӣ Федератсияи Россия) истифода бурд. Дар барномаи 1С: Бухгалтерия, ки ширкатҳои дигари ватанӣ пешниҳод мекунад, вазъ ҳамин гуна аст, дар онҳо татбиқи вазифаҳои баҳисобгирии идоракунии барои корхонаҳои ватанӣ ғайримқон аст. Бинобар ин, ба андешаи мо, роҳи ягонаи татбиқи баҳисобгирии идоракунии бо истифода аз барномаи 1С: Бухгалтерия, ин истифодаи барномаи аслии русӣ мебошад. Дар ин маврид корхонаи татбиқкунандаи барнома бояд дар ҳаёти кормандони худ мутахассисе дошта бошад, ки нозуқиҳои баҳисобгирии идоракунии ва технологияҳои рақамиро донанд ва барномаро бо дарназардошти хусусиятҳои фаъолияти худ дигаргун намуда, ҳамчунин дар он риояи талаботи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистонро ҷорӣ кунад. Бояд қайд кард, ки ширкати таҳиякунандаи 1С: Бухгалтерия (1С, Федератсияи Россия) ба истифодабаранда чунин имкониятро дар доираи шартномаи франшиза пешниҳод мекунад. Дар сурати дар ҳаёти кормандони корхона набудани мутахассиси донандаи баҳисобгирии идоракунии ва технологияҳои рақамӣ, он метавонад вазифаҳои татбиқи баҳисобгирии идоракунии рақамиро ба ширкати аутсорсингӣ супорад.

Ширкати 1С ва шарикони он дастаҳои барномаро бо зернизомҳо (модулҳо)-и баҳисобгирии идоракунии пешниҳод менамоянд. Конфигуратсияи 1С: Бухгалтерия 8 дорои зернизомҳои дохили баҳисобгирии идоракунии барои «Роҳбар» мебошад. Зернизомҳои мазкур имконияти барномаро барои пешбурди баҳисобгирии идоракунии ва тартиб додани ҳисоботи идоракунии пешкаш менамояд ва метавонад хусусиятҳои пешбурди баҳисобгирии идоракунии дар корхонаи мушаххас ба инобат гирад. Дастаи барномавии мазкур то имрӯз ба истифодабарандаи ватанӣ дастрас нест (ба шароити хоҷагидорӣ ва қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқ карда нашудааст). Вале дар бозор метавон барномаи аслии онро дастрас кард, ки бо истифода аз нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии идоракунии ва дигар функсияҳои он

пешбурди баҳисобгирии идоракунии дар муҳити рақамӣ имконпазир аст.

Ҳамин тариқ, бо истифода аз барномаи 1С: Бухгалтерия метавон пешбурди компютери баҳисобгирии идоракунии дар корхонаҳои тиҷоратии Ҷумҳурии Тоҷикистон татбиқ кард. Мушкilotи ягонаи ин масъалаи таъмини кормандон ва мутахассисон аст. Масъалаҳои дигари ташкилӣ, методӣ, барномавию худӣ истеҳсолкунанда аллақай дар доираи барнома ҳал кардааст. Намояндагони ширкати истеҳсолкунанда (1С) ва шарикони расмӣ он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонанд ҳамаи корҳо оид ба насбкунӣ, ҷӯрсозӣ ва истифодаи санҷиши барномаро анҷом диҳанд. Ҳамчунин онҳо метавонанд омӯзиши истифодабарандагонро чиҳати кор бо барнома ба роҳ монанд.

Барои бастанӣ шартномаи расмӣ бо ширкати 1С ва ҳамчун шарикони расмӣ он эътироф шудан (масалан, дар доираи шартномаи франшиза), зарур аст, ки ширкати довталаб дар ҳаёти кормандони худ мутахассисони соҳаҳои гуногун – таҳиягарони таъминоти барномавию, муҳосибон, донандагони ҳуқуқ, андоз ва забонро дошта бошад. Дар чунин маврид намояндагони ширкати 1С яқоя бо шарикони худ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонанд нармафзори ба истифодабарандаи ватанӣ нигаронидашуда ва ба талаботи қонунгузории хоҷагидорӣ мамлакат ҷавобгӯро таҳия намоянд.

Мо раванди ҷорӣ намудани технологияҳои рақамии муҳосибиро бо истифодаи барномаи 1С: Бухгалтерия дар яке аз корхонаҳои саноатии мамлакат – ҚСҚ «Азот» таҳқиқ кардем. Дар муҳосиботи корхонаи мазкур барномаи 1С: Бухгалтерия Тоҷикистон 8.3 насб карда шудааст. Барнома асосан барои автоматкунӣ баҳисобгирии муҳосибии молиявӣ ба кор бурда мешавад. Гарчанде дар тариқаи барои Ҷумҳурии Тоҷикистон коркардшудаи барнома яке аз унсурҳои асосӣ - нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии идоракунии мавҷуд нест, вале бо истифода аз имконияти мавҷудаи барнома дар доираи ҳисобҳои баҳисобгирии молиявӣ метавон баъзе вазифаҳои баҳисобгирии идоракунии иҷро кард, чун: ҳисобкунӣ арзиши аслии намудҳои алоҳидаи маҳсулот, тартиб додани ҳисобот оид ба фоида ё зарар, ҳисобот оид ба гардиши воситаҳои пулӣ ва дигарҳо. Ҳамчунин дар барнома зернизомҳои «1С: Идоракунии корхонаи мо» («1С: Управление нашей фирмой») фаъол аст, вале интерфейси он ба забони русӣ буда, унсурҳои дигари барнома, чун нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии идоракунии дар шакли аслии (мутобиқ ба шароити Федератсияи Россия) мебошанд. Бо вучуди ин, барнома имкон медиҳад, ки бо истифода аз воситаҳои пешниҳоднамудаи тариқаи аслии барнома, аз ҷумла нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии идоракунии ва шаклҳои ҳисоботи идоракунии дар ҚСҚ «Азот» вазифаҳои баҳисобгирии идоракунии ва оморасозии ҳисоботи идоракунии дар доираи барномаи 1С: Бухгалтерия амалӣ карда шаванд.

Дар зернизомҳои «1С: Идоракунии корхонаи мо» («1С: Управление нашей фирмой») ҳамаи воситаҳои зарурӣ барои пешбурди баҳисобгирии

идорақунӣ, назорат, таҳлил, банақшагирӣ ва ояндабинӣ мавҷуд мебошанд ва онҳоро метавон барои корхона мутобиқ кард. Бо ёрии барнома дар муҳосиботи ҶСК «Азот» метавон натиҷанокии фаъолияти хочагидориро баланд бардошт, афзори дар барномаи мавҷудбуда ба соҳибмулк ва роҳбарияти корхона номгӯии васеи имконияти воқеии идорақуниро пешкаш карда метавонад, аз ҷумла: баҳисобгирии харочот ва даромадҳо; тартиб додани бучетҳо; банақшагирии харочоти мустақим ва ғайримустақим; арзёбии вазъи молиявии корхона, тартиб додани шаклҳои зиёди ҳисоботи идорақунии дохилӣ.

Дар бозори технологияҳои рақамӣ барномаҳои низ мавҷуд мебошанд, ки махсус барои пешбурди баҳисобгирӣ ва тартиб додани ҳисоботи идорақунӣ таҳия карда шудаанд. Аксари чунин технологияҳо, ки барои истифодабарандагони ватанӣ дастрас мебошанд, дар асоси дастаи барномавии 1С: Предприятие таҳия шудаанд, вале дар онҳо хусусиятҳои пешбурди баҳисобгирии идорақунӣ барои корхонаҳои ватанӣ пешбинӣ нашудааст. Бинобар ин, ҳангоми қорбурди чунин барномаҳо дар корхонаҳои ватанӣ барои татбиқи вазифаҳои баҳисобгирии идорақунӣ танҳо аз нақшаи ҳисобҳо ва шаклҳои ҳисоботи дар дохили ҳуди барнома пешбинишуда метавон истифода бурд.

Яке аз воситаҳои муассири татбиқи баҳисобгирии идорақунии рақамӣ ин низомҳои ERP

мебошанд. Чунин технологияҳои ба истифодабарандаи ватанӣ дастрас низ бештар дар асоси 1С: Предприятие таҳия шудаанд, зеро барномаҳои дигари дар бозори ҷаҳонии технологияҳои рақамии баҳисобгирии идорақунӣ маъмул барои қормандони муҳосиботи корхонаҳои ватанӣ дастнарас мебошанд.

Ҳамин тариқ, метавон хулоса баровард, ки вазъи ташкил ва пешбурди баҳисобгирии идорақунӣ дар шароити рақамикунонӣ дар корхонаҳои тичорати Ҷумҳурии Тоҷикистон қаноатбахш нест. Сабаби асосии ин омода набудани роҳбарият, менеҷмент ва қормандони ҳадамоти муҳосибии корхонаҳо барои қор дар шароити иқтисодии рақамӣ мебошад. Шаҳсони мазкур барои қор бо технологияҳои рақамии барои баҳисобгирии идорақунӣ таҳияшуда дониш ва малақаҳои заруриро надоранд. Бинобар ин, дар аксари корхонаҳо (асосан корхонаҳои хурд ва миёна) воситаҳои содатарин, чун ҷадвали электронии Excel барои иҷрои вазифаҳои содатарини баҳисобгирии идорақунӣ истифода мешаванд. Дастаи 1С: Бухгалтерия асосан барои мақсадҳои баҳисобгирии муҳосибии молиявӣ истифода мешавад ва дар баъзе корхонаҳо имконияти он барои иҷрои вазифаҳои содатарини баҳисобгирии идорақунӣ низ истифода мешаванд. Низомҳои ERP, ки имрӯз дар корхонаҳои бузурги хориҷӣ барои иҷрои вазифаҳои баҳисобгирии идорақунӣ имконияти қалонро пешниҳод мекунанд, дар корхонаҳои ватанӣ истифода намешаванд.

АДАБИЁТ:

1. Ғаниев У.Ф. Ташкили баҳисобгирӣ ва таҳлили идорақунӣ дар корхонаҳои саноати масолеҳи сохтмонӣ / Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои иқтисодӣ: 08.00.12 / Ғаниев Убайдулло Ғайзалиевич. – Душанбе, 2023. – 198 с.
2. Каримов Б.Ҳ. Таъсири ҷаҳонишавӣ ба рушди низомии миллии баҳисобгирии муҳосибӣ / Б.Ҳ. Каримов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. 2021. - № 4. – С. 169-179
3. Каримов Б.Ҳ. Баҳисобгирии муҳосибӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақамикунонии иқтисодӣ / Б.Ҳ. Каримов // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2021. – № 3 (34). - С. 115-119
4. Қоидаҳои намунавии ҳисобқунии арзиши аслии мол (қор, хизматрасонӣ). Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 октябри соли 2023, № 505 [Сарчашмаи электронӣ] / Низомии дастрасӣ: URL: <http://ams.tj/wp-content/uploads/2023/12/Қоидаҳои-намунавии-ҳисобқунии-арзиши-асли-мол.pdf>
5. Низомов С.Ф., Рахимов Г.М. Проблемы и пути совершенствования бухгалтерского учета и аудита в цифровой экономике / С.Ф. Низомов, Г.М. Рахимов // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – 2022. - № 2 (41). – С. 168-179
6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 декабри соли 2018 [Сарчашмаи электронӣ] / Низомии дастрасӣ: URL: <http://president.tj/event/missives/17365>
7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 декабри соли 2021 [Сарчашмаи электронӣ] / Низомии дастрасӣ: URL: <http://president.tj/event/missives/24850>
8. Розиев Д.А. Ташкили баҳисобгирии идорақунии харочот дар корхонаҳои саноати бофандагӣ / Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои иқтисодӣ: 08.00.12 / Розиев Дилшод Астанақулович. – Душанбе, 2021. – 196 с.
9. Шешукова Т.Г., Титенский А.Р. Влияние цифровизации на управленческий учет предприятия / Т.Г. Шешукова, А.Р. Титенский // Вестник Алтайской академии экономики и права. – 2022. - № 6. – С. 176-180
10. Chen H., Chiang R.H.L., Storey V.C. Business Intelligence and Analytics: From Big Data to Big Impact / H. Chen, R.H.L. Chiang, V.C. Storey // MIS Quarterly. - 2012. - Vol. 36. - No. 4. Pp. 1165–1188

Маълумот дар бораи муаллиф:

Сайфиддинзода Самариддин Сайфиддин – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти PhD кафедраи баҳисобгирии бухгалтерӣ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. E-mail: davlatzoda.ss@mail.ru. Тел.: (+992) 981-00-00-50

Сведения об авторе:

Сайфиддинзода Самариддин Сайфиддин – Тажикский национальный университет, докторант PhD кафедры бухгалтерского учета. Адрес: Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, пр. Рудаки 17. E-mail: davlatzoda.ss@mail.ru. Тел.: (+992) 981-00-00-50

Information about the author:

Saifiddinzoda Samariddin Saifiddin - Tajik National University, PhD student of the Department of Accounting. Address: Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. E-mail: davlatzoda.ss@mail.ru. Тел.: (+992) 981-00-00-50

УДК: 338.22:346.26

ТАШАККУЛ ВА РУШИД СОҶИБКОРИИ ХУРДУ МИЁНА ДАР СОҶАИ КИШОВАРЗӢ

Шодиев Кӯҳзод Қурбонбоевич

Ҳакимов Аминҷон Сайминоҷович

Аннотатсия. Дар мақола муҳиммият, аҳамияти илмию назариявӣ ва таҷрибавӣ, дараҷаи омӯзиши он, инчунин мақсаду вазифаҳо, нишон дода шуда, хусусиятҳои ташаккул ва амалкарди соҳибкории хурду миёна дар хоҷагии қишлоқи ҚТ ва соҳаи истифодаи амалии натиҷаҳои бадастомада кушода дода шудаанд.

Дар мақола муносибатҳои мухталифи назариявӣ ва методологиро ба таҳқиқи масъалаи баррасишаванда ҳулосабандӣ намуда, собит карда шудааст, ки соҳибкорӣ ва муносибатҳои соҳибкорӣ асоси ташаккул ва рушди муносибатҳои бозорӣ, аз он ҷумла, дар хоҷагии қишлоқ мебошанд.

Ҳулосаҳои илмӣ ва тавсияҳо дар мақола оварда шудаанд, ки ҳулосаи чунин мебошад: соҳибкории хурду миёна шароитҳои фароҳам месозад, ки бидуни онҳо самаранокӣ баланди истеҳсолоти кишоварзӣ маъно надорад ва муҳити рақобатиро ба вуҷуд оварда, ба босуботии нархҳо, ва беҳтаршавиши сифати молу хизматрасониҳо мусоидат намуда, дар муҳайё сохтани ҷойҳои нави корӣ ва коҳиши додани сатҳи камбизоатӣ нақши калидиро мебозад.

Калидвожаҳо: Соҳибкорӣ, иқтисодӣ, рушд, рақобатпазирӣ, хоҷагии қишлоқ, истеҳсолӣ, хизматрасонӣ, хурду миёна.

Барои иқтибос: Шодиев, К. Қ. Ташаккул ва рушди соҳибкории хурду миёна дар соҳаи кишоварзӣ / К. Қ. Шодиев, А. С. Ҳакимов // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – №. 2(41). – С. 34-40

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ И РАЗВИТИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

Шодиев Кӯҳзод Қурбонбаевич

Ҳакимов Аминҷон Сайминоҷович

Аннотация. В статье показаны актуальность, научно – теоретическое и практическое значение, степень ее изученности, а также цель и задач, раскрыты особенности организации и функционирования малого и среднего предпринимательства в сельском хозяйстве РТ и показаны отрасли практического использования достигнутых результатов.

В статье, обобщая различные теоретические и методологические подходы к исследованию рассматриваемой проблемы, отмечает, что предпринимательство и предпринимательские отношения являются основой формирования и развития рыночных отношений, в частности в сельском хозяйстве.

Научные выводы и рекомендаций в статье сформулированы на основе проведенного исследования и суть их заключается в следующем: малое и среднее предпринимательство создает условия, без которых невысказана высокая эффективность сельскохозяйственного производства, создает конкурентную среду, способствует стабилизацию цен и улучшению качества товаров и услуг, играет ключевую роль в создании новых рабочих мест и снижении уровня бедности.

Ключевые слова: Предпринимательство, экономика, развития, конкурентоспособность, сельское хозяйство, производство, услуги, малого и среднего.

FEATURES OF ORGANIZATION AND DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM ENTREPRENEURSHIP IN AGRICULTURE

Shodiev Kuhzod Kurbonbayevich

Hakimov Aminjon Saiminojovich

Annotation. The article shows the relevance, scientific - theoretical and practical significance, the degree of its study, as well as the purpose and tasks, reveals the features of the organization and functioning of medium and small businesses in agriculture of the Republic of Tajikistan and shows the branches of practical use of the results achieved.

In the article, generalizing various theoretical and methodological approaches to the study of the problem under consideration, he notes that pre-entrepreneurship and entrepreneurial relations are the basis for the formation and development of market relations, in particular in agriculture.

The scientific conclusions and recommendations in the article are formulated on the basis of the study and their essence is as follows: small and medium-sized businesses create conditions without which the high efficiency of agricultural production is unthinkable, creates a competitive environment, helps stabilize prices and improve the quality of goods and services, plays a key role in creating new jobs and reducing poverty.

Key words: Entrepreneurship, economy, tax incentives, competitiveness, agriculture, production, services, small and medium businesses.

Гузориши масъала. Тибқи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 рушди соҳибкорӣ дар хоҷагии қишлоқ ҳамчун самти асосии рушди иқтисодиёти деҳот ва баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии сокинон маҳсуб мешавад. Тавре маълум аст, тамоюлҳои муносири рушди соҳибкории хурду миёна дар деҳот бо мавҷудияти зухуроти бӯҳронӣ, паст шудани сатҳи зиндагии мардуми деҳот, зарурати иҷрои вазифаҳои худидоракунии шаҳрак ва деҳот шарҳ дода мешавад.

Таҳлили таҳқиқотҳои охир ва нашриёт. Ҷанбаҳои муҳими ташаккул ва рушди соҳибкории хурду миёна дар соҳаи кишоварзӣ дар қорҳои илмӣ муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷие чун П.Х. Азимов, П.Х. Бобомуродов, Х.Х. Бадалов, К.Қ. Шодиев, У. Шарофов, А. Иззатов, П. Шарофов, С.В. Борисов, Е.И. Роговский ва дигарон мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Мақсади мақола. Омӯзиши ҷанбаҳои муҳими ташаккул ва рушди соҳибкории хурду миёна дар соҳаи кишоварзӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Соҳибкории хурд ва миёна бартариҳои дурнамои бузург доранд. Мақсади асосии соҳибкории хурд ва миёна ҳалли масъалаҳои бо молҳои истеъмолӣ ва хизматрасонӣ таъмин намудани талаботи бозори дохилӣ мебошад.

Мухтавои асосии мавод. Ҷе тавре, ки таҷриба нишон медиҳад, муносибати ягона ба масъалаҳои институтсионалӣ, танзим ва дастгирии соҳибкорӣ, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон инкишоф ёфтааст, имкон намедиҳад, ки дар рушди фаъолияти соҳибкорӣ, бо сабаби набудани системаи махсусгардонидашуда барои омода намудани фаъолияти соҳибкории

сокинони деҳот, махсусан дар хоҷагии қишлоқ, ба натиҷаҳои назаррас ноил гарданд [3, с. 40].

Исбот шудааст, ки «Нақши соҳибкории хурду миёна дар он зоҳир мешавад, ки он ба рушди муносибатҳои рақобатпазирии истеҳсолот дар бахшҳои гуногуни иқтисодиёт мусоидат намуда, имкон медиҳад, ки бозори истеъмолӣ бо маҳсулоте, ки аз ҷиҳати ҳосияташон гуногунанд, таъмин карда шаванд, барои ҳалли як қатор проблемаҳои иҷтимоӣ ва ба субъекти фаъолияти хоҷагидорӣ қорӣ намудани технологияи инновасионӣ дар соҳаҳои гуногун мусоидат мекунад» [1, с. 183].

Шодиев К.Қ. қайд менамояд, ки афзалияти муҳим ба рушди соҳибкории хурд ва миёна на танҳо дар хоҷагии қишлоқ, балки ба иқтисодиёт тақони воқеӣ мебахшад [8, с. 22]. Илова бар ин, ҳиссаи соҳибкории хурд ва миёна дар маҷмӯи маҳсулоти дохилии кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон ба 60 фоиз ва бештар аз он мерасад.

Ба ақидаи П.Х. Бобомуродов “Фаъолият дар соҳаи хоҷагиҳои деҳқонӣ мисли дигар намудҳои фаъолияти соҳибкорӣ на танҳо ба таваққали истеҳсолӣ, балки ба хавфи бозорӣ, молиявӣ ва ҳуқуқӣ низ вобаста аст. Аз ин рӯ, пешравии бомуваффақияти хоҷагиҳои деҳқонӣ дар шароити бешубҳа душвор қобилияти муқовимат (тобовар) ба хатар ва номуайяниро дар оянда тақозо мекунад. Сатҳи хавф ҳамон қадар зиёд мешавад, ки номуайяни зиёд бошад. Деҳқон-соҳибкор дар чунин ҳолатҳо меқӯшад, ки хавфро кам карда, оқибатҳои онро рафъ созад ва дар шароити номатлуб тавоноии иқтисодиро баланд бардорад. Вай инчунин кушиш мекунад, ки аз фаъолияти соҳибкоринаш ҳаҷми даромадро зиёд гардонад” [3, с. 28].

Барои рушди соҳибқории хурду миёна даҳолати мақомотҳои махсуси давлат зарур аст. Бе таъмини ҳимоя ва дастгирии бевоситаи давлат, бе паст кардани меъёри андоз, додани қарзҳои имтиёзнок, оmodасозии кадрҳо, бе эҷоди инфрасохтори иттилоотӣ, паҳн накардани таҷрибаи пешқадами хоричӣ, ҳифзи ҳуқуқи соҳибқорон аз худсарии бюрократӣ ва ҷиноятқорӣ имконнопазир аст. Набудани бисёре аз ин шароит дар давраи гузариш монеи табдили ин соҳа ба як баҳши хеле самараноки иқтисоди Тоҷикистон мешавад. Барномаи дастгирии соҳибқории хурду миёна дар рӯи коғаз боқӣ монда, воқеан маблағгузорӣ карда намешавад.

Барои шароит фароҳам овардан ба рушди баҳши воқеии иқтисодиёт соҳаҳои андозу молиявию қарзиро ба вучуд оварда, онҳоро ба ҳадафҳои комили макроиқтисод ва рушди устувори иқтисодиёт тобеъ гардонидан зарур аст.

Ба андешаи мо, ин ба ҳолатҳои зерин вобаста аст:

- зиёда аз 70 фоизи аҳолии кишвар дар деҳот умр ба сар мебаранд, таъмини шуғли аҳоли ва фароҳам овардани шароит барои ба даст овардани даромад вази фаи стратегӣ мебошад;

- баъд аз пош хӯрдани иттиҳоди Шӯравӣ ва пароканда шудани хоҷагиҳои калон дар натиҷаи аз шакли колхозӣ-совхозии ташкили иқтисодиёт дар хоҷагии кишлоқ, шумораи бекорон якбора афзуд, ҳосилнокии истеҳсолот паст шуд, ки ин ба иқтисодиёти деҳот, таъсири манфӣ расонд;

- бинобар хусусиятҳои табиӣ, иқлимӣ ва ҷуғрофӣ, саноат ва дигар соҳаҳои калони саноатӣ, ки дар аксарияти деҳот ҷойҳои қориро ба вучуд овардан, имконнопазир аст.

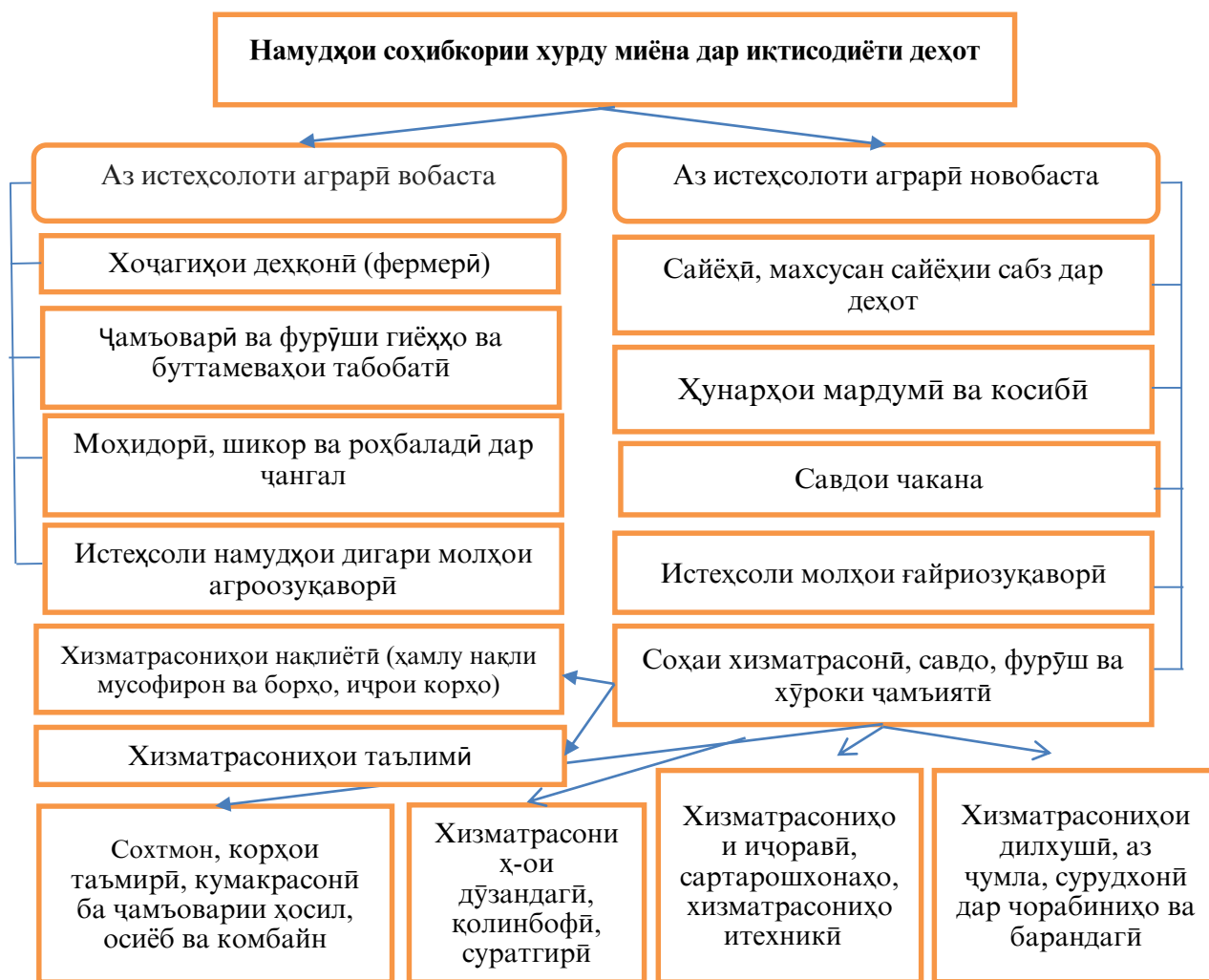
Илова ба ин, самти муҳими хоҷагии кишлоқ рушди соҳибқории хурду миёна – ҳамчун манбаи асосии даромад ва омилҳои муҳимтарини таъмини шуғли аҳолии деҳот мебошад.

Дар адабиёти иқтисодӣ «соҳибқории хурд дар хоҷагии кишлоқ ташкилотҳои тичоратиеро дар бар мегирад, ки ҳадафи асосии фаъолияти худ ғоида ба даст овардан, дар шакли шарикӣ ва ҷамъиятҳои соҳибқорӣ, кооперативҳои истеҳсолӣ, қорхонаҳои воҳиди давлатӣ ва муниципалӣ таъсис дода мешаванд» [4, С. 24].

Илова ба ин соҳибқории хурду миёна дар хоҷагии кишлоқ ташкили тичоратро дар соҳаҳои истеҳсолӣ ва ҳам ғайриистеҳсолӣ, аз ҷумла дар соҳаи хизматрасониҳо низ, ки бо истеҳсолоти кишоварзӣ алоқаманд нестанд, шомил мебошад. Вобаста ба ин, барои асоснокнамоии самтҳои асосии рушди ташкилию иқтисодии соҳибқории хурду миёна дар хоҷагии кишлоқ намудҳои соҳибқории хурду миёна дар иқтисодиёти деҳот ҷудо карда шудаанд. (расми 1).

Таҳлили танқидии нақш ва аҳамияти соҳибқории хурду миёна дар хоҷагии кишлоқ имкон медиҳад, ки бартариии асосӣ ва аҳамиятноктарини соҳибқории хурду миёна дар таъмин намудани шуғлнокии аҳоли, бунёди арзиши иловашуда буда, омилҳои муҳим дар болоравии некуаҳволии истиқоматкунандагони деҳот ба шумор меравад. Ин бартариҳо, махсусан дар кишварҳои иқтисодиёти давраи гузаришро аз сар гузаронанда, алаҳусус дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ, ки дар он қазияи бекорӣ баланд дар хоҷагии кишлоқ, сатҳи пастии фаъолнокии иқтисодии аксарияти маскунони деҳот, рақобатпазирии нокифояи молу маҳсулот ва хизматрасониҳои онҳо, инчунин мавҷуд набудани сармоягузориҳо барои рушди иқтисодиёти деҳот ҷой дорад, мубрам мебошанд.

Дар деҳот асосан занҳо барои қорҳои хоҷагидорӣ машғул мебошанд ва имрӯзҳо зиёда аз 70%-и аҳоли дар деҳот истиқомат менамояд. Ба ҳисоби миёна 25-30%-и маҳсулоти умумии дохилӣ дар соҳаи кишоварзӣ аз ин ҳисоб ташаккул ёфта, таъсис ва таҳовул додани шаклҳои нави хоҷагидориро дар шароити бозор тақозо менамояд [2, с. 226].

Расми 1. -Таснифоти намудҳои соҳибкории хурд ва миёна дар иқтисодиёти деҳот*

*Таҳияи муаллиф.

Соҳибкории хурду миёна дар хоҷагии қишлоқ рақобатро ҳавасманд менамояд, барои амалигардонии иқтидор ва самаранок истифода бурдани захираҳо дар деҳаҳо шароит фароҳам меорад. Ба ғайр аз ин, ба тӯфайли татбиқи усулҳо ва тарзҳои нави истеҳсоли молу хизматрасониҳо дар хоҷагии қишлоқ барои бунёди соҳти нав дар деҳот, аз ҷумла, дар пояи рушди ҳамаҷоя ва ҳаматарафаи соҳибкорӣ дар хоҷагии қишлоқ, шароит фароҳам оварда мешавад. Соҳибкории хурду миёна бо як қатор хусусиятҳои хосаш, ки вайро устувор ва ҳаётпазир мегардонанд, фарқ мекунад. Онҳо метавонанд барояшон дар низомии кооператсияи истеҳсолӣ бо корхонаҳои миёна ва бузург ҷой пайдо намоянд, метавонанд истеҳсоли маҳсулотро бо қисмҳои наҷандон калон ташкил намоянд, ки инро дар ҷорҷӯбаи корхонаҳои бузург бо дарназардошти ноилгардӣ ба дараҷаи мӯътадили даромаднокӣ таъмин кардан имконнопазир мебошад [5, с. 5]. Ин, махсусан дар шароити муосир, дар хоҷагии қишлоқи Ҷумҳурии Тоҷикистон мубрам мебошад, зеро самаранокӣ истеҳсолоти кишоварзӣ ва куллан рушди иқтисоди деҳот муносибати маҷмаавиро тақозо дорад.

Рушди устувор васеъшавии доимии истеҳсолоти молҳо ва хизматрасониҳо бо мақсади қонеъ гардонидани талаботи аҳолии талаб мекунад. Асоси рушди устуворро низомии бозор, нарх, ки инъикоскунандаи арзиши захираҳо аст, ташкил медиҳад. Ҳамзамон, истифодаи захираҳои табиӣ бояд оқилона ба роҳ монда шуда, раванди истеҳсолот ва истеъмолот - аз ҷиҳати экологӣ тоза бошад. Давлат бояд заминаҳои ҳуқуқӣ, маъмури ва шароитро барои рушди интенсивии иқтисодиёти сабз бунёд намояд. Бозори озод метавонад механизми ҳавасмандиро барои гузариш ба иқтисодиёти сабз таъмин намояд. Дар рушди иқтисоди миллӣ мавқеи соҳибкории хурду миёна дар соҳаи кишоварзӣ нақши калидӣ дорад [2, с. 228].

Бояд гуфт, ки дар хоҷагии қишлоқ соҳибкории хурду миёна на танҳо барои истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, балки барои қонеъ гардонидани талаботи аҳолии деҳот ва субъектҳои соҳибкорӣ, истеҳсоли маҳсулот ва хизматрасонӣ ба дигар хоҷагиҳои деҳот, қорқарди захираҳои маҳдуди маҳаллӣ; хизматрасониҳои истеҳсолӣ ба аҳолии деҳот ва субъектҳои соҳибкорӣ ва соҳаи ғайриистеҳсолӣ

вобаста ба маориф, маданият ва ниғаҳдории тандурустӣ ва ғайра мебошад. Дар натиҷаи чунин равандҳои соҳибкорӣ, ки бо ташкили соҳибкории хурду миёна дар хоҷагии қишлоқ алоқаманданд, на танҳо истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, балки зерсистемаҳои мустақили ташкилӣ, ки ба қонеъ гардонидани талаботи субъектҳои иқтисодии деҳот ниғаронида шудаанд, эътироф карда мешаванд.

Таҳлили хусусиятҳои ташаккул ва амалкарди соҳибкории хурду миёна дар хоҷагии қишлоқи Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон дод, ки ба фаъолияти онҳо омилҳои гуногун таъсир мерасонанд, ки ба онҳо метавон инҳоро мансуб донист [6, с. 22]:

1) экзогенӣ (берунӣ): шароитҳои табиӣ ва иқлимӣ; сиёсати давлатӣ (молиявӣ, истеҳлоқӣ, андозбандӣ, аграрӣ), пурзӯршавии рақобат; равандҳои таваррумӣ;

2) эндогенӣ (дохилӣ): шакли ташкилию ҳуқуқӣ; мавҷуд набудани стратегияи аниқи рушди минбаъда ҳам дар давраи муайян ва ҳам дар оянда; сиёсати дохилии молиявӣ; сатҳи пасти менеҷмент ва норасогиҳои сохтори ташкилии хоҷагӣ; афзоиши қарздорӣ кредиторӣ; тағйирёбии ҳаҷмҳои даромад аз фурӯш; аз даст додани бозори фурӯши маҳсулот ва сатҳи пасти бозоршиносӣ ва ғайра.

Соҳибкории хурду миёна дар хоҷагии қишлоқ бартарӣҳои зеринро дорост [9, С. 129-137]:

- яқум, андозаи онҳо қобили қабул боқӣ мемонад, миқдори начандон қалони кормандон имкон медиҳад молик суботнокиро аз ҳисоби салониати пасти ҳайати кормандон таъмин намояд, ба ҷо мондани аксулалоқаҳо бо истеъмолгарон ва таҳвилгарон барои рушди минбаъдаи соҳибкорӣ заминаи устувор бунёд менамояд, алалхусус, дар байни истеҳсолкунандагон маҳсулоти кишоварзӣ, сеҳҳои аз нав қоркардкунанда ва субъектҳои фаъолияти соҳибкорӣ, ки ба истиқоматкунандагон деҳот хизмат мерасонанд, сохтори оддии ташкилӣ, ки ба имконияти ба таҳдидҳо ва ҳодисаҳои муҳити атроф ва тағйиротҳои бозорӣ зуд воқуниш намудан чандир ва мутобиқшаванда мебошад.

Дар қиёс бо соҳибкории қалон, қорхонаҳои хурду миёна ба қоҳиш додани нобаробарӣ дар тақсими даромадҳо таъсири шиддатнок мерасонанд ва дар таъмин намудани шуғлноқӣ, паст қардани қамбизоатӣ, алалхусус бо роҳи бунёди қойҳои нави қорӣ аҳолии деҳот, махсусан қарои қанон, нақши муҳим мебозанд, инчунин дар қаролиқи рӯбатараққӣ соҳибкории хурду миёна ба қараноқ тақсим қардани захираҳо мусоидат менамоянд, ва бо қамин, таносуби қарои мавҷудияти қувваи қор ва қасри қармоқро таъмин менамоянд.

- дуқом, шумораи қари қорқунон ба қорқона имқон медиҳад, ки аз қароли қам қойивазқунии қарқо устувориро таъмин намояд. Ғайр аз ин, дар ин гуна вазъият яқон омили қиддият қидди намешавад.

Дар субъектҳои фаъолияти соҳибқории хурд ва миёна модели ҳаттии идорақунии равандқои бизнес ақсар вақт истиқода мешавад, ки дар деҳот қобили таваққуҳ аст. Таъсири манқи дар он аст, ки соҳибқор наметаванад қорои тамоми малақа ва маълумоти зарурӣ қарои рушди фаъолияти соҳибқорӣ бошад. Қи тақре қи ақалия нишон медиҳад, маҳдуд қудани қонииш, малақа ва маҳорат дар раванди фаъолияти соҳибқории хурду миёна дар хоҷагии қишлоқ мушқилоти қидеқро ба миён меорад;

- сеқом, қарқарор намудани қоритаи қид бо истеъмолқунандақон ва таъминқунандақон қарои рушди минбаъдаи соҳибқорӣ, аз қумла қарои истеҳсолқунандақони маҳсулоти кишоварзӣ, сеҳҳои қорқард ва субъектҳои соҳибқорӣ ба соқинони деҳот қаринаи устувор қароқам меорад. Ақар ин ақзалият дар шароити кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз нуқтаи нақари хусусиятҳои қуғроқию иқлимии ақсари деҳот ақамиятнок бошад, аз қонии қидар имқонияти рушди соҳибқориро маҳдуд меқунанд;

- қарқорум, сохтори оддии ташкилӣ, ки қандир аст ва ба қобилияти ақсуамалии қуд ба таҳдидҳо ва қолишқои муҳити қид ва тағйироти бозор мутобиқ қарди шудааст. Аммо қунин сохтор қарои тақбиқи равандқои мураққабтари қидорат мувоқик нест, қоро аз қидати идорақунӣ соқди аст;

- қанқум, дар муқоиса бо соҳибқории қалон, соҳибқории хурду миёна ба қоҳиши нобаробарӣ дар тақсими даромадҳо таъсири қуршиддат қаронда, дар таъмини шуғли аҳоли, паст қардани сатҳи қамбизоатӣ, аз қумла, таваққути таъсиси қойқои нави қорӣ қарои аҳолии деҳот, махсусан қарои қанон нақши муҳим мебозанд;

- шақум, дар кишварқои рӯ ба инқишоқ соҳибқории хурду миёна ба тақсими қараноқи захираҳо мусоидат намуда, бо ин васила таносуби қарои мавҷудияти қувваи қорӣ ва норасоии қармоқро таъмин менамояд.

Дар қаробари бартариятқои дар боло қидршуда боқд қайд қард, ки соҳибқории хурду миёна дар шароити бӯқрон неқбат ба соҳибқории қалон осебқазиртар аст. Дар шароити бӯқрон мушқилоти соҳибқории хурду миёна нарасидани қармоқи зарурӣ, рақобати қавӣ, аз он қумла:

- машқул шудан ба намудқои алоқидани фаъолият, инчунин тақдиди сохтор аз рӯи андозаи онқо;

- дарачаи пасти диверсификацияи фаъолияти соҳибқорӣ;

- қаринаи пасти молиявӣ;

- набудани қарқашмақои қарзӣ, ки махсусан қарои қалби захирақои молиявӣ дар шароити бозор муҳим аст;

- вобастақӣ аз қарз қамқун манқаи ақсии берунии маблагқузори;

- мавҷудияти шабакаҳои маҳдуди манбаъҳои мансуби (альтернативи)-и маблағгузорӣ.

омӯхта, азнавсозҳои дахлдорро ба амал ҷорӣ намуд:

- барои субъектҳои соҳибкорӣ хурду миёна заминаи ниҳодии самаранок ва амалкунандаро таъмин намуд;

- механизмҳои давра - ба - давра ҷорӣ намудани маблағгузории имтиёзнок, суғурта ва маблағтаъминкунии андозбандии соҳибкорӣ хурду миёнаро ба монанди бисёр кишварҳои мутараққии ҷаҳон таҳия ва ҷорӣ намуд;

- барои таъмини чандирии зарурии субъектҳои соҳибкорӣ хурду миёна вобаста ба сатҳи баланди тағйирёбии муҳити берунаи муосир шароит фароҳам овард;

- бо дарназардошти рушди технологияҳои иттилоотӣ имкониятҳои ҷорӣ намудани фаъолияти соҳибкориро дар хона ҳавсманд ва васеъ намуд;

- барои маҳсулоти соҳибкорӣ хурду миёна дар деҳаҳо ва ноҳияҳои кӯҳӣ ярмаркаҳо ва намоишгоҳҳо ташкил намуд, ҳамзамон иштироки ба таври ҳадди аксар фаъоли онҳоро ҳам дар дохили кишвар ва ҳам берун аз ҳудудҳои он таъмин намуд;

- механизмҳои муттаҳидсозии захираҳои корхонаҳои хурду миёнаро, ки ба онҳо имкони мустақилона ба бозори беруна баромаданро медиҳанд, бунёд намуд.

Қобили зикр аст, ки дар баробари ин, шароити кунунии пешбурди соҳибкорӣ дар минтақаҳои Тоҷикистон бо мавҷудияти мушкилоти ҷойдошта дар ворид шудан ба бозори тичорати хурд, қобилияти пасти пардохтпазирии аҳоли, афзоиши хароҷоти нақлиёт ва дигар хароҷот, мушкили дастрасӣ ба ашёи хом, технологияи нав, сармояи қарзӣ дида мешавад. Дар аксари мавридҳо соҳибкор барои зинда мондан таъсис дода мешавад, на барои рушди соҳибкорӣ.

Ҳамин тариқ, соҳибкорӣ хурд ва миёна унсури органикии сохтори иқтисоди бозорӣ мебошад. Ин соҳаи иқтисодиёт аз ҷиҳати таърихӣ ва мантиқӣ ба вучуд овардани муҳити бозор гардидааст. Илова ба ин, соҳибкорӣ хурд дар таърихи ташаккули иқтисодиёти бозорӣ нақши калиди дорад. Ин хусусият ва ҳадафи хоси функционалии соҳибкорӣ хурд барои кишварҳое, ки дар муносибатҳои иқтисоди бозорӣ гузаштаанд, аҳамияти хоса дорад.

АДАБИЁТ:

1. Азимов П.Х., Мирзобеков Х.Д. Малое и среднее предпринимательство в Республике Таджикистан: особенности, тенденции и проблемы // Научно-технические ведомости Санкт-Петербургского государственного политехнического университета. Экономические науки. 2016. №3 (245). –С. 183.

2. Бобомуродов П.Х. Истифодаи модели баҳисобгирии муҳосибӣ дар хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) (дар мисоли водии Зарафшон) / П.Х. Бобомуродов // Паёми молия ва иқтисод, Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон №4/2 (39) (маҷаллаи илмӣ-амалӣ) Душанбе, 2023. С. 222-229.

3. Бобомуродов П.Х. Хусусиятҳо ва аҳамияти фаъолияти хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) дар рушди идоракунии иқтисоди миллӣ [Матн] / П.Х. Бобомуродов, Х.Х. Бадалов // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. Маҷалаи илмӣ: Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2022. - №1 (40). - С. 29-35.

4. Борисов С.В., Роговский Е.И. Исследование особенностей организации малого и среднего предпринимательства в сельской местности // Вестник АГАУ. 2016. №2 (136). –С. 160.

5. Бочарова Е.В., Дакирова С.Т. Проблемы и направления развития самозанятости в сельской местности // Изв. Саратов. ун-та Нов. сер. Сер. Социология. Политология. 2014. №1. –С.40.

6. Кудряшов В.И., Боглаев В.И. Формы организации крестьянских хозяйств. — М.: Отдел оперативной полиграфии ФГУП «ВО Минсельхоза России», 2014. – С. 24.

7. Левина Н.Д., Палаткин И.В., Павлов А.Ю. Проблемы развития бизнес-процессов в сельской местности // Интернет-журнал Науковедение. 2013. №6 (19). – С. 5.

8. Шодиев К.Қ. Организационно-экономические основы развития малого и среднего предпринимательства в сельском хозяйстве республики таджикистан / монография Душанбе «Ирфон» 2021 С. 22.

9. Шодиев, К. Қ. Мукамалгардонии моҳияти соҳибкорӣ хурду миёна дар хоҷагии қишлоқ / К. Қ. Шодиев, О. Д. Шеркулов // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – №. 2(36). – Р. 129-137.

10. Шарофов У., Иззатов А., Шарофов П. Сельскому хозяйству инновационный путь развития / У. Шарофов, А. Иззатов, П. Шарофов // Кишоварз. 2015. № 3. С. 96.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Шодиев Кӯҳзод Курбонбоевич – н.и.и., дотсент, мудири кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва омили Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. E-mail: kuhzod-8686@mail.ru.

Ҳакимов Аминҷон Сайминович – ассистенти кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва омили Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: 555-56-67-67.

Сведения об авторах:

Шодиев Кухзод Курбонбаевич – кандидат экономического наук., доцент, заведующий кафедрой экономического анализа и статистики, Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республики Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимов 64/14. E-mail: kuhzod-8686@mail.ru

Ҳакимов Аминҷон Сайминович – ассистент кафедры экономического анализа и статистики Таджикский государственный финансово-экономический университет. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. Телефон: 555-56-67-67.

Information about the authors:

Shodiev Kuhzod Kurbonbayevich - Candidate of economic sciences, associate professor, head of the department of economic analysis and statistics, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/14 E-mail: kuhzod-8686@mail.ru

Hakimov Aminjon Saiminovich - assistant of the department of economic analysis and statistics of the State University of Finance and Economics of Tajikistan. Address: 734067, Republic of Tajikistan, sh. Dushanbe, Nakhimov street 64/14. Phone: 555-56-67-67.

УДК 336.2

БАРТАРИЯТ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ҚАРЗДИҲИИ ИПОТЕКИИ МАНЗИЛӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Латипова Гуландом Сайхомидовна

Ғуломов Мустафо Қаландарович

Аннотатсия. Дар мақола моҳият ва афзалиятҳои рушди низоми қарздиҳии ипотеки мавриди таҳлил қарор гирифта ва аз таҷрибаи пешқадами кишварҳои ҷаҳон оиди қарздиҳии ипотеки оварда шудааст. Инчунин барои ҳалли ин масъалаи мубрам-таъмини аҳоли бо манзили хусусӣ равона карда шудааст. Аз ин лоҳоз пешниҳод мегардад, ки барои ҷиҳати тақвияти масъалаи рушди низоми қарздиҳии ипотеки ин баланд бардоштани иқтидори захираҳои дарозмуддати бонки аз ҳисоби сарчашмаҳои арзони дохилӣ, вобаста ба имкониятҳои мавҷуда ҷорӣ намудани имтиёзҳои қарзӣ дар самти қарздиҳии ипотеки бо ҷорӣ намудани давраи имтиёзноки қарзӣ ва меъёри насти фоиз, зиёд намудани сармояи арзони хориҷӣ дорони мӯҳлати зиёд ва бо ин роҳ таъмини минтақавии қарзҳои ипотеки.

Калидвожаҳо: ипотека, қарз, гарав, иқтисодиёт, бонкҳои тижоратӣ, иҷора, меъёри фоизӣ, буҷети давлатӣ, фонд, қарзҳои имтиёзнок, низоми бонки, маблағгузорӣ, ташилотҳои қарзии гайрибонки, сармоя, иқтидор.

Барои иқтибос: Латипова, Г. С. Бартарият ва хусусиятҳои қарздиҳии ипотекии манзили дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Г. С. Латипова, М. Қ. Ғуломов // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – №. 2(41). – С 40-45.

ПРЕИМУЩЕСТВА И ХАРАКТЕРИСТИКИ КРЕДИТА ИПОТЕКА ЖИЛЬЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Латипова Гуландом Сайхомидовна

Гуломов Мустафо Каландарович

***Аннотация.** В статье проанализированы сущность и преимущества развития системы ипотечного кредитования и представлен ведущий опыт стран мира по ипотечному кредитованию. Оно также направлено на решение такого важного вопроса, как обеспечение населения частным жильем. Поэтому в целях усиления развития системы ипотечного кредитования предлагается увеличить емкость долгосрочных банковских резервов за счет дешевых внутренних источников, в зависимости от имеющихся возможностей, ввести кредитные льготы в направлении ипотечного кредитования с введением льготного периода кредитования и низкой процентной ставки., увеличение дешевого иностранного капитала с долгосрочным и, следовательно, региональным предоставлением ипотечных кредитов.*

***Ключевые слова:** ипотека, кредит, залог, экономика, коммерческие банки, рента, процентная ставка, государственный бюджет, фонд, льготные кредиты, банковская система, финансирование, небанковские кредитные организации, капитал, емкость.*

ADVANTAGES AND CHARACTERISTICS OF LOAN HOUSING MORTGAGE IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Latipova Gulandom Saikhomidovna

Gulomov Mustafu Kalandarovich

***Annotation.** The article analyzes the essence and advantages of the development of the mortgage lending system and presents the leading experience of the world's countries in mortgage lending. It is also aimed at solving such an important issue as providing the population with private housing. Therefore, in order to strengthen the development of the mortgage lending system, it is proposed to increase the capacity of long-term bank reserves through cheap domestic sources, depending on available opportunities, to introduce credit benefits in the direction of mortgage lending with the introduction of a grace period for lending and a low interest rate, an increase in cheap foreign capital with long-term and, therefore, regional provision of mortgage loans.*

***Key words:** mortgage, loan, pledge, economy, commercial banks, rent, interest rate, state budget, fund, preferential loans, banking system, financing, non-bank credit organizations, capital, capacity.*

Гузориши масъала. Суботи рушди иқтисодиёти кишвар, инчунин соҳаи бонкдорӣ яке аз унсурҳои низомии қарздиҳии ипотекӣ- дар иқтисодиёти миллии мавқеи беназирро ишғол мекунад. Дар шароити муосир қарздиҳии ипотекӣ дар бисёр кишварҳои пешқадами ҷаҳон бо ин намуди қарз натавонад шакли асосии беҳтар қардани шароити манзил, балки ба вазъи иқтисодии кишвар таъсири калон мерасонад.

Таҳлил таҳқиқотҳои охир ва нашриёт. Агар ба таърихи пайдоиши ипотека (гарав) назар афканем таърихи қадима дорад. Худи мафҳуми “Ипотека” дар низомии ҷаҳонии молиявӣ – иқтисодӣ аз даврони Юнони Қадим пайдо шудааст. Онро аввалин маротиба дар амалия дар асри VI-и пеш аз мелод, қонунбарории сиёсатмадори афинагӣ Архонт Солон истифода карда шудааст. Солон аввалин маротиба пешниҳод кард, ки дар назди манзили қарздор сутуне бо навиштаҷоте гузошта шуда, қайд карда шавад, ки ин замин ҳамчун таъминоти ҳуқуқи қарздиҳанда ба маблағи муайяни ба қарздодашуда хизмат мекунад.

“Ипотека–(юнонӣ *hypothēke* – ба гарав мондан, зоминӣ) – зоминии амволи ғайриманкул, алалхусус замин ва иморат, бо мақсади гирифтани қарз. Инчунин намуди гаравест, ки амволи ба

гаравмонда ба дасти қарздиҳанда намегузараду, дар дасти қарздор мемонад.

Ипотека – гарави молу мулки ғайриманкул, ки бо тартиби муқаррарнамудаи қонун аз қайди давлатӣ гузаштааст.

Қарздиҳии ипотекӣ (гаравпулӣ) дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҷрибаи начандон калон дорад ва мо гуфта метавонем, ки дар зинаҳои аввали тараққиёти ин намуди қарздиҳӣ нисбат ба дигар давлатҳо қарор дорад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкили қарзи ипотекӣ дар асоси Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ипотека», дар санаи 28 март соли 2008 ба имзо расида, амалӣ мегардад ва ин қонун аз 11 бобу 57 модда иборат мебошад.

Қонуни мазкур асосҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва ташкилии муносибатҳои вобаста ба пайдоиш, амал ва қатъи ипотека танзим менамояд.

Дар қонуни мазкур мафҳумҳои асосии зерин истифода шудаанд:

- **ипотека** – гарави молу мулки ғайриманкул, ки бо тартиби муқаррарнамудаи қонун аз қайди давлатӣ гузаштааст;

➤ **гарав** – тарзи таъмини иҷрои ўҳдадорист, ки вобаста ба он қарздиҳанда оид ба ўҳдадории бо гарав таъмингардида (гаравгир) ҳуқуқ дорад, дар ҳолати иҷро накардани ин ўҳдадорӣ аз ҷониби қарздор аз арзиши молу мулки ба гарав гузошташуда нисбат ба дигар қарздиҳандагони шахсе, ки ин молу мулк аз онӣ ўст (гаравдеҳ), талаботашро афзалиятнок қонеъ гардонад;

➤ **гаравдеҳ** – шахсе, ки дорои ҳуқуқи моликият ё дигар ҳуқуқи ашёӣ ба молу мулки ба гарав гузошташуда мебошад;

➤ **гаравгир** – шахсест, ки талаботи ӯ оид ба ўҳдадории асосӣ бо гарав таъмин шудааст.

Қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи ипотека ба Конституцияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон асос ёфта, аз Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни мазкур, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф намудааст, иборат мебошад.

Мақсади мақола- ин бартарият ва хусусиятҳои қарздиҳии ипотекии манзилӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳсуб меёбад.

Муҳтавои асосии мавод. Албатта айни замон низоми қарздиҳии ипотекаӣ яке аз вазифаҳои бонкҳои тичоратӣ буда, додани қарз ва баргардонидани қарз аз тарафи бонкҳои тичоратӣ вобаста ба сиёсати ҳар як бонкҳои гуногун мебошад.

Қарздиҳии ипотекии манзилӣ унсури муҳими сиёсати иҷтимоию иқтисодии давлат ба ҳисоб меравад, ва барои ҳалли масъалаи мубрам-таъмини аҳоли бо манзили хусусӣ равона карда шудааст.

Мақсади асосии қарзи манзилии гаравӣ - ташкили низоми самараноки таъмини аҳоли бо манзили зист бо нархи дастрас мебошад.

Хусусияти асосии қарзи ипотека дар он аст, ки он аз ҷониби ташкилотҳои қарзӣ ҳонае, ки харида мешавад, албатта дастгирӣ карда мешавад ва ин маъноӣ онро дорад, ки агар мизоч пардохтҳои қарзро иҷро карда натавонед, қарздиҳанда ҳуқуқ дорад ҳонаро бигирад ва ин раванд бо номи ситонидан маълум аст.

Қарзгирандагони ипотека метавонанд шахсони воқеӣ бошанд, ки гаравдоранд онҳое, ки ҳонаи худро доранд, ё ширкатҳое, ки амволи ғайриманкули тичоратӣ ба гарав медиҳанд имконият (масалан, биноҳои тичорати худ).

Қарздиҳанда одатан як муассисаи молиявӣ мебошад масалан, бонк, иттиҳодияи қарзӣ ё ҷомеаи сохтмонӣ, вобаста аст аз низоми ипотекаӣ кишвар.

Қобили зикр аст, ки хусусиятҳои асосии ҳама гуна қарзи ипотека:

- 1) андозаи қарз;
- 2) маблағи пешпардохт;
- 3) муҳлати қарз;

4) меъёри фоиз;

5) намуди пардохти қарз;

6) дигар хусусиятҳое, ки метавонанд ба таври назаррас фарқ кунанд.

Меъёрҳои фоизӣ барои қарзи ипотекаӣ (манзилӣ) метавонанд собит ё тағйирёбанда бошад. Бо меъёри муқарраршуда меъёри фоиз ва маблағи пардохти моҳона дар давоми муҳлати қарз тағйир намеёбад. Бо меъёри тағйирёбанда, меъёри фоиз метавонад бо мурури замон тағйир ёбад, ки он инчунин метавонад маблағи пардохти ҳармоҳаи шуморо тағйир диҳад.

Шартҳои умумӣ барои қарзи ипотекаӣ (манзилӣ) аз 5 то 10 сола ҳастанд, гарчанде дигар муҳлатҳо мавҷуданд. Умуман, чӣ қадаре ки муҳлат дарозтар бошад, ҳамон қадар пардохти ҳармоҳаи қарз кам мешавад, аммо ҳамон қадар фоизи бештарро бо мурури замон пардохт мекунад.

Муҳлатҳои қарз дар кишварҳои аврупоӣ аз 10 то 30 солро дар бар мегиранд, аммо меъёри бартарият додани қарзҳои ипотека ба муҳлати 15 сол аст. Ба муҳлати то 30 сол қарздиҳии ипотека дар кишварҳои Австрия, Олмон, Дания, Нидерландия ва Шветсия амалӣ карда мешавад.

Дар Дания, ипотека бо меъёри доимӣ ба муҳлати 25-30 сол бе пешпардохт муҳлат маъмул аст. Бонкҳо дар баъзе кишварҳои Иттиҳоди Аврупо на танҳо ҳадди ниҳоми маблағи қарзи ипотека, балки ҳадди ақали қарзро низ муқаррар мекунанд.

Дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико қарзи ипотекаҳои маъмултарин муҳлатҳои амортизатсияи 15 ё 30 солро бо меъёрҳои муқарраршудаи 3-5% доранд. Пардохти ҳадди ақали пешпардохт 3% аст; суғуртаи ипотека барои пардохтҳои пешакии 20% ё бештар аз он талаб карда намешавад. Дар баробари ин, хусусияти хоси қарздиҳии ипотека дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико дар он аст, ки ҳукумат ба бахши ипотека тавассути субсидияҳо ва маблағгузории иловагии барномаҳои ипотекаӣ инфиродӣ дастгирии назаррас мерасонад.

Қайд кардан зарураст, ки дар ҷумҳурии мо низ бисёри ташкилотҳои қарзӣ маблағи пешпардохтро талаб мекунад, ки пардохти пешакии метавонад фарқ кунад, аммо 30% як рақами маъмул аст. Аксарияти қарзҳои ипотека амортизатсия карда мешаванд, ки ин маъноӣ онро дорад, ки ҳар як пардохти моҳона ҳам фоизҳо ва ҳам як қисми қарзи асосиро дар бар мегирад.

Яке аз мақсади асосии рушди низоми қарздиҳии ипотекаӣ, бештар намудани шароити манзили аҳоли ва аз тарафи, аз як тараф дигар ҳавасманд гардонии талабот дар бозори амволи ғайриманкул ва сохтмон мебошад.

Аввалин маротиба ин намуди қарз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз тарафи “Фонди Имон”, ки фаъолияти худро доир ба қарздиҳии ипотекаӣ 5 майи соли 2012 оғоз кардааст, пешниҳод шуда буд. Гурӯҳи кормандон-мутахассисони ин ташкилот дар асоси омӯзиши таҷрибаи хориҷии кишварҳои Руссия,

Қазоқистон ва Ўзбекистон, ра руйи низоми ягонаи ба шароити муосир, урфу одати халқ, расму русум, ва ғайра таҳия ва мутобиқ намуда, моҳи ноябри соли 2012 ба шахрвандон қарзи ипотекай пешниҳод намуданд.

Баъдан Бонки Эсхата дар ҳамкорӣ бо Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Бонки Олмони Рушд лоиҳаи маблағгузори

манзилро моҳи майи соли 2015 татбиқ намудааст, ки ҳадафи он мусоидат дар беҳбудии шароити зисти мардуми Тоҷикистон ба ҳисоб меравад.

Айни замон дар дар ҷумҳурии мо на танҳо бонкҳо балки дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ низ бо додани қарзи ипотекай машғул мебошанд.

Ҷадвали 1. Шумораи бонкҳо ва ташкилотҳои маблағгузори хурд, ки қарзҳои ипотекаро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод менамояд.

Бонк ва ТАҚХ	Маблағи қарз	Ҷоизи солона	Маблағи ҳақгузори пешакӣ	Мӯҳлати қарз	Намуди қарзи додашаванда
ҶСК “Бонки Эсхата”	10 000 то 500 000	аз 22% то 26%	30%	10 сол	Барои хариди хонаи истиқоматӣ
ҶКХ “Имон”	50 000 то 250 000	16%	30%	10 сол	Барои хариди манзил
ҶСП “Спитамен Бонк”	то 300 000	аз 12% то 15%	30%	10 сол	Барои хариди манзил
ҶСП ТАҚХ “Хумо”	40 000 то 250 000	30%	30%	5 сол	Барои хариди манзили истиқоматӣ
ҶСП Бонки “Арванд”	10 000 то 200 000	28%	30%	10 сол	Барои хариди манзил
ҶСП “Аввалин бонки молиявии хурд”	10 000 то 200 000	26%	30%	10 сол	Барои хариди манзил

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои алоҳидаи ташкилотҳои қарзии ҷумҳурии (санаи ворид 16.09.2023)

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон на ҳамаи бонкҳо имконияти додани қарзи ипотекай доранд, аммо шумораи ташкилотҳои қарзӣ сол аз сол афзуда истодааст.

Дар шароити бамаротиб баланд гардидани талабот ба соҳаи сохтумон, талабот ба қарзҳои ипотекай низ дар ҳоли зиёдшавӣ қарор дорад. Аммо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз миқдори умумии бонкҳо ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ на ҳамаи онҳо ба додани қарзҳои ипотекай машғул мебошанд. Аз таҳлили ҷадвали мазкур бар меояд, ки новобаста аз он, ки як қатор бонкҳою ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ ба додани қарзҳои ипотекай машғул мебошанд, аммо меъёри ҷоизи ҷунин қарзҳо дар сатҳи ташкилотҳои қарздиҳанда қариб якхела мебошанд. Тибқи таҳлили маълумотҳои ҷадвали мазкур маълум аст, ки миқдори маблағи қарзҳои ипотекаии (манзилӣ) аз тарафи ташкилотҳои қарзӣ пешкаш гардида аз 10 000 сомонӣ то 500 000 сомониро ташкил намуда, ки ҷоизи пешниҳод намуда аз 12% то 30% солоноро ташкил менамояд ва ҷунин меъёр дар шароити имрӯза ба талаботи ҷомеа ва сатҳи даромади онҳо мувофиқат намекунад. Новобаста аз он, ки қарзҳои пешниҳодгардида аз 5 то 10 солро дар бар мегирад

меъёри баланди ҷоиз ҳамоно нигаронкунанда мебошад.

Вобаста ба натиҷаи маълумотҳои таҳқиқгардида қайд кардан зарур аст, ки ҷиҳати тақвияти масъалаи рушди низоми қарздиҳии ипотекай андешидани чораҳои зерин мувофиқи мақсад мебошад;

- баланд бардоштани иқтидори захираҳои дарозмуддати бонкӣ аз ҳисоби сарчашмаҳои арзони дохилӣ;

- вобаста ба имкониятҳои мавҷуда ҷорӣ намудани имтиёзҳои қарзӣ дар самти қарздиҳии ипотекай бо ҷорӣ намудани давраи имтиёзноки қарзӣ ва меъёри пасти ҷоиз;

- аз ҳисоби захираҳои худӣ зиёд кардани қарзҳои ипотекай ва бо ин роҳ бештар кардани қарзҳои дарозмуддат;

- зиёд намудани сармояи арзони хоричӣ дорои мӯҳлати зиёда аз 10 сол ва бо ин роҳ таъмини минтақавии қарзҳои ипотекай ва ғ.

Албатта қарзи ипотекай гирифтани Ҷомеаовар нест, чунки шахсе, ки хонаро бо истифодаи ипотека мехарад, пули барзиёд мегирад

Аммо бояд ба назар гирем, ки харидори манзили «ипотекӣ» дарҳол ба хонаи худ мекунад, аммо харидори манзили «ғайриипотекӣ» маҷбур аст, ҳам пул чамъ кунад ва ҳам пули иҷораи хонаро диҳад. Қадомаш фоидаовар, ба қароре омадан хеле мушқил аст.

Бояд қайд намуд, ки қарздиҳии ипотекии манзилӣ ба рушди кишвари мо таъсири созгор мерасонад. Ипотека яке аз омилҳои пурқуввати ташаккули синфи миёнаи чамъият ба ҳисоб меравад, зеро ба шахрвандон имконияти соҳиб шудан ба манзили истиқоматии хусусиро фароҳам меорад.

Ҷадвали 2. Ҳиссаи фарқкунанда қарздиҳии ипотеки дар як қатор давлатҳо

Номгӯии кишварҳо	Ҷоизи солона	Маблағи ҳақгузори пешакӣ	Мӯҳлати қарз
Россия	5,75%	15%	20 сол
Қазоқистон	14,16%	20%	20 сол
Ўзбекистон	18%	20%	15 сол
Тоҷикистон	20,7%	30%	10 сол

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои бонкҳои тиҷоратии Федератсияи Россия, Ҷумҳуриҳои Ўзбекистон, Қазоқистон ва Тоҷикистон.

Ҷадвали мазкур нишон медиҳад, ки яке аз мушқилоти асосии соҳаи қарзҳои ипотекии ин баланд будани меъёри ҷоизи қарзҳои додасудаи низомии бонкӣ ва мӯҳлати қарз мебошад, ки дар муқоиса ба давлатҳои ҳамсоя ҷоизи қарзи додасуда хеле баланд аст. Меъёри ҷоизи миёнаи қарзҳои ипотекии дар Федератсияи Россия - аз 7,75%, Қазоқистон - аз 14,16%, Ўзбекистон - аз 18%, ва дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 20,7%-ро ташкил медиҳад.

Аз ин лиҳоз таҷрибаи мусбии кишварҳои ҳамсояро барои фаҳм кардани қарздиҳии ипотекии омӯхта ва пешниҳод карда шавад.

Чунки миқёси мушқилиҳо аҳамияти онҳо барои рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон даҳлати саривақтӣ, истифодаи таҷрибаи ҷаҳонӣ ва ҳамкориҳои байналмилалиро талаб мекунад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои рушди бомароми қарздиҳии ипотекии истифодаи он имконпазир хоҳад буд:

- аз таҷрибаи давлатҳои пешрафта истифода бурдан;
- аз ҳисоби бучети давлатӣ ташкил намудани фонди маблағҳои махсус ва истифодаи он барои пардохти қисме аз ҷоизи қарзҳои ипотекии;
- паст кардани меъёри ҷоизи қарзҳои ипотекии ва дароз кардани мӯҳлати қарзҳои додасуда;
- додани қарзҳои имтиёзнок ба қарордандоне, ки дар соҳаи бучетӣ қарз мекунад.

Қарздиҳии ипотекии имкон медиҳад, ки мушқилоти муайяни иҷтимоии шахрвандон зуд ҳал намояд, зеро доштани манзили шахсӣ ба зиндагии мардум субот ва некуаҳволӣ меорад. Ба андешаи мо бозори амволи ғайриманқул, ипотека маҳсулотест, ки ҳеч гоҳ аҳамияти худро гум намекунад.

Ипотекаро аз нуқтаи назари ҳуқуқи иқтисодӣ бояд ҳамчун қарз фаҳмид, ки ба қарзгиранда иҷрои уҳдадорихоӣ худро аз ҳисоби амволи ғайриманқул, ки объекти қарздиҳии мебошад, таъмин менамояд.

Аммо имрӯз қарздиҳии ипотека яке аз роҳҳои муассири ҳалли мушқили манзил махсус мешавад. Имконияти дар як муддати кӯтоҳ соҳиби манзил шудан бешубҳа ҷолиб аст. Бо вучуди ин, дар баъзе ҳолатҳо, қарздиҳии ипотека метавонад манбаи мушқилоти иловагӣ гардад. Дар робита ба ин, ба мувофиқи мақсад аст, ки баъзе самтҳои ҳавасмандгардонии давлат дар бозори қарздиҳии ипотекиро таъкид кунем:

- 1) тақвими додани заминаи меъёрии ҳуқуқи амалигардонии қарздиҳии ипотека;
- 2) андешидани чораҳо оид ба кам кардани хавфҳои бонкҳои хангоми қарзҳои дарозмӯҳлат;
- 3) ташкили низомии умумидавлатии ипотека;
- 4) ташкили механизми дастгирии оилаҳои камбизоат, то онҳо тавонанд манзилро дар бозори амволи ғайриманқул харидорӣ кунанд;
- 5) ҷалб намудани қарордорон ва ташкилотҳои, ки захираҳои дарозмуддат доранд, барои сармоягузориҳои фоиданоки маблағҳои ба қоғазҳои қиматнок ва ғ.

Дар ин маврид ба даст овардани натиҷаҳои муносиб дар соҳаи қарзи ипотекии, ҷумҳурии мо метавонад мушқилоти асосии аҳолиро барои харидори қарзҳои манзили истиқоматӣ ҳал намояд.

Яке аз масъалаи ниҳоят муҳим дар шароити муносиби иқтисодӣ ва сиёсӣ ин таъмини устувории низомии қарздиҳии ипотекии ҳамчун як соҳаи аҳамияти иҷтимоии низомии молиявии кишвар мебошад. Дар рушди тиҷорати ипотека дар солҳои наздик механизмҳои назорати бонкӣ, назорат аз болои гурӯҳҳои бонкӣ, холдингҳо дар риояи уҳдадорихоӣ худ ва хифзи ҳуқуқи қарзгирандагон нақши муҳим мебозанд.

Ҳамин тариқ, ҳалли мушқилоти қарздиҳии ипотекии як қори мураккабест, ки ба макроиқтисод, сиёсати иҷтимоӣ ва муҳоҷирати кишвар, соҳаи сохтмон, рушди маҳсулоти бонкӣ ва ғайра таъсир мерасонад. Барои ноил шудан ба ин ҳадафҳо муддати

тӯлонӣ лозим аст. Аммо дер ё зуд иқтисоди кишвар хатман ба дараҷае мерасад, ки қарздиҳии ипотекаӣ

барои бонкҳо ва доираи васеи муштариёни онҳо баробар муфид хоҳад буд.

АДАБИЁТ:

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ» аз 19 майи соли 2009 №524.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Ипотека” 03.03.2008 №364.
3. Аверченко В. Принципы жилищного кредитования. — М.: Альпина Бизнес Букс (Юнайтед Пресс), 2016. — 276 с.
4. Айзинова И.М. Ипотечное кредитование как инструмент жилищной политики // Научные труды: Институт народнохозяйственного прогнозирования РАН. - 2017. - № 15. - С. 489 - 510.
5. Алексанян А.А. Роль государства в развитии системы ипотечного кредитования // Актуальные научные исследования в современном мире. - 2016. - № 10-2. - С. 31 - 35.
6. Бочкарев В.В., Казейкин В.С., Николаева Е.Л. Ипотечное кредитование в жилищном строительстве. - М.: Инфра-М, 2014. - 192 с.
7. Злодеева А.Е. Ипотечное жилищное кредитование как часть экономической системы государства // Экономика, социология и право. - 2017. - № 11. - С. 10 - 12.
8. Куликов А. В., Янин В. С. Актуальные вопросы развития ипотеки и решения жилищной проблемы // Деньги и кредит, 2015. — № 12. — С. 20–24.
9. Миннеханова А.Ф. Особенности ипотечного кредитования в современных условиях // Экономика и социум. - 2016. - № 12-2. - С. 269 - 272.
10. Толстых И.А. Принципы реализации ипотечного жилищного кредитования для повышения уровня и качества жизни населения // Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования. - 2016. - № 1. - С. 263 - 269.
11. Торосян Н.Д. Ипотечное кредитование: теоретические основы и тенденции развития // Экономика и предпринимательство. - 2017. - № 12-1. - С. 1294 - 1297.

Маълумот дар бораи муаллифон:

Латипова Гуландом Сайҳомидовна – н.и.и., муаллими калони кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. E-mail: L.G.S.@mail.ru. Телефон: 988896655

Ғуломов Мустафо Қаландарович – докторанти (PhD) аз рӯи ихтисоси 6D050600 – иқтисодиёт, Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. E-mail: Mustafo@mail.ru. Телефон: 502000079

Информация об авторах:

Латипова Гуландом Сайҳомидовна - к.э.н., старший преподаватель кафедры банковской деятельности Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14 E-mail: L.G.S.@mail.ru. Телефон: 988896655

Ғуломов Мустафо Қаландарович – докторант (PhD) по специальности 6D050600 - Экономика, Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. E-mail: Mustafo@mail.ru. Телефон: 502000079

Information about the authors:

Latipova Gulandom Saikhomidovna – candidate of Economic sciences, scary teacher of the Department of Banking, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimova 64/14 E-mail: L.G.S.@mail.ru. Phone: 988896655

Gulomov Mustafo Kalandarovich – doctoral student (PhD) in the specialty 6D050600 - Economics, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimova 64/14. E-mail: Mustafo@mail.ru. Телефон: 502000079

УДК: 336.22

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПОДДЕРЖКИ МАЛОГО СЕЛЬСКОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Имомназарова Тахмина Ашуровна

Аннотация. Статья посвящена зарубежному опыту государственной поддержки сельского предпринимательства, с позиции использования данного опыта в реальных условиях Республики Таджикистан. В ней раскрыты страновые особенности поддержки малого сельского предпринимательства.

По всей вероятности степень использования зарубежного опыта поддержки малого предпринимательства государственные органы будут рассматривать с учетом реальных финансовых возможности страны, а также международного сотрудничества. Логически автор приходит к выводу о том, что использование зарубежного опыта в Таджикистане может начинаться с применением, в первую очередь ресурсосберегающих возможностей. Постепенно по мере подъема экономики страны и расширения возможностей государственного бюджета будут созданы предпосылки для использования ресурсоемких вариантов поддержки.

В статье отмечается, что организационные формы государственного содействия малому предпринимательству зависят от масштабов распространения малых форм хозяйств, структуры АПК, а также от уровня социально-экономического развития и соответствующей структуры малого предпринимательства в рамках кооперативов, ассоциаций фермерских хозяйств, участия разных форм малого предпринимательства в развитие социальной инфраструктуры в сельских местностях.

Ключевые слова: зарубежный опыт, сельское предпринимательства, природные ресурсы, семейные хозяйства, материально-техническое снабжения, сбыт продукции, молочные кооперативы, кредитные кооперативы, переработка продукции, аграрный сектор, защита растений.

Для цитирования: Имомназарова Т.А. Зарубежный опыт поддержки малого сельского предпринимательства / Т. А. Имомназарова // Финансово-экономический вестник. – 2024. – № 2(41). – С. 46-55.

ТАЧРИБАИ ХОРИЧИИ ДАСТГИРИИ СОҶИБКОРИИ ХУРДИ КИШОВАРЗӢ

Имомназарова Тахмина Ашуровна

Аннотатсия. Мақола ба таҷрибаи хориҷии дастгирии давлатии соҳибкории кишоварзӣ аз нуқтаи назари истифодаи ин таҷриба дар шароити воқеии Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Он хусусиятҳои хоси кишварро оид ба дастгирии соҳибкории хурд дар деҳот ошкор менамояд. Дар мақола вижагиҳои дастгирии давлатии соҳибкории кишоварзӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Бо эҳтимолияти зиёд сатҳи истифодаи таҷрибаи хориҷии дастгирии соҳибкории хурд аз ҷониби мақомотҳои давлатӣ бо назардошти имкониятҳои воқеии молиявии давлат ва ҳамкорихои байналхалқӣ мавриди арзёбӣ қарор мегирад. Мантиқан, муаллиф ба ҳулосае омадаст, ки истифодаи таҷрибаи хориҷӣ дар Тоҷикистон метавонад дар навбати аввал аз имкониятҳои сарфасозии захираҳои оғоз ёбад. Баъдан, бо дараҷаи рушди иқтисодиёти миллӣ ва васеъшавии имкониятҳои бучети давлатӣ заминаи зарури барои истифодаи фарроҳи захираҳои фароҳам оварда мешавад.

Дар мақола қайд шудааст, ки шаклҳои ташикилии таъсири давлат ба инкишофи соҳибкории хурд аз миқёси паҳншавии шаклҳои соҳибкории хурд, сохтори КАС, инчунин аз дараҷаи рушди иқтисоди-иҷтимоӣ мутобиқ ба сохтори соҳибкории хурд дар доираи кооперативҳо, иттиҳодияҳои фермерӣ, иштироки шаклҳои гуногуни соҳибкории хурду миёна дар тақвияти инфрасохтори иҷтимоии минтақаҳои деҳот вобаста мебошад.

Калидвожаҳо: таҷрибаи хориҷӣ, соҳибкории кишоварзӣ, захираҳои табиӣ, хоҷагиҳои оилавӣ, таъминоти моддию техникаӣ, фуруши маҳсулот, кооперативҳои ширӣ, кооперативҳои қарзӣ, коркарди маҳсулот, соҳаи кишоварзӣ, ҳифзи растани.

FOREIGN EXPERIENCE IN SUPPORTING SMALL RURAL ENTERPRISE

Imomnazarova Takhmina Ashurovna

Annotation. *The article is devoted to foreign experience of state support for rural entrepreneurship, from the perspective of using this experience in the real conditions of the Republic of Tajikistan. It reveals country specific features of supporting small rural businesses.*

In all likelihood, the extent to which foreign experience in supporting small businesses can be used will be considered by government agencies taking into account the real financial capabilities of the country, as well as international cooperation. Logically, the author comes to the conclusion that the use of foreign experience in Tajikistan can begin with the use, first of all, of resource-saving opportunities. Gradually, as the country's economy rises and the state budget expands, the prerequisites will be created for the use of resource-intensive support options.

The article notes that the organizational forms of state assistance to small businesses depend on the scale of distribution of small forms of farms, the structure of the agro-industrial complex, as well as on the levels of socio-economic development and the corresponding structure of small businesses within the framework of cooperatives, farm associations, the participation of various forms of small businesses in the development social infrastructure in rural areas.

Key words: *foreign experience, rural entrepreneurship, natural resources, family farms, logistics, product sales, dairy cooperatives, credit cooperatives, product processing, agricultural sector, plant protection.*

Постановка проблемы: В условиях современной экономики государство как особый институт может влиять на различные отрасли экономики и создавать основу для развития. На основе этого развитие зарубежного опыта и его целевое использование позволяют укрепить малый бизнес в Республике Таджикистан и повысить его влияние на развитие показателей макроэкономического роста. Благодаря изучению опыта зарубежных стран разработка конкретной системы государственной поддержки малого и среднего предпринимательства целесообразна и обеспечивает развитие экономики страны.

Анализ последних исследований и публикаций. По данному вопросу ряд зарубежных и отечественных ученых, в том числе Алексеева С.А., Зубренкова О.А., Сидорова Н.П., Климова Н.В., Черкасов В.А., Имомназарова Т.А., Мансуров А.П. и другие завершили научные работы.

Цель статьи. Анализ мирового опыта развития сельского хозяйства, в том числе развития аграрного предпринимательства, организационно-экономические условия развития и поддержка отрасли со стороны государства, гражданского общества и международных финансово-экономических организаций.

Основное содержание материала: Таджикистан нуждается во внедрении прогрессивного опыта, накопленного в разных странах мира, вследствие чего миллионы малых товаропроизводителей добились огромных успехов в социально-экономическом развитии, и в устойчивом повышении уровня жизни.

Опорной методологической точкой, откуда необходимо исходить при принятии мирового опыта развития малого предпринимательства, заключается в

объективной оценке серьезных проблем с которыми сталкиваются предприниматели в сельском хозяйстве Таджикистана. Мировой опыт развития сельского хозяйства очень четко доказывает, что для достижения высоких экономических, социальных (а ныне и экологических) показателей развития отрасли не формы собственности играют определяющую роль, а организационно-экономические условия развития и поддержка отрасли со стороны государства, гражданского общества и международных финансово-экономических организаций.

Одни и те же типы хозяйств в одной организационно-экономической среде могут получать мощный заряд для быстрого и качественного развития, в другой – быть обреченными на отсталость, нищету и деградацию. Изучение мирового опыта развития малого агробизнеса показывает, что для эффективного развития аграрного предпринимательства требуется создание благоприятствующей экономической и социальной среды.

Последнее сводится к присутствию нижеследующих обстоятельств:

- полная обеспеченность хозяйств основными и оборотными производственными фондами;
- постоянное обновление (воспроизводство) основных производственных фондов в соответствии с принятыми техническими нормативами, учитывающими динамичное внедрение инноваций;
- наличие надежных и дешевых кредитных ресурсов как долгосрочного, так и краткосрочного характера для своевременного обслуживания меняющихся производственных потребностей, присутствующих сельскому хозяйству;
- высокий уровень обеспеченности хозяйств специалистами сельского хозяйства в полном

соответствии с их основным производственным профилем;

- полная обеспеченность хозяйств рабочей силой, обладающей необходимым уровнем знаний, квалификации, опытом и навыками работы;

- высокий уровень восприимчивости хозяйств к меняющимся условиям и потребностям рынка, постоянная готовность трудового персонала к структурным изменениям, соответствующим изменениям условий на рынках;

- высокий уровень восприимчивости хозяйств к новым технологиям, к новым знаниям об агротехнике выращивания сельскохозяйственных культур и к новым знаниям и приемам разведения продуктивных животных;

- многосторонняя государственная поддержка, ориентированная на обеспечение высокого уровня конкурентоспособности хозяйств на внутреннем и внешнем рынках;

- максимально возможный учет природных условий при выборе форм организации производств, размеров хозяйств и их внутренних подразделений, выборе методов организации труда, средств механизации производственных процессов, химизации, землеустройства, способов обработки почвы, методов содержания животных и т.д.;

- избирательность в привлечении прямых иностранных инвестиций, использование передового отечественного и зарубежного опыта применительно к специфике ресурсов сельского хозяйства, экономических возможностей хозяйств и потребностей устойчивого развития.

Известно, что преобладающая часть сельскохозяйственной продукции в странах Запада производится семейными фермами. Последние состоят из малых, средних и крупных форм. Размеры ферм определяются природно-географическими, экономическими, социальными и другими обстоятельствами. Самое широкое распространение семейные фермы получили в Германии, Польше, Чехии, США, Японии, Канаде, Швеции, Дании. В связи этим нужно отметить, что в Таджикистане основная часть сельскохозяйственной продукции производится в семейных ДФХ, а также в личных подсобных хозяйствах населения (ЛПХ). Это очень важно знать для того, чтобы выяснить, почему в одних странах семейные хозяйства экономически представляются очень эффективными, а в других странах – недостаточно эффективными.

Однако в развитых странах семейные фирмы прошли весьма продолжительную историю. Сохраняя свой семейный характер, они в процессе своего развития приобрели многочисленные модификации. Зарубежные ученые считают, что сложности с полной занятостью в сельскохозяйственном производстве и

обеспечении капиталом вызывают постепенную эволюцию лишь небольшой части фермерских хозяйств в сторону крупного производства, основанного на наемном труде и корпоративной собственности. В результате часто возникают сложные формы собственности, землепользования и управленческого контроля [6, С.138].

Процесс концентрации производства носит объективный характер, и в том числе не обходит стороной и сельское хозяйство. В Таджикистане, включая РРП, этот процесс еще не получил соответствующего развития, и этому есть причины. На Западе, в Японии, странах Юго-Восточной Азии имеют место процессы концентрации и централизации сельскохозяйственного производства. И эти процессы вовсе не приводят к разрушению семейного характера ферм, к неизбежному укрупнению их размеров, к потере независимости малого предпринимательства в сельских местностях. Это означает, что и в настоящее время, и в обозримом будущем малый и средний сектора сельскохозяйственного производства будут сохранять свое значение даже несмотря на то, что в качественном плане эти сектора в развитых странах существенным образом отличаются от соответствующих секторов аграрной экономики развивающихся и переходных стран. Даже те малые предприятия, которые потеряли черты семейности частичным образом, продолжают сохранять многие черты, которые присущи этой разновидности семейных хозяйств. Важно то, что семейные фермы быстро приспосабливаются к научно-техническому прогрессу и изменениям структуры потребностей рынка. Их включение в состав корпораций агропромышленного назначения проходит на базе семейных связей. Многочисленными являются случаи, когда несколько семей, объединившись путем совместной эмиссии акций, создают вполне конкурентоспособную корпорацию.

В развитии малого и среднего сектора фермерства в Европе и Японии важную роль играют кооперативы. В Западной Европе каждое фермерское хозяйство выступает в качестве члена нескольких кооперативов различного направления, и почти половина их доходов поступает через кооперативы. Кооперативы специализируются на сбыте сельскохозяйственной продукции, снабжении фермеров машинами, разным оборудованием, минеральными удобрениями, горюче-смазочными материалами, средствами борьбы против вредных насекомых и болезней растений и животных, комбикормами, пищевыми добавками, ветеринарным обслуживанием, научно-консультативными услугами и переработкой сельскохозяйственной продукции. Однако в самом сельском хозяйстве Запада и Японии

производственная кооперация не имеет широкого распространения.

Можно привести интересные примеры по сельскому хозяйству таких стран, как Швеция, Финляндия, Польша, Дания, Канада, Франция, Германия, Испания, Нидерланды и других, где фермерские хозяйства преобладают в производственной структуре отрасли. Например, кооперативы Финляндии посредством своих связей формируют благоприятные условия для роста масштабов производства фермерских хозяйств, способствуют гарантированному сбыту произведенной им продукции, снабжению этих хозяйств кормами, минеральными удобрениями, разнообразным оборудованием. Они также организуют переработку, произведенной фермами, продукции.

Достижения сельского хозяйства Нидерландов известны всему миру. Достаточно отметить, что голландские фермеры в среднем производят продукцию, которая по своим объемам в 5 раз превышает объемы продукции фермеров Италии, и в 1,5 раза – соответствующие объемы, произведенные фермерами США.

Фермеры Дании производят продовольственную продукцию, достаточную для годового потребления 15 млн. чел., в то время как население этой страны составляет 5 млн. чел. История успешного функционирования снабженческих, сбытовых, сервисных, перерабатывающих кооперативов Дании насчитывает более 100 лет. В этой стране функционируют многочисленные консультационные центры, которые ориентированы на повышение эффективности производства в фермерских хозяйствах с учетом сохранения окружающей среды. С учетом последнего, в этой стране действует строгий государственный контроль за соотношением между поголовьем скота и размерами земельных участков фермеров.

Большой интерес вызывает опыт функционирования так называемых торговых кооперативов Дании, которые выступают в качестве акционеров и дольщиков в многочисленных компаниях третьего мира и систематически занимаются реализацией продукции, выращиваемой в их фермерских хозяйствах.

В Ирландии, где сельскохозяйственное производство ведется в сложных природно-климатических условиях, исторически широкое распространение получили молочные кооперативы, которые по своей продуктивности занимают ведущие позиции в мире. В этой стране кредитные кооперативы занимают ведущее место в национальной кредитной системе. Они объединены в кредитном Союзе и 25%

взрослого населения страны являются членами этого Союза.

В Испании, в Баскском регионе действует сеть кооперативов Мондрагон, которые отличаются самыми высокими показателями эффективности. Эта сеть отличается своей широкой диверсифицированной структурой и состоит не только из производственных, но и сельскохозяйственных, потребительских и жилищных кооперативов. Сеть кооперативов Мондрагон содержит за свой счет школы, медицинские оздоровительные центры, технически колледж. У неё есть свой банк и свой пенсионный фонд, а также программы социальных пособий по безработице.

Кстати, в свое время испанский опыт был почерпнут из большого опыта колхозного движения в Советском Союзе. Например, в Таджикской ССР колхозы за счет своих доходов создавали высокоразвитую социальную инфраструктуру. Колхозы им. Ленина Пролетарского (ныне Джабар Расуловского), имени Ленина Восейского районов и «Коммунизм» города Вахдата не только строили, но и содержали десятки сельских общеобразовательных школ, детских дошкольных учреждений, комбинатов и центров бытового обслуживания, внутрисельских и внутрихозяйственных дорог и т.д.

Аграрный сектор Германии от других стран Европы и Северной Америки отличается тем, что он охвачен кооперативным движением [8, С.23]. В Германии кооперативы действуют на трех уровнях – местном, региональном и федеральном. На местном уровне 15% кооперативов занимаются кредитованием, 13% – закупочно-сбытовой деятельностью, 14% – переработкой мяса, молока и растениеводческой продукции, 19% заняты инновационно-технологическими услугами. Первичные кооперативы образовали и входят в 17 региональных кооперативных союзов. Они пользуются услугами 47 функциональных центров, 3 банков и 25 специализированных организаций. На федеральном уровне действуют 3 центральных союзов кооператоров. Швеция также отличается высоким уровнем развития кооперации между фермерскими хозяйствами. Кооперативы в этой стране занимаются закупочно-сбытовой деятельностью, переработкой продукции, произведенной семейными фермами. Они также обеспечивают фермерские хозяйства минеральными удобрениями, химическими и биологическими средствами защиты растений, сельскохозяйственными машинами и инвентарем, семенами, горюче-смазочными материалами, ведут строительство хозяйственных помещений, организуют ремонт тракторов и других разновидностей сельскохозяйственной техники. После уплаты налогов и зачисления средств в кооперативной фонд остальная

часть заработанной прибыли кооперативами перечисляется на счета фермерских хозяйств-членов кооператива пропорционально объемам произведенной ими продукции. При этом фермерские хозяйства могут получать 2/3 прибыли наличными, и 1/3 зачислять на свой банковский счет. Если фермер желает покинуть кооператив, то имеет право полностью забрать свой вклад. Шведские кооперативы оказывают своим членом лизинговые услуги, предоставляют им кредиты, оказывают консультационные и инновационные услуги.

Опыт кооперирования крестьянских (фермерских) хозяйств развитых стран мира можно очень эффективно использовать в Таджикистане, где в сельском хозяйстве преобладают индивидуальные (семейные) дехканские (фермерские) хозяйства. Несмотря на свою многочисленность (более 210 тыс. ед.) они остаются разобщенными, не располагают достаточными ресурсами для развития. Из-за своих малых размеров и отсутствия реальной государственной поддержки более 20% ДФХ в Таджикистане не имеют прямых связей с рынком. Их дальнейшее развитие возможно только путем объединения в ассоциации дехканских хозяйств или в разного рода производственных, сбытовых и других кооперативов.

Однако для создания кооперативов и ассоциаций фермерские хозяйства нуждаются в денежных ресурсах. Такая нужда, к сожалению, сохраняется в течение продолжительного периода времени. Это требует либо организации нового государственного сельскохозяйственного банка, либо использования механизма денежной и кредитной эмиссии, носящей целевой характер. Переход к массовому кооперированию в сельском хозяйстве Таджикистана представляется весьма необходимым, поскольку полезность кооперативов доказана, прежде всего, опытом стран с широким развитием малого предпринимательства [3, С.8].

В этом ракурсе весьма логичным представляется мнение проф. О.А. Фроловой: «Особенность кооперативного предпринимательства состоит в том, что кооперативы действуют преимущественно на местном уровне, а деятельность их сконцентрирована, как правило, в сфере малого бизнеса. Основу системы регулирования деятельности сельскохозяйственных потребительских кооперативов в зарубежных странах составляют льготное налогообложение, государственные субсидии и льготные государственные кредиты» [4, С.39].

В этом плане для РРП особенно привлекательным представляется опыт Германии. Причина заключается в том, что основой сельского хозяйства Германии образуют мелкие семейные фермы. В этой стране действуют и крупные

сельскохозяйственные фермы, однако они преобладают в Восточной Германии и являются наследием социалистического этапа развития. Однако и в Германии после вступления в ЕС и повышения уровня конкуренции между производителями сельхозпродукции в масштабе всего интеграционного объединения ощущается заметное продвижение тенденции концентрации сельскохозяйственного производства. «Эксперты в области сельского хозяйства считают, что выжить в конкурентной борьбе могут лишь крупные современные хозяйства площадью 80 га (причем средний размер хозяйства в Германии в пределах 15 га), с 40 молочными коровами или 10 тыс. голов птицы. Особенно сильно страдают горные районы Юга-Запада, где средняя площадь хозяйств составляет всего 5-6 га» [2, С.78].

В Германии процессы обострения конкуренции и роста уровня концентрации производства в сельском хозяйстве находятся под контролем государственных органов. В восточной части этой страны произошел процесс разукрупнения огромных по своим размерам госхозов и кооперативов. Они были разбиты на многочисленные, небольшие по своим размерам индивидуальные и коллективные хозяйства.

Несмотря на растущую конкуренцию в рамках ЕС, в Германии многие сектора сельского хозяйства все еще состоят из небольших семейных ферм. В этой стране в год производится от 28 до 30 млн. т молока. Эти объемы молока производятся в более чем 94 тыс. семейных фермерских хозяйств, на которых работают только члены отдельных семей во главе с самым фермером. В отличие от Таджикистана в Германии преобладает очень серьезный подход к содержанию и кормлению коров. Продуктивность коров на семейных фермах составляет от 8,5 до 9 тыс. литров молока от одной коровы за период лактации. Государство выплачивает премии производителям молока в расчете на одну корову.

Известно, что применительно к различным природно-географическим условиям выбор размера сельскохозяйственного предприятия сталкивается с многочисленными препятствиями.

«Достижение многими действующими крестьянскими (фермерскими) хозяйствами оптимальных размеров с учетом специализации производства является задачей на перспективу. Современные условия заставляют глав крестьянских (фермерских) хозяйств с помощью проб и ошибок достичь таких размеров, которые позволяют обеспечить безубыточную работу, получение доходов для развития крестьянских (фермерских) хозяйств. Выбор правильного размера крестьянского хозяйства позволит обеспечить минимальные трудозатраты на

единицу продукции, рационально использовать землю и другие средства производства» [6, С.142].

Размеры фермерских хозяйств определяются на базе валовой сельскохозяйственной продукции. Так, к минифермам относят хозяйства, производящие продукцию в объеме менее 2,5 тыс. долл., к малым фермам – хозяйства, которые производят продукцию в объеме менее 5 тыс. долл. в год и хозяйства с доходами от 5 до 20 тыс. долл. К средним фермам относят хозяйства, у которых годовой доход достигает 20-40 тыс. долл. К крупным относят хозяйства с доходами от 40 до 200 тыс. долл., к крупнейшим – с доходами свыше 200 тыс. долл. В США в качестве главной цели агробизнеса выдвигается получение прибыли. Социальные и экологические цели, цели устойчивого развития занимают второстепенные места. Американские фермеры меньше всего прибегают к членству в кооперативах и всякого рода союзах и ассоциациях.

В этом плане среди развитых стран мира весьма выгодную позицию занимает государство Израиль. Эта страна располагает очень развитым сельским хозяйством, которое базируется на агротехнических и экономических знаниях. Здесь, в основном, функционируют три разновидности форм ведения сельского хозяйства. Это – кибуцы, которые представляют собой коллективные коммуны, созданные на базе идей социал-демократии Европы XIX века (Август Бебель был основателем первых коммун в тогдашней Палестине). Они производят 1/3 всей валовой продукции сельского хозяйства страны. Индивидуальные семейные фермы и кооперативные товарищества под названием мошаве производят ½ всего объема валовой сельскохозяйственной продукции.

Израильские фермеры содержат улучшенные в самой стране породы коров (гольштинские), которые дают рекордные надои молока (12000 кг в год), а отдельные коровы обеспечивают рекордную продуктивность – 18000 кг молока в год с 5% уровнем жирности. Правительство страны уделяет большое внимание молочному скотоводству.

В стране создан «Совет молока», который объединяет как производителей, так и переработчиков молочной продукции. Наряду с «Советом молока» в Израиле действуют Союзы растениеводов, птицеводов, производителей мёда, оливкового масла, маслин, хлопка, Союз виноделов и виноградарей.

Нужно особо отметить, и это весьма важно и для Таджикистана, что продвижение Израиля в ряды экономически развитых стран, включая страны с развитым сельским хозяйством и национальным аграрно-промышленным комплексом, произошло благодаря постоянной заботе израильского правительства о развитии науки и о создании

благоприятствующих условий для внедрения достижений науки в производство. В Израиле функционирует относительно небольшой центр сельскохозяйственных исследований, где непосредственными научными разработками заняты 200 человек. Они работают в НИИ животноводства, защиты растений, сельскохозяйственной инженерии, послеуборочных и пищевых исследований, окружающей среды, почвы и воды.

Уровень эффективности производства в сельском хозяйстве Израиля является одним из самых высоких в мире. Один работник сельского хозяйства в этой стране способен прокормить 110 чел., в то время как в США этот показатель составляет 85 чел., а в России – 17 чел. Средняя урожайность сельскохозяйственных культур превышает соответствующий общемировой показатель в 30 раз.

Все отмеченное выше о развитии сельского хозяйства в Израиле и в других развитых стран свидетельствуют о том, что автономное развитие каждого отдельного фермерского хозяйства в современном мире является блефом и, в конечном итоге, обречено на провал. Малые формы хозяйствования, малое предпринимательство нуждаются в подпорках для поддержки, и в качестве таких подпорок выступают не только государственные институты, но и кооперативы и их союзы, ассоциации фермерских хозяйств, союзы сельхозпроизводителей, созданные по отраслевому принципу (как в государстве Израиль).

Государственные институты, ответственные за поддержку сельхозпроизводителей, поощряют вовлеченность фермеров в разного рода кооперативы, ассоциации и союзы, и с этой целью применяют разнообразные меры стимулирования. Так, в рамках всего Европейского Союза налоги на прибыль кооперативов установлены ниже по сравнению с такими же налогами у фермерских хозяйств.

Вовлеченность в кооперативы, ассоциации и союзы позволяет малому сельскому предпринимательству использовать те преимущества, которые присущи лишь крупным хозяйствам, и которые делают их более конкурентоспособными. Например, такая вовлеченность создает условия для эффективного использования сельскохозяйственной техники, устранения фактора физического и морального износа основных производственных фондов, эффективного взаимодействия с лизинговыми компаниями. Такое участие создает благоприятствующие условия для строительства ирригационных сооружений инновационного характера, внедрения капиталоемких, и в то же время новейших, методов орошения сельскохозяйственных культур, строительства сооружений по очищению и вторичному использованию оросительных вод и т.д.

Кроме того, участие в совместных организациях позволяет расширить границы применения агрохимических средств, создать условия для перехода к органическому сельскому хозяйству, изменить коренным образом инвестиционный климат и реализовать широкие возможности для притока прямых иностранных инвестиций.

Это становится возможным, когда создаются условия для тесного взаимодействия мелкого, среднего и крупного предпринимательства посредством тех механизмов, которые делают такое взаимодействие эффективным. Вышеприведенный механизм отраслевых союзов в Израиле представляет собой весьма удачный пример успешного функционирования такого механизма. В этой связи вполне уместными представляются следующие высказывания проф. Мансурова и др. авторов: «Эффективным (с точки зрения экономии на издержках) может быть и небольшое по размерам производство, соответствующее уровню хорошо механизированной семейной фермы. На пути укрупнения производства имеются препятствия в виде уменьшения эффективности управления, связанные с усложнением структуры, снижением мотивации к труду наемных работников по сравнению с фермерами. Одним из путей совмещения преимуществ крупного и мелкого производства в США, странах Западной Европы является создание крупных диверсифицированных объединений, действующих по принципу «семейства дочерних компаний», входящих в основную материнскую компанию». Эти же авторы в качестве другого механизма такого совмещения видят подряд, когда на базе контракта отдельные стадии производственного процесса передаются посторонним хозяйствам.

Вышеприведенное мнение группы ученых в целом является правильным и весьма актуальным, в особенности в условиях Республики Таджикистан. Обобщение передового мирового опыта, а также недавнего советского опыта развития форм хозяйствования показывает, что для эффективного функционирования микро-, и малого сельского предпринимательства требуются 2 условия: а) их вовлеченность в кооперацию и б) государственное регулирование и поддержка их деятельности. За доказательствами далеко ходить не нужно: в условиях нашей страны отдельные семейные дехканские хозяйства не в состоянии приобретать необходимые им разновидности сельскохозяйственной техники или отвести свое время постоянно на продажу выращенной им продукции. Предстоящие реформы в Таджикистане должны полностью исходить из этого серьезного предположения.

При этом необходимо иметь в виду, что значительная часть дехканских (фермерских) хозяйств

ведут деятельность в условиях горных районов, менее благоприятных во всех отношениях для развития земледелия и животноводства. В этом плане также необходимым представляется использование зарубежного опыта. Особенно ценным представляется опыт, накопленный во Франции. В предгорных и горных районах этой страны, как и в Таджикистане, недостаток земельных площадей приводит к низкой эффективности из-за низкого уровня использования основных факторов производительности. При таких обстоятельствах в качестве альтернативы фермерским хозяйствам выступают многообразные формы мелкогрупповой организации производства. Применительно к предгорным и горным районам правительство Франции реализует мероприятия по созданию сельскохозяйственных объединений совместного производства (ГАЕК). В организационно-правовом отношении ГАЕК представляет собой мелкогрупповой вид сельского предпринимательства. Мелкие хозяйства, объединяя инвентарь и скот, организуют совместную обработку мелкоконтурных земельных участков, проводят работу по предотвращению деградации посевных площадей и пастбищ. При этом они сохраняют право собственности на землю. В настоящее время во Франции действуют около 39,0 тыс. мелкогрупповых объединений.

Для Таджикистана изучение французского опыта развития мелкогрупповых объединений представляется весьма ценным. Объединение огромного числа разрозненных семей в такие объединения, состоящие из 15-20 дворов, посредством организации совместных производств, безусловно может привести к возникновению синергетического эффекта малой горизонтальной интеграции. В этой связи, необходимо отметить, что региональный подход широко используется при оказании содействия малому предпринимательству в зарубежных странах. Например, в северных районах Финляндии сельское хозяйство отличается дополнительными издержками на производство продукции. В этой стране широкое применение имеют дотации для районов с неблагоприятными условиями ведения хозяйства [7, С.220]. Среди развитых стран, кроме Финляндии, самым высоким уровнем финансовой поддержки отечественным фермерам отличаются страны, которые известны неблагоприятными географическими и природно-климатическими условиями. К таким странам относятся Норвегия, Исландия, Канада, Япония, Южная Корея. Так, в Японии затраты по государственной поддержке сельского хозяйства достигают 1,4% ВВП страны. Если в странах Евросоюза субсидии составляют 45-50% стоимости валовой сельскохозяйственной продукции, то в Японии и Финляндии они составляют 70%.

Специальные системы поддержки доходов применяются по отношению к крестьянству, проживающему в заболоченных районах Ирландии, высокогорных районах Австрии и в северных, приморских районах Финляндии. В названных странах государственные субсидии предоставляются на «погектарной» и «поголовной» основе [1, С.34].

На наш взгляд, Таджикистан нуждается в правительственном органе, который специализировался бы на вопросах решения многосложных проблем развития сельского предпринимательства. Такой институт должен не просто работать весьма активно, но и обладать явными чертами креативности.

Его необходимость диктуется ограниченностью инерционного подхода к развитию предпринимательства, который частично связан с отсутствием научного подхода к развитию всех форм сельскохозяйственной деятельности. Почва, продуктивные животные по своей природе представляются крайне многосложными живыми системами, и их эффективное использование зависит от степени приложения самых последних достижений научно-технического прогресса.

Что касается государственной поддержки сельского предпринимательства, то здесь развитие должно идти поэтапно. Зарубежный опыт подсказывает, что микропредприниматели полностью должны быть освобождены от налогов, а малое предпринимательство должно пользоваться льготными налогами. То же самое относится и к кредитованию агробизнеса. Нынешние ставки банковского процента большинство сельских предпринимателей оценивают как ростовщические. Эти проценты (18 – 30%) почти полностью съедают заработанную сельскими предпринимателями прибыль.

Коммерческие банки не заинтересованы в предоставлении льготных кредитов. Это возможно лишь посредством специализированных государственных банков. К последним могут относиться государственные банки по содействию малому и среднему предпринимательству. В Таджикистане пока таких банков нет, и судя по заявлениям отдельных ответственных лиц, в ближайшем будущем не планируется создания таких банков. Речь, например, идет о Сельскохозяйственном банке, Банке сельскохозяйственного развития и Государственном банке развития. В КНР сельские предприниматели пользуются кредитами на закупку сельскохозяйственной продукции, на сбор, хранение, транспортировку и переработку таких продуктов, освоение земельных ресурсов, строительство ирригационных сооружений, приобретение сельхозтехники и т.д. на льготной основе.

В начале 2000-х годов в Китае в соответствии с возросшими потребностями сельхозпредприятий на заемные средства появились многочисленные кредитные компании, сельские кооперативы взаимной денежной помощи, деревенско-поселковые банки. Кроме того, в сельских местностях Китая действуют сельские страховые компании, которые формируют свои ресурсы в соотношении 65% взносов крестьян и 35% взносов государства [5, С.11].

В ЕС действует общеевропейская дотационная политика. Кроме того, институты Евросоюза оказывают помощь фермерам в виде надбавок к ценам, регулирования объемов производства, высоких компенсаций за экспортную продукцию. Отдельные государства Евросоюза за счет бюджетных средств поддерживают меры по повышению качества продукции, внедрению достижений научно-технического прогресса, улучшению состояния окружающей среды, осуществлению ветеринарного надзора, повышению эффективности борьбы с вредителями и болезнями растений и животных, обеспечению стимулирования производства в районах с неблагоприятными природно-климатическими условиями, сохранению минимального уровня доходов в микро- и малых фермерских хозяйствах и т.д.

Помимо национальных бюджетов в ряде стран Западной Европы в автономных районах Италии, департаментах и районах Франции, округах Германии в финансовой поддержке малого предпринимательства села участвуют и региональные власти. Известно, что в структуре бюджета каждой страны Евросоюза выделяется подстатья затрат под названием «национальный сельскохозяйственный бюджет». Эти страны почти половину названных бюджетов расходуют на модернизацию и укрупнению ферм, улучшению состояния земли и других сельскохозяйственных ресурсов, оказанию помощи фермерам в рационализации повседневной управленческой деятельности и содействии развитию сельского хозяйства районов с неблагоприятными природно-экономическими условиями.

Огромные ресурсы страны ЕС направляют на поддержку начинающих фермеров (10% от аграрных бюджетов, во Франции – 25%), на НИОКР (по ЕС – 10,0%, в Нидерландах – 30,0%). В целом субсидии в странах ЕС составляют 45-50% от стоимости товарной продукции. В разрезе развитых стран в структуре фермерских доходов удельный вес государственной помощи представлен следующим образом: Австралия – 15,0%, Австрия – 52,0%, Канада – 45,0%, Норвегия – 77,0%, США – 30,0%, Финляндия – 71,0%, Швейцария – 80%, Швеция – 59,0%, Япония – 66,0%. Для сравнения заметим, что данный показатель по России составляет 3,5%, а в Таджикистане – 0,0%.

Нужно отметить, что страны с высоким уровнем развития сельского хозяйства принимают стабильные меры для защиты своих внутренних рынков от иностранных конкурентных угроз. Наиболее ярким примером в этом плане представляется Финляндия. В этой стране, по причине умелого использования вышеназванных инструментов, уровень фактической защиты отечественного товаропроизводителя составляет: по говядине – 341%, по свинине – 270%, по баранине – 390%, по молоку с жирностью до 6% – 144%, по сливкам – 454%, по сливочному маслу – 566%, по сыру – 305%, по пшенице – 352%, по ячменю, овсу и кукурузе – 236%, по тростниковому сахару – 307%. В результате введения высоких таможенных налогов в Финляндии были созданы благоприятствующие условия для успешного решения продовольственной проблемы. Этим, прежде всего, объясняется высокий уровень самообеспеченности продовольствием, которое составляет: по пшенице – 177%, по ячменю – 102%, по овсу – 174%, по сахару – 95%, по молоку – 122%, по говядине – 109% [9]. Этот опыт может представиться крайне полезным и эффективным для РРП и всего Таджикистана. Для этого необходимо сравнение факторов, оказывающих воздействие на продуктивность посевных площадей и животных с последующим выявлением степени использования факторов эффективности в РТ.

В особенности, в использовании такого опыта заинтересованы пригородные хозяйства, которые призваны обеспечить городское население мясомолочными продуктами, фруктами, картошкой, корнеплодами, овощами и бахчевыми. В этом плане они пользуются безусловными преимуществами (близость к городским рынкам, высокая доступ к рыночной информации, низкие транспортно-логистические затраты, использование городских складских и холодильных помещений и т.д.).

На этом этапе регулирующая роль государства должна быть ориентирована на создание кооперативов и ассоциаций дехканских (фермерских) хозяйств, которые бы имели возможности воспользоваться льготными государственными кредитами. Самовозрастание объемов произведенной продукции и доходов сельского предпринимательства приводит к росту масштабов расширенного воспроизводства, а заодно и к увеличению объемов бюджетных доходов. Только на базе отмеченного процесса представляется возможным внедрение в сельское хозяйство РРП опыта западных стран по оказанию финансовой помощи сельскому предпринимательству.

Знакомство с зарубежным опытом аграрного предпринимательства позволяет сформулировать следующие выводы и предложения:

1. Методологически важно, чтобы при изучении и использовании зарубежного опыта аграрного предпринимательства в Таджикистане исходили из сложившихся в стране серьезных проблем в развитии сельского хозяйства и его предпринимательского слагаемого.

2. Зарубежный опыт показывает, что достижение высокой эффективности функционирования предпринимательских структур вовсе не зависит от форм собственности. Высокие показатели эффективности сельскохозяйственного предпринимательства в развитых странах зависят от условий, которыми пользуются сельские предпринимательские круги. В одних условиях более успешными являются кооперативы, в других – межхозяйственные предприятия, в третьих условиях – семейные фермы и т.д.

3. Важная особенность развития предпринимательства в развитых странах заключается в повсеместном распространении семейных ферм, которые по размерам дифференцируются на мелкие, малые, средние, большие и крупные. С этим в глубоком контрасте находится ситуация в Таджикистане, где ЛПХ и ДФХ получили всеобщее распространение и являются, в основном, малыми по своим размерам. По примеру развитых стран нужно дать больше экономической свободы для них, чтобы снять препятствия для их конкурентоспособности и роста уровня концентрации производства;

4. В разных странах мира кооперативы занимаются разными формами деятельности. В Западной Европе они специализируются на сбыте сельхозпродукции, снабжении фермеров ГСМ, средствами защиты растений и животных, комбикормами, научными консультациями, ветеринарными лекарствами, средствами переработки продукции и т.д. В странах Запада и Японии, в самом сельском хозяйстве, кооперация не получила развития. В Дании эффективно работают торговые кооперативы, которые продают продукцию сельского предпринимательства на городских и зарубежных рынках;

5. Мондрагонские кооперативы в Испании занимаются сельским хозяйством, торговлей, образованием, медицинским обслуживанием и т.д. Этот опыт представляет интерес для равнинных районов РРП. Из Израильского опыта необходимо изучить предпринимательскую практику Кибуца и «Совета Молока», который объединяет производителей и переработчиков молока. В Израиле действует научный сельскохозяйственный центр, состоящий из 200 человек, который обеспечивает сельхозпредпринимателей конкретными рекомендациями по эффективному внедрению новых идей и новых технологий;

6. Обобщение мирового опыта показывает: а) предпринимательство в передовых зарубежных странах является объектом государственного регулирования и пользуется их полной поддержкой. вовлеченность малого предпринимательства в многочисленные кооперативы структуры которых носит диверсифицированный характер; б) сельское

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Алексеева, С.А. Отечественный и зарубежный опыт финансовой поддержки сельского хозяйства / С.А. Алексеева // Финансы. – 2010. – № 3. – С. 34-35.
2. Зубренкова, О.А., Лисенкова, Е.В., Петрухина, Е.Н., Сидорова, Н.П. Зарубежный опыт развития сельского хозяйства (на примере фермерства в Германии) / О.А. Зубренкова, Е.В. Лисенкова, Е.Н. Петрухина, Н.П. Сидорова // Вестник НГИЭИ. – 2013. – № 5. – С. 78-79.
3. Имомназарова Т.А. Сельское хозяйство и несельскохозяйственный сектор села/Т.А. Имомназарова// Вестник ТНУ, Серия социально-экономических и общественных наук. Душанбе: «Сино» – 2022 года № 3. С. 5-11.
4. Имомназарова Т.А. Роль банковского кредитования в развитии малого сельскохозяйственного бизнеса. /Т.А. Имомназарова// Вестник ТНУ, Серия социально-экономических и общественных наук. Душанбе: «Сино» – 2020 года №7. С. 35-41
5. Климова, Н.В. Особенности регулирующего воздействия государства на агробизнес в зарубежных странах / Н.В. Климова // Научный журнал КубГАУ. – 2013. – № 90. – С. 1-17.
6. Мансуров, А.П., Зубренкова, О.А., Федотова, О.И. Зарубежный опыт развития крестьянских (фермерских) хозяйств / А.П. Мансуров, О.А. Зубренкова, О.И. Федотова // Вестник НГИЭИ. – 2017. – № 9 (76). – С. 135-146.
7. Никонов, А.Г., Павлов, В.И., Черницкий, А.К. К вопросу использования зарубежного опыта развития сельского хозяйства и сельских территорий в условиях усиления процессов глобализации / А.Г. Никонов, В.И. Павлов, А.К. Черницкий // Никоновские чтения. – 2011. – № 16. – С. 220-221.
8. Фролова, О.А. Зарубежный опыт развития и кооперирования личных подсобных и крестьянских (фермерских) хозяйств / О.А. Фролова // Вестник НГИЭИ. – 2010. – № 1. – С. 16-27.
9. Черкасов, В.А. Зарубежный опыт развития сельского хозяйства как одного из способов обеспечения продовольственной безопасности. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://fadr.msu.ru>.

Сведения об авторе:

Имомназарова Тахмина Ашуровна - кандидат экономических наук, доцент кафедры банковской деятельности Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 900-81-85-88

Маълумот дар бораи муаллиф:

Имомназарова Тахмина Ашуровна - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи қори бонкии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 900-81-85-88

Information about the author:

Imomnazarova Tahmina Ashurovna - candidate of economic sciences, associate professor of the banking department of the National University of Tajikistan, address: 734025, Republic of Tajikistan, sh. Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: (+992) 900-81-85-88

УДК 331.108

МОДЕЛСОЗИИ ВОБАСТАГИИ АРЗИШИ САРМОЯИ ИНСОНӢ АЗ ҲАҶМИ САРМОЯГУЗОРӢ БА ОН

Рустамов Фитрат Музафарович

Аннотатсия. Мақолаи мазкур оид ба моделсозии вобастагии арзиши сармояи инсонӣ аз ҳаҷми сармоягузорӣ ба он баррасӣ гардида, намудҳои гуногуни вобастагии арзиши сармояи инсонӣ аз ҳаҷми сармоягузори ба он оварда шуданд ва аз нуқтаи назари илмӣ баррасӣ ва таҳлил карда шудаанд.

Инчунин дар мақолаи мазкур вазифаи сохтани модели назариявӣ гузошта шудааст, ки вобастагии суръати тағйирёбии сармояи инсониро аз ҳаҷми маблағҳои гузошташударо инъикос менамояд. Асоси модели мазкурро муқаррароте ташиқ медиҳад, ки тибқи он миқдор ва сифати сармояи инсоние, ки дар фаъолияти ширкат иштирок мекунад, бевосита аз сатҳи сармоягузорӣ ба он вобаста аст.

Калидвожаҳо: сармояи инсонӣ, арзёбии сармояи инсонӣ, модели сармоягузорӣ ба сармояи инсонӣ, намудҳои асосии сармояи инсонӣ, захираҳои сармояи инсонӣ.

Барои иқтибос: Рустамов, Ф. М. Моделсозии вобастагии арзиши сармояи инсонӣ аз ҳаҷми сармоягузорӣ ба он / Ф. М.. Рустамов // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – No. 2(41). – С. 55-62.

МОДЕЛИРОВАНИЕ ЗАВИСИМОСТИ СТОИМОСТИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА ОТ ОБЪЕМА ЕГО ИНВЕСТИЦИЙ

Рустамов Фитрат Музафарович

Аннотация. В статье исследуются вопросы связанный с моделированием зависимости стоимости человеческого капитала от суммы его инвестиций, представлены и проанализированы различные научные зрения различных видов зависимости стоимости человеческого капитала от суммы его инвестиций.

На основании проведенного исследование авторам делается научно обоснованное предложение о создании теоретической модели, отражающей зависимость скорости изменения человеческого капитала от объема инвестированных средств.

Ключевые слова: человеческий капитал, оценка человеческого капитала, модель инвестирования человеческого капитала, основные виды человеческого капитала, ресурсы человеческого капитала.

MODELING OF THE DEPENDENCE OF THE VALUE OF HUMAN CAPITAL FROM THE VOLUME OF INVESTMENT IN IT

Rustamov Fitrat Muzafarovich

Annotation. This article discusses the modeling of the dependence of the value of human capital on the amount of investment in it, various types of dependence of the value of human capital on the amount of investment in it were presented and discussed and analyzed from a scientific point of view.

Also, in this article, the task of creating a theoretical model is set, which reflects the dependence of the rate of change of human capital on the amount of invested funds. The basis of this model is the provision according to which the quantity and quality of human capital participating in the company's activity directly depends on the level of investment in it.

Keywords: human capital, evaluation of human capital, human capital investment model, main types of human capital, human capital resources.

Гузориши масъала. Моделсозии вобастагии арзиши сармояи инсонӣ аз ҳаҷми сармоягузорӣ ба он дар шароити муосир яке аз масъалаҳои муҳим ба шумор меравад. Лаҳзаи муҳимтарин ин дарк намудани вобастагии ҳаҷми сармояи инсонии барои ширкат арзишманд аз сармоягузорӣ ба он мебошад, бинобар ин дар мақолаи мазкур вазифаи сохтани модели назариявӣ гузошта шудааст, ки вобастагии суръати тағйирёбии сармояи инсониро аз ҳаҷми маблағҳои гузошташударо инъикос менамояд.

Таҳлили таҳқиқотҳои охир ва нашриёт. Дар мамлакатҳои тараққикарда рушди сармояи инсонӣ аз ҳаҷми сармоягузорӣ ба он вобастагӣ дошта, дар рушди

иқтисодиёти мамлакат нақши калидиро мебошад. Бинобар баррасии ин масъала дар шароити имрузи Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти калон дорад.

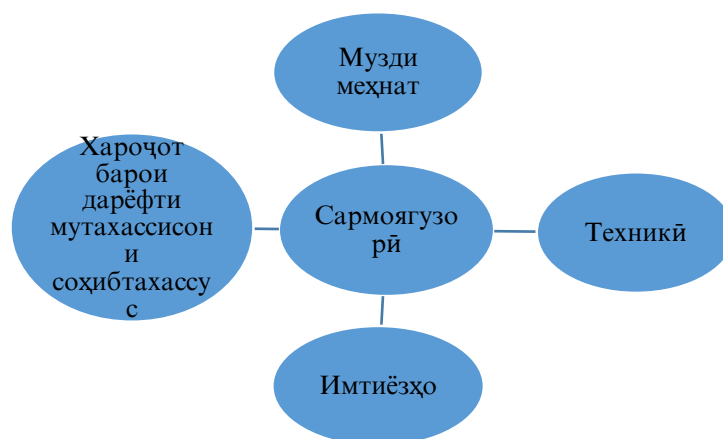
Мақсади мақола – Моделсозии вобастагии арзиши сармояи инсонӣ аз ҳаҷми сармоягузорӣ ба он, нишондиҳандаҳо ва тамоюлҳои асосии сармоягузорӣ ба сармояи инсонӣ, миқдор ва сифати сармояи инсоние, ки дар фаъолияти ширкат иштирок мекунад, бевосита аз сатҳи сармоягузорӣ ба он вобаста аст.

Муҳтавои асосии мавод. Тибқи назарияи сармояи инсонӣ, одамон имкониятҳои ҳешро тавассути сармоягузорӣ ба худ зиёд менамоянд ва ширкатҳо бошанд бо сармоягузорӣ дар рушди сармояи

инсонӣ даромаднокии худро баланд менамоянд. Далели асосӣ ба манфиати ин гуна маблағгузорӣ аз он иборат аст, ки маблағи сарфшуда аз ҳисоби баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат ва инкишоф додани қобилияти азхуд намудан ва қор қарда баромадани технологияҳои нав ба ҳисоб меравад ва ба ин васила онро асоснок қардан мумкин аст. Маблағгузорӣ ба сармоия инсонӣ дар ширкат ба зиёд шудани фондаи ширкат ва ба баланд шудани сифати сармоия инсонӣ оварда мерасонад. Ташаккули пайдарпайи сармоия инсонӣ ва баланд бардории самаранокии истифодаи он рақобатпазирии ширкатро ба таври назаррас баланд бардошта, рушди минбаъдаи онро метавонад таъмин намояд.

Дар ин ҷо, лаҳзаи муҳимтарин ин дарк намудани вобастагии ҳаҷми сармоия инсонии барои ширкат арзишманд аз сармоиягузорӣ ба он мебошад, бинобар ин дар мақолаи мазкур вазифаи сохтани модели назариявӣ гузошта шудааст, ки вобастагии суръати тағйирёбии сармоия инсониро аз ҳаҷми маблағҳои гузошташударо инъикос менамояд. Асоси модели мазкурро муқаррароте ташкил медиҳад, ки тибқи он миқдор ва сифати сармоия инсоние, ки дар фаъолияти ширкат иштирок мекунад, бевосита аз сатҳи сармоиягузорӣ ба он вобаста аст.

Ба чунин сармоиягузориҳо:

Расми 1. – Намудҳои гуногуни сармоиягузорӣ

Музди меҳнати баланд, имтиёзҳо ва ҳавасмандкунии молиявӣ дигар эҳтимолияти беҳуда сарф нашудани ҳама гуна сармоиягузорӣ ба малакаҳои таҳассусӣ ва техникиро зиёд мекунад, чунки онҳо ҳавфи аз ширкат рафтани қормандро хеле паст мекунад. Илова бар ин, онҳо ба баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат мусоидат мекунад, чунки омилҳои муҳимтарини ҳавасмандкунанда мебошанд.

Сармоиягузориҳо ба соҳаи тандурустӣ, ба ғайр аз таъсири ҳавасмандгардонӣ ба мисли музди меҳнат, метавонанд маблағҳои барои рухсатии беморӣ сарфшударо сарфа қарда, талафотро аз ҳисоби ҳозир набудани қормандон дар ҷои қор (ва мутаносибан иҷро нашудани ҳаҷми зарурии қор) ва пардохтҳои барои суғурта аз бемориҳои касбӣ қоршиш диҳад.

Модели пешниҳодшуда имконият медиҳад, ки сохтори вобастагии сармоия инсонӣ аз сармоиягузорӣ ва аҳамияти сармоиягузорӣ дар ташаккули сармоия инсонӣ дар қарда шавад. Дар асоси модели сохташуда ҳаҷми сармоия инсонии дар ширкат қамъовардашударо ҳисоб қардан мумкин аст.

Барои таҳияи модел фарз менамоем, ки қункцияе мавҷуд аст, ки вобастагии арзиши сармоия инсониро дар ширкат аз вақт нишон медиҳад, онро қамҷун $HC(t)$ ифода менамоем. Боз қункцияе вучуд дорад, ки ҳаҷми маблағгузории солоноро ба сармоия инсонӣ аз вақти $I(t)$ нишон медиҳад. Он гоҳ фарз қардан мумкин аст, ки суръати тағйирёбии сармоия инсонӣ ифода қарда мешавад.

Ҷадвали 1. - Сурати тағйирёбии арзиши сармоия инсонӣ

Формула	Шарҳ
$\frac{dH(t)}{dt} = I(t)$	$dH(t)$ - бузургии сармоия инсонӣ дар лаҳзаи вақти t мебошад; $I(t)$ - сармоиягузории қарсола ба сармоия инсонӣ; $\frac{dHC(t)}{dt}$ - суръати тағйирёбии арзиши сармоия инсонӣ дар вақт (қосилаи аввалин аз қункцияи сармоия инсонӣ нисбат ба вақт);

Формулаи (1) ба фарзияи вобастаги бевоситаи байни сармоягузори ва суръати зиёдшавии арзиши сармояи инсонӣ ташкил карда шудааст. Дар ин ҷо далелеро ба назар гирифтаи лозим аст, ки тибқи он байни маблағгузори ба сармояи инсонӣ ва лаҳзаи иштироки бевоситаи он дар раванди истеҳсолии ширкат аксаран давраи муайян мегузарад, ки барои он вобастагиҳо тавассути формулаи (1) ифодаёфта тахрир кардан лозим меояд. Масалан, омӯзише, ки дар аввали сол пардохт шуда буд, танҳо дар охири сол натиҷаи

мусбат медиҳад. Сармоягузори дар соҳаи тандурусти танҳо пас аз чанд вақт ба бизнес-натиҷаҳои мусбӣ оварда мерасонад.

Вақти t^* -ро дохил мекунам, ки он вақти миёнаи ақибмонӣ байни ба роҳ мондани маблағгузори ба сармояи инсонӣ ва вақти омодагии он барои овардани даромадро ифода менамояд, яъне вақти зиёдшавии арзиши он. Дар ин ҳолат формулаи (1) ба шакли (2) мубаддал мегардад.

Ҷадвали 2. - Вақти миёнаи ақибмонӣ ба сармояи инсонӣ

Формула	Шарҳ
$\frac{dH(t)}{dt} = I(t - t^*)$	$dH(t)$ - бузургии сармояи инсонӣ дар лаҳзаи вақти t мебошад; $I(t)$ - сармоягузори ҳарсола ба сармояи инсонӣ; t^* -вақти миёнаи ақибмонӣ байни ба роҳ мондани маблағгузори ба сармояи инсонӣ ва вақти омодагии он барои овардани даромадро ифода менамояд

Аз курси таҳлили математикӣ маълум аст, ки агар ҳосилаи функсия бузургии мусбат бошад, он гоҳ ҳуди функсия калон мешавад. Ҳамин тариқ, аз формулаи (2) маълум мешавад, ки ҳангоми мусбат будани қимати тарафи рост, яъне ҳангоми сармоягузори ба сармояи инсонӣ миқдори он дар ширкат зиёд шудан мегирад.

Бо мавҷуд будани функсияе, ки ҳаҷми сармоягузори дар давраи аз 0 то 10 нишон медиҳад ва бо назардошти давомнокии он ва ҳамгиро шудани он, миқдори сармояи инсонии ширкатро дар давраи додашуда ҳисоб кардан мумкин аст.

Ҷадвали 3. - Ҳаҷми сармоягузори ба сармояи инсонӣ

Формула	Шарҳ
$\int_0^{t_0} I(t - t^*)dt = HC(t_0) - HC(0)$	$HC(0) = const$, яъне доимист, чунки агар сармоягузориҳо дар лаҳзаи вақти $t=0$ иҷро шуда бошад, пас онҳо аз лаҳзаи вақти t^* таъсири мусбӣ хоҳад дошт ва дар лаҳзаи нулӣ захираи ибтидоии сармояи инсонӣ вучуд дорад.

ки дар он $HC(0) = const$, яъне доимист, чунки агар сармоягузориҳо дар лаҳзаи вақти $t=0$ иҷро шуда бошад, пас онҳо аз лаҳзаи вақти t^* таъсири мусбӣ

хоҳад дошт ва дар лаҳзаи нулӣ захираи ибтидоии сармояи инсонӣ вучуд дорад. Ҳамин тариқ, модели (3)-ро метавон дар шакли (4) аз тарафи нав навишта шавад.

Ҷадвали 4. - Сармоягузори ба сармояи инсонӣ

Формула	Шарҳ
$\int_0^{t_0} I(t - t^*)dt = HC(t_0) - c$	$HC(0) = const$, яъне доимист, чунки агар сармоягузориҳо дар лаҳзаи вақти $t=0$ иҷро шуда бошад, пас онҳо аз лаҳзаи вақти t^* таъсири мусбӣ хоҳад дошт ва дар лаҳзаи нулӣ захираи ибтидоии сармояи инсонӣ вучуд дорад.

Агар нишондиҳандаи сармоия инсониро дар натиҷаи фарсудаҷавӣ (ба нафақа баромадан, кӯҳна шудани дониш ва малакаи бадастовардашуда), ҳамчунон ҷойивазкунии кадрҳо (якҷоя бо сармоия

инсонии онҳо) ба назар гирифта шавад, он гоҳ метавон захираи сармоия инсониро дар лаҳзаи вақти Ю муайян намуд ва модел (5)-ро соҳиб шуд.

Ҷадвали 5. - Захираи сармоия инсонӣ

Формула	Шарҳ
$HC(t_0) = \int_0^{t_0} I(t - t^*)dt - U(t_0) + c$	$(t_0) + c = const$, яъне кимати функцияи сармоия инсонӣ дар вақти t_0 бо баҳисобгирии баромади он.

Истифодаи формулаҳои (4) - (5) имкон медиҳад, ки бо баҳодиҳии назариявии сармоия инсонии ширкат дар асоси сатҳи сармоягузорӣ амалӣ карда шаванд.

Ҳамин тариқ, баъзе тасаввуроти ибтидоӣ дар бораи ҳолати сармоия инсонии ширкат метавонад дар асоси ҳаҷми сармоягузорӣ сохта шавад. Суръати тақрибии тағирёбии сармоия инсонии нав воридшударо низ ҳисоб кардан мумкин аст.

Дар асоси тақсими мавҷудаи сармоия инсонӣ ба чор ҷузъ нишон дода шудааст, модели (5)-ро такмил додан мумкин аст ва дар он элементҳои зеринро қайд намудан зарур аст:

1. Малақаҳои умумӣ – тайёрии ибтидоӣ, маҳорати ҷустуҷӯи иттилоот, инчунин истифода ва коркарди он дар ҳалли масъалаҳо, ки бо қобилиятҳои табиӣ ва сатҳи таҳсилот хос аст.

2. Малақаҳои махсус – онҳое, ки бо амалҳо ва малақаҳои муайяни технологӣ ё истеҳсоли алоқаманд мебошанд (аз ҷумла имкониятҳои физикӣ), ки бо таҷрибаи корӣ ва қобилияти табиӣ тавсиф мешаванд;

3. Малақаҳои техникӣ – қобилиятҳои таҳлилӣ, ки боиси рушди технологияҳои мавҷуда ё ташкилшавии технологияҳои нав мегардад.

4. Саломатӣ.

Ширкат метавонад ба ин ҷузъҳои сармоия инсонии худ тавассути сармоягузорӣ таъсир расонад. Малақаҳои умумӣ бештар аз ҷониби шахс ё мустақилона пардохт карда мешаванд, ё онҳо аз ҷониби давлат маблағгузорӣ карда мешаванд, аммо

ширкат барои дарёфти кормандони дорои сатҳи баланди маълумот маблағгузорӣ мекунад ва ба онҳо маоши баландро пешниҳод мекунад. Инро метавон сармоягузорӣ ба ҷузъи умумӣ ҳисоб кард.

Саломатӣ асосан аз вазъи табиӣ инсон вобаста аст, аммо ширкат тавассути сармоягузорӣ ба ҳифзи меҳнат ва чораҳои пешгирикунанда ба нигоҳ доштани он дар сатҳи зарурӣ кӯмак менамояд. Илова бар ин, сармоягузорӣ ба тандурустии кормандон хароҷоти рухсатии беморӣ, инчунин хароҷотро дар натиҷаи набудани корманд кам мекунад, ки ин дар навбати худ даромади сармоягузорӣ ба тандурустӣ ҳисобида мешавад.

Сармоягузорӣ ба ҷузъҳои техникӣ ва махсус ҳамчун хароҷотҳо ба дарёфти кормандоне, ки дорои ин унсурҳои сармоия инсонӣ мебошанд ва ҳам рушд ва нигоҳдории онҳоро дар бар мегирад. Ин метавонад хароҷоти омӯзиш ва тақмили ихтисос, музди меҳнати муносибе, ки метавонад коргарро дар ширкат нигоҳ дорад ва дигар имтиёзҳо, хавасмандиҳо ва ҷубронҳоро дар бар гирифта бошад.

Ҳамчунин қайд намудан зарур аст, ки ақибмонии барои модели (2) ҷорӣ шударо низ ба се нишондиҳанда тақсим кардан лозим аст, зеро вақти миёнаи таъхир байни татбиқи сармоягузориҳои гуногун ба сармоия инсонӣ ва вақти омодагии он барои тавлиди даромад дар ин ҳолат аз ҳамдигар фарқкунанда аст. Бо дарназардошти гуфтаҳои боло модели (6) чунин шаклро соҳиб мешавад:

Ҷадвали 6. - Вобастагии сармоягузорӣ ба рушди малақаҳои техникӣ ва тандурустӣ

Формула	Шарҳ
	$HC(t)$ - вобастагии арзиши сармоия инсонӣ аз вақт; $OK(t)$ - вобастагии вақт аз арзиши дониш ва малақаҳои умумӣ; $SK(t)$ - вобастагии вақт аз арзиши дониш ва малақаҳои махсус;

$\frac{dHC(t)}{dt} = \frac{d}{dt} (OK(t) + SK(t) + TK(t) + HE(t))$ $= I_{OK}(t - \tau_2) + I_{TK}(t - \tau_3) + I_{HE}(t - \tau_4)$	<p>$TK(t)$ - вобастагии вақт аз арзиши дониш ва малакаи техникӣ;</p> <p>$HE(t)$ - вобастагии вақт аз таркиби саломатӣ;</p> <p>$IOK(t-Tj)$ - вобастагии сармоягузориҳо ба баҳши малақаҳои махсус аз вақт бо назардошти қафомонии T) барои ҳамин намуди сармоягузорӣ;</p>
---	---

Ҳамин тавр: $ISK(t-x2)$, $ITK(t-z3)$, $IHE(t-x4)$ - вобастагии сармоягузорӣ ба рушди малақаҳои техникӣ ва тандурустӣ бо назардошти ақибмониҳои дахлдор.

Ҳама функсияҳои сармоягузорӣ бо сомонӣ, сол чен карда мешаванд, мувофиқан, арзёбии сармояи инсонӣ бо воҳидҳои пулӣ ба роҳ монда мешавад.

Дар асоси ифодаи математикӣ (6) модели (7) бо чунин тарз такмил дода мешавад:

Ҷадвали 7. - Функсияҳои сармоягузори ба сармояи инсонӣ

Формула	Шарҳ
$HC(t_0) = \int_0^{t_0} (OK(t) + SK(t) + TK(t) + HE(t))dt$ $= \int_0^{t_0} I_{OK}(t - \tau_1)dt$ $+ \int_0^{t_0} I_{SK}(t - \tau_2)dt$ $+ \int_0^{t_0} I_{TK}(t - \tau_3)dt$ $+ \int_0^{t_0} I_{HE}(t - \tau_4) + c$	<p>Ҳамин тариқ, арзиши сармояи инсонӣ аз ҳаҷми сармоягузорӣ ба ҳар як чузъи он вобаста аст, ки ба онҳо корхона метавонад, таъсир расонад.</p>

Тасвири геометрии модели (7) нишон медиҳад, ки ҳаҷми сармояи инсонӣ, ки ба чузъҳои тақсим шудааст, ба суммаи масоҳатҳои дар доираи вазифаҳои дахлдори сармоягузорӣ дар лаҳзаи вақт дар фосилаи аз 0 то Ю баробар мешавад. Камшавӣ ё зиёдшавии ҳаҷми сармоягузорӣ ба ин ё он чузъи масоҳати мувофиқ хурд ё зиёд шуда, ба ваъзи умумии сармояи инсонии ширкат таъсир мерасонад.

Модели (7) характери назариявиро соҳиб аст, зеро баҳодиҳии амалии ҳамаи тағйирёбандаҳои дохилшуда хеле душвор аст. Бо вучуди ин, қимати вобастагии бадастомада хеле баланд аст, зеро онҳо равандҳои бо сармояи инсонӣ ва чузъҳои он ба амаломадаро равшан нишон медиҳанд. Ҳамзамон, ин модел ба мо имконият медиҳад, ки сохтор ва хусусиятҳои сармояи инсонӣ, инчунин вобастагии мустақими онро аз равандҳои сармоягузорӣ беҳтар фаҳмида шавад.

Барои анҷом додани таҳлили модели сохташуда боз як нишондиҳандаи дигарро пешниҳод менамоем. Барои ин, мафҳуми сармоягузориҳои самаранокро ба сармояи инсонӣ ҷорӣ менамоем - инҳо сармоягузориҳои мебошанд, ки ба ҷамъоварии сармояи инсонии ғоиданок, ки ғоиданокии сармоягузорӣ дар равандҳои рушд ва афзоиш, яъне сармоягузорӣ ба таҳсилот ва дониши рақобатпазирро таъмин мекунанд, оварда мерасонад. Дар сатҳи ширкат, мо сармоягузориҳо ба малақаҳои рақобатпазирӣ умумӣ, тахассусӣ, техникӣ ва дониши мутаносибан ЮК, ISK ва ITK интиҳоб мекунем. Самаранокии маҷмӯии сармоягузориҳо дар доираи модели назариявӣ метавон тавассути табдил додани омили сармоягузорӣ ба сармояи инсонӣ дар муддати муайян, масалан дар як сол чунин муайян намуд:

Ҷадвали 8. - Сармоягузориҳои самаранок ба сармояи инсонӣ

Формула	Шарҳ
---------	------

$HC = k_1 I_{OK} + k_2 I_{SK} + k_3 I_{TK} = k I_{HC}$	<p>HC- сармоия инсонии умумӣ; k_j – коэффисиенти табдилдиҳии ҷузъи i-уми сармоия инсонӣ, $i=1,2,3$; I_{HC} – маблағгузори умумии сармоия инсонӣ; A: - коэффисиенти умумии табдилдиҳӣ мебошад.</p>
--	---

Бузургии k метавонад ҳам киматҳои манфӣ ва ҳам мусбатро қабул кунад. Қиматҳои манфӣ ё пасти ин коэффисиент метавонад аз чунин сабабҳо бошад:

- сармоягузорӣ ба шахсҳои, ки барои омӯхтан ва дарк кардани донишҳои муосир кодир нестанд, самарай паस्त ё ночизро медиҳанд;
- раванди таълим самаранок нест;
- маблағгузорӣ ба лоихаҳои санҷиданашуда, хавфнок ва коркардҳои илмию таҳқиқотӣ равона карда мешавад.

Ҳамин тариқ, на ҳар як сармоягузорӣ метавонад ба натиҷаи мусбӣ оварда расонад. Инро бо он шарҳ дода мешавад, ки қобилияти кормандон метавонанд гуногун бошанд, илова бар ин, омӯзиш аз сабаби бесамар будани он, нодуруст расонидани иттилоот, нодуруст интиқоли додани он метавонад ба натиҷаҳои мусбати дилхоҳ оварда нарасонад.

Инчунин, диққати хешро ба хусусияти махсуси сармоия инсонӣ равона кардан зарур аст. Агар дар корманд маҳорат ва донише, ки ба талаботи ҳозираи илм, техника, истеҳсолот, идоракунии мувофиқ набошад, пас барои бозомӯзии ӯ назар ба аз сифр тайёр

кардани корманди дахлдор маблағи зиёдтар масраф мешавад.

Хулоса. Метавон гуфт, ки сармоягузорӣ ба сармоия инсонӣ на танҳо дар ташаккули он нақши мусбат мебозад, балки характери ҳатмиро соҳиб аст. Агар ширкат кӯшиш намояд, ки маҳсулоти рақобатпазир истеҳсол кунад ва доираи фаъолияти худро тавассути технологияҳои инноватсионии истеҳсолот васеъ кунад, маҳсулнокии худро тавассути баланд бардоштани самаранокии истифодаи сармоия инсонӣ зиёд намояд, сармоягузорӣ ба сармоия инсонӣ хеле зарур аст. Бе сармоия инсонӣ ноил шудан ба натиҷаҳои баланди мусбӣ ғайриимкон аст. Соҳаи нави фаъолияти ширкат ё фароҳардонии соҳаи мавҷуда, ҳамчунин тақмилдиҳии истеҳсолот бояд ҳатман бо иқтисодии баланди кадрӣ, яъне сармоия инсонӣ пайгир бошад.

Вобаста ба ин масъалаи мӯхтаво ва сохтори раванди фаъолияти сармоягузорию, ки ба рушди сармоия инсон нигаронида шудааст, ба миён меояд. Зарур аст, ки шаклбандии марҳилаҳои асосии он бо тавсифи муфассали ҳар яки онҳо таҳия карда шаванд.

АДАБИЁТ:

1. Aghion P., Howitt P., Murtin F. (2011) The Relationship Between Health and Growth: When Lucas Meets
2. Nelson — Phelps. *Review of Economics and Institutions*, vol. 2, iss. 1, pp. 1–24.
3. Azariadis C., Drazen A. (1990) Threshold Externalities in Economic Development. *Quarterly Journal of Economics*, vol. 105, iss. 2, pp. 501–526.
4. Barro R. J. (2001) Human Capital and Growth. *American Economic Review*, vol. 91, iss. 2, pp. 12–17.
5. Becker G. S. (1964) *Human Capital*. New York, National Bureau of Economic Research. 187 p.
6. Becker G. S. (1992) Human Capital and the Economy. *Proceedings of the American Philosophical Society*, vol. 136, iss. 1, pp. 85–92.
7. Becker S. O., Woessmann L. (2009) Was Weber Wrong? A Human Capital Theory of Protestant Economic
8. History. *Quarterly Journal of Economics*, vol. 124, iss. 2, pp. 531–596.
9. Bell A., Chetty R., Jaravel X., Petkova N., Van Reenen J. (2019) Who Becomes an Inventor in America? The
10. Importance of Exposure to Innovation. *Quarterly Journal of Economics*, vol. 134, iss. 2, pp. 647–713.
11. Benhabib J., Spiegel M. M. (1994) The Role of Human Capital in Economic Development Evidence from
12. Aggregate Cross-country Data. *Journal of Monetary Economics*, vol. 34, iss. 2, pp. 143–173.
13. Blaug M. (1976) The Empirical Status of Human Capital Theory: A Slightly Jaundiced Survey. *Journal of Economic Literature*, vol. 14, iss. 3, pp. 827–855.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Рустамов Фитрат Музафарович – номзади илмҳои иқтисодӣ, декани факултети муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ, ҳуқуқ ва гумрукӣ Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон ш. Душанбе, кучаи Деҳотӣ ½, E-mail: fitrat_f@mail.ru, тел: (+992) 935392020

Сведения об авторе:

Рустамов Фитрат Музафарович - кандидат экономических наук, доцент, декан факультета МЭО, права и таможенное Таджикского государственного университета коммерции, г. Душанбе, улица Дехоти 1/2, E-mail: fitrat_f@mail.ru, тел: (+992) 935392020

Information about the author:

Rustamov Fitrat Muzafarovich - candidate of economic sciences, associate professor, dean of the faculty of international economic relations, law and customs, Tajik State University of Commerce, Dushanbe, Dekhoti Street 1/2, E-mail: fitrat_f@mail.ru, tel: (+992) 935392020

УДК: 331.5.024.5

ТАҶРИБАИ МАМЛАКАТҶОИ МУТАРАҚҚЌ ДАР РУШДИ ШУҒЛИ ПУРМАҲСУЛ

Мухитдинова Шоирахон Саидюсуфовна

***Аннотатсия.** Дар шароити иқтисоди бозаргонӣ масъалаи афзоиши шугли аҳоли, бахусус шугли пурмахсул дар бозори номукаммали меҳнат вазифаи аввалиндараҷаи стратегии иҷтимоию иқтисодии давлат ба ҳисоб меравад. Он ҳамчун ҷузъи таркибии иқтисодии инсонӣ дар ташаккул ва рушди соҳаҳои иқтисодӣ-иҷтимоии мамлакат нақши калидӣ дошта, баландбардории сатҳи рақобатпазирии қувваҳои истеҳсолкунандаро таъмин менамояд ва ба истифодаи самаранокӣ онҳо мусоидат намояд.*

Аз ин нуқтаи назар ташаккул ва рушди бозори меҳнат дар ҳар як кишвар мураккаб ва душвор мебошад. Зеро ба вазъи он ҳамзамон ҳам сиёсати иқтисодӣ ва ҳам сиёсати иҷтимоии мамлакат таъсири ҷиддӣ дорад. Аз ин лиҳоз дар навбати аввал зарурати таҳқиқи хусусиятҳои хоси сиёсати шугли аҳолии дар минтақаҳои ҷаҳон, дар кишварҳои алоҳида ба миён меояд, ки дар баъзе иқтисодиётҳои миллии то ҳол модели бозори меҳнати алоҳида ба миён омадааст. Дар ин асос гуфтан мумкин аст, ки дар кишварҳои алоҳида дар ҳақиқат низоми тайер намудани кадрҳо ва баланд бардоштани ихтисоснокии кормандон, баланд бардоштани касбият, танзими муносибатҳои меҳнатӣ, шиғол намудани ҷойҳои холӣ ва муносибатҳо оид ба муҳити корӣ дар давлатҳои гуногун аз ҳамдигар фарқ мекунад. Аз ин лиҳоз моделҳои миллии бозори меҳнати гуногун дар ҷомеаи ҷаҳонӣ эътироф карда шудааст.

***Калимаҳои калидӣ:** бозори меҳнат, моделҳои бозори меҳнат, танзим, шугли аҳоли, коргарон, танзими муносибатҳои меҳнатӣ, низоми иҷтимоию иқтисодӣ, сиёсати иқтисодӣ, таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ.*

***Барои иқтибос:** Мухитдинова, Ш. С. Таҷрибаи мамлакатҳои мутараққӣ дар рушди шугли пурмахсул / Ш. С. Мухитдинова // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – №. 2 (41). – С. 62-64.*

ОПЫТ РАЗВИТЫХ СТРАН В РАЗВИТИИ ПРОДУКТИВНОЙ ЗАНЯТОСТИ

Мухитдинова Шоирахон Саидюсуфовна

***Аннотация.** В условиях рыночной экономики вопрос роста занятости населения, особенно продуктивной занятости на несовершенном рынке труда, является первоочередной социально-экономической стратегической задачей государства. Как составная часть человеческого потенциала, она играет ключевую роль в формировании и развитии социально-экономических секторов страны, обеспечивает повышение уровня конкурентоспособности производительных сил и способствует их эффективному использованию.*

С этой точки зрения формирование и развитие рынка труда в каждой стране является сложным и трудным. Это связано с тем, что на его состояние одновременно оказывает серьезное влияние как экономическая, так и социальная политика страны. В связи с этим в первую очередь возникает необходимость исследовать специфические особенности политики занятости населения в регионах мира, в отдельных странах, где в некоторых национальных экономиках до сих пор сложилась модель отдельного рынка труда. На этом основании можно сказать, что в отдельных странах действительно система подготовки кадров и повышения квалификации работников отличается повышением профессионализма, регулированием трудовых отношений, занятием вакансий и отношением к рабочей среде в разных государствах. В связи с этим различные национальные модели рынка труда получили признание в мировом сообществе.

Ключевые слова: рынок труда, модели рынка труда, регулирование, занятость, рабочие, регулирование трудовых отношений, социально-экономическая система, экономическая политика, опыт зарубежных стран.

THE EXPERIENCE OF DEVELOPED COUNTRIES IN THE DEVELOPMENT OF PRODUCTIVE EMPLOYMENT

Mukhitdinova Shoirakhon Saidyusufovna

Annotation. In a market economy, the issue of employment growth, especially productive employment in an imperfect labor market, is a priority socio-economic strategic task of the state. As an integral part of human potential, it plays a key role in the formation and development of socio-economic sectors of the country, ensures an increase in the competitiveness of productive forces and contributes to their effective use.

From this point of view, the formation and development of the labor market in each country is complex and difficult. This is due to the fact that both the economic and social policies of the country have a serious impact on his condition at the same time. In this regard, first of all, there is a need to investigate the specific features of employment policy in regions of the world, in individual countries where a separate labor market model has still developed in some national economies. On this basis, it can be said that in some countries, indeed, the system of personnel training and advanced training of employees is characterized by increased professionalism, regulation of labor relations, occupation of vacancies and attitude to the working environment in different states. In this regard, various national models of the labor market have gained recognition in the world community.

Keywords: labor market, labor market models, regulation, employment, workers, regulation of labor relations, socio-economic system, economic policy, experience of foreign countries.

Гузориши масъала. Дар шароити муосири рушди иқтисодиёти ҷаҳонӣ дар ҳоҷагидорӣ милли сохторҳои бисёрҷабҳаи гуногун мавҷуд аст. Яке аз онҳо бозори меҳнат мебошад, ки дар зерӣ таъсири муҳити ба амал омада, фаъолият менамояд. Дар навбати худ, бозори меҳнат ҳама вақт ба тағиротҳои гуногун дар зерӣ таъсири ислохотҳои амалишаванда, тағирёбии муҳити беруна ва дохила, қарор дорад. Аз ин лиҳоз омӯзиши таҷрибаи кишварҳои мутараққӣ ҳамзамон кишварҳое, ки дар амалишавии иқтисодиёти бозорӣ натиҷаҳои назаррасро доранд ҷолиби диққат аст.

Дар ҳақиқат ҳолат ва рушди бозори меҳнат дар ҳар як минтақаи ҷаҳон ҳоҳ ноҳоҳ бо амалишавии сиёсати иҷтимоии ҳар як давлат пайвастагии зич дорад.

Мақсади мақола ин омӯзиш ва таҳқиқи таҷрибаи кишварҳои хоричӣ оид ба ташкили бозори меҳнат ва таҳлили ҷанбаҳои асосии моделҳои меҳнати давлатҳои тараққиқардаи ҷаҳон мебошад.

Муҳтавои асосии мавод. Бозори меҳнат дар низоми иҷтимоӣ иқтисодии ҳар як минтақаи кишвар, алалхусус дар сиёсати иҷтимоӣ иқтисодии давлат, қисми таркибии калидӣ мебошад. Аз ин нуқтаи назар ташаккул ва рушди бозори меҳнат дар ҳар як минтақа мураккаб ва душвор мебошад. Зеро ба вазъи он ҳамзамон ҳам сиёсати иқтисодӣ ва ҳам сиёсати иҷтимоии минтақа таъсири ҷиддӣ дорад. Аз ин лиҳоз дар навбати аввал зарурати таҳқиқи хусусиятҳои хоси сиёсати шуғли аҳоли дар минтақаҳои ҷаҳон ба миён меояд. Дар ин асос гуфтан мумкин аст, ки дар кишварҳои алоҳида дар ҳақиқат низоми тайер

намудани кадрҳо ва баланд бардоштани ихтисоснокии кормандон, баланд бардоштани касбият, танзими муносибатҳои меҳнатӣ, ишғол намудани ҷойҳои ҳоли ва муносибатҳо оид ба муҳити корӣ аз ҳамдигар фарқ мекунад. Дар замони муосир моделҳои миллии бозори меҳнат дар ҷомеаи ҷаҳонӣ эътироф карда шудааст. Масъалан дар илми иқтисодии муосир, ҳоло чунин намудҳои моделҳои бозори меҳнатро бо тарзи алоҳида эътироф менамоянд:

- модели чопонии бозори меҳнат;
- модели амрикоии бозори меҳнат;
- модели франсузӣ бозори меҳнат;
- модели шведӣ бозори меҳнат;
- модели даниягии бозори меҳнат.

Ҳоло дар ҷомеаи ҷаҳонӣ дар байни моделҳои бозори меҳнат модели чопонӣ ҳамчун модели босамар ва ояндадор эътироф карда шудааст. Яке аз хусусияти хоси модели чопонӣ дар он аст, ки низоми танзими муносибатҳои меҳнатӣ дар асоси принципи зерин, яъне принципи кироияи якумра, таҳъя ва амалӣ карда мешавад. Бо ибораи дигар гуем, ба корманд кафолат шуғл ва мӯҳлати дароз, яъне то 55-60 солаи корманд аз ҷониби корхона дода мешавад. Дар навбати худ, аз миқдори солҳои шуғл имтиёзҳои иҷтимоӣ, ҳаҷми он, миқдори маоши ҳармоҳаи корманд пайваст карда шудааст. Ҳамзамон дар ҷорҷубаи фаъолияти корхона кормандон дар мӯҳлати дароз аз курсҳои баланд бардоштани ихтисосмандии касбӣ бо масъулияти баланд дар ҳадамотҳои махсуси истеҳсоли мегузарад ва аз рӯи нақша ба вазифаҳои нав гузаронида мешавад.

Хусусияти дигар модели чопони бозори меҳнат дар он аст, ки барои кормандони чопонӣ ҳолат ва обрӯю эътибори фирма хеле аҳамияти калон дорад. Ҳар як корманди чопоние, ки дар корхона кор мекунад, мавқеи он дар ҷамъият аз мавқеи фирма дар иқтисодиёт вобаста аст. Бинобар ин, масъулияти баланд ба меҳнат, муносибати хоса ба сифати он, ғамхории хоса барои баланд бардоштани обрӯю эътибори фирма ба модели чопонӣ хос аст, ки ҳамчун «патреотизми» баланди дохили фирмавӣ тавсиф карда мешавад. Новобаста аз он дар иқтисодиёти чопонӣ низоми мазкур низ бо мушкилотҳо рӯ ба рӯ мегардад, ки сабаби зиёд гаштани бекорӣ мешавад. Бинобар ин вазорати меҳнати Чопон ғояҳои нав ба навро оид ба аз байн бардоштани бекорӣ ва муътадил намудани бозори меҳнат, коркард менамояд. Доир ба масъалаи мазкур дар яке аз адабиёти илмӣ чунин омадааст: «Аз ҷониби вазорати меҳнати Чопон чораҳои зерин барои танзими бекорӣ бо тарзи доимӣ гузаронида мешавад:

- дар шароити тағироти сиклии талабот ба қувваи корӣ пешниҳоди дотатсияҳо баҳри нигоҳ доштани кормандон дар ҷойҳои кории худ;

- расонидани кӯмаки амалӣ ба хатмкунандагони муассисаҳои таълимӣ дар дарёфти ҷойҳои корӣ ва бо кор таъмин намудан;

- такмили барномаҳо оид ба дастгирӣ ва баланд бардоштани сатҳи шуғулнокии ҷавонон, маъюбон ва дигар кишрҳои осебпазири аҳоли;

- дастгирии мақомотҳои (сохторҳои) маҳалли ва давлатӣ оид ба таъмини аҳоли бо кор» [6].

Дар ҳақиқат он низому чорабиниҳои, ки дар сиёсати танзими муносибатҳои меҳнатӣ дар иқтисодиёти Чопон ба амал аст, ҷолиби диққат мебошад, зеро ба инбат гирифтани қисматҳои муайяни таҷрибаи ҷаҳонӣ мумкин аст, ки самараи худро дар иқтисодиёти миллӣ, аз он ҷумла дар иқтисодиёти минтақаҳои он самараи муайян диҳад.

Модели амрикоии бозори меҳнат аз модели чопонӣ фарқияти кулӣ дорад, дар ин модел чораҳои қатъӣ нисбат ба шуғли аҳоли мушоҳида карда мешавад. Масъалан, агар зарурати ихтисори ҷойҳои корӣ, пастшавии ҳаҷми истеҳсолот мушоҳида карда шавад, кормандони фирма аз кор озод карда мешавад, яъне нисбати корманд муносибатҳои қатъӣ пешбинӣ мегардад. Яке аз хусусияти хоси модели амрикоӣ дар он аст, ки давомнокии вақти корӣ бо тарзи ҷиддӣ муайян карда намешавад. Масъалаҳои рушди низоми маориф ва аз нав тайёр кардани қувваи корӣ дар сиёсати иҷтимоӣ иқтисодии ИМА аҳамияти хоса дорад. Аз ин лиҳоз яке аз вазифаи муҳим ва асосии давлат дар соҳаи танзими бозори меҳнат роҳ надодан ба афзоиши бекорие, ки барои рушди иҷтимоии ИМА таҳдид оварда мешавад. Бинобар ин, афзалиятҳои сиёсати иқтисодии ИМА ин ҳалии муаммоҳои шуғли аҳоли, рушди сармояи инсонӣ ва муносибатҳои

меҳнатӣ мебошад. Дар илми иқтисодӣ дар ин радиф якҷанд равияҳои сиёсати танзими давлатии бозори меҳнат дар ИМА чунин қайд карда шудааст: «Амалӣ намудани суғуртаи иҷтимоӣ бекорӣ, коркард ва амалӣ намудани барномаҳои махсус оид ба тайёр намудан ва аз нав тайёр намудани қувваи корӣ, мусоидати қавӣ барои афзоиши қувваи кории кироӣ ва ҳамзамон ҳавасманд намудан ва таъмин намудани рушди шуғлнокии аҳоли» [7].

Дар ҳақиқат аз таҷрибаи ИМА низ баъзе ҷанбаҳои танзими бозори меҳнатро аз нуқтаи назари қабул ва амалӣ намудан, омӯختан мумкин аст. Зеро, дар шароити муосир сатҳи ихтисосмандии кормандон дар фаъолияти корхонаҳо аҳамияти бузург дорад, яъне онҳо метавонанд рақобатпазирии корхонаро таъмин созанд.

Дар байни моделҳои бозори меҳнат модели франсузӣ низ якҷанд ҷанбаҳои ҷалбкунандаи худро дорад. Масъалан, дар сиёсати танзими муносибатҳои меҳнатӣ дар Фаронса кушиш карда мешавад, ки таҳияи бозори меҳнат бо ҷандирнокии баланд бунёд гардад, яъне бозори меҳнати Фаронса ба тағиротҳои сохтории муҳити ивазшавандаи беруна ва дохила мутобик бошад. Аз ин лиҳоз дар ин ҷо барои ҷори намудани «шартномаҳои кироӣ» ба мӯҳлати қайд гардида аҳамияти махсус зоҳир карда мешавад. Ҳамзамон тартиботи бештари соддаи аз кор озод намудан ва таҳия намудани ҷойҳои корӣ бо шуғли нопурра, аҳамияти махсус дода мешавад. Дар натиҷа шуғли нопурра яке аз фишангҳои асосии сиёсати меҳнатии ҳокимияти Фаронса табдил гаштааст. Бо чунин шуғл дар Фаронса асосан ҷавонон ва занҳои, ки сатҳи ихтисосашон паст аст, шуғл меварзанд.

Дар навбати худ, боиси қайд аст, ки нисбат ба дигар давлатҳои Аврупо дар Фаронса давомнокии ҳафтаи корӣ тақрибан ба 25% кам аст. Илова бар он ҳукумати Фаронса кушиш менамояд, ки дар асоси қонунҳои миллӣ ҳафтаи корӣ расман то 35 соат дар ҳафта кутӯҳ карда шавад, ки ба ин бехтар шудани бозори корӣ сабаб мегардад [8].

Дар давраи даҳсолаҳои охири асри XX дар ҷорҷубаи Иттиҳоди Аврупо моделҳои нави шуғли аҳоли эҳё гардид, ки бо рушди иқтисодиёти инноватсионӣ алоқаманд мебошад. Дар кишварҳои Аврупо то солҳои 90-ум модели шведии шуғли аҳоли бештар маъруфият дошт, зеро, сиёсати иқтисодии Шветсия тавонист, ки сатҳи баланди шуғли аҳолиро таъмин намуда, муаммои камбизоатиро ҳал карда буд.

Яке аз хусусиятҳои хоси танзими шведии бозори меҳнат дар модели шведӣ пешниҳоди кафолати ҳуқуқии ҳифзи иҷтимоии дар самти шуғлнокии ин низоми қонунгузории давлат баромад мекард. Қонунҳо дар самти меҳнат дар модели шведӣ хело зиёд буда, онҳо барои ҳифзи манфиатҳои кормандони кироӣ равона гардидааст, ки дар ҳақиқат дар рушди шароити

иқтисодии шведӣ ва муносибатҳои меҳнатӣ нақши мусбӣ гузошт. Вале бо мурури замон аз ҷониби олимони дар асоси таҳлили шароитҳои воқеият қайд карда шудааст, ки самараи чунин равишҳои хоҳиш ғайрааст [4]. Масъалан, баъзе ҷанбаҳои қонунҳои меҳнатии шведӣ бо гузашти вақт ба талаботҳои рушди пас аз индустриалии иқтисодӣ ҷавобгу нагардида, байни онҳо зиддиятҳо ба миён омад. Зеро иқтисодии инноватсионӣ талаб мекард, ки чандирнии муносибатҳои меҳнатӣ афзоиш ёбад ва имкониятҳои шуғл васеъ гардад. Умуман арзёбӣ мегардад, ки дар танзими бозори меҳнати шведӣ хароҷотҳои ғайримустақим ба музди меҳнат нисбатан зиёд аст, озода намудан аз қор нисбатан вазнин, душвор ва арзиши баланд дорад, инчунин танзим характери қатъӣ дорад. Дар умум танзими бозори меҳнат чандирнокии паст дорад [4].

Дар натиҷа дар охири асри ХХ модели шведии шуғли аҳолии самараи худро аз даст додаст, зеро дар он афзоиши шадиди бекорӣ, хоҳишебии коэффисиенти шуғлнокии аҳолии ба миён омаданд. Ба ҷои он бошад модели даниягӣ, ки номи миллии давлати Данияро ном гирифтааст, маъруфият пайдо намуда истодааст. Яке аз хусусияти хоси модели Дания дар он аст, ки дар он барои таъмин намудани мутахҳидшавии консепсияи чандирнокии бозори меҳнат (flexibility) ва ҳифзи иҷтимоӣ (social security) кушиш ба харҷ дода шудааст. Бинобар ин модели Данияро ҳамчун ба амал ҷорӣ гаштани назарияи «flexicurity» меноманд, ки дар охири асри ХХ дар мамлакатҳои Иттиҳоди Аврупо бештар шӯҳрат пайдо кардааст [1].

Хусусияти хоси сиёсати «flexicurity» дар он аст, ки дар он ҳиссаи шуғли нопурра хело баланд аст, яъне қорҳои муваққатан ҷалб карда шуда, назаррас буда, бо шуғли ғайристандартӣ тавсиф дода мешавад, ки чандирнокии бозори меҳнатро афзоиш медиҳад. Ҳамзамон ҷораҳо оид ба ҳифзи иҷтимоӣ шуғли ғайристандартиро беҳтар намудан пешниҳод карда шудааст. Дар натиҷа истифодабарии модели мазкур давлати Дания тавонист, ки шуғлнокии аҳолиро афзоиш диҳад, муаммоҳои камбизоатӣ ва бекориро назаррас танзим намояд. Дар илми иқтисодӣ заминаҳои ташаккул ёфтани модели даниягӣ, аз ҷониби олимони бо тарзи объективона арзёбӣ карда шудааст. Масъалан, аз ҷониби олими рус И.Я. Киселев чунин қайд менамояд: «Иқтисодии бо рушди баланди технологӣ қуллан талаботҳои навро ба бозори меҳнат мегузорад. Дар натиҷа усулҳои танзими ҳуқуқии муносибатҳои меҳнатие, ки дар асри гузашта маъруфият дошт, дар асри наво ба бӯҳрон дучор гардид» [5].

Умуман дар шароити муосир ақидаҳои олимони қайдгардида, пурра шароити имрӯзаро инъикос менамояд. Шуғли стандартӣ дар бисёр кишварҳои ҷаҳон марҳила ба марҳила мавқеи худро

ғум карда, ба ҷои он шаклҳои гуногуни шуғли ғайри стандартӣ ташаккул ва паҳн шуда истодааст. Дар бораи ин дар яке аз сарчашмаи илмӣ чунин навишта шудааст: «Талабот ба шуғли ғайристандартӣ на танҳо аз соҳаи бизнес, илова бар он аз кишрҳои гуногуни аҳолии низ афзоиш дорад. Масъалан аз ҷониби донишҷӯен, қонон, нафақахурон ва ғайра. Чунин шакли шуғли ғайристандартӣ, ки қабл аз ҷониби тадқиқотчиён инъикор карда мешуд, ҳоло васеъ паҳн шуда истода аст, ки онҳо аз зеринҳо иборат аст: аутсорсинг, лизинг, аутстафинг, пешниҳоди қорҳои муваққатӣ аз ҷониби агентҳои махсуси қордиҳанда (temporary work agencies), шуғли фосолави ва ғайра» [3].

Умуман гуфтан мумкин аст, ки дар солҳои охир дар бисёр кишварҳо дар бозори меҳнат талабот ба таъмини чандирнокии он ва баланд бардоштани ҳифзи иҷтимоӣ қорҳои дар асоси бисёр омилҳои иқтисодии иҷтимоӣ муваққатан рузмарра гардидааст.

Тибқи ҳадафҳои гузошта сиёсати «flexicurity» яъне модели Дания, мақсади васеъ намудани имкониятҳои амалишавии ҳуқуқи инсон ва меҳнат, беҳтар намудани муносибат байни қордиҳанда ва қорҳои қорӣ, баланд бардоштани аҳамияти ҷораҳои фаъл оид ба ҳалли муаммои бекорӣ дар байни ҷавонон мебошад. Бинобар ин, қайд карда шудааст, ки «flexicurity» ин стратегияи интеграторӣ оид ба якҷоя таъмин намудани чандирнокии бозори меҳнат ва баланд бардоштани сатҳи ҳифзи иҷтимоӣ қорҳои дар бозори меҳнат мебошад. Дар ин ҷода боиси қайд аст, ки чандирнокӣ маънои муваққатан (табаддулотӣ) ҳаракати инсонро дар давраи фаъолият мефаҳмонад, яъне аз мактаб ба қорҳои, аз як қор ба қорҳои дигар, аз бекорӣ ба шуғл, аз ғайрифавлнокии иқтисодӣ ва фаълнокӣ, аз қор ба нафақа, ва ғайра. Илова бар он, чандирнокӣ боз самаранок қорҳои намудани талаботҳои наво истеҳсоли, азхуд намудани ихтисосҳои наво, баланд бардоштани сатҳи қорҳои ва дигаронро низ дар назар дорад. Ҳифзи иҷтимоӣ бошад, натавонӣ ҳифзи ҷои қор, илова бар он имконияти таҳлили қорҳои, идрокпулӣ, таҳлили қорҳои сатҳи пасти ихтисосмандӣ дошта, қорҳои солон, соҳибқорҳои наво ва ғайра.

Модели даниягии шуғли аҳолии, яъне сиёсати «flexicurity» чунин амалқорҳои дар худ инъикос менамояд:

- қорҳои намудани механизми чандирнок ва эътимоднок доштаи шартномави дар асоси намудҳои наво қорҳои гузори меҳнат, шартномаҳои қорҳои ва ташкили меҳнати ба талаботи муосир ҷавобгу;

- қорҳои наво амали намудани стратегияи фароғии васеи аҳолии бо таҳсилоти доимӣ (як умра), ки барои нигоҳ доштани қорҳои мутобиқати ва имконияти қорҳои ба қорҳои қорӣ (хусусан нисбат ба шақсон, ки дар бозори меҳнат ғайри қорҳои рақобатнок ҳастанд);

- коркарди сиёсати шугли фаъл, ки давраи бекорино коҳиш медиҳад, табодули ба кори навро афзоиш медиҳад ва мутобиқати коргаронро дар шароитҳои тағирёбанда рушд медиҳад;

- коркарди низоми муосири ҳифзи иҷтимоӣ, ки нигоҳ доштани даромади аҳолиро ва шугли фаълро ҳавасманд менамояд. Илова бар он чораҳо оид ба

дастгирии шахсоне, ки фаъолияти кориро бо фаъолияти оилавӣ, тарбияи фарзандон ва корҳои шахсӣ яқоя менамояд [9].

Умуман, қулли моделҳои бозори меҳнати кишварҳои хориҷа ҳадафи умумӣ дорад, ки ин таъмини афзоиши шугли аҳоли, кам кардани бекорӣ ва таъмини муътадили рушди бозори меҳнат мебошад.

АДАБИЁТ

1. Варшавская Е. Flexicurity, или как обеспечить сочетание гибкости и защищенности на рынке труда // Человек и труд. 2007. № 10. С. 28–29.
2. Варшавская Е. Flexicurity, или можно ли сочетать гибкость и защищенность? Опыт европейских стран в преодолении дисбаланса между гибкостью рынка труда и социальной защищенностью работников // Служба занятости. 2007. № 11
3. Гимпельсон В., Капелюшников Р. Нестандартная занятость и российский рынок труда // Вопросы экономики. 2006. № 1. С. 126.
4. Гришин И. Стимулирование и динамизация занятости: рецепт Flexicurity // Мировая экономика и международные отношения, 2012, № 4, с. 40–50
5. Киселев И.Я. Новый облик трудового права в странах Запада: прорыв в постиндустриальное общество // Управление персоналом. 2002. № 4 (<http://ecsocman.edu.ru/text/18009905/>).
6. Красноженова Г. Управление трудовыми ресурсами // Уч. пособие: управление трудовыми ресурсами, М: Инфра-М., 2010 (-159 с.) – С.59
7. Сулян В. США: человеческий потенциал и экономика // Человек и труд. 2008. №4.
8. Кастельс М. Глобальный капитализм: уроки для России // Экономические стратегии. 2007. № 5. – С.23-24
9. [http://www.eurofound.europa.eu/areas/industrialrelations/ di](http://www.eurofound.europa.eu/areas/industrialrelations/)

Маълумот дар бораи муаллиф:

Мухитдинова Шоирахон Саидюсуфовна - номзади илмҳои иқтисодӣ, мудири кафедраи иқтисодиёти ҷаҳони Донишқадаи иқтисод ва савдои Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон дар шаҳри Хучанд, **Суроға:** 735700 Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хучанд, хиёбони И. Сомонӣ, 169. **E-mail:** shoira_77@rambler.ru

Сведения об авторе:

Мухитдинова Шоирахон Саидюсуфовна - кандидат экономических наук, заведующий кафедрой мировой экономики Института экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции в г. Худжанд. **Адрес:** 735700 Республика Таджикистан, город Худжанд, проспект И. Сомон, 169, **E-mail:** shoira_77@rambler.ru

Information about the author:

Mukhitdinova Shoirakhon Saidyusufovna - Candidate of Economic Sciences, Head of the Department of World Economy at the Institute of Economics and Trade of the Tajik State University of Commerce in Khujand. Address: 735700 Republic of Tajikistan, Khujand city, I. Somon Avenue, 169, **E-mail:** shoira_77@rambler.ru

УДК: 338.48:657

МОДЕЛИ БАҲИСОБГИРИИ ХАРОҶОТ ВА ДАРОМАДҶО ДАР КОРХОНАҶОИ САЙЁҶИ

Раҳимов Саидалӣ Холович

Аннотатсия. Дар мақола нақши калидии моделсозӣ дар пешбурди баҳисобгирӣ муҳосибӣ фаъолияти корхонаҳо ва воситаи самарабахии таҳкими ягонагии методологии муттаҳидкунандаи баҳисобгирӣ муҳосибӣ баррасӣ гардидааст. Қайд карда шудааст, ки истифодабарии принципҳои моделсозӣ барои идоракунии корхонаҳои сайёҳӣ муҳим буда, методикаи баҳисобгирӣ мувофиқи самтҳои фаъолияти корхонаро инъикос менамояд. Дар асоси моделҳои таснифоти соҳавӣ модели баҳисобгирӣ хароҷот ва

даромадҳо дар корхонаҳои сайёҳӣ таҳия карда шудааст, ки воситаи бозғамоди қабули қарорҳои методологӣ, ташиқӣ, технологӣ дар самти фаъолияти гуногунҷабҳаи он маҳсуб меёбад. Асоснок карда шудааст, ки истифодабарии амалии модели пешниҳодишуда ба фаъолияти пурсамари корхонаи сайёҳиро мусоидат менамояд.

Калидвожаҳо: модел, моделсозӣ, баҳисобгирии муҳосибӣ, даромад, хароҷот, натиҷаи молиявӣ, корхонаи сайёҳӣ, маҳсулоти сайёҳӣ, хизматрасонӣ.

Барои иқтибос: Раҳимов С.Х. Модели баҳисобгирии хароҷот ва даромадҳо дар корхонаҳои сайёҳӣ / С.Х. Раҳимов // Паёми молия ва иқтисод. – № 2(41). – С. 66-74.

МОДЕЛЬ УЧЕТА ЗАТРАТ И ДОХОДОВ НА ТУРИСТИЧЕСКИХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Раҳимов Сандали Холович

Аннотация. В статье рассматривается ключевая роль моделирования в развитии бухгалтерского учета деятельности предприятия и эффективное средство укрепления методологического единства унифицированного учета. Отмечается, что использование принципов моделирования важно для управления туристическими предприятиями и отражает соответствующий метод учета деятельности предприятия. На основе моделей отраслевой классификации разработана модель учета затрат и доходов на предприятиях туризма, которая считается надежным инструментом принятия методических, организационных и технологических решений по направлению его многогранной деятельности. Обосновано, что практическое использование предложенной модели способствует эффективной работе туристического предприятия.

Ключевые слова: модель, моделирование, бухгалтерский учет, доходы, расходы, финансовые результаты, туристское предприятие, туристический продукт.

MODEL OF ACCOUNTING COSTS AND INCOME AT TOURIST ENTERPRISES

Rakhimov Saidali Kholovich

Annotation. The article discusses the key role of modeling in the development of accounting of enterprise activities and an effective means of strengthening the methodological unity of unified accounting. It is noted that the use of modeling principles is important for the management of tourism enterprises and reflects the appropriate method of accounting for the activities of the enterprise. Based on industry classification models, a model for accounting costs and income at tourism enterprises has been developed, which is considered a reliable tool for making methodological, organizational and technological decisions in the area of its multifaceted activities. It is substantiated that the practical use of the proposed model contributes to the effective operation of a tourism enterprise.

Key words: model, modeling, accounting, income, expenses, financial results, tourism enterprise, tourism product.

Гузориши масъала. Дар шароити муосири иқтисоди бозорӣ тақмили механизм ва методҳои хоҷагидорӣ боз ҳам муҳим мегарданд. Барои ҳалли ин масъала нақши асосиро баҳисобгирии муҳосибӣ мебозад, ки яке аз механизм ва методҳои самаранокӣ назорат ва идоракунии маҳсуб меёбад.

Аммо, бо роҳандозӣ намудани корҳои баҳисобгирии автоматикунонидашуда, ҷорӣ намудани маҷмӯаи воситаҳои коркарди ахбороти муҳосибӣ дар зернизоми баҳисобгирии муҳосибӣ, низоми

амалкунандаи автоматикунонидашудаи идоракунии корхонаҳо дар соҳаҳои гуногун то ҳол на он қадар самарабахш буда, меҳнатталаб ва дар умум ба талаботҳои муосир ҷавобгӯ намебошад. Чунин ҳолат, дар натиҷаи шакли экстенсивии рушди баҳисобгирии муҳосибӣ ба амал омад, ки амалишавии пешниҳодҳои зиёд, навоариҳо, дастурҳои оиди тақмили баҳисобгирии муҳосибӣ дар асл стихиявӣ, бенизом буда, дар ҷараёни амалинамоии баҳисобгирии хоҷагидорӣ сурат мегирад.

Таҳлили таҳқиқотҳои охир ва нашриёт.

Моделҳои баҳисобгирии муҳосибӣ дар соҳаҳои гуногун дар қорҳои илмӣ муҳаққиқони ватанӣ Ш.Н. Бобоев (моделҳои сегментатсионии низоми баҳисобгирии арзиши асли ва ҳисоботи идоравӣ, модели ташкили баҳисобгирии идоракунии хароҷоти интиқол ва тақсимои нерӯи барқ), С.Ф. Низомов (моделҳои таснифоти ташкили баҳисобгирӣ ва тақсимои хароҷот дар объектҳои сохтмонӣ ва ҳисобҳои иловагӣ барои баҳисобгирии хароҷоти қорхонаҳои сохтмонӣ), Д.А. Розиев (моделҳои алоқамандии масрафҳо, хароҷот ва арзиши асли бо натиҷаҳои молиявӣ дар қорхонаҳои саноати бофандагӣ, модели рушди баҳисобгирии идоракунии стратегӣ ва таҳлили масрафҳо), А.Х., Файзуллоев (моделҳои низоми баҳисобгирии идоракунии қорхонаҳои кишоварзӣ), Н.Ч. Ҳасанова (моделҳои иқтисодӣ-математикии ҷо ба ҷогузори инфрасохторҳои истеҳсолии баҳши кишоварзӣ) дида барои баҳисобгирии хароҷот ва даромад дар соҳаҳои гуногун таҳқиқоти минбаъда талаб менамояд.

Мақсади мақола – дар асоси омӯзиш ва таҳлили моделҳои таснифоти соҳавӣ таҳияи модели намунавӣ баҳисобгирии хароҷот ва даромадҳо дар қорхонаҳои сайёҳӣ, ки барои пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ ва фаъолияти самаранокӣ қорхонаҳои сайёҳӣ мусоидат менамояд.

Муҳтавои асосии мавод. Вобаста ба ташаккули соҳаҳои нав, истеҳсолот, намудҳои фаъолият, ки дар натиҷаи автоматикунӣ ва ҷорӣ намудани навоариҳо, қоркарди низомҳои нав, методҳо, роҳҳо ва шаклҳои баҳисобгирӣ талаб мекунад, ки хусусиятҳои хоси ҳар як соҳаро инъикос намояд. Дар бисёр ҳолатҳо амалия баҳисобгирӣ аз назария пешрафта буда, баҳисобгирии идоракунии хароҷот, ҳамчун самти зарурии баҳисобгирии хоҷагии халқ душвор мегардад.

«Истифодабарии васеи барномаҳои қоркарди иттилоот, автоматикунӣ вазиҳои ҷудоғона баҳисобгирӣ, ки ба идеологияи ягона вобастагӣ надоранд, инчунин ташаккули низомҳои комплекси қоркарди ахбороти баҳисобгирии муҳосибӣ, ба назария ва амалияи муосири баҳисобгирии ба ҳам пайваст ва мутобиқшуда бояд мусоидат намоянд. Татбиқи ҳисобҳо ва навишти дутарафа дар моделҳои баҳисобгирӣ онҳоро аз моделҳои замонавии технологияҳои иттилоотӣ ҳатто дар як сатҳи абстрактӣ фарқ менамояд, ки дар ин маврид як қатор таҳқиқотҳои муаллифони хориҷӣ баҳида шудаанд» [6].

Яке аз воситаҳои муҳими таъминоти ягонагии баҳисобгирии муҳосибӣ дар баробари моделсозӣ, таҳия, қоркард ва ҷорӣ намудани стандартҳои дохилии ташкили баҳисобгирии муҳосибӣ мебошад, зеро стандарт низ як модели ҳалли масъалаҳои ташкилӣ, инъикоси амалиётҳо ва муносибати мутақобилаи

ичроқунандагон мебошад. Моделсозӣ дар пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ нақши калидиро иҷро намуда, воситаи самарабахши таҳкими ягонагӣ, аз ҷумла воситаи методологии муттаҳидқунанда баҳисобгирии муҳосибӣ баромад мекунад. Моделсозӣ дар фаҳмиши муосир – ин усули дарки илмӣ мебошад, ки барои омӯзиши ягон объект ё ҷараёнҳо ба воситаи тасвирҳои махсус офаридашуда, яъне моделҳо амалӣ карда мешавад. Раванди сохтани моделро моделсозӣ меноманд.

Моделҳои объекти ҳақиқии мураккаб, низом, ба мисли низоми баҳисобгирӣ дар соҳаҳои гуногун имкон медиҳад, ки алоқаҳои асосии иттилоотӣ, технологӣ ва дигар алоқамандии дохилии низом ё берун аз он ҷудо карда шавад, вариантҳои муносиби фаъолияти низом бо дарназардошти қошиқҳои хароҷоти захираҳои моддӣ, вақт ва ғайра қоркард карда шаванд. Истифодабарии принципҳои моделсозӣ дар ташкили баҳисобгирии муҳосибӣ имконият медиҳад, ки аз роҳҳои гуногун ҳалли мақсаднок варианти беҳтарин интихоб карда шуда, идоракунии самаранокӣ баҳисобгирии хоҷагидорӣ дар ҳама стаҳи идоракунии таъмин намояд.

Соҳаҳои охир қорҳои зиёде нашр шуданд, ки ба масъалаи моделсозии баҳисобгирии муҳосибӣ баҳида шудаанд ва якҷанд консепсияҳои истифодабарии принципҳои моделсозӣ дар баҳисобгирӣ пешниҳод шудаанд.

Новобаста аз он ки мафҳумҳои «модел» ва «моделсозӣ» дар баҳисобгирии муҳосибӣ дар охири асри XX пайдо шуданд, А.Е. Ковалев дар таҳқиқоти худ қайд менамояд, ки: «муҳосибон ба моделсозии иқтисодӣ қариб панҷсад сол аст, ки машғуланд. Он чизеро, ки онҳо сохтанд, бо идеяҳои кибернетика қомилан мувофиқ аст...» [2, С.122]. Ин ҳақиқат аст, чунки баҳисобгирии муҳосибӣ бо тавсифномаи иттилоотии объект ва ин ё он фаъолияти хоҷагидорӣ сару қор дорад ва модели иттилоотии қорхона ё ҷараёни хоҷагидорӣ ифода менамояд. Ҳамин тавр, мафҳуми «модел» ва «моделсозӣ» аз аввал барои баҳисобгирӣ ҳамчун воситаи умумисозии зеҳнии ҷараёни хоҷагидорӣ хос буд.

Мутобиқи тавсифномаи умумӣ, модел - «ин ивазқунандаи табиӣ ё сунъӣ, моддӣ ё идеалии объектест, ки бо объекти омӯхташуда хусусиятҳои умумӣ дорад. Маълумот оиди ин хусусиятҳои дар мавриди омӯзиши модел гирифташуда, ба сифати маълумот оиди хосиятҳои худӣ объект баромад мекунад». Дар шаклҳои моделҳо метавонанд объектҳои гуногун ва маҷмӯи объектҳо бошанд. «Осонии истифодабарии моделҳо дар он ифода меёбад, ки модел – шакли устувори ташаккули иттилоот дар низом мебошад» [4, С.3-8].

Моделсозӣ ҳамчун таассуроти илмӣ, ҷараёни ҳамоҳангии моделҳоро пешбинӣ менамояд ва онро

ҳамчун чараёни тавиф намудани хусусиятҳои муҳими ягон объект ё зухурот (ҳодиса) тасаввур намудан мумкин аст, ки дар он модел ҳамчун инъикоскунандаи хусусиятҳои хоси объект ё зухурот мебошад. Дар ҳисобгирии муҳосибӣ моделсозӣ ба сифати инъикоскунандаи лаҳзаҳои бештар умумӣ, ки дар ҳисобгирии соҳаҳои гуногун, низомҳои хоҷагидорӣ хос аст, баромад мекунад. Хусусиятҳои хоси моделсозӣ аз дигар усулҳои таҳқиқотӣ дар ҳамин ифода меёбад. Модели ба принципҳои умумӣ ташаккулёфта усули таҳқиқот, методикаи баҳисобгирии барои ҳамаи соҳаҳо мувофиқро пешбинӣ менамояд, ки чунин равиш дар корҳои илмӣ олимони давраи шӯравӣ, ки ба масъалаи моделсозии баҳисобгирии муҳосибӣ машғул буданд, ба монанди Б.В. Алахов, В.О. Бессарабов, Н.А. Булатов, Э.К. Гильде, В.Б. Ивашкевич, О.И. Кольвах, А.Л. Лузин, М.Л. Малюга, К.Н. Нарисбаев, Р.С. Рашитов, А.П. Рудановский, Е.Е. Сиверс, Я.В. Соколов, В.Ф. Палий, Р.С. Рашитов, А.А. Шапошников, И.Ф. Шерр ва дигарон дида мешавад, ки онҳо таҳқиқотҳои худро асосан ба моделҳои баҳисобгирии ҷанбаҳои истеҳсолоти гуногун ва дигар соҳаҳои мутамарказонидашударо пешниҳод намудаанд.

Бинобар ин, мо дар таҳқиқоти худ моделсозии баҳисобгирии харочот ва даромад дар корхонаҳои сайёҳиро пешниҳод намудем, ки он дар асоси моделҳои тавсифоти соҳавӣ таҳия шудааст.

Модели баҳисобгирии муҳосибӣ нисбат ба моделҳои баҳисобгирии чараёнҳои иқтисодӣ универсалӣ ва махсус мебошад. «Мо метавонем моҳияти эволютсияи тафаккури баҳисобгириро ҳамчун болоравии пай дар пай аз сатҳи мушаххас ба фаҳмиши абстрактӣ иқтисодиёт тасаввур кунем, ки ин имкон медиҳад то ки иқтисодиёт самараноктар идора карда шавад» [5, С.225].

Моделсозии баҳисобгирӣ дар доираи низомии баҳисобгирии муҳосибӣ ҳамчун масъалаи «дохилӣ» бояд коркард ва амалӣ карда шавад. Мақсади моделсозӣ дар баҳисобгирии муҳосибӣ асосан коркард ва таҳияи методологияи ташкил, пешбурд, ба тартиби муайян даровардани гирифтани ва коркарди маълумот оид ба объектҳои баҳисобгирӣ мебошад. Барои расидан ба ин мақсад ҳалли чунин вазифаҳо зарур аст:

- сохтори навишти содакардашудаи низомии баҳисобгирӣ, бо ҷудо намудани нишондодҳои муҳими он, яъне сохтани модели баҳисобгирӣ;
- коркарди методикаи истифодабарии амалӣ, яъне амалишавии модел;
- амалинамоии озмоиш (эксперимент).

Объектҳои моделсозӣ дар ҳисобгирӣ низомҳои баҳисобгирӣ мебошанд, ки аз низомҳои гуногуншакли мураккаб иборат мебошанд. Ба ин низомҳои мураккаб низомҳои иттилоотӣ, низомҳои автоматикунондашудаи баҳисобгирӣ, комплексҳои

коммуникатсионӣ ва таҳлили ахборотӣ дохил мешаванд. Низомҳои баҳисобгирии муҳосибӣ дар мавридҳои гуногун метавонанд ба сифати низомҳои гуногуншакли мураккаб тавсиф карда шаванд:

- низомҳои баҳисобгирӣ таркибан ба комплексҳои коммуникатсионӣ монандӣ дошта, шабакаи ба ҳам алоқаманд ва миқдори зиёд доранд;
- низомҳои баҳисобгирӣ вобаста ба объект ё предмети таъсиррасонӣ ҳамчун низомҳои иттилоотӣ мебошанд, ки онҳо барои коркарди селани иттилооти махсусан пуршиддат пешбинӣ шудаанд;
- низомҳои баҳисобгирӣ вобаста аз хусусияти технологӣ барои ҷамъоварӣ, коркард, нигоҳдорӣ ва пешниҳоди иттилоот барои эҳтиҷоти чараёнҳои хоҷагидорӣ ва истеҳсоли мутобик карда шуда, ба низомҳои автоматикунонидашудаи идоракунии монандӣ доранд.

Ҳар як низомии мураккаб ҳамчун маҷмӯи объектҳо, самтҳо, зернизом дида баромада мешавад, ки барои ҳалли вазифаҳои муайян пешбинӣ шудаанд. Вобаста ба ин, чараёни фаъолияти низомии мураккаб ҳамчун маҷмӯи ҳаракати унсурҳои он барои мақсади ягона равона шудааст. Ин муқаррароти умумии назарияи моделсозии низомҳои мураккаб мебошад.

Ҳамин тавр, мақсади баҳисобгирии муҳосибиро фаъолияти хоҷагидорӣ, ҳаҷми он, сатҳи рушд ва дигар хосиятҳои муайян менамояд, яъне мақсади баҳисобгирӣ аз ин омилҳо вобастагӣ дорад.

Дар низомии баҳисобгирӣ метавонем чунин зернизом ё унсурҳоро ҷудо намоем, ки сифати фаъолияти онро муайян менамоянд: методология, методика, ташкил ва технология. Ҳамаи ин унсурҳои объектҳои алоҳидаи моделсозӣ мебошанд, аз ҷумла:

- дар методология, сохтори навиштаҷоти амлӣҳо дар ҳисобҳо, алоқамандии ҳисобҳо вобаста ба амалиётҳои хоҷагидорӣ муайян моделбандӣ карда мешаванд;
- дар методика, объекти моделсозӣ – тақсмоти нишондодҳо дар ҳуҷҷатҳои аввалия, таркиби сабткунакҳои баҳисобгирӣ, алоқамандии баҳисобгирии таркибӣ ва таҳлили маҳсуб меёбад;
- ба ташкили объекти моделсозӣ метавон таркиби унсурҳои чараёни баҳисобгирӣ, сохтори муҳосибот, тақсмоти вазифаҳо байни кормандони муҳосиботро дохил намуд;
- дар технология чараёни коркарди ахбороти баҳисобгирӣ барои муайян намудани самаранокии омезиши расмиёте, ки аз ҷониби шахс ва компютер анҷом дода мешавад моделбандӣ карда мешавад.

Дар ин ҷо қисми ками вазифаҳои мушаххас оварда шуданд, ки танҳо ба воситаи моделсозии унсурҳои алоҳидаи низомии баҳисобгирӣ ҳал карда мешаванд. Бояд қайд намоем, вазифаҳо, ки дар доираи баҳисобгирии муҳосибӣ дар низомии муносири идоракунии фаъолияти хоҷагидорӣ ҳал карда мешаванд, асосан сатҳи идоракунии муайян менамояд.

Мақсади моделсозӣ – ташкили навиштаҷоти мухтасари чанбаҳои методологии низоми ташкилии баҳисобгирии муҳосибӣ мебошад. Ин восита тарҳрезии моделҳои ташкили баҳисобгирӣ мебошад.

Тартиби тарҳрезии моделҳои ташкили баҳисобгирӣ ва самтҳои истифодабарии амалии онро чунин низомҳои присипиалӣ ба танзим медароранд, ки идеологияи моделсозии ташкили баҳисобгирии муҳосибӣ ташкил медиҳад:

1. Зернизомҳои объектҳои баҳисобгирӣ, ки аз якҷанд меъёрҳои зертобеъ мутобиқи таснифот ҷудо карда шудаанд, объекти моделсозӣ ташкили баҳисобгириро ифода менамоянд.

2. Бунёди тарҳрезии моделҳои ташкили баҳисобгирӣ таснифоти объектҳои баҳисобгирӣ мебошанд, бинобар ин моделҳо номи таснифотиро гирифтаанд. Зернизомҳои таснифотии ҷудокардашудаи объектҳои баҳисобгирӣ, ки бо тавсифнома гуногун алоқаманданд, имконият медиҳанд, ки хосиятҳои муттаҳидкунанда ва умумикунандаи моделсозӣ ҳамчун методи баҳисобгирии муҳосибӣ пурра истифода шаванд.

3. Мутобиқи меъёрҳои қабулгардида, таркиби модел аз асоси ва мундариҷа иборат аст:

- тавсифномаи зернизомҳои объектҳои баҳисобгирӣ аз рӯйи бузургӣ ва таъинот, ки ташкили баҳисобгириро муайян менамояд асоси моделро ташкил менамояд;

- тавсифномаи унсурҳои ташкили баҳисобгирӣ барои зернизомҳои объектҳои баҳисобгириро мундариҷаи модел дар бар мегирад.

4. Барои ҳар як зернизомҳои объектҳои баҳисобгирии воқеӣ модели таснифотӣ (маҷмӯи моделҳо) метавонанд мушаххас инъикос намоянд. Барои ҳама низомҳои баҳисобгирии муҳосибӣ ва маҷмӯи ҷараёнҳои иттилоотӣ ва занҷираҳои он, инчунин барои қисмати алоҳида имконият ҳаст дар як вақт моделсозӣ карда шавад.

5. Моделҳои ташкили баҳисобгирӣ барои ёфтани пайвастиҳои муносиби унсурҳои корхона, пеш аз ҳама сохтори ҳуҷҷатҳои дастурӣ-методӣ, ки пешбурди баҳисобгириро ба танзим медароранд, чанбаҳои методологии онро такмил медиҳанд ва умуман барои ноил гардидан ба ҳадафҳои баҳисобгирӣ истифода бурда мешаванд.

Алоқамандии бевоситаи ташкили баҳисобгирӣ бо нишондиҳандаҳои зарурӣ дар амалияи баҳисобгирии муҳосибӣ имконият медиҳад, ки тавсифномаи техникӣ-иқтисодии объекти баҳисобгирӣ: корхона, таъминот, истеҳсолот, китъаи технологӣ, фурӯш ва ғайра муайян карда шавад. Таҳқиқотчиёни гуногун ба ин нишондиҳандаҳо сохтори корхона, хусусиятҳои технологияи истеҳсолот, номгӯи намудҳои маҳсулоти истеҳсолшаванда, сатҳи ташкилӣ ва ҳаҷми истеҳсолот, сатҳи таъминоти техникӣ, хусусиятҳои дохилӣ ва дигар нишондиҳандаҳоро дохил менамоянд. Маҷмӯи

омилҳо, ҳамчун асоси модели ташкили баҳисобгирӣ, ки объектҳои баҳисобгириро аз самти технологӣ, техникӣ-иқтисодӣ, истеҳсолӣ тавсиф менамоянд, муайян менамоем.

Сохтори истеҳсолӣ ва китъаҳо низ ба интиҳоби объекти баҳисобгирии хароҷот, усулҳои баҳисобгирии хароҷот ва арзишмуайянкунии арзиши аслии маҳсулот, объектҳои арзишмуайянкунӣ таъсир мерасонанд.

Моделҳои таснифотӣ имкон медиҳанд, ки ба дараҷаи лозимӣ доираи соҳаҳо, намудҳои фаъолият ё коркардҳои гуногуни низомномавино асоснок ва муайян кунанд. Воситаи бозғимодӣ қабули қарорҳои методологӣ, ташкилӣ, технологӣ дар самти истифодабарии моделҳо таснифоти асоснокшуда мебошад.

Таҷрибаи моделсозии ташкили баҳисобгирӣ имконияти роҳҳо ва усулҳои тарҳрезии моделҳои ташкили баҳисобгириро маҳдуд намекунад. Як қатор ҳолатҳои муҳимро қайд намудан мумкин аст, ки истифодабарии васеи моделҳои баҳисобгирии муҳосибӣ, ташкили моделҳо ва такмили асосҳои методологӣ ва методи баҳисобгирии муҳосибиро муайян менамоянд. Ба ин ҳолатҳо дохил мешаванд:

- мураккабшавии равишҳои хоҷагидорӣ ва алоқаҳо, ки дар натиҷа сохтори ташкилии баҳисобгириро, ки ин

алоқаҳоро инъикос менамоянд душвор мегардонанд;

- такмили барномаҳои муосири коркарди ахбороти баҳисобгирӣ ва васеъ намудани истифодаи он дар ҳисобгирӣ;

То вақтҳои наздик ҳама коркардҳои амалӣ оиди такмили ташкили баҳисобгирӣ дар шароити корхонаи мушаххас гузаронда мешуданд, ки вобаста ба хусусиятҳои хоси корхонаҳои алоҳида баҳисобгирии муҳосибӣ ба роҳ монда мешуд. Ҳуҷҷати асосие, ки тартиби арзишмуайянкунии соҳаҳоро танзим менамояд, Қоидаҳои намунавии ҳисобкунии арзиши аслии мол (кор, хизматрасонӣ) мебошад, ки корхонаҳо тибқи муқаррароти он фаъолияти худро ба роҳ мемонанд [3].

Низоми баҳисобгирӣ ҳамчун қисми таркибии идоракунии фаъолияти истеҳсолӣ-молиявии корхона, ба қонунҳои умумии таҳаввулоти низоми иттилоотӣ алоқаманд буда, ба таъмин будан бо воситаҳои муосири техникӣ ва технологӣ, сохтори хатҳои интиқоли иттилоотӣ ва шабакаҳои коммуникатсионӣ вобастагӣ дорад. Сохторҳои ташкилии низоми баҳисобгирӣ метавонанд аз метавонанд аз оддитарин иерархияи хатӣ то шабакаҳо бо сохтори мураккаб аз якдигар фарқ кунанд. Дар як вақт мураккабии сохтори ташкили баҳисобгирӣ ва мушкилии иҷроиши амалиётҳои алоҳида ба якдигар алоқаи бевосита надоранд. Чертер Гаррисон қайд менамояд, ки сохтори ташкили мураккаби низоми баҳисобгирии

муҳосибӣ иҷроиши амалиётҳои алоҳида ба ҳисоббарорию осон таъмин менамояд. Инчунин ӯ тасдиқ кардааст, ки: «низоми баҳисоббарорие, ки ба шароити мураккаби муосири корхонаҳо бо хароҷоти камтарин, бе маълумотҳои иттилоотӣ-таҳминӣ мутобиқ карда шудааст -ногузир бо сохтори худ бояд мураккаб бошад» [1, С.365].

Бояд қайд намоем, ки объекти баҳисоббарорӣ метавонад корхона ё соҳа бошад. Дар ин маврид аллакай модели соҳавии баҳисоббарорӣ дар дастурамалӣ соҳавӣ тарҳрезӣ карда мешавад.

Моделҳои таснифоти корхонаҳои сайёҳӣ пурра низоми баҳисоббарории муҳосибӣ ва ҷараёнҳои иттилоотӣ ва алоқаро дар алоҳидагӣ фаро гирифта метавонанд. Моделҳои ташкили баҳисоббарорӣ барои иҷроиши вазифаҳои алоҳида баҳисоббарорӣ, ба монанди ташкили баҳисоббарории хароҷот мутобиқи объекти баҳисоббарорӣ, мавзеи пайдоиши онҳо, марказҳои масъулият, равишҳои тиҷоратӣ метавонанд характери маҳдуд дошта бошанд ва ҳамаи мақсадҳо бояд ба вазифаи назорати хароҷоти корхона дар умум мутобиқат намоянд.

Ду қисмати бунёдии таркибии модел, яъне асоси модел ва мундариҷаи он мебошад. Асоси модел ҳамчун маҷмуи хусусиятҳои ташкилӣ, истеҳсоли ва технологӣ тавсифномаи хоси объекти баҳисоббарорию таҷассум менамоянд. Ба мушаххасоти хосиятҳои бунёдии модел нишондиҳандаҳои зерин дохил мешаванд: намуди фаъолият, доираи хизматрасонӣ, бузургии корхона, шакл ва намудҳои ташкили сайёҳат, сайёҳӣ, таҳассуснокии корхонаи сайёҳӣ, шакли ташкил ва идоракунии корхона, хусусиятҳои муштариён ва ғайра.

Ҷузъиёти мундариҷаи модел маросимҳои асосии баҳисоббарории муҳосибӣ, усулҳои баҳисоббарорӣ ва арзишмуайянкунӣ, гардиши ҳуҷҷатӣ, технологияи коркарди иттилоот ва ғайраро дар бар мегирад ва якхелагии ташкили баҳисоббарорию таъмин менамояд.

Ташкили баҳисоббарории муҳосибии объектҳои соҳаи сайёҳӣ, вобаста ташкил ва технологияи истеҳсоли маҳсулоти сайёҳӣ ба бузургӣ мушаххас карда мешаванд, ки мундариҷаи моделро муайян мекунанд, ба монанди объекти баҳисоббарории хароҷот, воҳидҳои арзишмуайянкунӣ, усулҳои баҳисоббарории захираҳои моддӣ ва меҳнатӣ, усулҳои арзишмуайянкунии ҳадамоти корхонаҳои беруна, усулҳои баҳисоббарорӣ ва тақсимкунии хароҷоти барилова, усулҳои баҳисоббарории таркибӣ ва таҳлилий. Хусусиятҳои таснифоти бунёдӣ ва мундариҷаи моделҳои баҳисоббарории хароҷотро объектҳо ва намудҳои хизматрасонӣ ташкил медиҳанд. Вобаста ба объектҳои корхонаҳои сайёҳӣ ва таснифоти дар боло

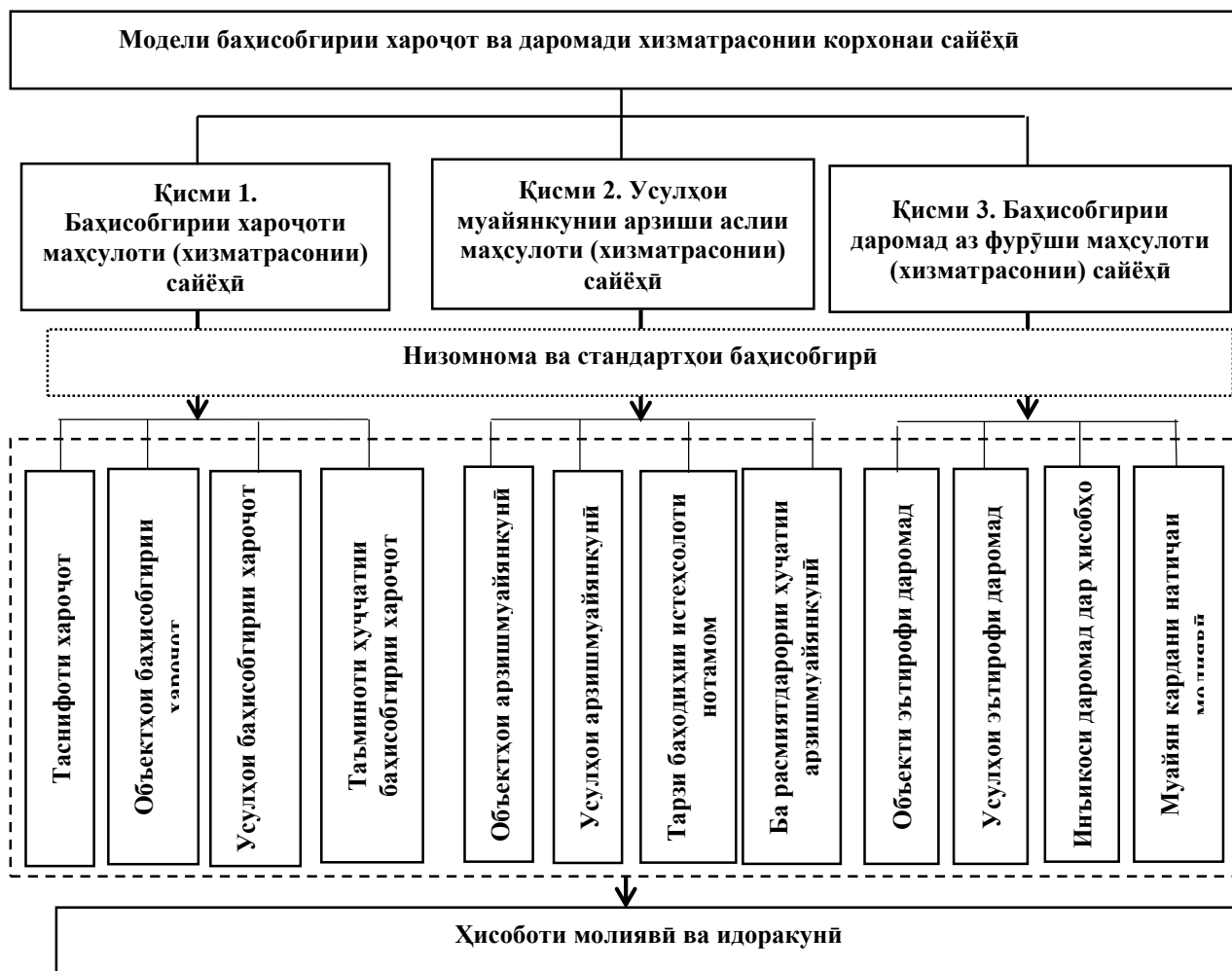
овардашуда, модели ташкили баҳисоббарории хароҷот ва даромадҳо дар корхонаи сайёҳӣ пешниҳод карда мешавад, ки асоси бунёдӣ ва мундариҷаи моделро тавсиф менамоянд.

Истифодабарии ҳар як модел ба корхонаи сайёҳӣ имконият медиҳад, ки сиёсати баҳисоббарорӣ, шаклҳои ҳуҷҷатҳои аввалия ва гардиши ҳуҷҷатҳо, нақшаи кории ҳисобҳо, низоми сабтқунақҳои баҳисоббарорӣ ва ҳисоботи дохилиширкати, ҳуҷҷатҳои ташкилӣ-тақсимкунии баҳисоббарории хароҷот ва муайян намудани арзиши асли, сабти муҳосибии маъмулӣ, низоми баҳисоббарории хароҷот ва муайянкунии арзиши аслии маҳсулоти (хизматрасонии) сайёҳӣ коркард карда шаванд.

Дар натиҷаи таҳқиқоти гузарондашуда мо модели баҳисоббарории хароҷоти истеҳсоли маҳсулоти (хизматрасонии) корхонаи сайёҳиро пешниҳод менамоем, ки аз се қисмат иборат аст (расми 1).

Қисми 1. Баҳисоббарории хароҷоти маҳсулоти (хизматрасонии) сайёҳӣ дар марҳилаи аввали моделсозии корхонаҳои сайёҳӣ ташаккул меёбад ва барои таснифоти хароҷот оиди ташаккули маҳсулоти сайёҳӣ, объектҳои баҳисоббарории хароҷот, таъминоти ҳуҷҷатии баҳисоббарории хароҷот мебошад. Вобаста аз технологияи истеҳсолот, талаботҳои мақсаднокӣ идоракунӣ ба иттилоот, объектҳои баҳисоббарорӣ ва гуруҳҳои хароҷот вобаста ба таснифот дар низоми усулҳои баҳисоббарории хароҷоти хизматрасонӣ муайян карда мешаванд. Таъминоти ҳуҷҷатӣ барои зарурати идоракунӣ бояд бо шаклҳои ҷамъбастии ҳуҷҷатҳои мавҷудаи амалӣ-ҷамъбастӣ, сабтқунақҳои баҳисоббарории таркибӣ ва таҳлилий таъмин карда шаванд.

Қисми 2. Усули баҳисоббарории хароҷот ва муайянкунии арзиши аслии маҳсулоти (хизматрасонии) сайёҳӣ, объект ва усулҳои арзишмуайянкунӣ, инчунин ба расмиятдарории ҳуҷҷатии арзишмуайянкуниро, ки аз интихоби усули қабулшудаи арзишмуайянкунӣ вобастагӣ дорад, муқаррар менамояд. Барои муқаррар намудани ҷанбаҳои ташкилӣ-техникӣ ва методии пешбурди баҳисоббарории хароҷоти хизматрасонӣ, услуби баҳисоббарории хароҷот, тарзи баҳодихии истеҳсолоти нотаом, таъминоти ҳуҷҷатии баҳисоббарории хароҷот пешбинӣ шудааст. Таъминоти ҳуҷҷатии арзишмуайянкунӣ аз иттилоот оиди хароҷоте, ки дар сабтқунақҳои баҳисоббарорӣ ғун шудаанд, асос ёфтааст.

Расми 1. - Моделҳои баҳисобгирии хароҷот ва даромади хизматрасонии корхонаи сайёҳӣ
Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Қисми 3. Баҳисобгирии даромад аз фурӯши маҳсулоти (хизматрасонии) сайёҳӣ, давраи ниҳони модели баҳисобгирии хароҷот ва даромади хизматрасонии корхонаи сайёҳӣ буда, тартиби эътирофи даромад аз фурӯши маҳсулоти (хизматрасонии) сайёҳӣ, вобаста ба объектҳои эътирофи даромад, инъикоси даромад дар ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ ва муайян намудани натиҷаҳои молиявиро пешбинӣ менамояд. Таснифоти усулҳои баҳисобгирии хароҷот ва даромади хизматрасонии корхонаҳои сайёҳии дар расми 1 пешниҳодкардаи муаллиф барои истифодабарӣ дар фаъолияти корхонаҳои амалкунандаи сайёҳӣ ба мақсад мувофиқ доништа мешавад.

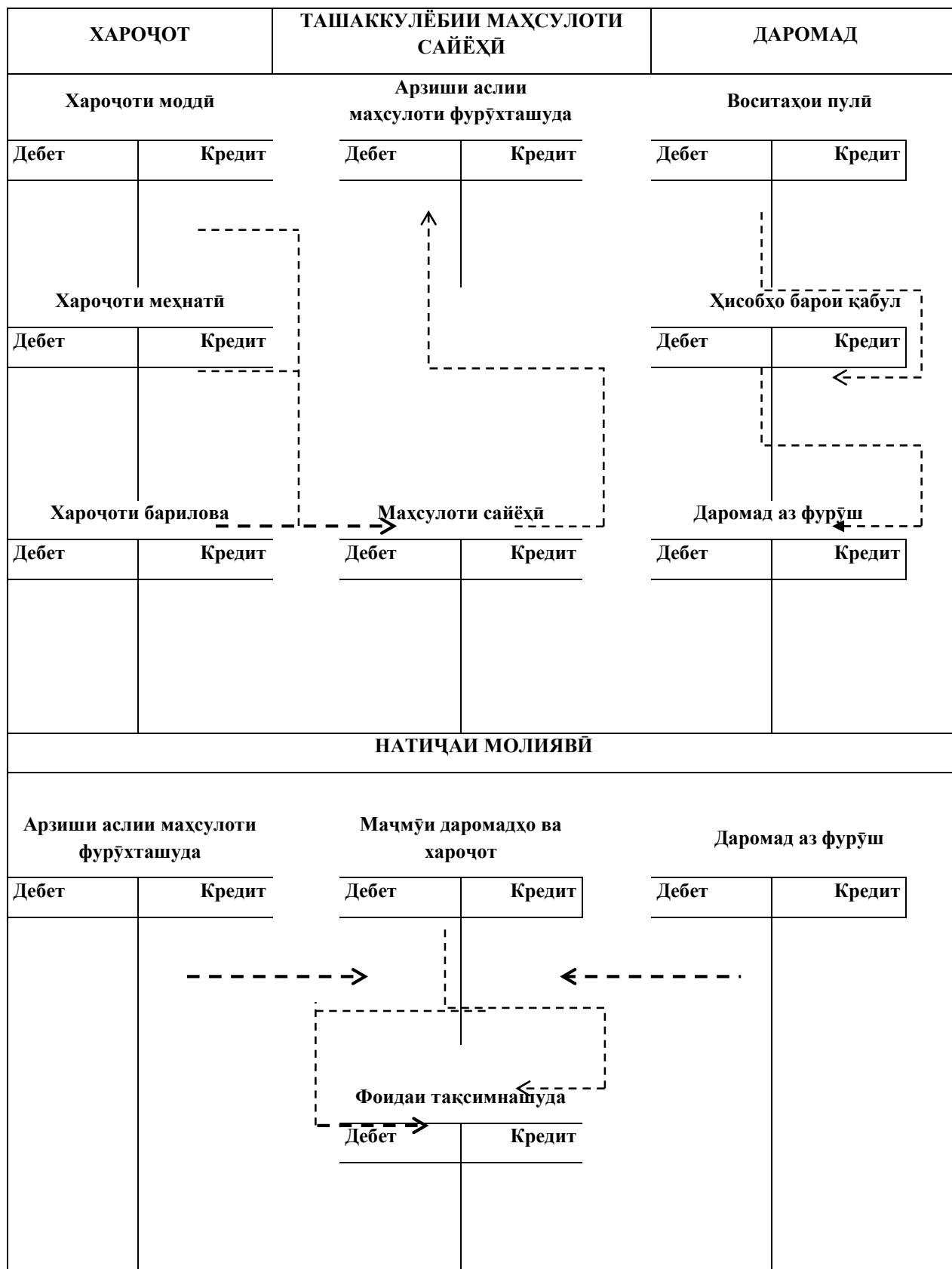
Низомнома ва стандартҳои баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ, ки баҳисобгирии хароҷот ва даромадро танзим менамоянд, мақоми маросимҳои муҳосибиро дар соҳаи сайёҳӣ муайян менамоянд.

Ҳамин тавр, унсурҳои модели пешниҳоднамудаи мо, тавсифнома ва роҳҳои истифодабарии он, имкон медиҳанд, ки равишҳои

асосии сохтори модели баҳисобгирии хароҷот ва даромад дар соҳаи сайёҳӣ муайян карда шаванд.

Ташаккули назария, методология ва таъминоти амалии баҳисобгирӣ-таҳлилий дар асоси таъминоти назариявии модели хароҷот ва даромадҳои корхонаҳои сайёҳӣ асоси тафаккури илмӣ ташаккул ёфта, унсурҳои таъминоти назариявӣ ҳамчун маҷмӯи принципҳои ба ҳам алоқаманди фаҳмиши амиқи назариявӣ, мантиқӣ, методология ва амалияи фаъолияти корхонаи амалкунандаро таъмин менамоянд. Ҳар яке аз унсурҳои таъминоти назариявӣ имкон медиҳанд, ки принцип ва маросимҳои ташаккули иттилоотӣ оиди хароҷот ва даромад дар ҳисобгирии муҳосибӣ муқаррар ва баҳо дода шаванд. Мавқеи назариявӣ ва методологӣ пешбинӣ менамояд, ки масъалаҳои муҳим дар доираи таҳқиқот ҳалли худро пайдо намоянд.

Барои боз ҳам фаҳмо ва равшан намудани баҳисобгирии муҳосибии даромад ва хароҷоти корхонаҳои сайёҳӣ, мо дар намуди содакардашуда модели алоқамандии ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибиро дар корхонаҳои сайёҳӣ пешниҳод менамоем (расми 2).

Расми 2. - Модели алоқамандии ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои сайёҳӣ
Сарчашматаҳияи муаллифӣ.

Мавқеи назариявӣ ва методологии модели баҳисобгири-таҳлили хароҷот ва даромад дар интиҳоби мантикии низомҳо ва принципҳои ба ҳам алоқаманди баҳисобгири нигаронида шуда, барои расидан ба мақсадҳои бунёди мусоидат менамояд. Фаҳмиши амалии муосири корҳои баҳисобгири-таҳлили имкони меҳнат, ки методика ва методологияи таъминоти баҳисобгири-таҳлили ҷанбаҳои асосии модел такмил дода шаванд. Бинобар ин, дар модели функционалии пешниҳодшудаи таъминоти баҳисобгири-таҳлили хароҷот ва даромад дар корхонаҳои сайёҳӣ, нақши муҳимро таъминоти методологӣ мебозад.

Хулоса. Муҳимтарин ҷузъи модели пешниҳодшуда истифодабарии ҳисоби хароҷоти

“Маҳсулоти сайёҳӣ” мебошад, ки дар он ҷамъи хароҷоти ташаккулдиҳандаи арзиши аслии ҳар як намуди маҳсулоти сайёҳӣ инъикос гардида, дар фарқият аз дигар соҳаҳо ҳисоби мазкур ифодаи ҷисмонӣ- моддиро надорад.

Модели пешниҳодшудаи хароҷот, ташаккулёбии маҳсулоти сайёҳӣ, даромад ва муайян намудани натиҷаи молиявӣ, вобаста ба фаъолияти гунгунҷабҳаи корхонаҳои сайёҳӣ, дар асоси тавсифномаи соҳавӣ, фаъолияти пурсамари корхонаи сайёҳиро таъмин менамояд ва истифодабарии амалии он барои дуруст ба ҳисоб гирифтани хароҷот, даромад, инчунин гирифтани фоидаи максималӣ мусоидат менамояд.

АДАБИЁТ:

1. Гаррисон Р., Норин Э., Брюэр П. Управленческий учет. 12-е изд. / Пер. с англ, под ред. М. А. Карлика. — СПб.: Питер, 2010. — 592 с.- С.365
2. Ковалев А. Е. Значение моделирования в бухгалтерском учете для информационного обеспечения управленческих решений // Мир экономики и управления. 2016. Т. 16, № 4. - С. 120–130.
3. Қоидаҳои намунавии ҳисобкунии арзиши аслии мол (кор, хизматрасонӣ), Қарори Ҳукумаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, № 505, аз 28 октябри соли 2023
4. Соколов Я.В. Моделирование и его роль в бухгалтерском учете.// Бухгалтерский учет. – 2001. – № 6. – С. 3-8
5. Соколов Я.В., Соколов В.Я. История бухгалтерского учета. М.: Финансы и статистика, 2004. - 272 с.- С. 125
6. Colantoni C. S., Manes R. P. A Unified Approach to the Theory of Accounting and Information Systems» // Whinston The Accounting Review. 1971. Vol. 46. № 1.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Раҳимов Саидали Холович – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудити Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибқорӣ Тоҷикистон, Нишонӣ: 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Борбад, 48/5. E-mail: saidali-tfi@mail.ru, Тел.: (+992) 935041740

Информация об авторе:

Раҳимов Саидали Холович – кандидат экономических наук, доцент кафедры бухгалтерского учета и аудита Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана, Адрес: 734055, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Борбад, 48/5. E-mail: saidali-tfi@mail.ru, Тел.: (+992) 935041740

Information about the author:

Rakhimov Saidali Kholovich – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Accounting and Auditing at the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad Avenue, 48/5. E-mail: saidali-tfi@mail.ru, Tel: (+992) 935041740

УДК 339.9 (У) 52

ЭФФЕКТИВНАЯ НАЛОГОВАЯ СИСТЕМА КАК ОСНОВА ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ФИНАНСОВЫХ ИНСТИТУТОВ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

Каримова Муаззамахон Исмагуллоевна

Аннотация. В данной статье рассматриваются некоторые аспекты налоговой политики национальной экономики. Наиболее эффективная налоговая система является основой решения ряда социально-экономических задач, как в отраслях и сферах, так и в национальном хозяйстве.

Отмечено, что отечественная налоговая система на данном этапе является не самым эффективным инструментом обеспечения экономической безопасности. Констатируется, что необходимо вводить и активно развивать новые факторы экономического роста в национальной экономике.

Стратегической задачей государства по налоговой системы страны, состоят из создания благоприятной среды для обеспечения эффективного производства и инвестиций, а также, стимулирования производственных процессов.

Не освоения вышеуказанных задач, может привести к нарушению стабильности и снижению, как экономической активности, так и его развития на текущем этапе.

Ключевые слова: эффективность, налоги, государство, финансовая система, стабильность, макроэкономика, стратегия.

Для цитирования: Каримова, М. И. Эффективная налоговая система как основа повышения конкурентоспособности финансовых институтов национальной экономики / М. И. Каримова // Финансово-экономический вестник. – 2024. – № 2(41). – С. 74-82.

AN EFFICIENT TAX SYSTEM AS A BASIS FOR INCREASING THE COMPETITIVENESS OF FINANCIAL INSTITUTIONS OF THE NATIONAL ECONOMY

Karimova Muazzamkhon Ismatulloevna

Annotation. This article examines some aspects of the tax policy of the national economy. The most effective tax system is the basis for solving a number of socio-economic problems, both in industries and areas, and in the national economy.

It is noted that the domestic tax system at this stage is not the most effective tool for ensuring economic security. It is stated that it is necessary to introduce and actively develop new factors of economic growth in the national economy.

The strategic task of the state regarding the country's tax system consists of creating a favorable environment to ensure efficient production and investment, as well as stimulating production processes.

Failure to master the above tasks can lead to disruption of stability and a decrease in both economic activity and its development at the current stage.

Keywords: efficiency, taxes, state, financial system, stability, macroeconomics, strategy.

САМАРАНОКИИ НИЗОМИ АНДОЗ ҲАМЧУН АСОСИ БАЛАНДБАРДОРИИ РАҚОБАТПАЗИИ НИҲОДИ МОЛИЯВӢ ДАР ИҚТИСОДИЁТИ МИЛЛӢ

Каримова Муаззамахон Исмаиловна

Аннотатсия. Дар ин мақола баъзе ҷанбаҳои сиёсати андозии иқтисоди миллӣ баррасӣ мешавад. Низомии самарабахштарини андоз асоси ҳалли як қатор муаммоҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ чи дар соҳаҳои митақаҳои саноат ва чи дар хоҷагии халқ мебошад.

Гуфта мешавад, ки низомии андозии дохилӣ дар ин марҳила воситаи муассиртарин барои таъмини амнияти иқтисодӣ нест.

Қайд карда мешавад, ки омилҳои нави афзоиши иқтисодӣ дар хоҷагии халқ ҷорӣ кардан ва фаълони инкишоф додан зарур аст.

Вазифаи стратегии давлат дар робита ба низомии андозии кишвар аз фароҳам овардани шароити мусоид барои таъмини самаранокии истеҳсолот ва сармоягузорӣ, инчунин ҳавасмандгардонии равандҳои истеҳсолӣ иборат аст.

Азхуд накардани вазифаҳои дар боло зикршуда метавонад боиси вайрон шудани субот ва паст шудани ҳам фаъолияти иқтисоди ва ҳам рушди он дар марҳилаи ҳозира мегардад.

Калидвожаҳо: самаранокӣ, андозҳо, давлат, низомии молиявӣ, субот, макроиқтисод, стратегия.

Постановка проблемы. На текущем этапе развития, формирование материальных и других ресурсов, а также их эффективное использование с точки зрения финансовой стабильности определяется свойственными сторонами социально-экономического процесса не только в национальной экономике, но и в отдельных отраслях хозяйства.

В условиях углубления экономических реформ финансовые ресурсы раскрывают необходимость новых граней социально-экономического развития и роста хозяйственных отношений. Это, в свою очередь, приводит к возникновению новых потребностей и использования финансовых ресурсов.

При прочих равных условиях, формирование финансовой необходимости, т.е. объемы и структура привлеченных финансовых ресурсов, определяются фискальной политикой и структурой налоговой системы. По этой причине налоговая система, её форма и структура разрабатываются, с учетом потребностей общества в финансовых ресурсах. Также известно, что налоговая система считается одним из основных правил устойчивого развития экономики.

Анализ последних исследований и публикаций. Значительный вклад в становление эффективной налоговой системы для повышения конкурентоспособности финансовых институтов оказали ряд зарубежные и отечественные учёные.

Так, американский учёный Дж. Стиглиц назвал фискальный процесс как экономическую эффективность повышающий конкурентоспособность отрасли и одной из важных характеристик, необходимое для любой налоговой системы, отметив, что они могут быть искажены, а также отражать эффект воздействия без искажений. По его мнению, экономические показатели отражаются в том, что " при эффективном распределении ресурсов – налоговая система не должна противоречить потокам денежных средств в казну и тем самым систематизировать конкурентные преимущества." [7, с. 369].

Другой отечественный ученый, С.Х. Хамидова рассматривая проблемы налоговую политику в национальной экономике, утверждает, что помимо финансовых потоков она влияет на макроэкономический уровень развития, и несомненно влияет на процессы конкуренции. При этом, изучая эти вопросы, целесообразно проводить в разрезе определенных отраслях экономики особенно, реального сектора экономики страны. [9]

В целом, мы считаем, что на текущем этапе развития, экономическая система облегчает расчет налогов и упрощает планирование финансового результата для повышения активности предпринимателей,

вместе с тем ускоряют процессы конкуренции в отраслях хозяйства.

Цель данной статьи заключается в том, что для активного проникновения в глобальные мирохозяйства национальной экономики, с точки зрения институционального характера, так и инновационно-инфраструктурного аспекта, роль и значения эффективных налоговой политики в формировании и повышений конкурентоспособности рыночных институтов, что в последнее время стала актуальной для экономики Таджикистана.

Поэтому целью статьи является исследование сущности, особенностей, функций и теоретико-практические подходы к определению эффективности налоговой политики в развитии социально-экономических процессах путём повышения конкурентоспособности финансовых институтов в национальной экономике.

Достижение цели связано с решением следующих задач: - обосновать теоретическую и практическую роль повышения конкурентоспособности финансовых институтов; - провести сравнительный теоретический анализ показателей конкурентоспособности финансовых институтов; - изучить трансформацию процессов моделей рыночной экономики Таджикистана, происходящую под влиянием институциональных преобразований; - выявить и структурировать налоговые особенности в социальной рыночной экономике Таджикистана; определить преимущества и недостатки налоговой политики при повышении конкурентоспособности финансовых институтов.

Изложение основного материала. Экономические реформы проводимые в стране, во многом способствуют для эффективных воздействия развития отраслей и сфер хозяйства. В этом аспекте социальные направления экономики республики, служат основным фактором, который определяет особенности, имеющиеся, в сущности, налоговой политики.

Общеизвестно, что налоговая политика направлена на совершенствование механизмов экономики, а эффективность налоговой политики определяется по бесперебойности производства, ускорению экономического роста и по улучшению социального положения населения.

Основные задачи налоговой системы страны состоят из необходимости:

- во-первых, создания благоприятной среды для обеспечения эффективного производства и инвестиций, а также для повышения доходов и занятости;
- во-вторых, привлечения налоговых поступлений в бюджет;
- в-третьих, стимулирования производственных процессов.

В качестве одной из частей фискальной политики налоговая политика проявляется в налоговых видах, в объектах налогообложения, и в определении налоговых льгот. Все эти размеры должны регулироваться со стороны государства для того, чтобы денежные средства, поступившие в бюджет, за счет налогообложения, обеспечивали финансирование стратегических задач социально-экономических программ страны. Однако здесь ощущается противоречивость налогов и всей фискальной политики, так как чем выше налоговая тяжесть, тем ниже экономическая активность хозяйственных субъектов, а значит, снижается объем производимой продукции и нет основания для сбора и налогообложения.

Налоговая политика государства связана не только с денежными поступлениями в бюджет, но и с инвестиционной политикой. Государство, регулируя налоговую политику, предоставляет налоговые льготы, стимулирует или придерживает некоторые производственные отрасли, а именно оказывает решающее влияние на обеспечение и поддержание макроэкономической стабильности.

Таким образом, государственная политика затрат предполагает направлять бюджетные средства на удовлетворение требований государственного сектора и осуществление социальных программ. Оба эти направления имеют значение для осуществления «таджикской модели» социально-экономической направленности рыночной экономики. Так как известно, что обеспечение реформ самими основными нормативно-правовыми факторами направлениями, считается, ведущей роли государства, как в законодательном аспекте, осуществления сильной социальной политики, так и сопутствовать увеличению либерализованной политики доходов в стране.

Соответственно, политика государственных доходов должна осуществляться исходя из денежных поступлений потенциальных источников, имеющихся в государственном бюджете, и учитывать ограниченные возможности средств

при использовании этих источников. Известно, что превышение затрат над денежными поступлениями является причиной нарушения стабильности и экономического развития: в итоге, может израсходоваться запас средств, направляемых на погашение государственного бюджета. Так как государственный бюджет обычно накапливается за счет налогов, а политика формирования доходов взаимосвязывается с налоговой политикой.

Именно по этой причине налоговая политика, нашей страны связана не только с денежными поступлениями в бюджет, но и с политикой капиталовложения.

Особенностью осуществления налоговой политики в Республики Таджикистан, является безостановочное совершенствование и углубление экономических реформ.

В Таджикистане при осуществлении налоговой системы, внедрение этих принципов происходило в несколько этапов в соответствии с общим макроэкономическим положением.

Начальный этап утвержденной налоговой системы совпал с первым этапом экономических реформ (90-е годы XX века 1991-2000 гг.). В этот период для экономической ситуации была характерен, во-первых, уровень сельхозпроизводства, во-вторых, дефицит в государственной финансовой отрасли. Основной задачей реформ налоговой системы, стало обеспечение бюджетной стабильности, и сохранение её социального направления. [4, с. 137]

Надо отдельно отметить, что введение НДС упрочило доходные поступления в государственный бюджет, а также привело к появлению надежного источника в казну.

С целью обеспечения финансовой стабильности в республике в начале реформ, кроме налога на добавленную стоимость, были введены и другие виды налогов, такие как:

- акцизный налог (средняя ставка 15%);
- налог на товары, вывозимые за пределы страны (в сфере экспорта и импорта 12%);
- налоги, облагаемые с прибыли предприятий (по отраслям национальной экономики с 12% до 18%);
- налог с коммерческих организаций (25%).

Вместе с тем, предполагались большие льготы при налогообложении новых и совместных предприятий и иностранные инвестиционные вливания.

В сфере налогообложения для физических лиц также были положительные изменения. Подоходный налог стал учитываться по принципу роста налоговой ставки, т.е. пропорциональной, на основе совокупного годового дохода.

На сегодняшний день высокая ставка прямых и косвенных налогов, введение новых видов налогов приводит к росту себестоимости товаров, к увеличению долгов между хозяйственными субъектами, а также к тому, что налоги теряют свою стимулирующую роль. Так, в середине 2000 годов в стране более 22% доходов предприятий и организаций были переведены в бюджетно-дотационное положение. Высокие налоги ограничивают возможность предприятий расширить свою деятельность и переоборудовать. [10, с. 31]

Возникает объективная необходимость в уменьшении налогового бремени и совершенствовании структуры налоговых органов для увеличения стимулирующей роли налогов в экономической деятельности.

Усиление стимулирующей роли прямых налогов, окажет положительно на инвестиционную деятельность, как для предпринимательства при создании финансовой инфраструктуры, так и, влияние прямых налогов на рост объема продукции экспортоёмкости, национальных производителей.

Предполагается также усиление фискальных задач налогов, собираемых с физических лиц, с природных ресурсов и имущества.

Налоговая система стала совершенствоваться на втором этапе реформирования.

Основное внимание было уделено следующим задачам:

- унификации налогов и сокращению их многочисленности от 24 до 18 видов;
- переводу бремени косвенных налогов на налоги с ресурсов и имущества;
- осуществлению мер по защите производителей национальных товаров;
- уточнению налоговых ставок и совершенствованию их принципов и методов;
- изменению функциональной роли и порядка налогообложения с добавленной стоимости;
- использованию налоговой системы для стимулирования развития отдельных отраслей национальной экономики (в основном отрасли сельского хозяйства и производства товаров массового потребления).

В процессе унификации был ликвидирован ряд налогов с сырьевых ресурсов и с доходов лесных и сельских хозяйств. Был остановлен отбор 20% от амортизационных отчислений в бюджет.

Одновременно были расширены отрасли внедрения акцизных налогов, в результате чего их доля в государственном бюджете достигла до 17%. [10, с. 36]

Увеличился налог на использование природных ресурсов (вода, недра, уголь и т.д.), расширился налог на землю, был введен налог на пользование полезными ископаемыми. В результате увеличились поступления в бюджет по ресурсным налогам, и их объем в период 2005-2008 годов достиг отметки выше 1,5 -2%. [2]

А 2007-й год стал переломным в национальной экономике, т.е. стал годом оздоровления и упрочнения экономики.

Снизилась темпы инфляции, дефицит государственного бюджета снизился на 2,2%. Это создало благоприятные условия для совершенствования налоговой системы. В 2009 году были снижены ставки по двум видам налогов. Во-первых, налоговая ставка на добавленную стоимость уменьшилась с 22% до 18%, во-вторых, ставка подоходного налога стала пропорциональной. Здесь были сокращены некоторые налоговые льготы.

Одновременно стал совершенствоваться механизм деятельности налоговых органов Республики Таджикистан.

К тому же, с 2000 по 2008 год только количество юридических лиц увеличилось с 6,8 тысячи до 18,7 тысячи. [7, с. 162]

В 2009-2010 годах, в период мирового и экономического кризиса, была утверждена новая налоговая система и вошел в силу новый налоговый кодекс республики.

В 2009 году продолжилось сокращение налоговых ставок. Объявленный курс Программы правительства РТ «200 дней реформ для преодоления кризиса» дал свой эффективный результат. В частности, НДС снизился до 18%, ставка подоходного налога осталось без изменения в отметке 13%, а по продуктам питания она снизилась по четырем видам налогов. [1, с. 2]

Между тем, в период, пандемии Covid-19, многие виды налогов остались без изменения, что является ещё одним процессом сдерживания и снижения экономической активности в условиях локдауна.

По нашему мнению, необходимо на этом этапе использовать единую 10% ставку по подоходному налогу, так как сегодняшний

доход населения не позволяет высокие подоходные налоги. Это, во-первых. Во-вторых, снижение подоходного налога приведёт к росту объемов поступления дохода в бюджет, что может увеличить его на 10-20% больше ежегодно планируемого. Гипотеза будет верной, если будем исходить из закона Лаффера.

Для усиления стимулирующей роли налогов была упрощена система налогообложения малых предприятий.

Мы считаем, что было бы целесообразным ввести единый налог для торговых предприятий в объеме 14%, для сельскохозяйственных предприятий – 13% с дохода, а для непромышленных предприятий и других отраслей – в размере 10%. Для того чтобы предотвратить бюджетный дефицит и разные коллапсы в финансовой системе. А для субъектов малого бизнеса необходимо создать государственную программу поддержки, на право, по их усмотрению, сохранения отдельных регрессивность налогообложения.

Необходимо установить единую налоговую ставку с доходов юридических лиц в размере 25%, а также для отдельной категории (производство товаров сельского хозяйства, художественное и частное ремесло) упразднить ставки налогов.

Здесь льготная система по указанному виду налога будет рассчитана, во-первых, на стимулирование роста экономики, во-вторых, на производство продуктов для экспорта, а также, на увеличение инвестиционных поступлений.

Налоговая система нашей республики проводит различное количество мероприятий и программ по расширению привлечения иностранных инвестиций.

На внутреннем рынке нашей страны иностранные инвесторы осуществляют свою деятельность в одинаково равных условиях с местными производителями. Однако надо отметить, согласно закону «Об иностранных инвестициях» Республики Таджикистан, иностранные инвесторы на территории страны могут пользоваться льготной системой при создании предприятия (сюда входят инвестиционные акции, долевые и паевые фирмы, а также предприятия, где доля иностранных инвесторов в фонде составляет не менее 30%). [3]

По нашему мнению, в системе льгот по налогам необходимо выделить следующие составные части:

1. Льготы по подоходному налогу юридическим лицам, предполагают снижение налоговых ставок, в зависимости от экспортной доли, в общем объеме производства от 15% до 12%;

Освобождение от налогообложения доходов, поступивших за счет свободно конвертируемых валютных операций, полученных от роста экспортного объема.

Если доля иностранных капиталов превышает 30% в фонде предприятия, то предполагается снижение налоговой ставки до 22%, тем самым возможно:

- реальное, а не формальное освобождение от налогообложения совместных предприятий, вкладывающих свои капиталы в проекты, попадающие в инвестиционную программу государства на 5 лет;

- освобождение от налогообложения совместных предприятий, специализированных на перепроизводстве новой сельскохозяйственной продукции, если доля иностранного капитала в этих предприятиях не более 30%;

- снижение налоговой ставки для новых предприятий в шестой год деятельности на 12% - 15%;

- освобождение на определённый срок доходной суммы, взятой обладателями патентов;

- принятие мер по защите окружающей среды, снижение оснований налога для налогообложения сумм, связанных с инвестиционно-благотворительной и экологической деятельностью;

- освобождение от налогообложения дивидендов и процентов, полученных от государственных ценных бумаг, главным образом из ГКО.

2. Упрощение порядка импортирования и экспортирования товаров совместными предприятиями и иностранными юридическими лицами:

- предоставление прав экспортирования и импортирования без лицензии товаров, необходимых для производства;

- предоставление возможности оставлять на усмотрение предприятия всех валютных поступлений от экспорта товаров. Это можно сделать после выплаты всех видов налогов.

3. По земельному налогу также должны быть свои льготы. Если доля иностранных юридических лиц или иностранных участников совместного предприятия составляет более 30% в фонде, то предприятие необходимо

освобождать от выплат налогов сроком до 5 лет.

4. Основные права по конвертации совместных предприятий, основанных на иностранных инвестициях и занимающихся производством массового потребления. Занятие на производстве товаров и экспортеров, осуществивших возвращение в республику одной части доходов, и участников внедрения проектов в ведущие отрасли национальной экономики.

5. Освобождение предприятий, в которых доля иностранных капиталов не более 500 тысяч долларов США, от налогов на денежные средства.

6. Внедрить таможенные льготы на торговую деятельность, собираемые с операций, в которых участвуют челноки. Создавать благоприятные условия для внешней торговли.

Таким образом, наряду с предприятиями, основанными на иностранном капитале, и другие предприятия станут получать льготы.

Как видим, что все рассмотренные нами льготы имеют исключительно инвестиционную направленность.

Здесь при использовании доходов в инвестиционных целях необходимо применить снижения налоговых ставок. Это не является ничем иным как одной из составных частей самофинансирования. Указанные структурные части будут больше направляться на стимулирование инвестиционного процесса предприятий, не только зарубежных, но и отечественных производителей.

Долгий процесс совершенствования налоговой системы привел к созданию благоприятных условий для формирования самофинансирования как одного из направлений налоговой системы.

Отсюда система самофинансирования была рассмотрена как основа ускоренной амортизации. Необходимость в этом процессе была именно потому, что такое направление совершенствования налоговой системы подтверждается рядом доказательств.

Во-первых, налоговая система постоянно совершенствуется. Так как рыночная система сама по себе является изменяющейся системой, она постоянно активна. Кроме этого, совершенствование системы является рыночной закономерностью.

Во-вторых, в действующей налоговой системе есть свои недостатки, которые не соответствуют задачам экономического роста,

что явно проявляется в хозяйственной деятельности на первых этапах экономики.

В-третьих, в существующей налоговой системе действуют структурные части, которые предполагают развитие принципов самофинансирования. Они вбирают в себя отдельную систему льгот.

В-четвертых, в республике существуют различные виды общегосударственных и муниципальных налогов. По этой причине введение ускоренной амортизации не оказывает вреда на сумму налоговых поступлений государственного и местного бюджета.

В-пятых, внедрение ускоренной амортизации является условием финансирования экономического роста, а также расширения таких накоплений, как средства предприятия.

В-шестых, само по себе внедрение принципов финансирования не предполагает никаких резких изменений в дифференцированных нормах существующей налоговой системы.

Одной из основ реформенной политики РТ является требование о поэтапном её осуществлении.

На сегодняшний день определён ряд дифференцированных норм налогового кодекса и амортизации основных средств:

- для автомашин, автобусов, автотранспортной техники, специального оборудования и инвентаря, компьютеров, для периферийных строителей, оборудования для обработки данных – 20%;

- для грузовых машин, автобусов, специальных автомобилей и автоприцепов, для оборудования всех отраслей промышленности. Для литья металла, железообработки, строительного оборудования, сельских машин, для офисной мебели – 15%;

- для железных дорог, для морских, речных средств, воздушного транспортного средства, машин и оборудования, тепличной техники, для электродвигателей и дизелей – генераторов, для строительства электропроводов и связи, для трубопроводов – 8%;

- зданий, учреждений, строек – 7%. [5]

Если говорить вообще, такая дифференциация амортизационной нормы является необходимостью. Однако, при усилении экономического роста, с точки зрения нового качества, в сегодняшних условиях вторая группа активов должна быстро проходить через амортизационные процессы.

По предполагаемой для указанной группы амортизационной норме, основное технологическое, оборудование, определяющее конкурентоспособность традиционной продукции, как на внутреннем, так и на внешнем рынке, обновляется один раз в семь лет. Это применимо только для новейших технологий, но в, то, же время, такие сроки для некоторых видов национального технологического оборудования, поставили производителей на уровень производителей устаревшей продукции.

Учитывая вышеуказанное, стало целесообразным введение ускоренной амортизационной нормы по основным средствам, показанным во второй группе налогового кодекса, т.е. в налоговом режиме. [5]

В дальнейшем, в связи с результатами внедрения предложенных норм, будут расширяться как объем группы основных средств, так и процентная ставка ускоренной амортизации.

Ещё один способ влияния на макроэкономическую стабильность в налоговой политике – это изменение налоговой ставки. Изменение налоговой ставки влияет на производственный процесс.

Изменение налоговой ставки государством проводится в двух направлениях.

Во-первых, верхняя и нижняя налоговая ставка определяется и утверждается законодательными органами страны в общегосударственных рамках.

Во-вторых, внесение изменений в налоговую ставку на муниципальном уровне осуществляется с учетом местных условий.

Налоговые ставки и их объем оказывают влияние, прежде всего на финансовое положение предприятий и во многом связаны со степенью налоговых ставок. Это особенно проявляется в период перехода к рыночной экономике.

Налогообложение является основным рычагом организации финансовых ресурсов предприятия, в процессе регулирования используются эти ресурсы. Высокие налоговые ставки лишают предприятия возможности активно действовать на рынке, в свою очередь, это приводит к разрушению производственных

процессов и нарушению макроэкономической стабильности.

В условиях рыночной экономики, высокие налоги, могут привести к росту производственных затрат, снижению доходов и к другим негативным последствиям, а это, в свою очередь, породит необходимость в налоговой ставке, которая будет обладать небольшим размером, не будет влиять на доходы бюджета и будет обеспечивать рост производства.

Подоходный налог 13% в 2006 году не изменился и в 2012 году. Такое положение налога является конечным результатом проводимых в стране эффективных реформ.

Влияние государства на экономическую устойчивость через снижение налоговых ставок является положительной мерой налоговой политики.

В нашей республике в налоговой политике существуют структурные организации, определяющие ведущие направления, влияющие на макроэкономическую стабильность.

Эти структурные организации вбирают в себя целую систему и гарантии налоговых льгот.

Вообще, результаты анализа показали, что налоговая политика будет более эффективной, если осуществлять следующие меры:

Во-первых, для стимулирования экономической деятельности необходимо уменьшить бремя всех видов налогов, и, вместе с тем, сократить налоговые льготы.

Во-вторых, необходимо уменьшить прогрессивные налоги, а также перейти, перехода, к средне-пропорциональному налогообложению.

В-третьих, нужно развивать на высоком уровне малый и средний бизнес, а также стартовые отрасли экономики.

Повышения уровня влияния указанных факторов, по нашему мнению, является необходимым условием для достижения макроэкономической стабильности, на основе совершенствования финансово-налоговой политики. Кроме того, эти факторы сопутствуют обеспечению устойчивости экономического роста в стране.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Баромади вазири молияи Чумхурии Тоҷикистон. /Садои мардум. аз 14-уми феввали соли 2020, - № 12, – С. 2-3.
2. Дастурмали №6. «Дар бораи тартиби ҳисоб кардан ва пардохти андози замин» бо қарори Ҳукумати Чумхурии Тоҷикистон. №212 аз 3 май соли 2021. Душанбе, 2022. – 46 с.

3. Закон Республики Таджикистан «Об иностранных инвестициях» от 30.04.07. №260. <http://www.mmkt.tj>. раздел законов.
4. Исмаилова М.М. Некоторые вопросы реформирования экономики Таджикистан. – Душанбе, 1999. – С. 137.
5. Налоговый кодекс Республики Таджикистан. – Душанбе, 2021. – С. 112.
6. Основные итоги экономического и социального развития Республики Таджикистан за 2022 год. – Душанбе, 2023. – С. 48.
7. Стиглиц Дж. Ю. Экономика государственного сектора. – М.: ИНФРА-М, 1997. – С. 451-455.
8. Таджикистан в цифрах. //Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. – Душанбе, 2023. – С. 162.
9. Хамидова С.Х. Анализ и оценка налоговой эффективности на макроуровне в Республике Таджикистан// Endless Light in Science. Международный научно-исследовательский центр. – Алмата. 2021. – С. 52-62.
10. Хомидов Ҳ.Х. Моҳияти иқтисоди ва иҷтимоии андоз. Аҳбори ДДҲБСТ «Маҷаллаи илми-назариявӣ», – Хуҷанд, 2009. - № 1-2. – С. 31-38.

Сведения об авторе:

Каримова Муаззамахон Исматуллоевна - к.э.н., доцент, заведующая кафедрой Финансы и кредит, Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, e-mail: muazzamakhon@inbox.ru

Information about the author:

Karimova Muazzamakhon Ismatulloевна - Candidate of Economics, Associate Professor, Head of the Department of Finance and Credit, Tajik State University of Law, Business and Politics, e-mail: muazzamakhon@inbox.ru

Маълумот дар бораи муаллиф:

Каримова Муаззамахон Исматуллоевна - н.и.и., дотсент, мудири кафедраи молия ва қарзи Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, e-mail: muazzamakhon@inbox.ru

УДК 336.778.5

МАСЪАЛАҲОИ БЕХАТАРИИ ФАЪОЛИЯТИ БОНКҲО ДАР ДАВРАИ ГУЗАРИШ БА ПАРДОХТҲОИ ЭЛЕКТРОНӢ

Шарифзода Гулрухсор Мирзоҳаким

Анотатсия. Қайд кардан зарур аст, ки айни замон нақши технологияҳои муосир дар сатҳи низоми бонкӣ ва рушди иқтисодиёти миллӣ муҳим ва зарурӣ буда рӯз аз рӯз ба ин масъала аҳамияти аввалиндараҷа дода мешавд. Ҳамзамон бо ин қайд кардан ба маврид аст, ки бо баробари афзоиши ёфтани мавқеи технологияҳои рақамӣ дар сатҳи низоми бонкӣ то ҳамоно андоза масъалаи таъмини бехатарии онҳо аҳамияти бештар пайдо менамояд. Аз ин лиҳоз зарур аст, ки технологияҳои ҳозиразамоне, ки ба воситаи онҳо пардохтҳои жэлектронӣ ва ҳисоббаробаркуниҳои гайринақӣ минбаъд тақвият дода мешаванд ҳамчун ҳадафи асосӣ ва аввалиндараҷа бошад. Аз ин лиҳоз зарурияти тақвияти рушди хизматрасониҳои бонкӣ ва дар заминаи ин таъмини бехатарии амнияти бонкӣ шартӣ зарурӣ ва асосии мо мебошад.

Калидвожаҳо: Низоми бонкӣ, технологияҳои муосир, хизматрасониҳои фосилавӣ, бехатарии иттилоотӣ, иқтисодиёти муосир, навгониҳои технологӣ, пардохтҳои электронӣ, иқтисодиёти бозорӣ.

Барои иқтибос: Шарифзода, Г. М. Масъалаҳои бехатарии фаъолияти бонкҳо дар давраи гузариш ба пардохтҳои электронӣ / Г. М. Шарифзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – №. 2(41). – С. 82-88.

ВОПРОСЫ БЕЗОПАСНОСТИ БАНКОВ ПРИ ПЕРЕХОДЕ НА ЭЛЕКТРОННЫЕ ПЛАТЕЖИ

Шарифзода Гулрухсор Мирзоҳаким

Аннотация. Необходимо отметить, что роль современных технологий на уровне банковской системы и развития национальной экономики важна и необходима, и с каждым днем этому вопросу придается первостепенное значение. При этом важно отметить, что с усилением позиции цифровых технологий на уровне банковской системы вопрос обеспечения их безопасности становится все более актуальным. В связи с этим необходимо, чтобы главной и первоочередной целью были современные технологии, посредством которых происходит дальнейшее укрепление электронных платежей и безналичных расчетов. С этой точки зрения необходимость усиления развития банковских услуг и в этом контексте обеспечения надежности банковской безопасности является для нас необходимым и основным условием.

Ключевые слова: банковская система, современные технологии, дистанционные услуги, безопасность информации, современная экономика, технологические инновации, электронные платежи, рыночная экономика.

SECURITY ISSUES IN BANKS DURING THE TRANSITION TO ELECTRONIC PAYMENTS

Sharifzoda Gulrukhsor Mirzohakim

Annotation. It should be noted that the role of modern technologies at the level of the banking system and the development of the national economy is important and necessary, and every day this issue is given paramount importance. It is important to note that with the strengthening of the position of digital technologies at the level of the banking system, the issue of ensuring their security is becoming increasingly relevant. In this regard, it is necessary that the main and primary goal be modern technologies, through which electronic payments and non-cash payments are further strengthened. From this point of view, the need to strengthen the development of banking services and, in this context, ensure the reliability of banking security is a necessary and basic condition for us.

Key words: banking system, modern technologies, remote services, security, modern economy, technological innovation, electronic payments, market economy.

Гузориши масъала. Дар шароити баланд гардидани сатҳи хавфҳои низоми бонкӣ ва таъсири ҳар гуна омилҳо ба фаъолияти онҳо муро водор месозад, ки ҳамавақт масъалаи таъмини беҳатраии низоми бонкиро дар маркази диққати худ қарор дода роҳҳои самаранокии татбиқи онро дар сатҳи низоми бонкии кишвар таъмин намоем. Қайд кардан зарур аст, ки раванди ҷаҳонишавии технолгӣ ва ғайринақди кунонидани амалиётҳои бонкӣ зарурияти сатҳи рақобатпазирии низоми бонкиро дар ин замина ба миён овард. Илова бар ин айни замон, зери рақобати баланд дар баҳши бонкӣ аз ҳар як ташкилоти қарзӣ талаб менамояд, ки дар ҷустуҷӯи имкониятҳои нав барои такмил додани фаъолияти босамар ва кам кардани хароҷоти худ ҷораҳои зарурӣ андешад.

Таҳлили таҳқиқотҳои охир ва нашриёт. Дар шароити имрӯзаи иқтисодӣ масъалаи мазкур дар маркази диққати олимони ва муттаҳасисони соҳа ба монанди Шариф Раҳимзода., Хайрзода Ш.Қ., Шарипов Б.М., Боймуродов Ҷ., Сафаров Қ.С ва Оев А мавриди таҳқиқи амиқ қарор гирифтааст.

Мақсади мақола. Баррасӣ ва таҳқиқи беҳатраии фаъолияти бонкҳои тиҷоратиро дар заминаи

техника ва технологияҳои ҳозиразамони пардохтӣ дар бар мегирад.

Мухтавои асосии мавод. Қайд кардан зарур аст, ки татбиқи технологияҳои рақамӣ дар шароити имрӯза мураккаб ва душвор буда гузаштан ба ин низом як қатор талабот ва масъалаҳои асосиро тақозо менамояд. Дар айни замон татбиқи ҷунин масъала метавонад бо роҳи таҳия ва татбиқи технологияҳои наватарин ҳам дар раванди пешниҳод ва фурӯши маҳсулот, инчунин хизматрасониҳои электронии бонкӣ, ҳам дар равандҳои дохилибонкӣ низ истифода мегардад.

Бешубҳа, истифодаи технологияҳои электрони иттилоотии нав дар айни замон бо душвории ҳамаҷунун вобастагӣ дорад, ки ин мушкилотҳо сатҳи пасти дастрасӣ ба мавҷҳои интернетӣ, набудани инфрасохтори зарурии пардохтӣ ва электрониро ташкил медиҳад. Вобаста ба ин масъалаҳо мо метавонем муаммоҳои истифодаи технологияҳои рақамиро дар сатҳи низоми бонкӣ ба якҷанд гурӯҳҳо тақсим намуд, ки ин масъала вобаста ба пешниҳодҳои овардашуда унсурҳои зеринро дар бар мегирад. (расми1.)

Расми 1. - Таснифи мушкилот дар истифодаи технологияҳо дар сатҳи банкҳо

Вобаста ба ишораҳои расми мазкур қайд кардан зарур аст, ки масъалаҳои овардашуда дар таъмини беҳатарии фаъолияти банкӣ ва шафофиати танзим ва идоракунии бухронҳои этимод нақши асосӣ доранд. Илова бар ин беҳатраии техникӣ ва нигоҳ доштаи имичи худ тар ташкили бартаарафсозии норасоии инфрасохтори зарурӣ муҳим ва зарурӣ мебошад. Дар аксар маврид ҳангоми гузариш ба технологияҳои рақамӣ айни замон мушкилоти асоси мушкилоти рақамӣ ва сатҳи пасти дастрасӣ ба он мебошад. Илова бар ин чунин мушкилотҳо дар таркиби худ амнияти истифодаи банкҳоро аз ҷониби муштариёно дар худ таҷассум намуда онҳоро ба ҳам пайваст менамояд.

Дуруст қайд гардидааст, ки дар айни замон, чунин тамоюл ва тағйироти раванди ҷаҳонишавӣ ба осебпазир гардидани низоми банкӣ таъсир расонида, вазъияти банкҳоро муаммодор намуд. Ҳамин буд, ки сатҳи хавфҳо дар низоми банкӣ афзоиш ёфта, муаммоҳои беҳатарии онҳоро зиёд намуд.[8.198] Қабл аз ҳама, имрӯз мо бояд сад дар сад мутмаин бошем, ки дар ҷаҳони муосир нақши технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ хеле баланд ва ҳалқунанда мебошад. Зеро бидуни шубҳа, технологияҳои иттилоотӣ дар ҳама ҷодаҳои ҳаёт барои автомати қунонии равандҳо дар тамоми соҳаҳо, самаранокии меҳнатро тавассути суръатбахшии ҷараёни кор зиёд менамоянд. Бе муҳобот метавон гуфт, ки аксарияти мо акнун як рӯзро ҳам бе компютер ва телефонҳои мобилӣ тасаввур карда наметавонем. Технология ҳар қадар бештар рушд кунад, дастгоҳҳои гуногуни пешрафта бештар дастрас мешаванд ва дар натиҷа зиндагии мардум осону гуворотар мегардад.

Дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ ҳангоми баланд гардидани талабот ба амалиёт ва хизматрасониҳои банкӣ банкӣ талаб менамояд, ки техника ва технологияҳои ҳозиразамон ба таври самаранок истифода гарданд. Аз ин хотир мақсади мақолаи мазкур арзёбии таъмини беҳатраии банкҳо

тавасути воситаҳои ҳозиразамони банкӣ мебошад. Технологияҳои иттилоотӣ - ҳамчунин як омили муҳим ҷиҳати пешрафти соҳаҳои гуногуни фаъолияти инсон мебошад, соҳае нест, ки аз ин бахши дастовардҳои илму техника ба таври ғайримустақим дар он истифода нашавад.

Илова бар ин, дар ҷомеаи имрӯза, истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ барои автоматикунони равандҳо дар низоми банкӣ яке аз шартҳои асосии пешбурди соҳаи банкӣ мебошад, зеро суръати самаранокии меҳнатро тавассути тезонидани ҷараёни кор афзоиш медиҳад. Мутаассифона, дар бисёр ҳолатҳо сохтори равандҳо дар дохили корхонаҳо бетағйир боқӣ мемонад.

Баррасии рушди низоми банкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар заминаи гузариш ба технологияҳои электронии пардохт дар шароити имрӯза.

Дар сатҳи низоми банкӣ автоматӣ кардани фаъолияти ҳаматарафаи банкҳо, ки он ҳамчун равандҳои мураккаб буда низомҳои иттилоотии марбута шаффофиат ва кам намудани хавфҳо дар амалиётҳо таъмин месозад. Дар айни замон ҳаминро бояд дарк кард, ки рушди низомҳои иттилоотӣ ва равандҳои соҳаи бизнес бидуни дастгирии иттилоот ғайримон мебошад ва дар амал татбиқ намудани онҳо танҳо бо дастгирии иттилоот таъмин мегардад.

Маълум аст, ки ҷиҳати рушди рақамикунони иқтисодӣ дар замони муосир бояд кӯшиш ба харҷ дод, ки технологияҳои иттилоотиро ба таври пурра истифода барем. Ин кор имкон медиҳад, ки маълумоти муҳимро ҳифз ва онро самаранок идора намояд. Бояд дар назар дошт, ки инкишофи назарраси имкониятҳои технологияҳои компютерӣ, рушди шабакаҳои иттилоотӣ, таҳия ва пешниҳоди технологияҳои нави иттилоотӣ ба дигаргуниҳои кулӣ дар тамоми соҳаҳои ҷомеа - истеҳсолот, банкдорӣ, илм, маориф, тиб ва ғайра оварда мерасонад. Ҷомеаи кишварҳои пешрафтаи дунё хуб дарк мекунанд, ки такмил додани

технологияҳои иттилоотӣ вазифаи муҳим ва гаронарзиш аст. Иттилоотонӣ чараёни мураккаби иҷтимоӣ ба шумор рафта, бо тағйироти назаррас дар тарзи ҳаёти аҳоли вобастагии амиқ дорад. Ин талошҳои ҷиддиро дар бисёр соҳаҳо талаб мекунад, аз ҷумла ташаккули фарҳанги истифодаи технологияҳои нави иттилоотӣ ва ғ. Ҳадафи асосии иттилоотонӣ, ин пеш аз ҳама, беҳтар кардани сифати зиндагии мардум тавассути афзоиши ҳосилнокӣ ва мусоидат ба шароити кории онҳо мебошад.

Қобили қайд аст, ки технологияҳои иттилоотӣ - як омили муҳим барои пешрафти соҳаҳои гуногуни фаъолияти инсон ба шумор меравад ва имрӯз наметавон касе ва ё соҳаеро ном бурд, ки ҳадди ақалл ба таври ғайримустақим аз он истифода набурда бошад. Аз самтҳои баландихтисоси саноати вазнин сар карда, то шабакаҳои иҷтимоӣ - дар ҳама ҷо технологияи иттилоотӣ мустақим ё ғайримустақим татбиқ гашта истодаанд. Ҳоло ҳама гуна амалиёти баҳисобгирӣ дар ҳама гуна корхонаҳо тавассути компютер иҷро карда мешаванд. То кадом андоза самаранок кор кардан аз мавҷудияти воситаҳои техникӣ ва таъминоти барномавии он муайян карда мешавад. Аз ҷониби дигар, табиист, ки истифодаи технологияҳои муосир ва таҷҳизоти техникӣ тамоми мушкилотро пурра ҳал намекунад, аммо навоарӣ метавонад кори кормандонро содда, осон ва суръат бахшад. Ин хусусан дар соҳаҳои мураккаби фаъолияти таҳлилий, дар чараёни таҳияи гузоришҳо, санадҳо ва омор ба назар мерасад.

Метавон гуфт, ки технологияҳои иттилоотӣ ба ҳаёти як фарди муосир ворид шудаанд ва ҳатто зиёда аз ин, муболиға нест, ки бидуни технологияҳои иттилоотӣ ҷомеаи муосир дар шакли ҳозира вучуд дошта наметавонад. Баъди қабул гардидани як силсила асноди расмӣ ва қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон: “Дар бораи ҳифзи маълумоти шахсӣ”, “Дар бораи сирри давлатӣ”, “Дар бораи ҳифзи иттилоот”, “Дар бораи ҳуқуқи дастрасӣ ба иттилоот”, “Дар бораи ҳуҷҷати электронӣ”, “Дар бораи стандартонӣ”, “Дар бораи иҷозатномадихӣ ба баъзе намудҳои фаъолият”, “Дар бораи иттилоотонӣ”, “Дар бораи иттилоот”, “Дар бораи имзои электронии рақамӣ”, “Стратегияи рушди технологияҳои иттилоотӣ – муносибатсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2020”, барои воридшавӣ ва истифодаи навгониҳои технологияи иттилоотии муосир дар ҳамаи соҳаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаҳои мусоиди ҳуқуқӣ фароҳам оварда шуданд.

Илова бар ин, қайд кардан зарур аст, ки дар Бонки миллии Тоҷикистон як қатор санадҳои меъёрии дохилӣ вобаста ба рушд ва танзими фаъолияти технологияҳои иттилоотӣ таҳия ва татбиқ гаштаанд. Дар асоси барномаи “Стратегияи рушди технологияҳои иттилоотӣ - муносибатсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2020” “Стратегияи рушди технологияҳои иттилоотӣ -

муносибатсионӣ дар Бонки миллии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2020” татбиқ гаштааст.

Имрӯз раванди босуръати инкишофи технологияи муосири иттилоотӣ дар соҳаи бонкдорӣ таъсири амиқ расонида, зарурати истифодаи технологияи муосир дар ин соҳа муҳим ва саривақтӣ ҳисобида мешавад.

Ҳамзамон, набояд аз ёд барорем, ки дар ҳар ҷое низомҳои иттилоотӣ вучуд дорад ва истифода мешавад, ҳифзи иттилоотӣ дар он ҷой дошта яке аз аввалин вазифаҳои аввалиндарача ба шумор меравад.[7,2]

Мутахассисон ва коршиносони соҳаи технологияи иттилоотӣ ба хубӣ медонанд, ки сарчашмаи асосии сирояти вирусҳо ин шабакаи Интернет мебошад. Яъне, истифодабарандагон ҳангоми ҷустуҷӯи маводҳои зарурӣ аз беаҳамиятӣ ё беэҳтиётӣ аз манбаҳои номаълуми Интернет истифода мекунанд ва дар натиҷа қурбони сирояти вирусҳо ё ҳучумҳои пайдарпай аз ҷониби суроғи воридшудаашон мегарданд. Дар мавридҳои дигар ҳучумҳои сироятӣ ҳангоми истифодабарии почтаҳои электронӣ, ки яке аз ҳадамотҳои шабакаи Интернет мебошанд, баъди носанҷида боз кардани мактубҳои ношиносу безътимод, ба амал меоянд. Бояд дар назар дошт, ки рӯз то рӯз модификасия ё намудҳои мухталифи вирусҳо зиёд шуда истодаанд.

То он вақте ки вируси ба тозагӣ навишташуда дар пойгоҳи додаҳои барномаҳои зиддивирусӣ ба қайд гирифта мешаванд, аллакай дар дунё ҳазорҳо компютерҳои дар шабакаи Интернетбуда ба сирояти вирусӣ дучор мешаванд. Аз тарафи дигар ҳуди истифодабарандагон низ сабабгори сар задани чунин ҳодисаҳо мегарданд. Дар вақти истифода аз шабакаи Интернет иттилооти воридшуда тавассути файрволҳо полоиш ёфта ба компютерҳои истифодабарандагон мегузаранд. Одатан вирусҳо дар аввал тавассути низомии зиддивирусии прокси серверҳо, сипас дар сатҳи дувум аз ҷониби барномаҳои зиддивирусии компютерҳои исти-фодабарандагон безарар карда мешаванд. Хавфи сар задани ҳодисаҳои сирояти вирусӣ дар он аст, ки агар дар компютерҳои истифодабарандагон барномаҳои филтер шикан ба дигар вожа VPN насб карда шуда бошанд, пас аллакай ҳимояи файрволҳо бартараф шуда, бинобар сабаби истифодаи беэҳтиётнаи истифодабаранда эҳтимолияти дучори ҳучумҳои вирусӣ зиёд мегардад. Илова бар ин, аксари Интернет-серверҳо бо истифода аз протоколи бехатари HTTPS, ки ҳамчун стандарт дар татбиқи интиқоли иттилоот нақши асосӣ доранд, хизматрасонӣ мекунанд. Ин намуди хизматрасонӣ дар прокисерверҳо танҳо ҳангоми пайвастшавӣ ба қайд гирифта мешаванд. Дар байни манбаи маълумоти беруна ва компютери истифодабаранда ҷӣ иттилоот интиқол мегардад, барои прокси-сервер номаълум менамояд [9,2].

Бояд таъкид намуд, ки вақтҳои охир дар шабакаи Интернет криптовирусҳо зиёд ҷаёл

шудаанд. Хусусиятҳои ин намуди вирусҳо ба якдигар монанд мебошанд. Ҳангоми сирояти вирусӣ низоми амалиёти компютер ба кор омода намешавад. Ҳангоми рушан шудан дар экран компютер равзанае кушода мешавад, ки дар он хабар оиди интиқоли маблағ бар ивази барқарор намудани маълумоти мавҷудбуда пайдо мегардад. Дар дигар маврид, низоми амалиёти компютер ба кор омода мешавад, вале як қатор файлҳои дар компютербуда аллакай рамз даровардашуда, кушода намешаванд. Дар ҳар маврид равзана оиди пешниҳоди барқароркунии файлҳо бар ивази маблағ пешкаш мегардад. Дар чунин ҳолатҳо истифодабаранда ба таҳлука афтада, фикри ба маъмурони низом мурочиат карданро не, балки пардохти маблағ бар ивази барқарор кардани маълумотро аз сар мегузаронад. Вале оё пас аз пардохти маблағи дархостшуда, воқеан ҳам маълумоти зарурӣ дастрас мегардад ё не, маълум нест. Дар ҳама ҳолат, бояд ҳатман ба маъмурони низом мурочиат кардан зарур аст.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ яке аз мушкилоти асосие, ки низоми бонкӣ айни замон ба он мувоҷеҳ мебошад, ин пардохтпазирӣ мебошад, ки ин мушкилот бо якчанд мушкилоти дигар пайвастагии зич дорад. Таҳаввулотҳои замони имрӯза нишон медиҳад, ки таркиби нишондиҳандаҳои тағйирёбандаи низоми бонкӣ ба сатҳи амнияти низоми бонкӣ вобастагии зич дорад, ки заминаи асосии он устуворӣ ва ҳалли мушкилоти ҷойдошта дар ин низом мебошад. Масъалаҳои устуворӣ, босуботӣ ва пардохтпазирӣ низоми бонкӣ дар ҳар як давлат ҳамчун масъалаи муҳим ва ҳалгалаб зери тавачҷуҳи доимӣ қарор дорад. Воқеан, устувории низоми бонкӣ ва унсурҳои муҳимми алоҳидаи он фарогири мушкилот ва хатарҳои мебошанд, ки аз ҷониби бонкҳо, ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ ҳангоми бо мизочони сатҳи гуногун анҷом додани амалиётҳои пулиро қарзӣ ба вучуд меоянд ва бояд тибқи имконоти низоми бонкӣ пешгирӣ карда шаванд. Ба ҳамин хотир, дар тадқиқоти бисёр олимони хориҷӣ ва ватанӣ масъалаҳои устуворӣ ва босуботии низоми бонкиро маҷмуан бо як қатор концепсияҳои ба ҳам монанди: устуворӣ, босуботӣ, пардохтпазирӣ, мувозинат ва эътимоднокӣ алоқаманд мекунанд.

Принсипи калидӣ дар фаъолияти бонкҳо, ин қўшиши гирифтани фоидаи бештар мебошад. Даромаднокӣ меъёри муҳимтарини қабули қарорҳои оид ба сармоягузорӣ ба намуди муайяни доройҳо мебошад.

Арзёбии таъсири хавфи қарзӣ ба даромаднокии сандуқи қарзӣ, яъне ҳар як бонки тичоратӣ ба даромади баланди сандуқи қарзии худ манфиатдор мебошад. Азбаски хавфи қарзӣ метавонад ба ин даромад бевосита таъсир расонад, баҳодихии таъсири хавфи қарзӣ ба фоида ва сандуқи қарзӣ муҳим аст. Ин раванд бояд мунтазам ба роҳ монда шавад, то ин, ки чораҳои фаврӣ оид ба пешгирии равишҳои манфӣ

андешида шаванд. Барои пӯшонидани хавфҳои эҳтимолии қарзӣ, бонк захираҳои зиёни эҳтимолии қарзро ба вучуд меорад.

Қобили қайд аст, ки нақши низоми бонкӣ дар раванди иқтисодии миллии кишвар бузург аст.

Оиди нақши низоми бонкӣ дар ҷараёни иқтисодии ҷумҳурӣ М. Алимардонов қайд менамояд, ки «Фаъолияти муътадилӣ ҳар як бонки тичоратӣ ин фаъолияти пурмаҳсули тамоми соҳаҳои иқтисодии ҷумҳурӣ мебошад» [1,4].

Дар доираи ҳамин гуфтаҳо, қайд кардан ба маврид аст, ки масъалаи устувории иқтисодӣ ва низоми бонкӣ ба ҳам алоқамандии зич дошта, онҳо тавассути якдигар метавонанд рушд ёбанд ё ба якдигар таъсири манфӣ ё мусбат расонанд. Ғайр аз ин, як қатор муаллифон ин масъалаҳоро дар шаклҳои гуногун арзёбӣ намуда, мушкилоти босуботиро баррасӣ мекунанд ва дар рафти амалкард дар ташаккул ва таҳлили ҳолати молиявии худ ба масъалаи босуботӣ бартарӣ медиҳанд. Дар ҳамин замина, қобилияти худро дар мавқеи афзалиятнок ва нисбатан осебпазир шудани фаъолияти бонк ҳангоми бухронҳо ва бомуваффақият паси сар кардани ин бухронро нишондиҳандаи босуботии фаъолияти худ дар арсаи иқтисодӣ мешуморанд. Дар таҳқиқоти худ мо зухуроти босуботиро дар динамикаи мусбати маҷмуи маҳсулоти дохилӣ аз ҳисоби ҳиссаи афзалиятноки доройҳои низоми бонкӣ дар ин сатҳ, ба монанди сатҳи бекорӣ бо таъсири мутақобилаи низоми бонкӣ, ҳаҷми сармоягузорӣ ва қарздиҳӣ, ибтидои сатҳ ва сифати хизматрасониҳо ва қобилияти таъмини амнияти фаъолияти худ дар шароити душвори бухронӣ мебошад.

Яке аз механизмҳои асосии масъалаи устуворӣ тавассути стратегияи муътадилсозии мавқеи бонк дар бозори кушоде бонкӣ имконпазир гардида, мушкилоти ҷойдоштаро ислоҳ менамоянд. Устувории қомилан доимӣ ва фаъол қобилияти дар сатҳи баланд пешгирӣ намудани пастишавии воситаҳои гардон, нигоҳдории ҳиссаи мутлақӣ бозор аз ҳисоби амалиёт ва хизматрасонӣ, таъмини бо мароми сатҳи маълуми даромаднокӣ ва ғайра мебошад. Дар шароити ҳозираи хоҷагидорӣ масъалаи фаъолияти босубот ва устувории бонкҳои тичоратӣ на танҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, балки дар тамоми ҷумҳуриҳои мустақил аҳамияти зиёд пайдо мекунад. Ба ақидаи профессор Н. Ашуров «ҳолати молиявии бонкҳои тичоратӣ дар ҷумҳурӣ яке аз масъалаҳои актуалии назариявӣ ва амалии иқтисодии миллии ба шумор меравад» [2,3].

Устувории бонкҳо на танҳо сиёсати мавҷудияти онҳо, балки стратегияи пешравии ташкилотҳои қарзӣ мебошад. Аз пешравии фаъолияти бонкӣ дар мамлакат гузаронидани ислоҳоти иқтисодӣ вобастагии зич дорад. Бонкҳо ҷузъи ягонаи иқтисодии мамлакат буда, яке аз бахшҳои асосии иқтисодӣ ба шумор мераванд. Вазъияти молиявии бонкҳо ва

иктисодиёт бо ҳам пайвастанд. Пешравии ҳар яки онҳо аз ҳамдигар вобастаанд. А.А. Беляев устувориро ҳамчун қобилияти низом дар гузаштан аз вазъияти саршудаи босуботӣ ба ҳолати собит маънидод кардааст.[3,11] Вобаста ба ин, ба таври маъмулӣ пешравии банқҳо чихати афзун гаштани маблағгузориҳо гардида, ба пешравии иқтисодиёт мусоидат мекунад. Аз ин рӯ, давлат чихати устувор фаъолият намудани банқҳо манфиатдор аст, зеро муфлисшавии банки тичоратӣ аз муфлисшавии дигар корхонаҳо ба кулӣ фарқ мекунад [2,6].

Дар ин чараён банқхоро зарур аст, ки назари худро оид ба мақсадҳои стратегӣ ва риояи меъёрҳои фаъолияти худ, усулҳои муосир ва фаъоли идоракунии банк тавассути басандагии сармояи худӣ ва воситаҳои ҷалбкардашуда ислоҳ кунанд. Ҳалли ин ва дигар ихтилофҳо дар доираи равандҳои глобалӣ метавонад боиси ташаккули модели нави низоми банқӣ гардад, ки тавсифи рушди устувори низоми банқиро дар худ фаро гирад.

Устувории банки тичоратӣ - қобилияти дар шароити иқтисоди бозорӣ ва рақобати бозори банқӣ ва иҷрои саривактӣи уҳдадориҳои молиявии онҳо зоҳир мегардад.

Хулоса. Асоси устувории ҳар як ташкилоти қарзиро дар бозори банқӣ, пеш аз ҳама, мустақилияти он аз марҳилаи аввали фаъолият дар бар мегирад, ки он фарогири тамоми уҳдадориҳои худ ва пардохт намудани онҳо, новобаста аз вазъи иқтисодиёти кишвар, мебошад. Дар шароити имрӯза вобаста ба муҳити берунаи фаъолият устувории банқро аз рӯи иҷрои уҳдадориҳои саривактӣи он баҳо додан мумкин аст. Дар ҳама шароит таъмини равандҳои доимии хизматрасонии банқӣ ин дастовардҳои пайвастаи банк дар сатҳи фаъолияти берунаи он махсуб меёбанд.

Дар таъмини устувории низоми банқӣ низ масъалаи таъмини пойгоҳи захиравии банқҳои

тичоратӣ яке аз масъалаҳои асосӣ мебошад, ки ба ин масъала банқҳои тичоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибанқӣ аҳамияти аввалиндараҷа медиҳанд. Оид ба тақмили фаъолияти банқҳо З.М. Мусоева қайд менамояд, ки «Тақмили фаъолияти банқҳо ва муайян намудани самтҳои асосии инқишофи онҳо яке аз масъалаҳои асосии ҷомеаи иқтисодӣ мебошад»[7,3].

Аз тараф, муҳлат ва ҳаҷми маблағҳои ҷалбшуда, ҳамчунин, аз захираҳои худии банк, сохтори фаъолияти онҳо, натиҷаи фаъолияти банқҳои тичоратӣ, аз ҷумла зиёд намудани имконияти маблағгузорӣ ба иқтисодиёти кишвар ва васеъ кардани доираи хизматрасониҳо, ки ба муштариёни банк расонида мешавад, вобастагии калон дорад.

Ба банк масъалаи муҳими маълум намудани мизочони даромаднок ва даромаднокиашон кам кори осон набуд. Танҳо бо кӯмаки таҳлили бодикқатонаи сохтори талаботи харидорӣ ё бо кӯмаки маърақаҳои калони рекламавӣ муқаррар кардан мумкин буд, ки кадом мизочони аз як намуди хизматҳои банқӣ истифодабаранда эҳтимол аз намуди дигари хизмати банқӣ ҳам истифода бурда метавонанд.

Дар ибтидо банқҳо ба технологияҳои интеллектуалии таҳлили маълумот боэҳтиёт муносибат менамуданд. Барномаҳои интеллектуалӣ дастрасии васеъ ба ҳамаи базаҳои маълумоти банқро таъмин намуда, воситаҳои содда ва мувофиқи дастрас намудани маълумоти муфассал дар бораи мизочонро фароҳам месозад. Ин кор дар навбати худ ба қарзрасонии банк имконият медиҳад, ки ба мизочон беҳтар хизмат расонанд, инчунин ба онҳо дар як вақт расондани якҷанд намуди хизматро пешниҳод кунанд ва бо ҳамин восита самаранокии ҳар як маротибаи ба банк ташриф овардани мизочро зиёд кунанд.

АДАБИЁТ:

1. Алимардонов, М. Гузориши машварат [Матн]/М. Алимардонов//Ахбори Банки миллии Тоҷикистон. - 2002. - №2 (32) – С.2.
2. Ашуров Н. Идора кардани хатари банк. Васоити таълимӣ [Матн]/ Н.Ашуров. – Душанбе, 2013. - С.50-51
3. Беляев, А.А. Системология организации: учебное пособие [Текст]/ А.А. Беляев, Э.М. Коротков. – М.: Инфра – М. 2000. – С.54.
4. Давыдова, А.А. Методы управления валютным риском / А.А. Давыдова // Сборник статей победителей VIII Международной научно-практической конференции: в 3 частях. – 2017. – С. 97-99.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Банки миллии Тоҷикистон» аз 28 июни соли 2011, №722, ш. Душанбе, (ҚҶТ аз 3.08.2018 с., №1548).
6. Компьютеризация банковской деятельности. Г. А. Титоренко, В. И. Суворова, И.Ф. Возгилович, В.И. Акимов и др.; Под ред. Г. А. Титоренко. – М.: Финстатинформ, 2007 г.
7. Мусоева, З.М. Хусусиятҳои ташаккули пойгоҳи захиравии банқҳои тичоратӣ дар шароити кунунӣ [Матн]/З.М. Мусоева// Ахбори Банки миллии Тоҷикистон. 2014. - № 1-2 (47-48). - С.22-23.
8. Махшулов С.Ҷ., Сафаров Қ.С., Шарифзода Г.М. хатари қарзӣ ва оқибатҳои иҷтимоию иқтисодии он. Паёми молия ва иқтисод. 2022. № 4-1 (33). С. 198.

9. Раҳимов З.А. Системаҳои эксперти ва системаҳои идоракунии бонки маълумотҳо. Душанбе. 2003.

Раджабов, Р.К. Проблемы развития банковского обслуживания национальной экономики / Р.К. Раджабов, Х.М. Ятимов. - Душанбе: Ирфон, 2003. - 93 с.;

Маълумот дар бораи муаллиф:

Шарифзода Гулрухсор Мирзоҳаким – ассистенти кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. E-mail: sharipova@dtmik.tj. Тел: (+992)553336307

Сведения об авторе:

Шарифзода Гулрухсор Мирзоҳаким – ассистент кафедры банковской деятельности Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067. Республика Таджикистан, ш. Душанбе, к. Нахимова 64/14. Электронная почта: sharipova@dtmik.tj. Тел: (+992)553336307

Information about the author:

Sharifzoda Gulrukhsor Mirzohakim is an assistant at the Department of Banking, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067. Republic of Tajikistan, sh. Dushanbe, K. Nakhimova 64/14. Email: sharipova@dtmik.tj. Tel: (+992)553336307

УДК: 330.131.7 (575.3)

УСУЛҲОИ ИДОРАКУНИИ ТАВАККАЛ ВА ТАЪСИРИ ОН БА ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРӢ

Зарипова Гулнисо Абдуллоҷоновна

Аннотатсия. Мақолаи мазкур ба баррасии усулҳои идоракунии таваккал ва таъсири он ба фаъолияти соҳибкорӣ бахшида шудааст. Ҳама гуна фаъолияти соҳибкорӣ бо хатарҳо алоқаманд аст, аз ин рӯ, идоракунии самаранок ва салоҳиятнокӣ хавфҳо ба ташиқлот имкон медиҳад, ки аз талафоти зайричашмдошт канорагирӣ карда, таъсири манфии ҳодисаҳои номатлубро ба ҳадди ақал расонад ва ба ин васила барои фаъолияти мӯътадили корхона шароит фароҳам оварад.

Калидвожаҳо: фаъолияти соҳибкорӣ, хавфҳо, идоракунии хавфҳо, хавфҳои соҳибкорӣ, раванди идоракунии хавфҳо, самаранокӣ ва идоракунии хавфҳои соҳибкорӣ.

Барои иқтибос: Зарипова, Г. А. Усулҳои идоракунии таваккал ва таъсири он ба фаъолияти соҳибкорӣ / Г. А. Зарипова // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – № 2(41). – С. 88-94.

МЕТОДЫ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Зарипова Гулнисо Абдуллоҷоновна

Аннотация. Данная статья посвящена актуальной теме метода управления рисками и их влияния на управления предпринимательскую деятельность. Любая предпринимательская деятельность связана с рисками, поэтому эффективное и грамотное управление рисками позволяет организации избежать непредвиденных потерь, минимизировать отрицательное воздействие неблагоприятных событий, обеспечив, таким образом, условия для нормального функционирования предприятия.

Ключевые слова: предпринимательская деятельность, риски, управление рисками, предпринимательские риски, процесс управления рисками, эффективность управления предпринимательскими рисками.

RISK MANAGEMENT METHODS AND THEIR IMPACT ON BUSINESS ACTIVITIES

Zaripova Gulniso Abdulodjonovna

Annotation. This article is devoted to the consideration of the current topic of business risk management. Any business activity is associated with risks, therefore, effective and competent risk management allows an organization to avoid unexpected losses, minimize the negative impact of unfavorable events, thus ensuring conditions for the normal functioning of the enterprise.

Key words: entrepreneurial activity, risks, risk management, business risks, risk management process, efficiency of business risk management.

Гузориши масъала. Идоракунии таваккал як низоми амалҳо оид ба идоракунии мебошад, ки дар чараёни фаъолияти соҳибкорӣ ба вучуд омада, ҳадафи он ин кам кардани эҳтимолияти руҳ додани ҳодисаҳои номусоид дар раванди фаъолияти соҳибкорӣ мебошад.

Таҳлили таҳқиқотҳои охир ва нашриёт. Доир ба арзёбии идоракунии таваккалии фаъолияти соҳибкорӣ дар қорҳои илми олимони хориҷӣ, аз ҷумла: Бачкай Т., Буньковский Д.В., Воробьев С.Н., Герасимова Е.Б., Грант Р.М., Ковалев В.В., Румянцева З.П., Сафина Г.Р. ва дар асарҳои олимони ватанӣ, ба монанди: Т.Н. Назаров, Н.К. Қаюмов, Р.К. Раҳимов, Л.Х. Саидмуродзода, Ҳ.У. Умаров, Ф. Муқаддасзода, И. Аминов, Тагаев Б.Ш., П. Муллоев ва дигарон дидан мумкин аст.

Мақсади мақола – ин таҳлили муаммоҳо ва роҳҳои тақмили усулҳои идоракунии таваккал ва таъсири он ба фаъолияти соҳибкорӣ мебошад, ки дар раванди таҳқиқ муаммоҳои мавҷудбуда қайд гардида, таҳқиқот аз нигоҳи муаллиф оварда шудааст.

Мухтавои асосии мавод. Идоракунии таваккалро метавон ҳамчун як ҷузъи идоракунии молиявӣ муаррифӣ кард, ки он мафҳумҳои хавф, даромад ва суботи молиявиро ҳамчун ба ҳам алоқаманд тавсиф менамояд. Асоси идоракунии таваккал ин ташкили чорабиниҳо оид ба паст кардани дараҷаи таваккал, қобилияти ба даст овардан ва зиёд кардани даромад дар шароити механизми номуайяни мебошад. Дар шароити иқтисоди бозорӣ, ноустувории афзоишдаи он ва таъсири ҳолатҳои идоракунии таваккалӣ ба фаъолияти соҳибкорӣ, истифодаи идоракунии таваккал қисми ҷудонашаванда ва муҳими идоракунии соҳибкорӣ буда, муваффақияти тижоратиро таъмин менамояд.

Дар таҳқиқотҳои худ З.П. Румянцева оид ба чораҳои таъсиррасони идоракунии таваккал қайд менамояд, ки “Идоракунии хавфҳои имкон медиҳад, ки рушди вазъиятро назорат намуда, тавассути андешидани чораҳои муайян, ба ҳадди ақал расонидани таъсири мусбии оқибатҳои манфии ҳодисаҳои хатарнокро кам намоед” [7. С. 432].

Вазифаи идоракунии таваккал сарфаи захираҳои тижоратӣ мебошад. Илова бар ин, ба даст овардани фоидаи соҳибкорӣ ва ба ҳадди аксар расонидани он бо сатҳи нисбатан назоратшавандаи идоракунии таваккал муҳим аст. Татбиқи миссияи идоракунии таваккал дар ҳар як қорхона, махсусан дар идоракунии фаъолияти соҳибкорӣ мушаххас муқаррар кардани ҳадафҳои стандартии идоракуниро дар бар мегирад, ки ба ақидаи мо аз инҳо иборат мебошанд:

✓ ташаккули методология ва воситаҳои самараноки паст кардани оқибатҳои манфии идоракунии таваккалии соҳибкорӣ то сатҳи қобили қабул;

✓ ташаккули равишҳо ва моделҳои методологии ҷорӣ ва татбиқи идоракунии таваккал дар фаъолияти қорхона, усул ва алгоритмҳои истифодаи онҳо;

✓ таҳлил ва арзёбии эҳтимоли ва банақшагирии талафоти қобили қабули захираҳои тижоратӣ хангоми фаъолияти қорхона дар шароити таваккал ва номуайяни;

✓ бақайдгирии таснифоти намудҳои таваккал бо назардошти хусусиятҳои фаъолият ва шакли ҳуқуқи қорхона;

✓ муқаррар намудани меъёрҳои таҳия, қабул ва арзёбии қарорҳои идоракунии қорҳои таваккалии баланд бо назардошти арзёбии оқибатҳои манфии имконпазири идоракунии таваккали тижорат;

✓ тартиб додани нақшаҳо ва ҷадвалҳои суғурта ва идоракунии таваккалии тижоратӣ;

✓ ташкили иҷрои нақшаҳо ва ҷадвалҳои идоракунии таваккал;

✓ ҷамъоварӣ, қоркард, нигоҳдорӣ ва таҳлили маълумот дар бораи муҳити берунаи қорхона, дар бораи шароити иҷтимоию иқтисодӣ, меъёриро сиёсӣ ва дурнамои рушди онҳо;

✓ таҳияи усулҳо ва шаклҳои баҳисобгирии ҷорӣ, ҳисоботдиҳӣ ва пешбурди омори сармоягузориҳои хатарнок ва таҳлили он.

✓ гузаронидани мониторинг ва таҳлили доимии иҷрои нақшаҳо ва ҷадвалҳои идоракунии таваккал ва натиҷаҳои бадастомада;

✓ таҳияи низоми нишондиҳандаҳо ва усулҳои муайян кардани сатҳи идоракунии таваккал барои арзёбии дараҷа ва самтҳои таъсири онҳо бо назардошти ҳаҷм ва эътимоднокии маълумоти мавҷуда дар бораи муҳити берунии қорхона.

Азбаски идоракунии таваккал, аз як тараф як низоми муайян ва аз тарафи дигар як намуди фаъолияти мақсаднок ба ҳисоб меравад, аз ин рӯ, онро бояд аз ҳарду ҷониб баррасӣ кард.

Баррасии идоракунии таваккал ҳамчун низоми муайян ба мо имкон медиҳад, ки унсурҳои асосии онро муайян кунем, алоқаи дохилию берунии онҳоро бо муҳити зист муайян ва онҳоро ҳамчун таҷриба дар амал истифода барем. Аз нуқтаи назари муносибати систематикӣ ба унсурҳои асосии идоракунии таваккалӣ инҳоро метавон шомил намуд:

✓ муҳити зист;
✓ субъекти назорат (зерсистемаи назорат);
✓ объекти идоракунии (зерсистемаи идорашаванда).

Ба муҳити зист он чизе дохил мешавад, ки бевосита ба низом дохил карда нашудааст. Барои мисол ин қорхонаю ташкилотҳое, ки контрагент мебошанд, ниҳодҳои давлатӣ; шароити бозор; захираҳои қорхона ва амсоли инҳо.

Субъекти идоракунии (зерсистемаи идоракунии) як гурӯҳи мутахассисонро (менечери молиявӣ, менечери таваккалӣ, шӯъбаи сармоягузорию венчурӣ, шӯъбаи амалиёти суғурта, шӯъбаи сармоягузорию сармояи таваккалӣ ва ғ.) дар бар мегирад, ки ба муайян кардани ҳадафҳо, вазифаҳо, таҳияи стратегия ва усули идоракунии таваккалӣ дар асоси маълумотҳои

мавҷудбуда бо истифода аз моделҳо, тарз ва усулҳои идоракунии хавфҳо равона карда шудааст.

Зерсистемаи идорашаванда (объекти идоракунии) сармоягузориҳои дорои хавфи баланд, инчунин муносибатҳои молиявии субъектҳои хоҷагидор мебошанд. Ба чунин муносибатҳо ҳамкориҳои корхонаҳо - шарикон, қрздиҳанда ва қарзгиранда, суғуртакунанда ва ғайра дохил мешаванд. Дар ин ҳолат, тағйирёбандаи назоратшавандаро метавон сатҳи таваккалӣ ҳисоб кард, яъне арзиши ҳисобшуда, ки бо нишондиҳандаи мушаххаси арзёбии таваккал ифода карда мешавад.

Технологияи идоракунии таваккал ба тафсири он ҳамчун як намуди мушаххаси фаъолият ва вазифаи идоракунии молиявӣ асос ёфтааст, ки ба ноил шудан ба ҳадафи гузошташуда нигаронида шудааст. Ҳамзамон, технологияи идоракунии таваккал сохтори раванди идоракунии таваккалро дар бар мегирад, яъне ҷудо кардани ҷузъҳои мустақил ва барқарор кардани муносибатҳои байни онҳоро дар назар доад.

Ҷузъҳои раванди идоракунии таваккал амалҳои мушаххас буда, робитаи байни онҳо робитаи мутақобилаи ин амалҳо мебошанд, ки дар паи онҳо татбиқи ҳадафҳои сармоягузориҳои дорои таваккали баландро таъмин мекунанд.

Ҳамин тариқ, раванди идоракунии таваккал ва таъсири он ба фаъолияти соҳибкориро метавон ҳамчун маҷмӯи расмиёти стандартӣ муаррифӣ кард:

- ✓ мураттаб сохтани мақсаде, ки ноил шудан ба он ҳангоми амалигардонии вазифаи соҳибкорӣ, татбиқ ва шакли муайяни фаъолияти соҳибкорӣ зарур аст;
- ✓ баҳодиҳии миқдорӣ ва сифатии сатҳи идоракунии таваккалӣ вобаста ба таҳия ва қабули ҳама

гуна қарорҳо, инчунин таҳлили баҳодихӣ бо мақсади қаблан муқарраршуда нигаронида шудаанд;

- ✓ амалисозии ҳама гуна таъсир ба хатарҳои эҳтимоли дар марҳилаҳои гуногуни татбиқи қарорҳои қабулшудаи самти фаъолияти соҳибкорӣ.

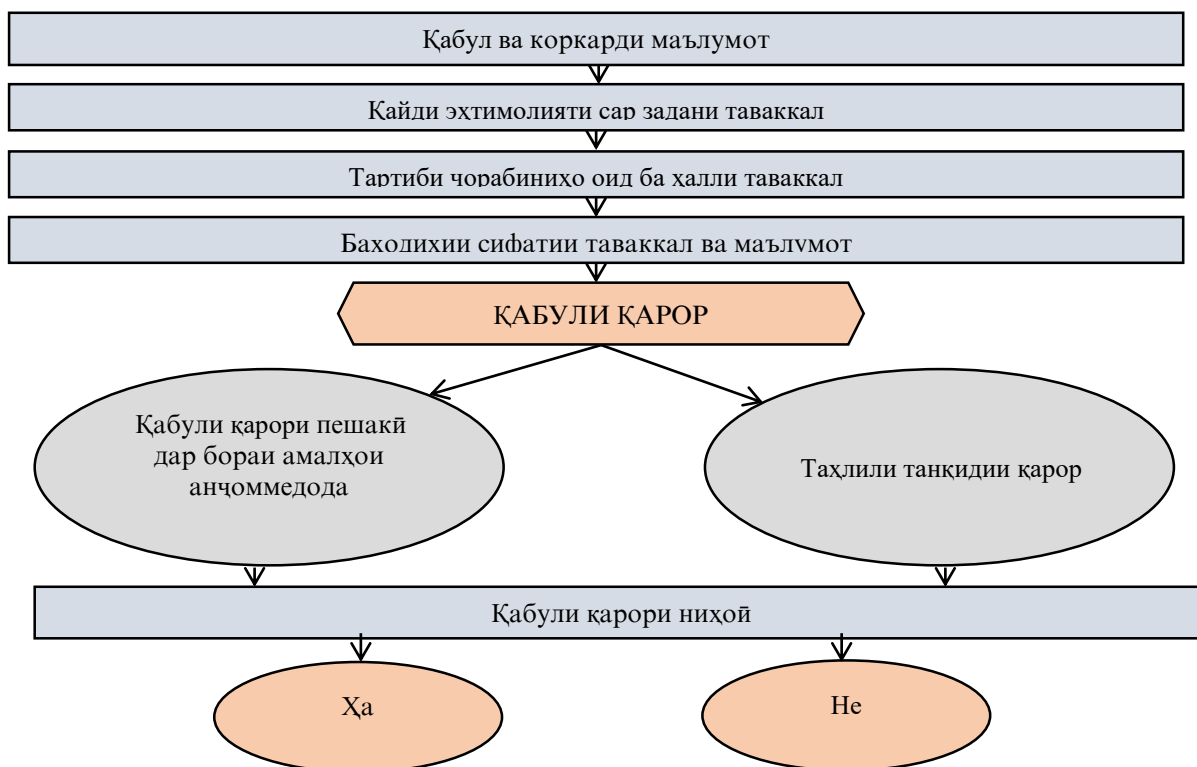
Бо назардошти қайдҳои болозикр, раванди идоракунии таваккалро ба се марҳила ҷудо намудан мумкин аст.

Дар марҳилаи аввали раванди идоракунии таваккал ҳадаф муайян карда мешавад, ки чун қоида, нигоҳ доштани захираҳои мавҷудбудаи тичоратӣ ё гирифтани даромади пурраи нақшавӣ ҳангоми нигоҳ доштани сатҳи қобили қабули идоракунии таваккал фаҳмида мешавад.

Марҳилаи дуюми идоракунии таваккал аз - муайянкунӣ, муайян намудани нишондиҳандаҳо ва баҳодиҳии миқдорӣ аз таваккал, таҳлили натиҷаҳои бадастомада барои интиҳоби роҳи муайян ва дигарон иборат мебошад.

Марҳилаи сеюми идоракунии таваккал дар асоси баҳодиҳии бадастомадаи дараҷаи таваккал амалӣ карда шуда, таҳияи тадбирҳои коҳиш додани таваккалро ифода мекунанд. Дар навбати худ муайян намудани роҳбурд ва усули идоракунии таваккал, воситаҳо, инчунин таҳияи чораҳои зина ба зина амалишавӣ, ки ба паст кардани дараҷа ва андозаи таваккал нигаронида шудаанд, марҳилаи асосӣ ба ҳисоб мераванд.

Марҳилаҳои идоракунии таваккалро дар мисоли расми зерин чунин тавсиф намудан мумкин аст. Ҳамин тариқ менигарем ба алгоритмҳои баҳодиҳии таваккал.

Расми 1. Алгоритми баҳодиҳии таваккали фаъолияти соҳибкорӣ

Аз ҳамаи гуфтаҳои боло ба хулосае омадан мумкин аст, ки идоракунии таваккал маҷмуи усулҳо ва амалҳои мебошанд, ки татбиқи онҳо ба мо имкон медиҳад, ки фарорасии таваккалро пешгӯӣ кунем ва ба онҳо таъсир расонем. Интихоби ин ё он стратегияи идоракунии таваккал аз самтҳои фаъолияти соҳибкор вобаста аст. Барои сохтани низоми самараноки идоракунии таваккал омилҳои зиёдеро ба назар гирифташ лозим аст, аз ҷумла хусусиятҳои дохилии ташкилот ва хусусиятҳои сохтори соҳаҳо, ки дар онҳо фаъолияти соҳибкорӣ амалӣ карда мешавад.

Ташаккули низоми идоракунии таваккали фаъолияти соҳибкорӣ бо сабабҳои объективӣ пешақӣ муайян карда мешавад, ки муҳимтарини хусусиятҳои онҳо ба ақидаи мо инҳоянд:

- ✓ шароити истеҳсоли маҳсулот, ки зарурати ташкили хизматрасонии пас аз фурӯш, таъмири кафолат ва пас аз кафолати маҳсулот ва банақшагирии хароҷоти онҳоро ба вучуд меоварад;

- ✓ нақши калони маблағгузори давлатӣ ва дастгирии тадқиқот ва коркардҳо;

- ✓ афзоиши мураккабии инфрасохтори бозори сугурта ва пайдоиши миёнаравҳо, ки технологияҳои нави ҳифзи сугуртаро дар сатҳи корхонаҳои алоҳида ва комплексҳои соҳавӣ дар маҷмӯъ ташкил менамоянд;

- ✓ набудани маблағгузори фармоишҳо, асосан бо сабаби бӯҳрони молиявӣ, ки боиси якбора кам шудани маблағгузори ҳамаи лоиҳаҳо ва барномаҳо мегардад;

- ✓ муддати тӯлони коркарди маҳсулоти инноватсионӣ ва маҳсулоти қимматбаҳо сарфи назар аз таъиноташон;

- ✓ мавҷудияти лоиҳаҳои дарозмуддат бо иштироки шумораи зиёди субъектҳои соҳибқорӣ вобаста, аз ҷумла онҳое, ки фаъолиятҳои онҳо аз доираи соҳа берун аст.

Ин хусусиятҳо зарурати пайваста такмил додани воситаҳои таъмини ҳифзи иқтисодии лоиҳаҳои соҳавиро, ки бо пешгирии шумораи зиёди таваккалҳо алоқаманданд, тасдиқ мекунанд. Дар ин шароит вазифаи илмӣ баланд бардоштани самаранокии идоракунии таваккал дар фаъолияти соҳибкорӣ барои иқтисоди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон амалан муҳим аст. Ҳалли чунин мушкилот воситаҳои мавҷудбудай идоракунии таваккалро дар соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ такмил ва мушаххас гардонидани, инчунин иқтидори корхонаҳоро барои сохтани низоми самаранокии идоракунии таваккал васеъ менамояд.

Дар асоси таҳлили фаъолияти худ, субъекти соҳибкорӣ бояд низоми ҳамаҷонибаи идоракунии таваккалро барои фаъолияти самтҳои гуногун бо назардошти марҳилаҳои татбиқи лоиҳа, хусусиятҳои таваккал ва роҳбурди таҳия ва татбиқи намояд.

Ҳамин тариқ, бунёди низоми балансиҷафат ва самаранокии идоракунии таваккалҳо вазифаи муҳими ҳар як субъекти соҳибкорӣ дар шароити мӯсир мегардад, ки ҳалли он зарари ҳолатҳои таваккалро хеле кам карда, самаранокии фаъолияти онро баланд мебардорад. Идоракунии таваккал маҷмуи усулҳо ва тадбирҳоест, ки истифодаи онҳо имкон медиҳад, ки фарорасии таваккалро пешгӯӣ намуда, барои пешгирии

ё кам кардани оқибатҳои номатлуби таваккал сари вақт чораҳо андешида шаванд.

Илова бар ин, принципҳои таҳия кардан мумкин аст, ки субъекти соҳибкорӣ ҳангоми идоракунии таваккал бояд риоя намояд:

- ✓ Принципи ҳадди аксар. Ин принцип аз расонидани доираи васеи самтҳои фаъолияти соҳибкорӣ ва соҳаҳои пайдоиши эҳтимолии хавф мебошад. Татбиқи принципи ҳадди аксар имкон медиҳад, ки сатҳи номуайяни дар қабули қарорҳои идоракунии таваккалӣ ва ҳолатҳои пешгӯӣ то дараҷае кам карда шавад;

- ✓ Принципи кам кардан. Ин принцип аз он иборат аст, ки субъектҳои соҳибкорӣ ба миқдори камтарини хатарҳои имконпазир ва кам кардани дараҷаи таъсири эҳтимолии онҳо ба натиҷаҳои фаъолияти соҳибкорӣ ноил мегарданд;

- ✓ Принципи қабули қарор. Принципи мазкур пешбинӣ мекунанд, ки субъекти соҳибкорӣ бояд танҳо хавфҳои асоснокро ба дӯш гирад. Самти асосии раванди идоракунии таваккал пешгӯии пайдоиши ҳама гуна мушкилот ва ҳолатҳо мебошад. Дар ин ҳолат пешгӯӣ дар асоси таҳқиқоти гузаронидашуда дар бораи ҳолатҳои ояндаи объекти баррасишаванда, инчунин дар бораи усулҳо ва давомнокии мавҷудияти онҳо дода мешавад;

- ✓ Принципи воқунишӣ. Дар ин принцип субъекти соҳибкорӣ бояд ба ҳама гуна тағйироти манфии, ки дар натиҷаи татбиқи хавф ё эҳтимолияти хатар ба амал меоянд, ба таври кофӣ ва зуд воқуниш нишон диҳад, яъне дар ҳолатҳои воқеии таваккал тамоми чораҳои имконпазиро андешида.

Таҳлил ва арзёбии хатарҳо ба мо имкон медиҳад, ки имконпазирӣ ин ё он қарори идоракуниро барои фаъолияти соҳибкорӣ, ки дар асл аллақай фаъолияти таваккалӣ аст, исбот кунем. Аз ин бармеояд, ки фаъолияти самаранокии соҳибкорӣ танҳо дар сурати мониторинги доимӣ, гузаронидани таҳлили сифатии хавф, арзёбӣ ва ҳолати дараҷаи он имконпазир аст.

Шумораи зиёди муносибатҳои молиявӣ мавҷудияти хавфҳои назаррасро пешбинӣ мекунанд. Татбиқи ин амалиётҳо бояд бо арзёбии сатҳи таваккал ва муайян кардани дараҷаи он ҳамроҳ карда шаванд. Сатҳи таваккал эҳтимолияти талафоти эҳтимоли ва андозаи зарарро дар натиҷаи баргардонидани он ифода мекунанд.

Ҳангоми анҷом додани фаъолияти соҳибкорӣ қабули қарори таваккал муҳим аст, зеро муҳити тичорат бо номуайяни хос аст, ки омили тасодуфиро тавсиф мекунанд.

Таҳлили миқдории таваккали соҳибкорӣ аз арзёбии субъективии арзишҳои минималӣ ва максималии талафоти эҳтимоли аз сармоягузори иборат аст. Арзёбии миқдории сатҳи таваккал бо фосилаи байни арзишҳои минималӣ ва максималии талафоти эҳтимоли аз сармоягузори бо арзёбии эҳтимолияти онҳо ифода карда мешавад. Яъне, ҳар қадаре ки ин фосила зиёд бошад, миқдори таваккал ҳамон қадар зиёд мешавад.

Сабаби асосии самаранокии сатҳи пасти идоракунии таваккалро метавон набудани

методологияи дақиқ ва айнияти раванд арзёбӣ кард. Ҳангоми омӯзиши усулҳои идоракунии таваккалии соҳибкорӣ, ки дар адабиёти иқтисодӣ мавҷуд мебошад, гуногунрангии онҳоро қайд кардан лозим аст. Дар баробари ин, кӯшишҳои ба низом даровардани усулҳои идоракунии таваккал дар самти фаъолияти соҳибкорӣ боиси баҳсҳои зиёд мегарданд. Бо вучуди ин, дар асоси маълумотҳои таҳқиқотӣ ва талаботи иқтисоди муосир, мо метавонем қоидаҳои асосии қабули қарори идоракунии таваккалро пешниҳод кунем:

✓ равандҳои идоракунии таваккал бояд ба низоми умумии идоракунии фаъолияти соҳибкорӣ ворид карда шаванд ва ба стратегияи татбиқшавандаи субъекти соҳибкорӣ мувофиқат кунанд;

✓ ҳангоми қабули қарорҳо оид ба идоракунии таваккал танҳо маълумоти боэътимод ва хусусиятҳои объективии муҳити беруниро роҳнамоӣ кардан лозим аст;

✓ равандҳои идоракунии таваккал бояд бо мониторинг ва таҳлили доимии самаранокии қарорҳои қабулшуда, инчунин ислоҳи саривақтӣ ва мувофиқ ба усулҳо ва расмиёти идоракунии таваккал ҳамроҳ карда шаванд;

✓ қарорҳои марбут ба идоракунии таваккал бояд асоснокӣ иқтисодӣ дошта бошанд ва аз нуқтаи назари фаъолияти субъекти соҳибкорӣ ягон оқибати манфӣ наоваранд;

✓ идоракунии таваккал дар самти фаъолияти соҳибкорӣ бод ба низом ва мукамалёфта бошад.

Ҳар як марҳилаи раванди идоракунии таваккал истифодаи усулҳои гуногуни мушаххасро талаб мекунад. Татбиқи амалишавии марҳила ба марҳилаи ин усулҳо имкон медиҳад, ки раванди идоракунии таваккалро дар самти фаъолияти соҳибкорӣ аз дараҷаи баркамолотии қарорҳои қабулнамуда шаҳодат медиҳад.

Ташкили идоракунии таваккал дар самти фаъолияти соҳибкорӣ инҳоро дар бар мегирад:

1. Гузаронидани таҳлили хатарҳои эҳтимолӣ дар самти фаъолияти соҳибкорӣ;

2. Муайян намудани ҳадафи идоракунии таваккалии соҳибкорӣ;

3. Таҳияи методологияи таъсиррасонӣ ба идоракунии таваккалии эҳтимолии фаъолияти соҳибкорӣ;

4. Арзёбии идоракунии таваккал бо истифода аз таҳлили миқдорӣ ва сифатии он;

5. Тавсифи таҳлили сифатии идоракунии таваккал;

6. Таҳлил ва баҳодихии самаранокии қарорҳои қабулшуда ва мувофиқи он банақшагирии ҳадафҳои идоракунии таваккалии эҳтимолӣ.

Дар марҳилаи таҳияи мақсадҳои идоракунии таваккалии соҳибкорӣ усулҳои пешгӯӣ ва таҳлили бозор, инчунин рушди иҷтимоию иқтисодии иқтисодиёти миллӣ истифода шуда, мувофиқи стратегияи амалӣ оид ба рушди субъекти соҳибкорӣ эҳтиёҷот ва имкониятҳои он муайян карда мешаванд. Марҳилаи гузаронидани таҳлили миқдорӣ ва сифатии идоракунии таваккалии соҳибкорӣ аз истифодаи усулҳои гуногуни стандартӣ иборат мебошад, ки онҳо чунинанд:

✓ усули чамъоварӣ ва омӯзиши иттилоот;

✓ усули моделсозии фаъолияти соҳибкорӣ;

✓ усули назарияи эҳтимолият, омор ва дигрон.

Ҳангоми истифодаи марҳилаҳои болозикр тавсия дода мешавад, ки роҳҳои гуногуни таъсиррасонӣ ба хатарҳои эҳтимолӣ аз нуқтаи назари эътимоднокӣ ва самаранокии онҳо муқоиса карда шуда, қабули идоракунии таваккалии соҳибкорӣ, кам кардани хатар, канорагирӣ аз хатар чорачӯӣ карда шавад. Натиҷаи амалии чораҳои мушаххас бояд таҳияи қарорҳои марбут ба истифодаи воситаҳои оптималии таъсиррасонӣ ба хатарҳои эҳтимолӣ бошад.

Анҷоми раванди идоракунии таваккалии соҳибкорӣ метавон истифодаи мустақими усулҳои интихобшудаи таъсиррасонӣ ба хатарҳои эҳтимолӣ арзёбӣ кард. Натиҷаи ин бояд пайдоиши маълумоти нав дар бораи хатарҳои эҳтимолӣ бошад, ки имкон медиҳад раванди идоракунии таваккал ба таври кофӣ ислоҳ карда шавад.

Барои ҳар як марҳилаи раванди идоракунии таваккалии соҳибкорӣ усулҳои хосро ҷудо кардан мумкин аст. Натиҷае, ки дар ҳар як марҳила ба даст оварда мешаванд, маълумоти муқаддимаӣ барои татбиқи ҳар як марҳилаи минбаъда мебошанд ва ба ин васила низом ва алгоритми фикру хулосагириҳоро ташкил медиҳанд, ки қабули қарорҳои оқилонаи идоракунии таваккалии соҳибкориро таъмин мекунад. Сохтмони чунин низом дар фаъолияти соҳибкорӣ ба ноил шудан ба ҳадафҳои гузошташуда бо самаранокии ҳадди аксар нигаронида шудааст, зеро иттилооте, ки дар ҳар як марҳилаи раванди идоракунии таваккалии соҳибкорӣ ба вучуд меояд, имкон медиҳад, ки ҳам усулҳои идоракунии таваккалии соҳибкорӣ ва ҳам худӣ ҳадафҳои идоракунии таваккалӣ дар фаъолият ба танзим дароварда шавад. Ташаккул ва татбиқи минбаъдаи стратегияи идоракунии таваккалии соҳибкорӣ гузаронидани таҳлили амиқи таваккалро ташкил медиҳад.

Таҳлили сифатии хатарҳои эҳтимолӣ аз муайян кардани сабабҳо ва манбаъҳои пайдоиши таваккал, самтҳои фаъолият ва амалиёти мушаххаси фаъолияти соҳибкорӣ иборат мебошад, ки барои онҳо хатарҳои мушаххас вучуд доранд. Ҳамин тариқ, таҳлили хатари сифатӣ аз унсурҳои зерин иборат аст:

✓ муайян кардани минтақаҳои хатари эҳтимолӣ ва муқаррар кардани сарҳади онҳо;

✓ муайян намудани хавфҳои марбут ба фаъолияти субъекти хочагидорӣ мавриди назар;

✓ пешгӯии оқибатҳои манфӣ ва манфиатҳои эҳтимолӣ ҳангоми қабули таваккал аз ҷониби субъекти соҳибкорӣ.

Ҳамин тавр, дар адабиёти иқтисоди муосир тавсифи чор гурӯҳи усулҳои таҳлили идоракунии таваккалии идоракунии сифатӣ оварда шудааст:

1. Усулҳои ҷустуҷӯ, чамъоварӣ ва ғункунии иттилооти нав;

2. Усулҳое, ки ба таҳлили доимии оперативии иттилооти нави гирифташуда асос ёфтаанд;

3. Усулҳои таҳлили эвристикӣ (ҷустуҷӯ);

4. Усулҳои моделсозии иқтисодӣ ва математикии фаъолияти субъектони соҳибкорӣ.

Натиҷае, ки аз таҳлили сифатии хавф ба даст оварда шудаанд, барои таҳлили минбаъдаи миқдорӣ

истифода мешаванд. Таҳлили миқдории хатарҳо ин ҳисоб кардани арзишҳои адабии эҳтимолиятҳои мебошад, ки бо онҳо ҳодисаҳои хатарнок руҳ дода метавонанд.

Дар ин самт, таҳқиқгар Г.Р. Сафин қайд менамояд, ки имрӯзҳо усулҳои зиёди таҳлили миқдории идоракунии таваккалии соҳибкорӣ барои муайян намудани дараҷаи таъсири таваккал мавҷуд мебошад мебошад, ки ба ақидаи таҳқиқгар Г.Р. Сафин аз шумораи зиёди омилҳо вобаста аст:

“- аз рӯи ҳар намуди таваккалии соҳибкорӣ бо усулҳои муайяни таҳлили миқдорӣ тавсиф карда мешавад;

- маҷмӯаи усули таҳлили миқдории хавфҳо бояд на танҳо дар асоси умқи маълумоти ҳисобшуда, балки бо назардошти имкониятҳои муқаррар кардани уфуқи пешгӯии сатҳ ва дигар нишондиҳандаҳои хавф анҷом дода шавад” [8. С. 80].

Дар баробари ин, мушкilotи техникий таҳлил ва имкони таъхирнопазирии идоракунии таваккал дар интиҳоби усули таҳлили миқдории хатарҳо нақши муҳим мебозад. Усулҳои, ки бо самаранокии баланд фарқ мекунанд, имкон медиҳанд, ки дар асоси истифодаи моделсозии риёзӣ-иқтисодӣ хатарҳо ва таъсири онҳо ба фаъолияти соҳибкорӣ ба расмият дароварда шаванд. Дар шароити иқтисодии муосир ҳам комплексҳои алоҳидаи саноатӣ ва ҳам умуман низомҳои иқтисодӣ ба дараҷае мураккаб шудаанд, ки ҳангоми муайян кардани дараҷаи устувории онҳо истифода бурдани назарияи эҳтимолият ва дигар усулҳои математикиро талаб мекунанд.

Маҷмӯи методология ва воситаҳои таҳлили миқдории идоракунии таваккал бо назардошти хусусиятҳои тартиб додани ҳисобот оид ба мавҷудияти таваккал аз ҷониби ниҳодҳои гуногун танзимкунандаи ҳокимияти давлатӣ маънидод мегардад. Дар ҳолатҳои, ки санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, идоракунии таваккалии соҳибкориро истифода аз усулҳои маъмули таҳлилий муайян мекунанд, истифодаи онҳо ҳатмист.

Ҳамаи гуфтаҳои болозикр ба мо имкон медиҳанд, ки таҳлили ҳамачонибаи номгӯи пураи идоракунии таваккалии соҳибкориро бе истифодаи тамоми маҷмӯи усулҳои дар назария мавҷудбуда имконнопазир ба инобат гирем.

Иштирок дар қабули қарорҳои идоракунии таваккалии соҳибкорӣ аз ҷониби як гурӯҳи шахсон имконият медиҳад, ки усули экспертӣ барои муайян кардани эҳтимолияти натиҷаи манфии таваккали истифода гардад. Агар таҳлили экспертӣ эҳтимолияти баланди натиҷаи таваккалиро нишон диҳад, соҳибкор бояд аз бастани ин муомила эҳтиёткор бошад, зеро дар чунин вазъият хатари номуваффақияти баланд аст. Дар ҳамин ҳол, нодида гирифтани натиҷаҳои бадастомада аз таҳлили ҳама гуна хатарҳои эҳтимолий метавонад боиси аз даст додани рақобатпазирии соҳибкор дар бозор гардад.

Таъсири натиҷагирии идоракунии таваккалии фаъолияти соҳибкориро дар таҳқиқотҳои таҳқиқгарон Т. Бачкай, В. Рудашевский ва К. Татеисй дар мисоли чадвал бо чунин тарз тавсиф намуд.

Чадвали 2. Миқёси эмпирикий қобили қабули сатҳи таваккал [1. С. 345]

Эҳтимолияти номатлуби натиҷа (вобаста аз бузургии таваккал)	Номгӯи пайдарпаиҳо
0,0 – 0,1	Таваккали минималӣ
0,1 – 0,3	Таваккали кам
0,3 – 0,4	Таваккали миёна
0,4 – 0,6	Таваккали баланд
0,6 – 0,8	Таваккали максималӣ
0,8 – 1,0	Таваккали критикӣ

Бояд ба назар гирифт, ки ин миқёс шартӣ буда, раднопазир нест ва қарори ниҳой дар бораи сатҳи қобили қабули таваккал барои фаъолияти оянда дар ихтиёри соҳибкор мушаххасан боқӣ мемонад.

Ба ақидаи таҳқиқгарон идоракунии таваккалии соҳибкорӣ дар се марҳилаи аввал одӣ арзёбӣ мегардад, яъне дар ин ҳолат соҳибкор имкон дорад, ки қарорҳои муқаррарӣ бо назардошти таъсири маъмулӣ қабул намояд. Агар миқёси эмпирикий идоракунии таваккалии соҳибкорӣ нишондиҳандаҳои балад ва максималӣ бошад, пас қарорҳои марбут ба ин ҳолати идоракунии таваккал танҳо дар ҳолатҳои махсус бо назардошти муфлис нагардидани соҳибкор бояд қабул карда шавад. Дар ҳолати нишондиҳандаи идоракунии таваккалии соҳибкорӣ миқёси эмпирикий критикиро нишон диҳад, пас оид ба ин самти фаъолияти соҳибкорӣ умуман қарор қабул карда нашавад.

Таҳқиқгари рус Д.В. Бунковский дар таҳқиқотҳои худ оид ба воситаҳои идоракунии

таваккалии соҳибкорӣ қайд менамояд, ки “Воситаҳои зиёде барои кам кардани хатарҳо дар корхона истифода мешаванд. Истифодаи самаранок ё интиҳоби оптималии воситаҳои идоракунии таваккал барои корхонаи мушаххас аз соҳа ва самтҳои фаъолияти он вобаста аст” [2. С. 73]. Яъне, идоракунии таваккали соҳибкорӣ барои соҳаи фаъолияти корхона аз соҳаи татбиқгардии фаъолият низ вобаста мебошад.

Ҳамин тавр, пас аз таҳлили усулҳои идоракунии таваккал ва таъсири он ба фаъолияти соҳибкорӣ метавон чунин хулосагирӣ намудан мумкин аст, ки барои самаранокии идоракунии таваккалии соҳибкорӣ бояд усулҳои нигоҳдории хавф ва ҷуброни зарар, ташкили фондҳои захиравӣ, ҷалби манбаъҳои беруна, банақшагирии таҳдиди пайдоиши таваккал ва бунёди нақша-чорабиниҳои зарурӣ аз манфиат холӣ нест.

Инчунин, ҳангоми амали фаъолияти соҳибкорӣ, соҳибкор бояд дар шартнома кафолати татбики молиявӣ ва муқарраротҳои умумии раванди

амалишавии шартнома ро бо назардошти идоракунии таваккалӣ ба инобат гирад. Дар раванди таҳлил маълум гардид, ки усули микёси эмпирикии қобили қабули

сатҳи таваккал нисбатан қобили қабул буда, хангоми идоракунии таваккалии соҳибкорӣ ба соҳибкор имконияти дуруст интихоб намуданро медиҳад.

АДАБИЁТ

1. Бачкаи Т., Рудашевский В., Татеиси К. Хозяйственный риск и методы его измерения. М: “Инфа-М”, - 2010. - 345 с.
2. Буньковский Д.В. Инструменты управления предпринимательскими рисками. /Д.В. Буньковский/ Вестник вопросы управления. Москва, - 2019. - №1(37). – С. 73.
3. Воробьев С. Н. Управление рисками в предпринимательстве / С.Н. Воробьев, К.В. Балдин. - М.: Дашков и К, 2013. - 482 с.
4. Герасимова Е. Б., Мельник М. В. Анализ финансово-хозяйственной деятельности предприятия: учеб. пособие. - М.: ФОРУМ: ИНФРА-М, 2013. - 192 с.
5. Грант Р. М. Современный стратегический анализ / Р. М. Грант; пер. с англ. под ред. В. Н. Фунтова. - 5-е изд., перераб. и доп. - СПб.: Питер, 2011. - 560 с.
6. Ковалев В. В., Финансовый менеджмент: теория и практика. - М.: Проспект, 2008. - 1024 с.
7. Румянцева З.П. Менеджмент организаций. М.: “Инфра-М”, - 2015. - 432 с
8. Сафина Г.Р. Введение в анализ предпринимательских рисков и проектный анализ. /Г.Р. Сафина/ ГОУ "Казанский государственный технологический университет". - Казань: “КГТУ”, - 2010. - 80 с.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Зарипова Гулнисо Абдуллоҷонова – ассистенти кафедраи назарияи иқтисодӣ ва фаъолияти соҳибкории Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон, 734055. Тел. (+992) 901211903

Сведения об авторе:

Зарипова Гулнисо Абдуллоҷонова – ассистент кафедры экономической теории и предпринимательской деятельности Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана, 734055. Тел. (+992) 901211903

Information about the author:

Zaripova Gulniso Abdulodjonovna – assistant at the Department of Economic Theory and Entrepreneurship Activity International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, 734055. Tel. (+992) 901211903

УДК 631.162

ТАШАККУЛИ НИЗОМИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНИИ ДАР КОРХОНАҲОИ КИШОВАРЗӢ: ЧАНБАҲОИ АМАЛӢ

Бобомуродов Пайрав Хайриевич

Аннотатсия. Дар мақола равишҳои концептуалӣ оид ба ташикли таъминоти баҳисобгирӣ -таҳлили истеҳсоли маҳсулоти растанипарварӣ, ки хусусияти меъёрӣ, методӣ ва ташиклиро пешбинӣ мекунад, баррасӣ гардидааст. Таъбиқи равишҳои пешниҳодшуда дар корхонаҳои кишоварзӣ бо назардошти хусусиятҳои соҳавӣ фаъолияти онҳо низоми комплекси баҳисобгирӣ ва таҳлили идоракунии таъмин намуда, дараҷаи фаъолияти иқтисодӣ, эътимодноқӣ ва шаффофияти маълумоти ҳисоботро барои ба амал баровардани сиёсати аграрии давлат меафзояд. Сохтор, мақсад ва пайдарҳамии таҳияи стандарти соҳавӣ пешниҳод карда шудааст. Мақсади он ташиққули равишҳои ягонаи ташиққули методологӣ ба ташиққули баҳисобгирии идоракунии дар соҳаи кишоварзӣ, тақсими масъулият ва ӯҳдадорихо оид ба пешбурди он, ташиққули ҳуҷҷатҳои ибтидоӣ, таҳия ва пешниҳоди ҳисоботҳо барои қонеъ гардонидани талаботи иттилоотӣ дар раванди идоракунии хароҷоти идоракунии ва хароҷоти истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ мебошад. Дар айни замон дар соҳаи зироаткорӣ шакли ташиққули вучуд надорад, ки мақсаду вазифаҳо ва усулҳои таъминоти иттилоотии идоракунии дар як низом муттаҳид намояд. Дар корхонаҳои кишоварзӣ ин вазифахоро зерсохторҳои гуногуни сохтори дастгоҳи идоракунии ва дар аксар мавридҳо амалиёти онҳо ба ҳамдигар мутобиқ карда намешавад. Ба ин муносибат дар бораи сохтор ва ташиққули дастгоҳи баҳисобгирии идоракунии тавсияҳои пешниҳод карда шуданд.

Возжаҳои калидӣ: стандарти соҳавӣ, истеҳсоли зироат, менеҷмент, муҳосиботи идоракунии, баҳисобгирии идоракунии, равишҳои концептуалӣ, таъминоти баҳисобгирӣ - таҳлилий.

Барои иқтибос: Бобомуродов, П. Х. Ташиққули низоми баҳисобгирии идоракунии дар корхонаҳои кишоварзӣ: чанбаҳои амалӣ / П. Х. Бобомуродов // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – №. 2 (41). –С. 94-103.

ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ: ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Бобомуродов Пайрав Хайриевич

Аннотация. В статье разработаны концептуальные подходы к организации учетно-аналитического обеспечения производства продукции растениеводства, предусматривающие нормативно-правовой, методический и организационный характер. Реализация предлагаемых подходов обеспечит построение целостной системы управленческого учета и анализа на сельскохозяйственных предприятиях с учетом отраслевых особенностей их функционирования, повысит уровень экономической работы и достоверность и прозрачность бухгалтерской информации для реализации аграрной политики в государстве. Предложены структура, цель и последовательность разработки отраслевого стандарта. Его целью определено формирование единых по отрасли сельского хозяйства организационных и методических подходов к организации управленческого учета, распределения ответственности и обязанностей по его ведению, формирование первичной документации, составление и представление отчетности для удовлетворения информационных потребностей в процессе управления затратами и себестоимостью продукции растениеводства. В настоящее время в области растениеводства отсутствует организационная форма, объединяющая в одну систему цели, задачи и методы информационного обеспечения управления. На сельскохозяйственных предприятиях эти функции выполняются разными структурными подразделениями аппарата управления, и в большинстве случаев их действия не взаимосогласовываются. В этой связи внесены предложения по структуре и организации аппарата управленческой бухгалтерии.

Ключевые слова: отраслевой стандарт, растениеводство, управление, управленческая бухгалтерия, управленческий учет, концептуальные подходы, учетно-аналитическое обеспечение.

FORMATION OF A MANAGEMENT ACCOUNTING SYSTEM IN AGRICULTURAL ENTERPRISES: PRACTICAL ASPECTS

Bobomurodov Pairav Hairievich

Annotation. The article develops conceptual approaches to the organization of accounting and analytical support for the production of crop products, providing for regulatory, methodological and organizational character. The implementation of the proposed approaches will ensure the construction of an integrated system of management accounting and analysis at agricultural enterprises, taking into account the sectoral characteristics of their functioning, will increase the level of economic work and the reliability and transparency of accounting information for the implementation of agricultural policy in the state. The structure, purpose and sequence of development of the industry standard are proposed. Its purpose is to form unified organizational and methodological approaches to the organization of management accounting in the agricultural sector, the distribution of responsibilities and duties for its maintenance, the formation of primary documentation, the preparation and presentation of reports to meet information needs in the process of managing costs and the cost of crop production. Currently, in the field of crop production there is no organizational form that combines goals, objectives and methods of information support for management into one system. At agricultural enterprises, these functions are performed by different structural divisions of the management apparatus, and in most cases their actions are not mutually coordinated. In this regard, proposals were made on the structure and organization of the management accounting apparatus.

Key words: industry standard, crop production, management, management accounting, management accounting, conceptual approaches, accounting and analytical support.

Гузориши масъала. Таъиноти стратегии соҳаи коҳиши арзиши аслӣ, идоракунии харочот ва растанипарварӣ дар рушди қисмати кишоварзӣ ва натиҷаҳои фаъолият мебозад.

иктисодиёти кишвар коркарди механизмҳои баҳисобгирии идоракунии ҳамчун соҳаи махсуси баландбардории рақобатпазирии маҳсулоти фаннии низоми баҳисобгирии корхона аз нуқтаи назари зарурияти коркарди таъминоти методӣ растанипарварӣ, коҳиши арзишро барои таъмини назари зарурияти коркарди таъминоти методӣ ғоиданокии корхонаҳои истеҳсолии кишоварзӣ баррасии алоҳидаро талаб менамояд. Охири аз ватанӣ талаб менамояд. Нақши муҳимро дар ин раванд афзоиши аҳамияти баҳисобгирӣ дар идоракунии рукни баҳисобгирӣ- таҳлили ҳамчун воситаи муҳими зарурияти пешниҳоди очилии иттилоот вобаста за талаботи навини ахборотӣ вобастагӣ дорад [2, с. 23].

Аҳамияти баҳисобгирии идоракуни дар он зоҳир мегардад, ки он дар дохили корхона баррасии муназзами масъалаҳои банақшагирии очилӣ, таҳлил, назорат ва баҳисобгирии намудҳои алоҳидаи фаъолиятро имкон медиҳад. Меъёри асосии низоми амалкунанда идоракунии босамари захираҳои молиявӣ ва инсонӣ буда, баҳисобгирии идоракуни барои ин механизми заруриро таъмин намуда, барои ин иттилооти очилӣ (оперативӣ) – и авваларо новобаста аз ченкунии микдорӣ, мисол, андешаҳои харидоронро оид ба сифати маҳсулот истифода мебарад [3, с.5].

Ғунҷавии селҳои ратсионалии иттилоотӣ дар соҳаи растанипарварӣ аз рӯи принципҳои муайяни зерин ташаккул меёбад:

- равшансозии талаботи иттилоотӣ бо назардошти самтҳои идоракунии сохтори соҳавии истеҳсолот;

- инъикоси равандҳои объективии истеҳсолот, муомилот, тақсимот ва истеъмолот; истифодаи ратсионалӣ ва ғайриратсионали захираҳои табиӣ, меҳнатӣ, моддӣ ва молиявӣ;

- баҳамоварии селҳои иттилоотӣ аз манбаъҳои гуногун (муҳосибӣ-оперативӣ, оморӣ, иқтисодӣ-оперативӣ, маълумоти мушоҳидавӣ, инчунин нишондиҳандаҳои нақшавӣ);

- пешгирии такроршавӣ дар иттилооти аввала;

- очилияти ахбороти баҳисобгирии идоракуни ва таҳлил, ки дар асоси воситаҳои навтарини иртибот ва интиқоли фосилавии маълумоти аввала аз рӯи ҳар як объекти фаъолияти истеҳсолӣ- ҳоҷагии корхонаҳои кишоварзӣ ташаккул меёбад [10].

Дар баробари хамин имрӯз бояд гуфт, ки барои корхонаҳои деҳот тавсияҳои мавҷуд нестанд, ки тарғиби пеш бурдани баҳисобгирии идоракуниро муайян кунанд. Илова бар ин, СБҲМ (IAS) 41 «Дороҳои биологӣ» [10] ба категорияи «арзиши асли» нақши дуҷумдараҷа дода, ба ин васила мавқеи баҳисобгирии муҳосибиро дар низоми умумии иттилоотии ҳам корхона ва ҳам дар маҷмӯъ давлат суҷт мекунад. Дар робита ба таъминоти таҳлилий, ки маълумотро оид ба сохтор ва динамикаи хароҷот барои истеҳсоли маҳсулоти растанипарварӣ таъмин намояд, ягон пешрафт вучуд надорад.

Равишҳои консептуалии пешниҳодшуда оид ба такмили ва рушди баҳисобгирии идоракуни ва таҳлил дар зироаткорӣ тадбирҳои дорои хусусияти меъёрӣ, методӣ, методологӣ ва ташкилии вобаста ба баҳисобгирии идоракуни ва таъминоти таҳлилий дар растанипарвариро дарбар мегиранд (расми 1).

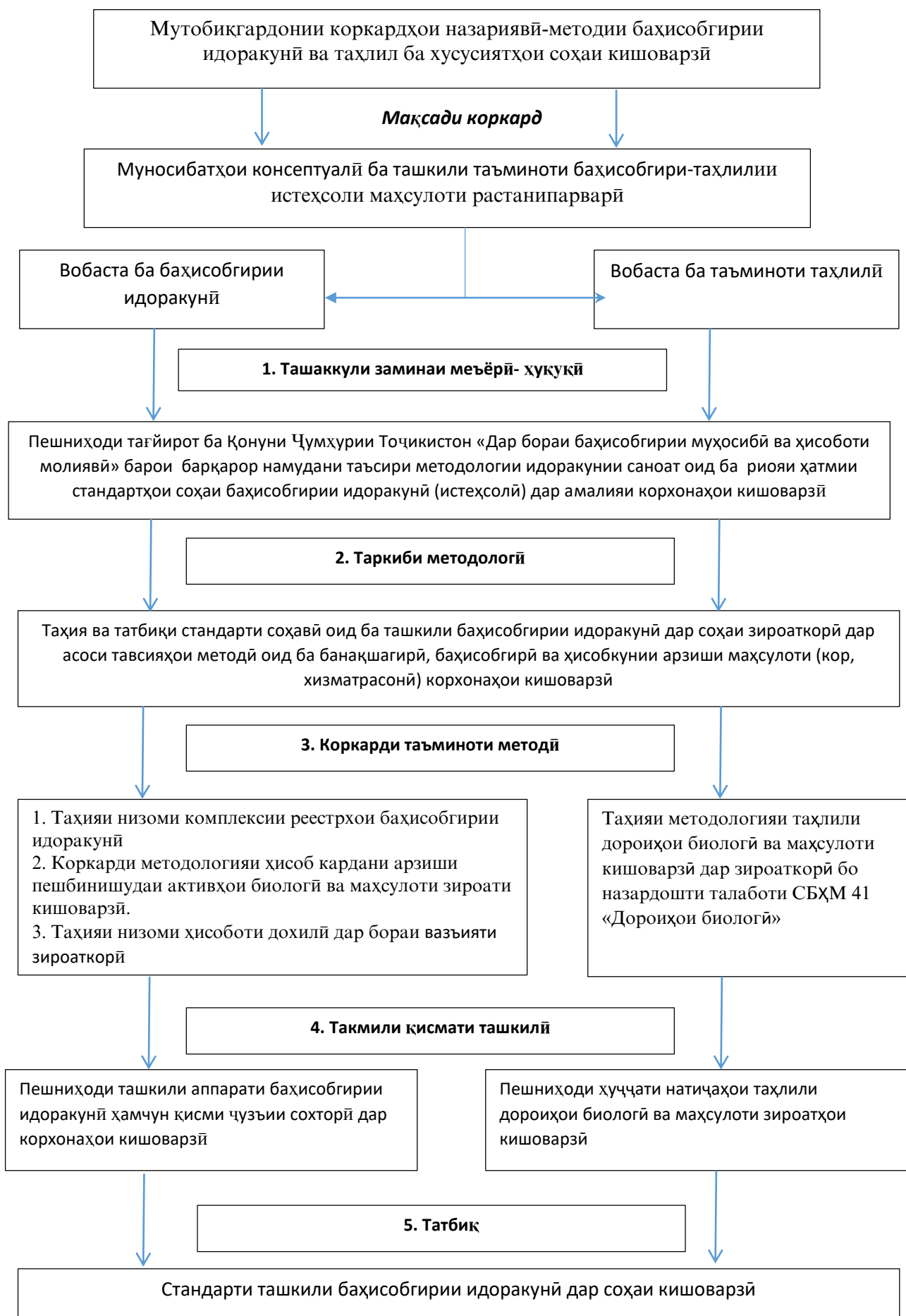
Мақсад аз кор карда баромадани ин равишҳои консептуалӣ ба хусусиятҳои ҳоҷагии кишлоқ мувофиқ кунондани таҷрибаи назариявӣ ва методологӣ

баҳисобгирии идоракуни мебошад, ки дар амалияи корхонаҳои кишоварзии ватанӣ қорӣ намудани таҷрибаи пешқадам ва методологӣ баҳисобгирии идоракуни ва таҳлилро дар назар дорад.

Ташаккули заминаи меъёрӣ - ҳуқуқии рушди баҳисобгирии муҳосибӣ ва таъминоти таҳлилии истеҳсоли маҳсулоти растанипарварӣ бояд ба ворид намудани тағйироти дахлдор ба қонунгузорӣ, аз ҷумла: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» асос ёбад [7], ки ба барқарор намудани таъсири методии шӯбаи соҳавии Вазорати кишоварзӣ барои дар амалияи корхонаҳои ҳоҷагии кишлоқ қорӣ намудани риояи ҳатмии стандартҳои соҳавии баҳисобгирии идоракуни (истеҳсолӣ) нигаронида шудааст. Тағйироти пешниҳодшуда ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» пурзӯр намудани таъсири Раёсати соҳавии Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба ташкили баҳисобгирии корхонаҳои кишоварзӣ ва аз ҷумла, бо роҳи дар амалияи худ қорӣ намудани риояи ҳатмии стандартҳои соҳавии баҳисобгирии идоракуни (истеҳсолӣ) бояд пешбинӣ намояд. Дар ин маврид бояд қайд намуд, ки дар айни замон таъсири ниҳодҳои мувофиқи Вазорати кишоварзӣ ба амалияи пешбарии баҳисобгирӣ то андозае коста гардида, коркарди механизми муносиби ташаккули муносибат байни вазорат ва корхонаҳои кишоварзӣ ногузир аст.

Таҳлили таҳқиқотҳои охир ва нашриёт.

Солҳои охир аксар муҳаққиқон дар он назаранд, ки таҳияи низомномаҳои соҳавии пешбарии баҳисобгирӣ зарур набуда, корхонаҳо вобаста хусусиятҳои фаъолияти худ бояд ҷанбаҳои методии ташкили онро бунёд намоянд. Бояд дар назар дошт, ки сатҳи рушди касбияти муҳосибони соҳаи кишоварзӣ ба он дараҷае нарасидааст, ки онҳо дар заминаи тафаккури касбии худ таъминоти методӣ ва методологӣ баҳисобгирии корхонаҳоро бунёд намоянд. Бояд гуфт, ки дар интишороти илмии олимони ватанию хориҷӣ солҳои охир тавачҷуҳ ба масъалаҳои баҳисобгирии идоракуни дар корхонаҳои кишоварзӣ, хеле зиёд гардидааст. Масалан дар қорҳои илмии муҳаққиқон С.Ф. Низомов, Н.М. Файзуллоев, Д.Ҷ. Икромов, Л.П. Воробьева, Шнейдман Л. ва дигарон ҷанбаҳои муҳими баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ ба таҳқиқ фаро гирифта шудаанд. Аз ин рӯ, яке аз самтҳои асосии рушди баҳисобгирӣ ва умуман, иқтисодиёти кишвар такмили таҳассусмандии доимии на танҳо қормандони муҳосибот, балки ҳамаи дастгоҳи идоракунии корхонаҳои кишоварзӣ мебошад.

Расми 1. - Равишҳои консептуалии ташкили баҳисобгирии муҳосибӣ ва таъминоти таҳлилии истеҳсоли зироаткорӣ

Манбаъ: аз ҷониби муаллиф таҳия шудааст.

Вазъияти зикршуда танҳо хоси Тоҷикистон нест. Чуноне интишороти олимони кишварҳои дигари узви ИДМ шаҳодат медиҳад, дар аксари мамӯлики хориҷи наздик вазъият айнан тақрор меёбад. Масалан, Л. Шнейдман қайд менамояд, ки зарурияти стандартҳои соҳавии баҳисобгирии ҳеч ҷои шубҳа надорад. «Ҳамеша зарурият ба танзими масъалаҳои махсус дар соҳаҳои мушаххаси фаъолият мавҷуд ҳаст. - шарҳ медиҳад муаллиф – Дар баробари ин стандартҳои соҳавӣ хусусиятҳои татбиқи стандартҳои байналмилалиро дар соҳаи муайяни иқтисодӣ ошкор менамояд. Онҳо низоми ҳамрадиҳои стандартҳои байналмилалиро эҷод намекунанд» [9]. Олими дигар Воробёва Л.П. қайд менамояд, ки «стандартҳои соҳавӣ

нисбати қор, хизматрасонӣ ва истеҳсоли маҳсулоти соҳаи муайян татбиқ карда мешаванд. Талаботи онҳо ба талаботи ҳатмӣ ва қоидаҳои умумӣ ва меъёрҳои баҳисобгирии ва ҳисоботдиҳии аз ҷониби Вазорати молия қоркардгардида набояд муқобилмаъно бошанд» [1].

Дар зерматни тасвири муносибатҳои консептуалии умумии рушди таъминоти баҳисобгирии таҳлилии бояд тавсияҳоро оид ба таркиб ва тартиби татбиқи стандарти соҳавии ташкили баҳисобгирии идоракуни дар соҳаи растанипарварӣ дар амалияи қорхонаҳои кишоварзӣ дида баромад. Аз нуқтаи назари мо, сохтор ва механизми татбиқи стандарти мазкур дар расми 2 тасвир гардидааст.

Стандарти ташкили баҳисобгирии идоракуни соҳаи растанипарварии кишоварзӣ

Мақсад: Муайян намудани равишҳои ташкили методологии ташкили баҳисобгирии идоравӣ, ки дар соҳаи кишоварзӣ яқхелаанд, тақсимои масъулият ва ўҳдадорихо оид ба пешбурди баҳисобгирии идоравӣ, таҳияи ҳуҷҷатҳои ибтидоӣ, таҳия ва пешниҳоди ҳисоботҳо барои қонеъ гардонидани талаботи иттилоотӣ дар раванди идоракунии хароҷот ва арзиши аслии маҳсулоти зироатпарварӣ.

- Ташкили комиссия оид ба тартиб додани низоми баҳисобгирии идоракуни дар қорхона
- Таҳияи Низомнома дар бораи ташкили баҳисобгирии идоравӣ ва дар сурати мавҷуд будани чунин Низомнома, аз нав дида баромадани он ва дар ҳолати зарурӣ омода намудани тағйироту иловаҳо ба он
- Таҳияи Низомнома дар бораи воҳиди сохтори қорхона - «Баҳисобгирии идоракуни» ва дастурҳои вазифавии қормандони он
- Тасдиқи Низомнома дар бораи ташкили баҳисобгирии идоравӣ, Низомнома дар бораи воҳиди сохтори қорхонаи «Баҳисобгирии идоравӣ» ва дастурҳои вазифавии қормандони он
- Шиносоӣ намудани ҳамаи қормандон бо муқаррарот вобаста ба татбиқи он

Манбаъ: таҳияи муаллиф.

Мақсади таҳия ва татбиқи ин стандарти соҳавӣ муайян намудани равишҳои ягонаи ташкилию методӣ оид ба ташкили баҳисобгирии идоравӣ дар соҳаи кишоварзӣ, тақсими масъулият ва ўҳдадорихо оид ба пешбурди баҳисобгирии идоравӣ, таҳияи ҳуҷҷатҳои ибтидоӣ, таҳия ва пешниҳоди ҳисоботҳо барои қонё қардани ниёзҳои иттилоотӣ дар раванди идоракунии харочот ва харочоти маҳсулоти кишоварзӣ мебошад.

Мақсади мақола. Масъалаҳои ташкилии ташаккули низоми самараноки баҳисобгирии идоракунии дар соҳаи зироаткорӣ аз зарурати ташкили низоми ҳуҷҷатҳои оперативӣ оид ба парвариши навҳои асосии зироатҳо, тартиби ташкил ва фаъолияти баҳисобгирии идоракунии, ташкили қорҳои барӯҳатгирӣ, инчунин назорати риояи стандарт ва тартиби пешбурди баҳисобгирии идоракунии иборатанд.

Низоми ҳуҷҷатикунони оперативӣ оид ба парвариши навҳои асосии зироатҳо, ки онро метавон ҳамчун яке аз вариантҳои татбиқ дар қорхонаҳои маҳсусгардонидашудаи соҳаи зироаткорӣ муайян қард ва асоси стандарти соҳаро ташкил медиҳад, бояд бо назардошти робитаи мутақобилаи баҳисобгирии молиявӣ, идоракунии ва оперативӣ сохта шавад. Ғайр аз ин, хусусияти алоҳидаи раванди дигаргуншавихои биологӣ дар зироаткорӣ бояд ба назар гирифта шавад.

Зарурати ба стандарти соҳавӣ дохил қардани масъалаҳои ташкили қори барӯҳатгирӣ бо зарурати ташкили низоми назорати оперативии раванди муайян қардани арзиши аслии маҳсулоти зироаткорӣ алоқаманд аст. Аз чумла, механизми барӯҳатгирии перманентӣ дар раванди парвариши маҳсулоти растанпарварӣ пешниҳод шудааст, ки инҳоро пешбинӣ мекунад:

1) Инъикос намудани ҳама харид ё истеҳсоли қимматҳои моддиву молӣ дар ҳисобҳо бо гузаронидани яқвақтаи маблағи онҳо ба маълумотномаи муфассали барӯҳатгирии перманентӣ дар давраи ҳисоботӣ;

2) Дар давраи ҳисоботӣ инъикос намудани ҳар як далели хоричшавии қимматҳои моддиву молӣ бо дар як вақт ба ҳисоб гирифтани арзиши захираҳои мавҷуда дар ҳисобҳои баҳисобгирӣ ва варақаи доимии барӯҳатгирӣ;

3) Ворид намудани баробари маълумот дар бораи ба арзиши аслии маҳсулоти растанпарварӣ гузаронидани арзиши захираҳои моддиву молии аз ҳисоб баровардашуда;

4) Ба қайд гирифтани далелҳои баргардонидани арзишҳои моддиву молӣ ба қойҳои ниғадории онҳо бо нишон додани сабабҳои баргардонидан;

5) Муқоисаи бақияи захираҳои моддиву молӣ, ки дар маълумоти доимии барӯҳатгирӣ инъикос ёфтаанд, бо маълумоти Китоби асосӣ аз рӯи ҳисобҳои дахлдор;

6) Таҳлили раванди дохил намудани харочоти моддӣ ба арзиши аслии маҳсулоти растанпарварӣ бо роҳи муқоисаи маълумоти барӯҳатгирӣ бо реестри баҳисобгирии харочот;

7) Назорати эътимоднокии иттилоот оид ба даромад аз фурӯше, ки дар Ҳисобот оид ба фоида ва зарар инъикос гардидааст, бо роҳи муқоисаи он бо қамъи фурӯши арзишҳои моддиву молии дар маълумотномаи барӯҳатгирӣ дарҷшуда. [6, с.53].

Мухтавоии асосии мавод. Қисми методологияи стандарти соҳавии пешниҳодшуда методологияи ҳисобкунии арзиши пешбинишудаи дороиҳои биологӣ ва маҳсулоти кишоварзиро дар соҳаи зироаткорӣ дарбар мегирад. Бучетикунони ҳам аз рӯи харочоти мустақим ва ҳам аз рӯи намуди қорҳо оид ба парвариши маҳсулоти кишоварзӣ пешниҳод қарда мешавад. Харочоти воқеӣ дар феҳристҳои таҳлилий аз рӯи чинс қард қамъ қарда мешаванд. Агар зарурати муайян қардани арзиши одилонаи зироатҳои пуштанаишуда ё дар истеҳсолот мавҷуд бошад, харочоти воқеиро метавон ислоҳ қард ва онҳоро бо харочоти изофӣ мутаносибан ба бучет афзоиш дод. Ин имкон медиҳад, ки даромади воқеӣ аз эътирофи аввалияи маҳсулоти кишоварзӣ ё азнавбаҳодихии дороии биологияи қорӣ ҳисоб қарда шавад.

Методология инчунин имконияти муқоисаи фоидаи пешбинишударо дар шароити истифодаи асосҳои гуногуни арзёбии маҳсулот барои эътироф қардан (арзиши одилона ё арзиши аслий) пешбинӣ мекунад, ки асосро барои қабули қарор оид ба истифодаи заминаи интиҳобшудаи баҳодихӣ ва имконияти таъсир ба натиҷаҳои молиявӣ таъмин менамояд [5, с.134].

Фасли охири стандарти соҳавӣ ба ташкили системаи ҳисоботдихии дохилӣ (идоравӣ) дахл дорад, ки дар асоси тамоми марҳилаҳои тағйирёбии биологӣ дар раванди парвариши маҳсулоти растанпарварӣ ва системаи таҳлили дороиҳои биологӣ ва маҳсулоти кишоварзӣ дар зироаткорӣ бо ба назар гирифтани талаботи СБҲМ (IAS) 41 «Дороиҳои биологӣ» сохта шудааст [10].

Системаи ҳисоботи дохилӣ дар стандарти соҳавӣ бояд бо номгуи шаклҳои ҳисоботӣ ифода қарда шавад, ки таҳияи онҳо ноил шудан ба ҳадафҳои таҳия ва татбиқи онро таъмин менамояд, аз чумла: ташаккули таъминоти иттилоотии идоракунии. Албатта, чунин шаклҳо бояд бевосита барои дарҳостҳои мушаххаси иттилоотӣ таҳия қарда шаванд, аммо дар стандарт тавсия дода мешавад, ки рӯйхати таҳминии маълумоти баҳисобгирии идоракунии муайян қарда шавад, ки бояд дар системаи баҳисобгирии идоракунии қамъбаст ва ба низом дароварда шаванд.

Масъалаи муҳими ташкили системаи баҳисобгирии идоракунии дар қорхонаҳои кишоварзӣ бунёди ниҳоди функционалӣ, ки барои пешбурди баҳисобгирии идоракунии масъул аст, мебошад.

Имрӯз дар низоми ташкили қорхонаҳои кишоварзӣ функцияҳои мазкурро қисматҳои гуногуни сохтори дастгоҳи идоракунии иҷро менамоянд, ки аксаран бо ҳам мувофиқ ва муносиб нестанд.

Барои азбайнбарии ин қамбӯдӣ ва бо мақсади бунёди низоми босамари баҳисобгирии идоракунии дар оянда мебошад аз таҷрибаи мамолиқи пешқадами дунё ва тавсияҳои олимони ватанӣ вобаста ба масъалаҳои

мазкур истифода бурд [3, с.10]. Дар амалияи хоричӣ низоми баҳисобгирии идоракунӣ ҳамчун қисмати алоҳидаи муҳосибот баромад менамояд, ки ҳадафҳои худро дар заминаи марказҳои ягонаи иттилоотӣ пайгирӣ мекунад. Дар ин қисматҳо вазифаҳои чамъоварӣ, ченкунӣ, гурӯҳбандӣ, шарҳи иттилооти баҳисобгирӣ ва таҳияи қарорҳои идоракунӣ тавассути чидду ҷаҳди якҷояи ниҳодҳои банақшагирӣ, баҳисобгирӣ, таҳлил ва назорат иҷро карда мешавад.

Маълумоти идоракуниро комиссияҳои махсус ташкилшуда коркард намуда, барои қабули қарор ба истеъмолкунандагони гуногун мефиристанд. Дар таҷрибаи хоҷагидорӣ мо, ҳамгирии ҳадамоти гуногуни функционалӣ барои иҷрои вазифаҳои муайян дар асоси равишҳои мақсадноки барномавӣ амалӣ карда мешуд, аз ин рӯ, мо боварӣ дорем, ки ин равишро метавон ҳамчун шакли омӯзиши ҳадамоти гуногуни функционалӣ барои татбиқи барномаи таъминоти иттилоотӣ ва таҳияи қарорҳои идоракунӣ аз рӯи раванди идоракунии ташаққули хароҷот ва ихтисори арзиши аслии маҳсулот истифода бурд. Ин яке аз қадамҳои аввалин дар татбиқи идеяи самтнокии идоракунии баҳисобгирӣ мебошад.

Аз нуқтаи назари тақсимшавии баҳши баҳисобгирии муҳосибӣ ба молиявӣ ва идоракунӣ ва сипас дастгоҳи ҳисобдорӣ, ду ҷанбаи муҳимро ба назар гирифтани лозим аст:

-якум, зарурати чунин чодукунӣ на барои ҳамаи корхонаҳои истеҳсолоти кишоварзӣ ба назар мерасад. Он дар шароити хеле зиёд шудани ҳаҷми фаъолияти корхона, мураккаб шудани сохтори ташкилии он, сатҳ ва хусусиятҳои идоракунӣ, тақмили усулҳои коркарди ахборот, мавҷудияти истеъмолкунандагони гуногуни ва дар айни замон манфиатдори иттилооти баҳисобгирӣ, инчунин зарурати таъмини махфияти маълумот ба миён меояд.

-дуюм, ба муҳосибот бояд дар доираи принципҳои миллӣ ва байналмилалӣ баҳисобгирии муҳосибӣ ҳуқуқи озодии комил дода шавад, ки дар муносибат бо дигар хизматрасониҳои корхонаҳо мустақил буда, дорони дастгоҳи методологии мукамал, ки ба назарияи мукамали хароҷоти истеҳсолот, усулҳои чандир, коркарди автоматии ахборот ва моделсозии иқтисодию рибзӣ асос ёфтааст, бошад.

Ҷанбаи аввал дар мисоли корхонаҳои тичорати хурд, миёна ва калон равшан мушоҳида мешавад. Дар корхонаҳои хурди дорони сохтори оддӣ ва ҳаҷми хурди фаъолият одатан шубаи муҳосибот вучуд надорад. Баҳисобгирии муҳосибӣ аз ҷониби шахсе, ки аз тарафи роҳбари корхона таъин шудааст ё муҳосиб – аудитори аз рӯи шартномаи меҳнатӣ фаъолияткунанда ба амал бароварда мешавад. Дар ин ҳолат, зарурати чоду кардани баҳисобгирии муҳосибӣ ба молиявӣ ва идоракунӣ нест.

Ҳама маълумоти баҳисобгирӣ хеле осон пайгирӣ карда мешаванд ва барои эҳтиёҷоти дохилии идоракунии корхона пурра истифода мешаванд. Дар ин шароит интиҳоби маълумоти молиявӣ аз тамоми маҷмӯи иттилооти идоракунӣ ва пешниҳоди ҳисоботи баҳисобгирӣ, омӯрӣ ва андоз назар ба интиҳоби

маълумоти идоракунӣ аз маълумоти баҳисобгирии молиявӣ зудтар сурат мегирад. Афзоиши ҳаҷми фаъолият ва мураккабшавии минбаъдаи сохтори идоракунӣ ташкил намудани ҳадамоти алоҳидаи корхона — шубаи муҳосиботро муайян мекунад. Ин барои корхонаҳои рушдбандаи тичорати хурд ва миёна маъмул аст. Аммо ҳатто дар ин корхонаҳо ханӯз зарурати ба намудҳои алоҳидаи амалияи баҳисобгирӣ чоду кардани баҳисобгирии молиявӣ ва идоракунӣ нест.

Шубаҳои баҳисобгирии ин гуна корхонаҳо метавонанд дар асоси системаи ягонаи (тақсимнашавандаи) баҳисобгирӣ талаботи истеъмолкунандагони маълумоти дохилӣ ва беруниро ба дараҷаи кофӣ таъмин намоанд.

Танҳо бо хеле мураккаб шудани ташкил ва технологияи истеҳсолот, сохтори идоракунии корхона, амиқ шудани равандҳои чодукунӣ моликият, ноустувории шароити кор, афзоиши рақобат, вуҷути кооператсия ва тақсимоти меҳнати муҳосибӣ, ки барои корхонаҳои миёна ва бузурги дар шароити муносибатҳои бозоргонӣ амалкунанда хос аст. Зарур аст, ки баҳисобгирии молиявӣ ва идоракунӣ дар соҳаҳои алоҳидаи донишҳои назариявӣ ва амалияи муҳосибот фарқ карда шавад.

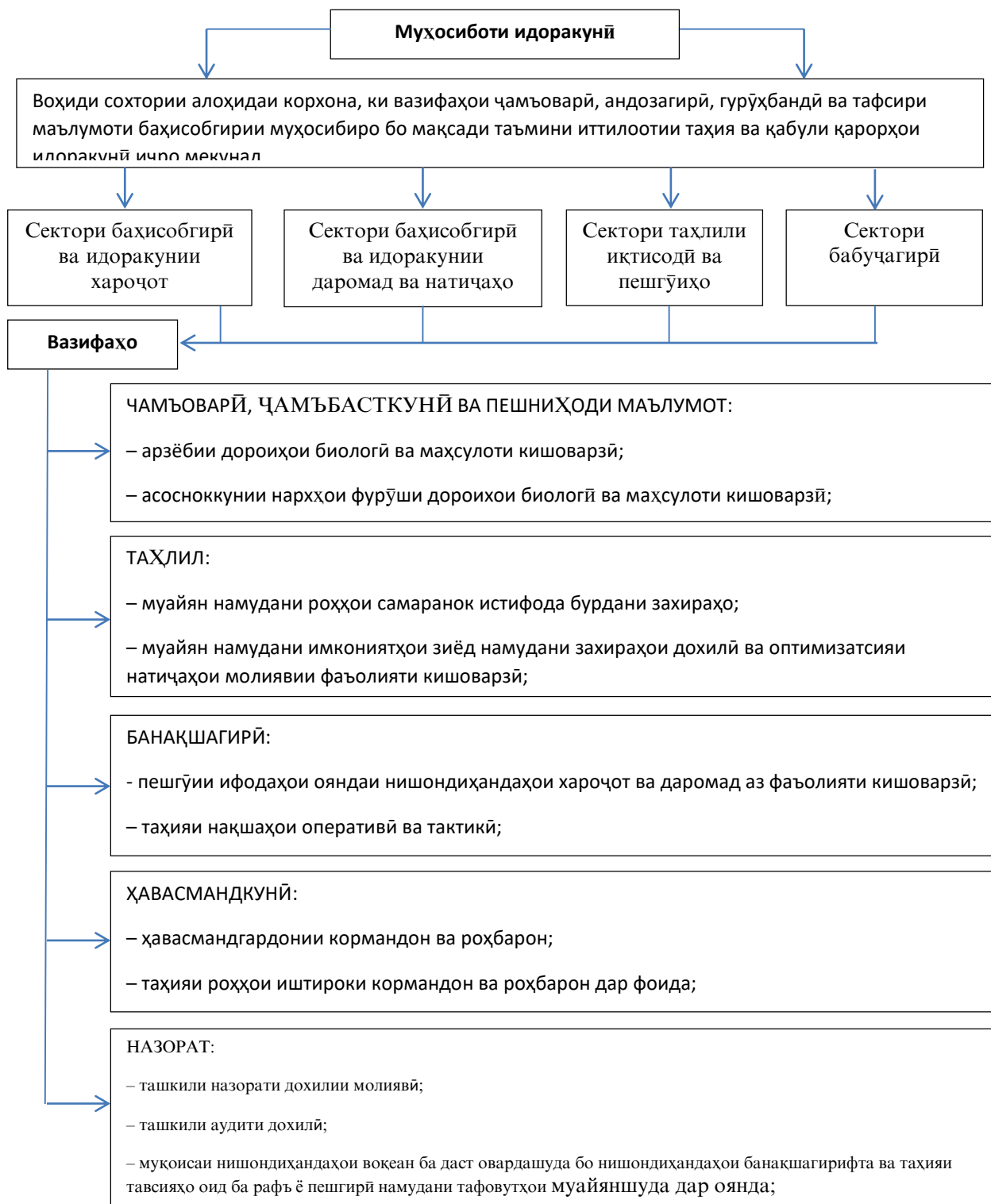
Бояд гуфт, ки ин шарт зарурӣ, вале ханӯз кифоя нест. Тақсимоти пурраи баҳисобгирии муҳосибӣ ба молиявӣ ва идоракунӣ ҳангоми ҳалли масъалаҳои дар ҷанбаи дуҷониби шартҳои зарурӣ зикршуда имконпазир мегардад. Ҳамаи ин ба корхонаҳои хоҷагии кишлоқи Тоҷикистон пурра дахл дорад. Афзоиши ҳаҷми иттилоот дар ин корхонаҳо ба он оварда мерасонад, ки дар системаи ягонаи баҳисобгирии муҳосибӣ ва асосан бо технологияи дасти раванди баҳисобгирии муҳосибӣ тавлид кардани маълумоти барои эҳтиёҷоти дохилии роҳбарият, сармоягузoron, мақомоти давлатӣ ва дигар истеъмолкунандагон хеле душвор аст. Дар ин шароит аз ҳад зиёд шудани қори дастгоҳи муҳосибот ба назар мерасад. Вай наметавонад сатҳи гуногуни идоракуниро бо иттилооти гуногун ва ҳисобкуниҳои дурнамои таъмин кунад, вариантҳои қабули қарорҳои идоракуниро омода созад ва бевосита дар идоракунӣ иштирок кунад. Ҳалли ин масъалаҳо танҳо дар асоси заминаҳои нави илмӣ, асосҳои прогрессивии техникаи коркарди ахбороти иқтисодӣ, истифода бурдани усулҳои пешқадами баҳисобгирӣ ва ҳисобкунии арзиши асли, қорӣ намудани усулҳои рибзӣ, инчунин бо роҳи ба даст овардани тавозуни оптималии принципҳои бунёди баҳисобгирӣ (мутамарказкунонӣ, ғайримарказонӣ, комбинатсияи онҳо) имконпазир аст.

Дар корхонаҳои кишоварзии ватанӣ дастгоҳи муҳосиботро ҳам аз рӯи нишонаҳои истеҳсолот бо назардошти воҳидҳои истеҳсолии мавҷуда, ва ҳам аз рӯи хусусиятҳои функционалӣ ташкил кардан мумкин аст.

Тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» ҳангоми ташкили қор аз рӯи нишонаи истеҳсоли масъалаҳои ташкили баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхона ба салоҳияти молик (моликони) он ё мақоми

ваколатдор (мансабдор) тибки қонун ва ҳуччатҳои таъсисӣ баррасӣ мегардад. [4] Барои таъмин намудани пешбарии муносиби баҳисобгирӣ корхона мустақилона шаклҳои ташкили он, пеш аз ҳама, қорӣ намудани вазифаи сармуҳосиб ҳамчун воҳиди алоҳидаи қорӣ, ташкил намудани муҳосибот бо сардории сармуҳосиб ё истифодаи ҳадамоти аутсорсинги муҳосибиро интихоб менамояд. Дар баъзе мавридҳо корхона баҳисобгирӣ ва ҳисоботдиҳиро

мустақилона аз тарафи соҳибмулк ё роҳбар роҳандозӣ намуда, дар ҳолати дигар функцияҳои муҳосиботро дар асоси шартнома шӯъбаи мутамаркази муҳосиботӣ ё ташкилоти аудиторӣ ба амал мебарорад. Ҳангоми ташкили қор дар асоси функционалӣ ҳам баҳисобгирии молиявӣ ва ҳам баҳисобгирии мутамаркази идоракунӣ, ки ба он сармуҳосиб сарварӣ мекунад, ба соҳиби корхона итоат мекунад.

Расми 3. - Мақсад, вазифа ва сохтори муҳосиботи идоракунӣ зар корхонаҳои кишоварзӣ

Манбаъ: аз ҷониби муаллиф таҳия шудааст.

Аз ин рӯ, дар асоси тақсмоти дастгоҳи муҳосибӣ аз рӯи хусусиятҳои истеҳсоли ғайримарказонидани баҳисобгирии идоракуни ва дар сурати аз рӯи тавсифоти функционалӣ ташкили дастгоҳ - марказонидани баҳисобгирии идоракуни меистад. Дар ин маврид ғайримутамарказкунии баҳисобгирии идоракуни самараноктар аст, зеро вазифаҳои баҳисобгирии идоракуни на танҳо баҳисобгирии хароҷоти истеҳсоли ва ҳисоб кардани арзиши аслии маҳсулот, балки таҳлили оперативӣ ва назорати хароҷот, таҳлили дуршавӣ аз меъёрҳо ва омилҳои дар бар мегиранд, боиси онҳо гардидаанд. Дар ин ҳолат ба таҳлил аҳамияти аввалиндараҷа дода мешавад, зеро самаранокии он маҳз дар ҷойҳое, ки захираҳои истеҳсоли истифода мешаванд, бештар аст.

Ба мақсад мувофиқ аст, ки тақсмоти раванди баҳисобгирӣ байни молиявӣ ва идоракуни бо ҳамин тартиб амалӣ карда шавад.

Баҳисобгирии молиявӣ баҳисобгирии амалиёт бо мизочон ва таъминкунандагон, ҳисоббаробаркуниҳо аз рӯи музди меҳнат, амалиётҳои пулӣ, ҳисоббаробаркуни ва қарзӣ, ҳисоббаробаркуниҳо бо бучет ва фондҳои ғайрибучетӣ, сармоя, натиҷаҳои молиявиро пеш мебарад, баҳисобгирии ҷамъбасти ва сабтҳоро дар Китоби асосӣ анҷом медиҳад, ҳисоботи молиявӣ, андозӣ ва омори таҳия менамояд, методологияи баҳисобгирӣ кор карда мебарояд, нақшаи ҳисобҳои корхонаро аниқ мекунад, шакли пешбарии баҳисобгирӣ ва тартиби ба расмият даровардани амалиёт ва гардиши ҳуҷҷатҳоро муайян мекунад, иҷрои ҳамаи сметаҳои хароҷоти истеҳсолотро месанҷад ва ғайра.

Ба вазифаҳои баҳисобгирии идоракуни дохил мешаванд: таҳияи бучети хароҷоти истеҳсолот, баамалбарории баҳисобгирии хароҷоти воқеӣ ва меъёрӣ бо муайянкунии фарқият аз меъёр, тақсими хароҷоти истеҳсоли аз рӯи намудҳои алоҳидаи маҳсулот, кор ва хизмат, таҳияи ҳисоботи дохилӣ ва пешниҳоди саривақтии он ба роҳбарият, баамалбарории таҳлили оперативӣ ва назорат, коркарди пешгӯиҳо ва вариантҳои қарорҳои идоракуни аз рӯи танзими очилии ҷаъолият.

Ҷи тавре таҳқиқоти гузаронидашуда нишон медиҳад, сохтори муҳосибот ташаққули

гурӯҳ(зершӯба)-ҳои алоҳидаро аз рӯи нишонаҳои вазифавӣ, хаттӣ ва функционалӣ пешбинӣ менамояд. Азҷумла, дар таркиби муҳосиботи идоракуни аз рӯи нишонаи вазифавӣ ҷудо намудани гурӯҳҳои зерини қормандони муҳосибӣ мувофиқи мақсад аст: ҷузъи баҳисобгирӣ ва идоракунии хароҷот, ҷузъи баҳисобгирӣ ва идоракунии даромад ва натиҷаҳои ҷаъолият, ҷузъи таҳлили иқтисодӣ ва пешгӯиҳо, ҷузъи бабуҷагирӣ (расми 3.).

Сохтори баҳисобгирии идоравӣ мавҷудияти роҳбари гурӯҳи баҳисобгирии идоракуниро дар назар дорад, ки барои муҳосибони зергурӯҳҳои баҳисобгирии захираҳои моддӣ, захираҳои меҳнатӣ ва хароҷоти ғайримустақим маъсул аст. Вазифаҳои мутахассисони зергурӯҳҳо на танҳо баҳисобгирии хароҷот, балки назорати меъёргирӣ, дуршавиҳо аз меъёр, сарфи захираҳо ва таҳлили хароҷоти истеҳсолотро дар бар мегирад. Роҳбари гурӯҳи баҳисобгирии идоравӣ иҷрои саривақтии ҳамаи супоришҳои ин намуди қори баҳисобгирӣ таъмин намуда, маълумоти идоракуниро бо вариантҳои омодашуда ба марказҳои қабули қарорҳо ва танзими раванди идоракуни мефиристад.

Ташаққули қори дастгоҳи муҳосибот аз ҷиҳати амудӣ тақсмоти вазифаҳои баҳисобгирӣ аз рӯи қисматҳои алоҳидаи сохтори қорхонаи кишоварзӣ пешбинӣ менамояд. Дар ин сурат мустақилияти ҷузъиёти сохторӣ, ҷойгиршавии географияи онҳо, хусусиятҳои раванди технологӣ ва дараҷаи инкишофи ҳисоббаробаркуниҳои дохилиҷаъогириро ба назар гирифтани лозим аст. Ҷангоми ба тавозуни алоҳида тақсими қардани қисматҳои сохторӣ (қорхонаҳо, сеҳҳо) дар ҳар яки онҳо шӯбаи алоҳидаи муҳосиботи идоракуни ташкил карда мешавад.

Хулоса. Концепсияи муайяни ташкили таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлили истеҳсолоти маҳсулоти растанипарварӣ баамалбарории ҷорабиниҳоро оид ба барқароркунии баҳисобгирӣ таҳлили идоракуниро дар қорхонаҳои кишоварзӣ пешбинӣ менамояд. Пешниҳодот дар ин маврид бунёди низоми муқаммали баҳисобгирии идоракуниро дар қорхонаҳои кишоварзӣ таъмин намуда, сатҳи ҷаъолияти иқтисодӣ ва эътимодноқӣ ва шаффофияти иттилооти муҳосибиро барои истифода ва татбиқи сиёсати аграрии давлат меафзояд.

АДАБИЁТ:

1. Воробьева Л. П. Концепция и актуальность создания отраслевых стандартов / Л. П. Воробьева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// www.ostbuh.ru /doc/19.doc](http://www.ostbuh.ru/doc/19.doc).
2. Низомов, С.Ф. Развитие методологии и организации управленческого учета в строительном комплексе (на примере Республики Таджикистан): специальность 08.00.12 "Бухгалтерский учет, статистика": диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук / Низомов Самариддин Фахриевич. – Москва, 2011. – 482 с.
3. Низомов, С.Ф. Развитие системы стратегического управленческого учета в сельскохозяйственном производстве / С.Ф. Низомов, А.Х. Файзуллоев // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2021. – № 7. – С. 5-13.
4. Низомов, С.Ф. Совершенствование методики учета затрат и калькулирования себестоимости продукции в растениеводстве / С.Ф. Низомов, А.Х. Файзуллоев // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2020. – № 7. – С. 9-15.

5. Низомов, С.Ф. Ташкили баҳисобгирӣ ва таҳияи ҳисоботи молиявӣ дар хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) / С.Ф. Низомов, П.Х. Бобомуродов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2020. – № 8. – С. 133-140.

6. Низомов, С.Ф. Хусусиятҳои баҳисобгирии хароҷоти истеҳсолии маҳсулоти кишоварзӣ / С.Ф. Низомов, Д.Ҷ. Икромов // Тоҷикистон: иқтисод ва идора. – 2020. – № 2. – С. 51-60.

7. О бухгалтерском учете и финансовой отчетности: Закон Республики Таджикистан от 25.03.2011, №702. [Электронный ресурс] Режим доступа: URL: // <http://andoz.tj/index.php?do=static&page=bua> (дата обращения: 13.12.2023).

8. Положение по калькулированию себестоимости продукции (работ, услуг) на предприятиях и организациях Республики Таджикистан, введенный Постановлением Правительства Республики Таджикистан № 210 от 12 мая 1999 года.

9. Шнейдман Л. 10 лет законодательного регулирования бухгалтерского учета в России: уроки на будущее / Л. Шнейдман [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ippnou.ru/article.php?idarticle=002966>.

10. IAS 41: официальный русский перевод. [Электронный ресурс] Режим доступа: URL: // <http://gaap.ru/articles/IAS41/> (дата обращения: 13.12.2023).

Маълумот дар бораи муаллиф:

Бобомуродов Пайрав Хайриевич - унвонҷӯи кафедраи баҳисобгирии муҳосибии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: 93-539-53-83. E-mail: pp.bobo86@mail.ru

Сведения об авторе:

Бобомуродов Пайрав Хайриевич, саискателъ кафедраи бухгалтерского учета Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Телефон: 93- 539-53-83. E-mail: pp.bobo86@mail.ru

Information about the author:

Bobomurodov Pairav Hairievich - an applicant of department is an record-keeping of the Tajik state finances- economy university. Address: Republic of Tajikistan Dushanbe, 64/14 Nahimova street. Phone: 93-539-53-83. E-mail: pp.bobo86@mail.ru

УДК 336.1

ТАШКИЛИ НАЗОРАТИ МОЛИЯВИИ ДОХИЛӢ ДАР СОҶАИ ХИЗМАТРАСОНӢ

Аюбова Фарида Азимҷонова

Аннотатсия. Мақола ба омӯзиши таҳлили назорати молиявии дохили дар соҳаи хизматрасонӣ баҳида шуда, зарурати татбиқи он дар раванди идоракунии соҳаи хизматрасонӣ асоснок карда шудааст. Омилҳои асосие, ки ба самаранокии назорати молиявии дохилӣ таъсир мерасонанд, муайян карда шудаанд. Муаллиф инчунин дар мақола схемаи ташкили назорати молиявии соҳаи хизматрасониро пешниҳод мекунад. Ҳамчун таҷрибаи амалӣ, мақола таҳлили назорати молиявиро бо истифода аз мисоли ташиқоти хизматрасонии ҶДММ «Шаҳди Хуҷанд» дар ш. Хуҷанд, ки бо фуруши маҳсулотҳои қаннодӣ машғул аст, пешниҳод карда шудааст.

Калидвожаҳо: назорат, назорати молиявӣ, назорати молиявии дохилӣ, унсурҳои назорат, марҳилаҳои назорат, нишондиҳандаҳои назорат, муаммоҳо, роҳҳои такмили назорат.

Барои иқтибос: Аюбова, Ф.А. Ташкили назорати молиявии дохилӣ дар соҳаи хизматрасонӣ / Ф. А. Аюбова // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – №. 2 (41). –С. 103-110.

ОРГАНИЗАЦИЯ ВНУТРЕННЕГО ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ В СФЕРЕ УСЛУГ

Аюбова Фарида Азимҷонова

Аннотация. Статья посвящена исследованию внутреннего финансового контроля в сфере услуг и обоснована необходимость его внедрения в процесс управления сферой услуг. Определены основные

факторы, влияющие на эффективность внутреннего финансового контроля. В статье автор также представляет схему организации финансового контроля сферы услуг. В качестве практического опыта рассмотрена статья по анализу финансового контроля на примере обслуживающих организаций ООО «Шахди Худжанд» в г. Хуканд, который занимается продажей кондитерских изделий, был представлен.

Ключевые слова: контроль, финансовый контроль, внутренний финансовый контроль, элементы контроля, этапы контроля, показатели контроля, проблемы, пути совершенствования контроля.

ORGANIZATION OF INTERNAL FINANCIAL CONTROL IN THE SERVICE SECTOR

Ayubova Farida Azimjonovna

Annotation. The article is devoted to the study of internal financial control in the service sector and substantiates the need for its implementation in the service sector management process. The main factors influencing the effectiveness of internal financial control are identified. In the article, the author also presents a scheme for organizing financial control of the service sector. As a practical experience, an article on the analysis of financial control was considered using the example of service organizations of Shahdi Khujand LLC in Khukand, which sells confectionery products, was presented.

Key words: control, financial control, internal financial control, elements of control, stages of control, control indicators, problems, ways to improve control.

Гузориши масъала. Талаботи баланд бардоштани самаранокии назорати молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, додани сифатҳои нав дар шароити муосир мебошад. Таъсиси системаи самаранокии назорати молиявӣ яке аз самтҳои асосии иқтисодиёти инноватсионӣ мебошад, ки метавонад амнияти миллии кишварро таъмин кунад. Афзоиши нақши назорати молиявӣ дар низоми иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон иловатан бо бӯҳрони молиявӣ всмобаста аст. Вазъи кунунии иқтисодиёт бо тағйирот дар системаи идоракунии давлатӣ алоқаманд аст. Назорати молиявӣ қисми ҷудонашавандаи танзими давлатии муносибатҳои иҷтимоию иқтисодӣ мебошад, зеро он бевосита ба таъмини қонуниятӣ ҳамаи марҳилаҳои фаъолияти молиявии давлат нигаронида шудааст. Назорати молиявӣ дар системаи идоракунии давлатӣ ҳамчун механизми татбиқи манфиатҳои давлат ва шахрвандон дар як вақт баррасӣ карда мешавад.

Дар робита ба вайронкунии мавҷудаи талаботи санадҳои ҳуқуқии ҷумҳурӣ зарурати таҳкими интизоми молиявӣ вучуд дорад. Рушди идоракунии давлатӣ тақмили назорати молиявиро аз нуқтаи назари таъминоти ҳуқуқӣ, ташкилӣ ва методӣ талаб мекунад. Ҷй тавре, ки дар паёми навбатии худ Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 28.12.2023 қайд карда буданд: "мо борҳо ва борҳо гуфтаем, ки тартиби сармоягузорӣ бояд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон на камтар аз рақибони мо бароҳат гардад ва худӣ системаи назорат, аз ҷумла системаи сертификатсияи маҳсулот, барои сармоягузоре, ки барои татбиқи қарорҳои

инноватсионӣ омодаанд, монеаҳои иловагӣ эҷод накунад"[1].

Таҳлили таҳқиқотҳои охир ва наشريёт.

Доир ба ташкили назорати молиявии дохилӣ аз тарафи якҷанд олимони омӯхта шудааст, ба монанди Лученок А., Евдокимович В.И., Шевлоков В.З., Стражева Н.С. Сунников Е.С., Кокурин Д.И., Данилевский, Ю. А., Опальский, А. Ю. ва дигарон ташкил медиҳанд.

Мақсади мақола таҳлили хусусиятҳои ташкили назорати молиявии дохилӣ дар ташкилотҳои соҳаи хизматрасонӣ, ошкор кардани муаммоҳо ва пешниҳоди тақмили он.

Мухтавои асосии мавод. Ҷаҳони имрӯзари ҷаҳони бозор меноманд, зеро ҳама чиз харида ва фурӯхта мешавад. Соҳаҳои нав ва нав пайдо мешаванд ва инкишоф меебанд. Яке аз ҷунин соҳаҳои серталаб соҳаи хизматрасонӣ мебошад.

Соҳаи хизматрасонӣ фаъолият оид ба истеҳсоли хизматрасониҳои моддӣ ва ғайримоддӣ таъиноти истеҳсоли ва истеъмолро дар бар мегирад.

Имрӯз дар Тоҷикистон мо метавонем аз ҳама гуна хизматрасониҳои истифода барем, инҳо:

- хизматрасониҳои маишӣ;
- сайеҳӣ;
- сохтмонӣ (фурӯши хонаҳои нави элита ва пентхаусҳо);
- хизматрасонии нақлиёти ҷамъиятӣ-мусофирбарӣ;
- хизматрасонии алоқа (хизматрасонии операторони мобилӣ);
- хизматрасонии манзилӣ-коммуналӣ;
- хизматрасонии муассисаҳои фарҳангӣ;
- хизматрасониҳои сайеҳӣ-экскурсионӣ;

- хизматрасонии варзиш;
- хизматрасониҳои тиббӣ, байторӣ, шифохона ва солимгардонӣ;
- хизматрасониҳои хусусияти ҳуқуқӣ (хизматрасониҳои ҳуқуқшинос ва ғайра);
- хизматрасонии бонкҳо;
- хизматрасонӣ дар системаи маориф (марказҳои таълимӣ ва ғ.);
- хизматрасонии савдо, хӯрокворӣ ва бозорҳо;
- дигар хизматрасониҳо ба аҳоли ва ғайра [8].

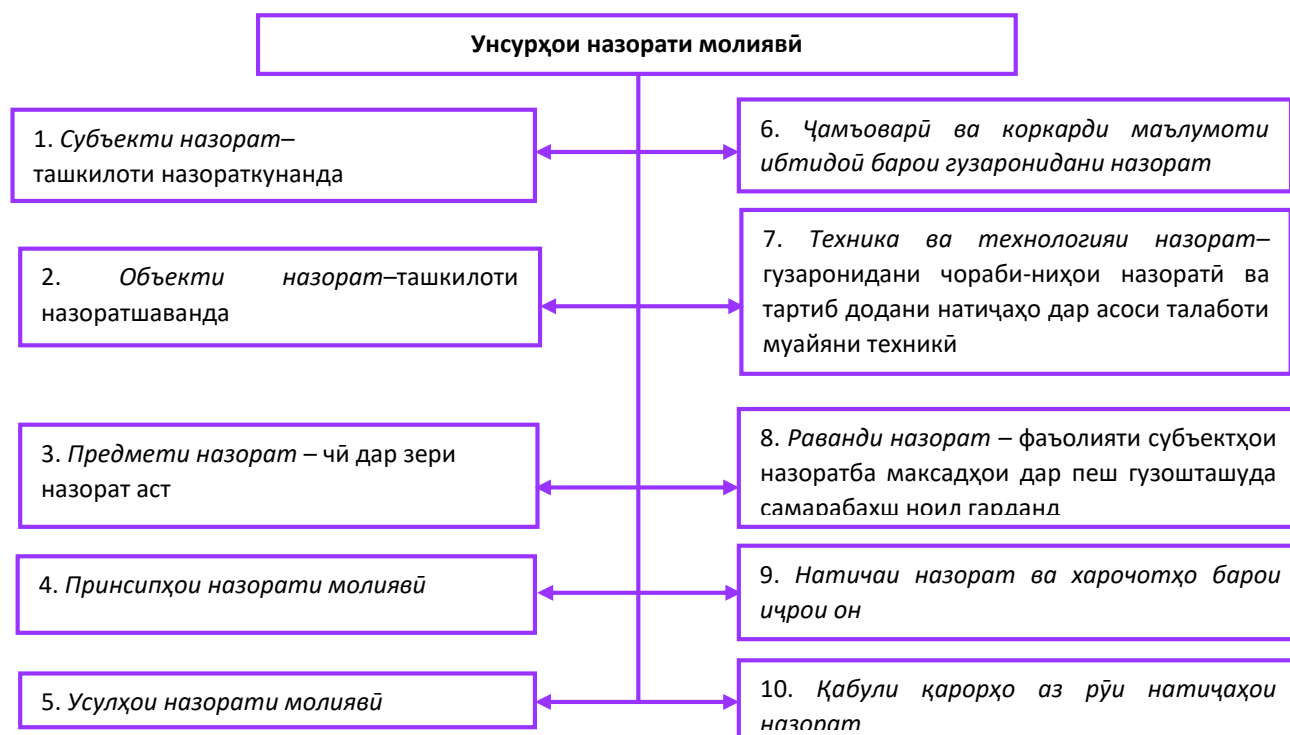
Назорати фаъолияти ташкилотҳои хизматрасонӣ вазифаи муҳими идоракунии буда, бе мавҷудияти он тамоми дигар вазифаҳои идоракунии амалӣ шуда наметавонанд. Бинобар ин, назорат воситаи асосии таҳияи сиёсат ва қабули қарорҳои таъминкунандаи амалкунии муътадили ташкилот ва ноилгардии ҳадафҳои он мебошад. Ҳадафҳои назорат дар атрофи масъалаи таъмини ягонагии қарорҳо ва

ичрои онҳо, пешгирии намудани хатоҳо ва камбудҳои имконпазир тamarкуз мешаванд [7].

Назорати молиявӣ барои идоракунии молиявӣ дар ҳама сатҳҳо аҳамияти аввалиндараҷа дошта, фаъолияти боэътимоди тамоми низоми молиявӣ, татбиқи сиёсати молиявии пешгирифтаи давлатро таъмин намуда, ба таъмини амнияти молиявии давлат мусоидат мекунад.

Мақсади назорати молиявӣ, ин фаврӣ ба даст овардани маълумоти пурра ва боэътимод дар бораи дигаршавӣ ва вайронкуниҳои эҳтимоли дар раванди идоракунии молиявӣ дар сатҳҳои макро ва микро барои саривақт қабул кардани қарорҳои дахлдори идоракунии мебошад.

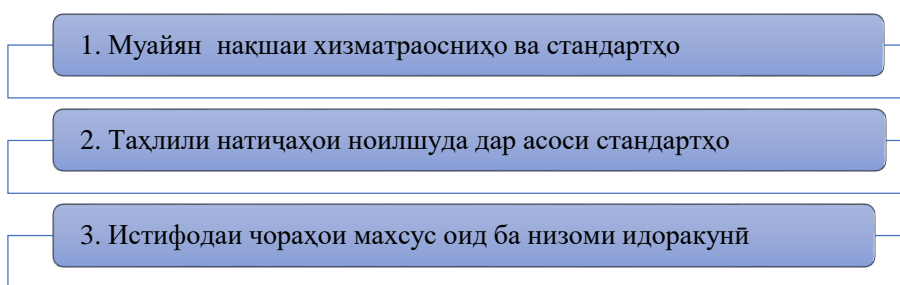
Унсурҳои асосии назорати молиявӣ инҳоянд: объект ва субъект; принципҳои назорат; дастгирии иттилоот ва меъёрӣ; механизми назорат; масъулияти ҳамаи иштироккунандагони қараёни назорат. Ба унсурҳои ёрирасони (инфраструктураи) назорати молиявӣ таъминоти молиявӣ, техникаи ваи кадрӣ назорат таалук дорад (расми 1).

Расми 1. Унсурҳои назорати молиявӣ [2]

Назорати дохилӣ бо пешниҳоди иттилооти саривақтӣ ва боэътимод ба менечерҳо ба ноил шудан ба натиҷаҳои босифати идоракунии мусоидат намуда, шартӣ ҳатмӣ барои қабул ва татбиқи қарорҳои самараноки идоракунии мебошад.

Масъалаҳои ташкили назорати молиявӣ дар ташкилот аз тарафи як қатор олимон ва иқтисодчиён зерӣ таҳқиқ қарор дода шудааст, ки он якҷанд марҳилаҳоро дар бар мегирад, ки дар расми зерин оварда шудаанд.

Расми 2. Марҳилаҳои ташкили назорати молиявӣ дохилӣ дар ташкилот [3]

1. Раванди ташкили назорат дар корхона аз марҳилаи муқаррар намудани стандартҳо оғоз меёбад. Стандартҳо ҳадафҳои мушаххаси созмон мебошанд, ки онҳоро чен кардан мумкин аст. Ҳама стандартҳо, ки барои назорат истифода мешаванд, аз стратегияҳои сершумори корхона интихоб карда мешаванд, ки бо ду хусусият қайд карда мешаванд: мавҷудияти чаҳорҷӯбаи вақт, ки дар он кор бояд иҷро карда шавад ва меъёри мушаххасе, ки нисбат ба он кори иҷрошуда баҳо дода мешавад.

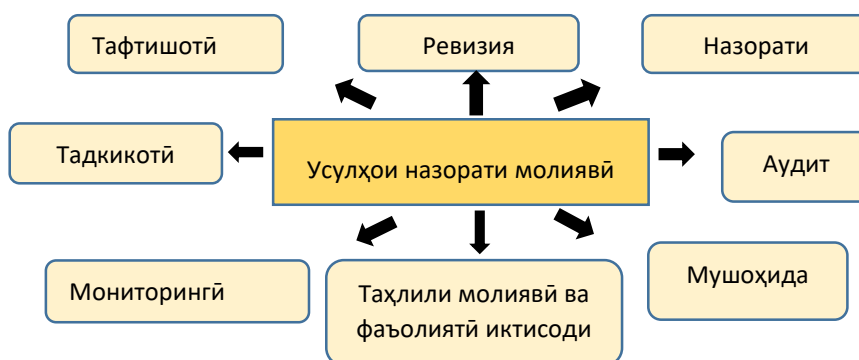
2. Дар марҳилаи дуҷуми назорат натиҷаҳои воқеии бадастомада бо меъёрҳои муқарраршуда муқоиса карда мешаванд. Дар ҳуди ҳамин марҳила дар бораи то чӣ андоза қобили қабул будани инхирофҳои ошкоршуда аз стандартҳо қарор қабул карда, андозаи ин қарорро муайян карда мешавад. Арзёбии инхироф аз ҷониби мутахассисони баландихтисос, ки аз ин раванд мустақиланд, анҷом дода мешавад. Қоршиносон метавонанд қормандони ташкилот (назоратчиёни дохилӣ, аудиторҳо), инчунин машваратчиёни беруна бошанд.

3. Дар марҳилаи сеҷуми назорат чораҳои зарурии ислоҳӣ андешида мешаванд. Хулосаҳо, ки назоратчиён баровардаанд, бояд аз ҷониби роҳбарият тасдиқ карда шаванд. Дар ин ҳолат барои зарурати амалҳои ислоҳӣ асосҳои кофӣ доштан лозим аст.

Умуман, системаи назорат дар ҳама гуна корхона аз ҷузъҳои ба ҳам алоқаманд иборат аст: муҳити назорат, системаҳои иттилоотӣ, тартиби назорат ва санҷиши самаранокии назорат.

Назорати молиявӣ бо методҳои гуногун гузаронида мешавад, ки дар таҳти онҳо тарзу усул ва воситаҳои амалӣ намудани он фаҳмида мешавад. Истифодаи методи муайян аз вазъи ҳуқуқи ва хусусияти шакли фаъолияти мақомоте, ки назоратро амалӣ менамоянд, аз объект ва мақсади назорат, асосҳои ба вучуд омадани муносибатҳои ҳуқуқии назоратӣ ва диг. вобастагӣ дорад.

Номгӯи аниқи методҳои назорати молиявӣ дар қонунгузорӣ оварда нашудааст, аммо ин методҳо дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ сабт гардидаанд, ба он методҳои асосии назорати молиявӣ мансубанд:

Расми 3. Усулҳои назорати молиявӣ [4]

Таҳлил ҳамчун методи назорати молиявӣ омӯзиши муфассали ҳисоботи молиявӣ-муҳосибии давравӣ ё солоноро бо мақсади баҳои умумии натиҷаҳои фаъолияти молиявӣ, бозорگیری, таъмин будан бо маблағи пулии худ, самаранокии истифодаи он ва дигарро дар назар дорад. Методи мазкури назорат бо муносибати низомӣ фарқ карда, усулҳои

таҳлилии оморӣ ва иқтисодӣ-математикӣ – ахборот, гурӯҳбандӣ, ҳисоби андозаҳои ҷамъбасти (мутлақ, нисбӣ ва миёна), таҳлили як қатор ҷараёнҳо, методи индексӣ, ҷадвалӣ ва нақшавӣ, сохтани намунаҳои иқтисодӣ-математикӣ дар асоси коэффисентҳои ҳисоботиро дар бар мегирад.

Барои таҳлили фаъолияти хоҷагидорӣ нишондиҳандаҳо баҳогузорӣ карда мешавад, ки он дар ташкилот асосан аз рӯи як қатор гурӯҳи чадвали зерин оварда шудааст.

Чадвали 1 - Гурӯҳи нишондиҳандаҳои таҳлили фаъолияти хоҷагидорӣ

Нишондиҳандаҳои бозоргири	Нишондиҳандаҳои гирдгардиш	Нишондиҳандаҳои даромаднокӣ
- бозоргирии чорӣ; - бозоргирии мӯҳлатнок; - бозоргирии мутлақ	- гирдгардиши дороиҳо; - гирдгардиши сармояи худӣ; - гирдгардиши захираҳо	- даромаднокии фуруш; - даромаднокии дороиҳо; - даромаднокии сармояи худӣ; - даромаднокии воситаҳои гардон

Барои таҳлил кардани назорати молиявии дохилӣ дар соҳаи хизматрасонӣ мо ҳамчун объект ҶДММ “Шаҳди Хучандро”-ро интихоб кардем. Қаҳвахонаи ҶДММ “Шаҳди Хучанд” яке аз ташкилоти хизматрасонӣ, ки бо хӯроквории озуқаворӣ машғул

буда, ба аҳоли хизматрасонии қаннодиро пешниҳод мекунад.

Ҳоло самаранокӣ фаъолияти назорати молиявиро аз рӯи нишондиҳандаҳои баҳодихии фаъолияти молиявӣ-хоҷагидорӣ ташкилот дар чадвали зерин таҳлил менамоем.

Чадвали 2 - Таҳлили нишондиҳандаҳои назорати бозоргирии ҶДММ “Шаҳди Хучанд” барои соли 2022-2023

Нишондиҳандаҳо	Меъёр	Соли 2022	Соли 2023	Тамоюл
Нишондиҳандаи бозоргирии мутлақ	0,2-0,4	0,20	0,21	0,01
Нишондиҳандаи бозоргирии мӯҳлатнок	0,7-1	0,40	0,64	0,24
Нишондиҳандаи бозоргирии чорӣ	1-2	1,12	1,80	0,68

Сарчашма: Ҳисобкитоби муаллиф аз рӯи ҳисоботи молиявии ташкилот

Таҳлили назорати нишондиҳандаҳои бозоргири нишон медиҳад, ки ҳамаи меъёри нишондиҳандаҳо мувофиқи меъёр буда, он сол аз сол зиёд шуда, пардохтпазирии ташкилот баланд шуда истодааст.

Назорати нишондиҳандаи бозоргирии мутлақ мувофиқи меъёр 0,2 мебошад, ки ҶДММ Шаҳди Хучанд 20% қарзҳои кредиторӣ худро бо воситаи пулии худ пардохт менамояд.

Назорати нишондиҳандаи бозоргирии мӯҳлатнок аз меъёр паст буда, дар соли 2023 он ба меъёр наздик шуда, 0,64-ро ташкил дод, яъне ин

маънои онро дорад, ки 64% қарзҳои кӯтоҳмуддатро бо воситаи пулӣ ва қарзҳои кӯтоҳмуддат пардохт карда метавонад.

Назорати нишондиҳандаи бозоргирии чорӣ мувофиқи меъёр буда, онро сари вақт пардохт карда метавонад, ки ин аз кифоя будани захираҳои моддиро дар ташкилот ифода мекунад.

Ҳоло нишондиҳандаҳои гирдгардиши фаъолияти ташкилоти ҶДММ “Шаҳди Хучанд” барои солҳои 2022-2023 дар чадвали зерин таҳлил менамоем.

Чадвали 3 - Таҳлили назорати нишондиҳандаҳои гирдгардиши захираҳои молиявии ҶДММ “Шаҳди Хучанд” барои солҳои 2022-2023

Нишондиҳандаҳо	Соли 2022	Соли 2023	Тамоюл
Гардиши қарзи дебиторӣ, гардиш	39,58	46,59	7,01
Давомнокии қарзи дебиторӣ, рӯз	9,22	7,83	-1,39
Гардиши қарзи кредиторӣ, гардиш	9,81	20,27	10,46
Давомнокии қарзи кредиторӣ, рӯз	37,21	18,00	-19,21
Гардиши захираҳои молию моддӣ, гардиш	13,68	17,48	3,80
Давомнокии қарзи захираҳои молию моддӣ, рӯз	26,69	20,89	-5,80
Сикли амалиётӣ – ДҚд+Дз, бо рӯз	35,91	28,72	-7,19
Сикли молиявӣ – СА-Дқк, бо рӯз	-1,31	10,72	12,02

Сарчашма: Ҳисобукитоби муаллиф аз рӯи ҳисоботи молиявии ташкилот

Таҳлили назорати нишондиҳандаҳои гирдгардиши захираҳои молиявии ташкилот нишон медиҳад, ки аз ҳама баланд гардиши қарзҳои дебиторӣ мебошад, ки он дар як сол 39 то 46 маротиба гардиш ёфта давомнокӣ то 7 ва 9 рӯзро ташкил мекунад.

Гардиши қарзи кредиторӣ аз ҳисоби ҳаҷми зиёд будани он гардиши он низ суғурӯ мебошад, ки дар давоми сол қарзи кредиторӣ дар соли 2023 20 маротиба гардиш ёфта, давомнокии он 18 рӯзро ташкил мекунад.

Аз ҳама гардиши суғурӯ ба захираҳои молия моддӣ рост меояд, ки он дар соли 2023 17,48 гардиш намуда, давомнокии гардиш 20,89 рӯзро ташкил мекунад, сабаби он ин зиёд нигоҳ доштани захираҳои молия моддӣ дар анбори корхона мебошад.

Ҳамин тавр давомнокии сикли молиявӣ 35 рӯзро дар соли 2022 ва 28,72 рӯзро дар соли 2023 ташкил мекунад, ки назар ба сикли молиявӣ дар соли 2022 зиёд буда он ба 1,31 гардиш кам мебошад. Аммо дар соли 2023 сикли молиявӣ 10,72 рӯзро ташкил дод.

Ҷадвали 4 - Таҳлили назорати нишондиҳандаҳои даромаднокии ҚДММ «Шаҳди Хучанд» барои солҳои 2022-2023

Нишондиҳандаҳо	Соли 2022	Соли 2023	Тамоюл
Даромаднокии фурӯш, %	3,75	3,46	-0,29
Даромаднокии доройҳо, %	23,80	24,02	0,22
Даромаднокии сармояи худӣ, %	92,42	99,55	7,13
Даромаднокии воситаҳои асосӣ, %	86,37	62,48	-23,88
Даромаднокии маҳсулоти тайёр, %	4,27	3,90	-0,37

Сарчашма: Ҳисобукитоби муаллиф аз рӯи ҳисоботи молиявии ташкилот

Таҳлили наҳорати нишондиҳандаҳои даромаднокии ҚДММ Шаҳди Хучанд нишон дод, ки аз ҳама пештар даромаднокии сармояи худӣ баланд мебошад, ки он 92% дар соли 2022 буда, дар соли 2023 ба 99% ташкил дод, ки ин аз ҳама пештар самаранокии сармояи худиро нишон дод.

Аз ҳама паст ин даромаднокии фурӯш мебошад, ки ин аз паст будани самаранокии фурӯши маҳсулот шаҳодат дода, бояд барои беҳтар намудани он чораҳои махсус барои зиёд намудани фурӯш ба фойданокии он ҷорӣ намоянд.

Ҳамчунин даромаднокии маҳсулоти тайёр низ паст мебошад, ки он 4,27% дар соли 2022 ва 3,90% дар соли 2023 ташкил дод.

Ҳамин тавр таҳлили назорати молиявии дохилии ташкилот нишон дод, ки дар ташкилот назорати молиявӣ дар сатҳи паст қарор дошта, ташкили он ба баланд шудани самаранокии ташкилот оварда мерасонад. Ҳамчунин ташкилот дар анбори худ захираи бисёри молия моддӣ мавҷуд аст, ки он ба нишондиҳандаҳои молиявӣ таъсир расонида, дар натиҷа он аз меъёр паст мебошад.

Дар асоси натиҷаҳои таҷлил ба ҳулоса омадем, ки системаҳои назорати дохилии ҚДММ «Шаҳди Хучанд» дар марҳилаи ташаккул қарор доранд.

Мушкилоти асосие, ки дар натиҷаи арзёбӣ дар ҚДММ Шаҳди Хучанд муайян шудаанд, инҳоянд [5]:

- набудани ҳуҷҷатҳои дохилии ба расмият даровардани система назорати дохилӣ. Ташаккул ва тасдиқи чунин ҳуҷҷатҳо шартҳои муҳими системаи самаранокии назорати дохилӣ мебошад;

- принципҳои ахлокии назорати дохилӣ бо ҳуҷҷатҳои дохилӣ танзим нашудаанд;

- дар соҳаи назорати дохилӣ ягон мақоми ягона вучуд надорад. Аммо таъсиси ин воҳиди сохторӣ ҳатмӣ нест. Аммо бо назардошти хусусияти фаъолияти ташкилотҳо ҷудо намудани мутахассиси алоҳидан соҳаи назорати дохилӣ метавонад ба баланд бардоштани самаранокии фаъолияти корхона мусоидат намояд;

- нишондиҳандаҳои асосии самаранокии системаи назорати дохилӣ вучуд надоранд. Ин имкон намедиҳад, ки самаранокии он назорат карда шавад;

- ҳавфҳои асосии соҳибкорӣ муайян карда нашудаанд ва ҳуҷҷатгузори онҳо ба роҳ монда нашудааст;

- дар соҳаи назорати дохилӣ сиёсат вучуд надорад;

- ҳисоботи дохилӣ дар соҳаи назорати дохилӣ таҳия нашуда бошад;

- санҷиш дар ҳама унсурҳои муҳити назорат гузаронида намешавад;

- шахси масъул барои амалисозии назорати дохилӣ муайян карда нашудааст.

Ҳоло дар чадвали зерин чорабиниҳоро барои такмил додани назорати молиявии ташкилот ва самаранокии аз ҷорӣ кардани онро таҳлил менамоем.

Чадвали 5- Чорабиниҳо барои такмили низоми назорати молиявии дохилӣ ва самаранокии татбиқи он

Чорабиниҳо	Самаранокии интизорӣ
Ҷорӣ намудани низоми маълумотии ҳуччатгузории электронӣ дар асоси базаи барномаи махсуси таъминнокӣ Synergy Center	Пастнамудани ҳаҷми гирдгардиши қоғазҳо (сарфаи хароҷоти ҷопи ҳуччатҳо), кам шудани вақти корӣ (паст шудани ҳосилнокии гирдгардиши ҳуччатгузорӣ), мустаҳкам намудани назорати дохилӣ
Пешбурди раванди ҳуччатгузории назорати дохилӣ	Беҳтар намудани сифати баҳисобгирии муҳосибӣ, баланд бардоштани эътимодноқӣ ва саҳеҳии ҳуччатгузории муҳосибӣ
Такмили раванди нигоҳдории ҳуччатгузориҳои муҳосибӣ	Ҷобачокунии шартҳои нигоҳдории ҳуччатҳои баҳисобгирии муҳосибӣ мувофиқи талаботҳои қонун
Регламенткунонии низоми назорати дохилии молиявӣ	Гузaronидани ННД мувофиқи қонун
Пешбурди вазифаҳои штатии мутахассисон аз рӯи контролинг барои иҷрои вазифаҳои умумӣ дар соҳаи ташкили назорати дохилӣ	Назорати иловагии далелҳои гузаронидани назорати фаъолияти хоҷагидорӣ, кам кардани хатогиҳои баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ (бо санксияҳои молиявӣ алоқаманд)
Пешбурди реестри хавҳо	Бо тези муайян намудани хавҳои асосӣ, саривақт баҳодиҳии эҳтимолияти зарарҳо ва таҳияи чорабиниҳо барои паст намудани он бо муайян нмаудани шахсони масъул. Ин чорабинӣ барои кам кардани зарарҳои молиявӣ имконият медиҳад.

Сарчашма: [6-С.7-8.]

Дар навбати худ, агар системаи назорати дохилӣ камбудихо фаъолияти молиявиро хоҷагиро пешгири карда, риояи талаботи қонунгузории амалкунандаро таъмин намуда, тибқи қоидаҳо ва стандартҳо нигоҳ доштани намудҳои танзимшавандаи баҳисобгирии муҳосибӣ имкон диҳад, ин аз самаранокии кофӣ он шаҳодат медиҳад.

Хулоса. Татбиқи тадбирҳо дар соҳаи назорати молиявии дохилӣ кам кардани хароҷоти корхона барои баланд бардоштани сифати баҳисобгирии муҳосибӣ, баланд бардоштани эътимодноқӣ ва эътимоднокии баҳисобгирии муҳосибӣ, мутобиқ кардани системаи назорати дохилӣ ва гардиши ҳуччатҳо ба талаботи қонун ва таъмини амнияти иқтисодии корхонаро медиҳад.

АДАБИЁТ:

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ 28.12.2023 шаҳри Душанбе, [манбаи электронӣ]: URL: <http://president.tj/node/32191> (санаи мурочиат 24.02.2024)
2. Бабошина Э.С. Реализация внутреннего контроля системы управления государственного образовательного учреждения // Вектор науки ТГУ. Серия: Экономика и Управление – 2011. – №5. – С. 7 – 12.
3. Данилевский, Ю. А., Финансовый контроль: основные направления / Ю. А. Данилевский, Л. Н. Овсянников // Бухгал. учет.-2010.-№24. - С. 6 - 7.
4. Сунников, Е. С. Совершенствовать финансовый контроль / Е. С. Сунников // Финансы. - 2002. - №12 - .С. 5 - 7.
5. Евдокимович, В. И. Состояние и направления развития экономического контроля в потребительской кооперации Республики Беларусь / В. И. Евдокимович // Потребкооперация. - 2009. - №3. - С. 13 - 17.
6. Лученок, А. Основные направления и совершенствование механизма воздействия финансовой политики на деятельность промышленных предприятий / А. Лученок // Вестн. Ассоц. бел. банков. - 2010. - №1. - С.7-8.

7. Ҳукматов Д.Қ. Рушди низоми назорати дохилӣ дар раванди идоракунии фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ (дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон): диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои иқтисодӣ: 08.00.08. – Душанбе, 2023. – 214 с.

8. <https://rg.tj> (санаи муроҷиат: 09.04.2024)

Маълумот дар бораи муаллиф:

Аюбова Фариди Азимҷоновна – унвонҷӯй, омузгори калони кафедраи молия ва қарзи Донишкадаи политехникии Днишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С.Осимӣ дар ш. Хучанд, Суроға: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хучанд, кӯчаи И.Сомонӣ, 226. E-mail: farida.com@mail.ru, Тел.: (+992) 92 7000564.

Информация об авторе :

Аюбова Фариди Азимҷоновна – соискатель, старший преподаватель кафедры финансы и кредит, Худжандский политехнический институт Таджикского технического университета имени академика М.С. Осими. Адрес: 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, ул. И. Сомони, 226. E-mail: farida.com@mail.ru

Information about the authors

Ayubova Farida Azimjonovna - applicant, senior teacher of the Department of Finance and Credit, Khujand Polytechnic Institute of the Tajik Technical University named after academician M.S. Osimi. Address: 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, st. I. Somoni, 226. E-mail: farida.com@mail.ru

УДК: 631.16

ШАКЛ ВА УСУЛҲОИ ТАКМИЛИ ШАРИКИИ ДАВЛАТ ВА БАХШИ ХУСУСӢ

Нуров Нусратулло Қудратуллоевич

Аннотатсия. Дар мақола таъсири рушди бизнес ва шарикии давлат ва баҳши хусусии ба рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ баррасӣ гардидааст. Қайд карда шудааст, ки рушди ҳамкориҳои давлатию хусусӣ яке аз масъалаҳои муҳимтарини давраи ҳозираи рушди иқтисодиву иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Дар асоси таҳлили маводҳои илмӣ оморӣ нишон дода шудааст, ки дар шароити имрӯзаи иқтисоди бозорӣ истифодаи шакли усулҳои ҳамкориҳои байни давлат ва баҳши хусусӣ сол то сол бо суръати баландтар рушд ёфта истодааст. Шумораи корхонаҳои истеҳсоли ва махсусан корхонаҳое, ки ба баҳши хусусӣ таалуқ доранд зиёд шуда истодааст. Асоснок карда шудааст, ки яке аз омилҳои калидии рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҳалли масъалаҳое, ки ба инфрасохтори иҷтимоӣ дахл доранд тавассути шарикии давлат ва баҳши хусусӣ бартараф хоҳанд шуд.

Калидвожаҳо: шарикии давлатӣ, шарикии хусусӣ, шарикии давлат ва баҳши хусусӣ, иқтисодиёт, соҳибкорӣ, рушди иқтисодӣ, истеҳсолот, самаранокӣ, рақобат, моликият.

Барои иқтибос: Нуров, Н.Қ. Шакл ва усулҳои тақмили шарикии давлат ва баҳши хусусӣ / Н.Қ. Нуров // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – No. 2 (41). – С. 110-117.

ФОРМА И МЕТОДЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО И ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА

Нуров Нусратулло Қудратуллоевич

Аннотация. В статье рассматривается влияние развития бизнеса и государственно-частного партнерства на экономическое и социальное развитие. Отмечается, что развитие государственно-частного сотрудничества является одним из важнейших вопросов современного экономического и социального развития Республики Таджикистан. На основе анализа научно-статистических материалов показано, что в современных условиях рыночной экономики использование форм и методов сотрудничества государства и частного сектора с каждым годом развивается все более высокими темпами. Увеличивается число производственных предприятий, особенно принадлежащих частному сектору. Обосновано, что одним из ключевых факторов социально-экономического развития и решения вопросов, связанных с социальной инфраструктурой, будет преодоление на основе государственно-частного партнерства.

Ключевые слова: *государственный партнер, частный партнер, государственно-частное партнерство, экономика, предпринимательство, экономическое развитие, производство, эффективность, конкуренция, собственность.*

FORM AND METHODS OF IMPROVING PUBLIC AND PRIVATE PARTNERSHIP

Nurov Nusratullo Kudratulloevich

Annotation. *The article examines the impact of business development and public-private partnerships on economic and social development. It is noted that the development of public-private cooperation is one of the most important issues in the modern economic and social development of the Republic of Tajikistan. Based on the analysis of scientific and statistical materials, it is shown that in modern conditions of a market economy, the use of forms and methods of cooperation between the state and the private sector is developing at an increasingly rapid pace every year. The number of manufacturing enterprises, especially those owned by the private sector, is increasing. It is substantiated that one of the key factors in socio-economic development and resolving issues related to social infrastructure will be overcome on the basis of public-private partnership.*

Keywords: *public partner, private partner, public-private partnership, economics, entrepreneurship, economic development, production, efficiency, competition, property.*

Гузориши масъала. Яке аз самтҳои афзалиятноки татбиқи сиёсати сармоягузори давлатӣ ин шарикӣ давлат ва баҳши хусусӣ мебошад, ки ҳам дар ҳуҷҷатҳои банақшагирии стратегияи дорон хусусияти худудӣ ва соҳавӣ ва ҳам дар санадҳои меъёрии ҳуқуқии алоҳида тавсия карда мешавад.

Ҳамкориҳои имкониятҳои давлатӣ ва баҳши хусусӣ дар шакли шарикӣ давлат ва баҳши хусусӣ барои баланд бардоштани сифати маҳсулоти истеҳсолшаванда ва хизматрасонӣ дар иқтисодиёт шароит фароҳам меорад.

Ҳавасмандии асосии баҳши хусусӣ барои иштирок дар шарикӣ давлат ва баҳши хусусӣ ин ба ҳадди аксар расонидани фоида тавассути баланд бардоштани самаранокии сармоягузорӣ мебошад. Шарикӣ давлат ва баҳши хусусӣ ба шарикӣ давлатӣ имкон медиҳад, ки бо истифода аз имтиёзҳои андозӣ, бучетӣ ва маъмури сармоягузори хусусиро ҷалб намояд.

Таҳлили таҳқиқотҳои охир ва наشريёт. Дар давлатҳои аз ҷиҳати иҷтимоию иқтисодӣ тараққиқарда рушди ҳамкориҳои баҳшҳои давлатию хусусӣ ва нақши он дар иқтисодиёт ва баҳусус дар рушди инфрасохтор саҳми калон доранд. Аз ин ҷиҳат омӯзиш ва таҳлилу баррасии ин масъала дар шароити имрӯзаи ҷаҳонишавӣ ва ҳамгирии Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти калон дорад.

Мақсади мақола – муайян намудани омилҳои, ки ба рушди ҳамкориҳои баҳшҳои давлативу хусусӣ таъсир мерасонанд, таҳлили имкониятҳои захираҳои баҳшҳои давлатию хусусӣ ва истифодаи самаранокии онҳо ҷиҳати рушди иҷтимоию иқтисодӣ, муҳаё сохтани ҷойҳои корӣ, ҷалби захираҳои меҳнати кишвар ба истеҳсолот, таъсири мусбӣ расонидан ба

масъалаи шуғл ва бекорӣ, асоснок намудани рушди шарикӣ давлат ва баҳши хусусӣ ва нақши он дар иқтисодиёт мебошад.

Мухтавои асосии мақола. Рушди ҳамкориҳои баҳшҳои давлативу хусусӣ бо якҷанд омилҳои асосие муайян карда мешавад, ки ба тавсеаи миқёс ва шаклҳои ҳамкориҳои давлат ва соҳибкорӣ таъсир мерасонанд.

Аввалан, ҳамкориҳои баҳшҳои давлативу хусусӣ яке аз механизмҳои иқтисодӣ омехта мебошад, ки барои рушди муносибатҳои байни соҳибкорӣ ва давлат имкон медиҳад.

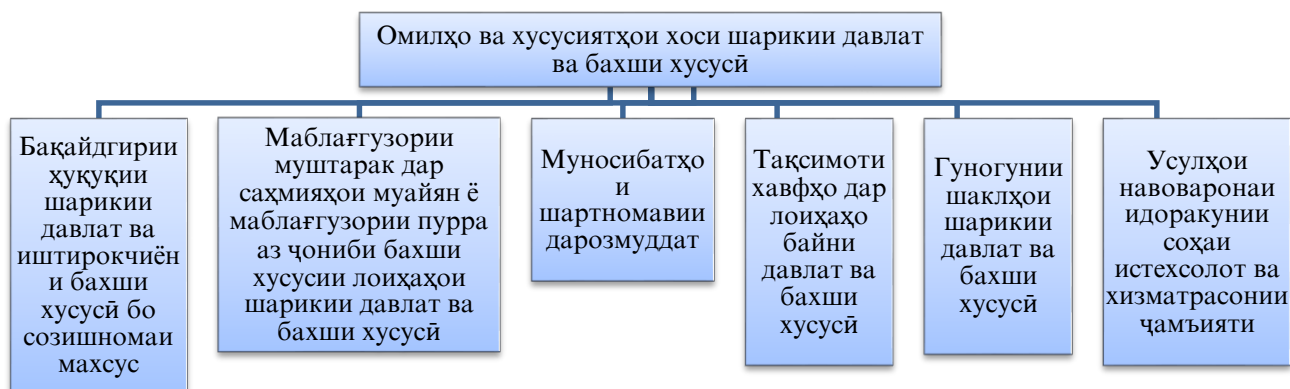
Дуюм, ҳамкориҳои баҳшҳои давлативу хусусӣ имкон медиҳад, ки захираҳои баҳши хусусӣ ба равандҳои тақрирестехсолӣ дар баҳшҳои соҳаҳои зерӣ тобеияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва маҳаллӣ қарордошта ҷалб карда шаванд, инчунин барои баланд бардоштани самаранокии истифодаи маблағҳои бучетӣ ташаббуси баҳши хусусӣ истифода шавад.

Сеюм, муттаҳид намудани кӯшишу захираҳои бизнес ва давлат дар доираи лоиҳаҳои мушаххас афзалиятҳои иловагии рақобати онҳоро ба вучуд меорад. Баҳши хусусӣ дар муқоиса бо баҳшҳои давлатӣ ҳаракати бештар, суръати баланди қабули қарорҳо, қобилияти навоарӣ ва хоҳиши ҷустуҷӯи тақмили техникӣ ва технологӣ барои таъмини рақобатпазириро доро мебошад. Давлат дар навбати худ метавонад тавассути ташкили заминаи устувори меъёрии ҳуқуқӣ, амалӣ намудани фаъолияти ташкилӣ, аз ҷумла ҳамкорӣ бо ҷомеаи шаҳрвандӣ, инчунин бо истифода аз фишангҳои молиявӣ иқтисодӣ: субсидияҳо, кафолатҳо, андозбандии имтиёзнок ва ғайра татбиқи бомуваффақияти лоиҳаҳои ҳамкориҳои баҳшҳои давлатиро таъмин намояд.

Бо дарназардошти омилҳои номбаршуда метавонем умуман афзоиши микёс, рушд ва диверсификатсияи шаклҳои шарикии давлат ва бахши хусусиро пешгӯӣ намоем. Аммо дар ҳар як кишвари алоҳида динамикаи ин раванд аз сийёсати давлат, хоҳиши он барои ҳамкорӣ бо соҳибкорон дар ҷустуҷӯи ризоияти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ва мавқеи ҷомеаи шаҳрвандӣ вобаста хоҳад буд. Дар Тоҷикистон ба фаъолияти бахши хусусӣ ва нақши он дар рушди иқтимоию иқтисодӣ баҳои баланд дода шуда, ин соҳа аз тарафи давлату ҳукумат пайваста дастгирӣ меёбад. Дар ин хусус Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зимни ироаи Паёми худ ба Маҷлиси Олии мамлакат, ки 23 юми декабри соли 2022 роҷеъ ба ин масъала чунин иброз доштанд «...ба таъсиси маҷмааҳои саноатӣ, паркҳои технологӣ, таҳия ва татбиқ намудани лоиҳаҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ, ҷорӣ кардани технологияҳои инноватсионӣ, истифодаи таҷҳизоти каммасрафи барқӣ ва ҷалби боз ҳам бештари сармояи мустақим бояд эътибори аввалиндараҷа дода шавад»[1].

Инкишофи шаклҳо, моделҳо, механизмҳо ва институтҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ, ташкили амалии кор ташаккули заминаи махсуси қонунгузорию талаб мекунад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон механизмҳои амалигардонии шарикии давлат ва бахши хусусиро Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи шарикии давлат ва бахши хусусӣ» 28-уми декабри соли 2012, №907, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи концессияҳо» аз 26-уми декабри соли 2011, № 783 ба танзим мебарорад.

Шарикии давлат ва бахши хусусӣ шакли қонунан муқарраршудаи ҳамкорию давлат ва бахши хусусӣ дар робита ба моликияти давлатӣ ва маҳаллӣ, инчунин хизматрасониҳои аз ҷониби мақомоти давлатӣ ва маҳаллӣ, муассисаҳо ва корхонаҳо бо мақсади татбиқи лоиҳаҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ аҳамиятнок иҷрошаванда ва пешниҳодшаванда дар доираи васеи соҳаҳои иқтисодӣ мебошад. Ҳар як чунин лоиҳаи муштараки байни давлат ва бахши хусусӣ муваққатӣ аст, зеро он чун қоида, барои як давраи муайян ва барои ҳалли як масъалаи мушаххас таъсис дода мешавад.

Расми 1. Таҳияи муаллиф: Омилҳо ва хусусиятҳои хоси шарикии давлат ва бахши хусусӣ.

Шарикии давлат ва бахши хусусӣ омилҳо ва хусусиятҳои хоси худро доро мебошад. Аз он ҷумла:

1. Бақайдгирии ҳуқуқии шарикии давлат ва иштирокчиёни бахши хусусӣ бо созишномаи махсус (созишнома, шартнома).

Аксар вақт давлат ҳамчун санади меъёрӣ намунаи чунин шартномаро нисбат ба самт ва соҳаҳои алоҳида таҳия ва тасдиқ мекунад, вале ҳар як шартнома ҳуҷҷати мушаххасе мебошад, ки тавсиф ва хусусиятҳои худро дорад.

2. Маблағгузорию муштарак дар соҳмияҳои муайян ё маблағгузорию пурра аз ҷониби бахши хусусии лоиҳаҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ. Яке аз омилҳои асосии давлат барои рушди шарикии давлат ва бахши хусусӣ, ҷалби захираҳои молиявии бахши хусусӣ ба инфрасохтори давлатӣ ва маҳаллӣ мебошад. Ин имкон медиҳад, ки сарбории давлатро

кам гардад, дар баробари ин доираи хизмати бахшҳои гуногуни инфрасохторию ба аҳоли васеъ гардонида шуда, сифат ва дастрасии онҳоро беҳтар гардад.

3. Муносибатҳои шартномавии дарозмуддат. Одатан, ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ ба ҳалли масъалаҳои стратегӣ рушди моликияти давлатӣ ва маҳаллӣ ва хизматрасонии ҷамъиятӣ нигаронида шудаанд. Ҳам давлат ва ҳам бахши хусусӣ ба муносибатҳои дарозмуддате, ки ба онҳо имкон медиҳанд то сийёсати иқтисодиро барои давраи дуру дароз бунёд кунанд, ояндаро ба нақша гиранд ва дар фаъолияти худ ба ӯҳдадорҳои дарозмуддати тарафайн таъя кунанд, манфиатдор мебошанд. Шарикҳои стратегӣ имкон медиҳанд, ки ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ ҳатто дар чунин бахшҳои ғайридеҳқонӣ ё камқоидаи иҷтимоӣ, аз қабили

тандурустӣ ва маориф бомуваффақият истифода шаванд.

4. Таксимоти хавфҳо дар лоиҳаҳо байни давлат ва баҳши хусусӣ. Лоиҳаҳои ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ бо гуногунрангӣ ва сатҳи баланди хатарҳое, ки иштирокчиёни онҳо дучор мешаванд, хос мебошанд, ки ташкили схемаҳои мураккаби тақсимкунӣ, азнавтасимкунӣ ва сугуртаи хавфхоро тақозо мекунад. Дар марҳилаи таҳияи лоиҳаҳои нодуруст баҳо дода шуда, онҳо метавонанд дар чараёни татбиқ оқибатҳои қиддии манфиоро ба вучуд оранд, ки боиси боздоштан, тачдиди сохтор, қатъ гардидани амали лоиҳа, муурофияи судӣ ва дигар падидаҳо гарданд.

5. Гуногунии шаклҳои шарикии давлат ва баҳши хусусӣ. Дар ҷаҳон то ҳол таснифоти умумии қабулшудаи шаклҳои ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ вучуд надорад. Дар амалияи хориҷӣ ва ватанӣ навъҳо, намудҳо ва шаклҳои зиёди шарикӣ мавҷуд аст. Меъёрҳои вобаста ба ин ё он гурӯҳи сохторӣ одатан: муносибатҳои моликиятдорӣ (идоракуни, истифода, ихтиёрдорӣ), шаклҳои иштироки давлат, нақшаҳои маблағгузорӣ ва таксими таваккал ва дигар паҳлуҳо мебошанд.

6. Усулҳои навоаронаи идоракунии соҳаи истеҳсолот ва хизматрасонии ҷамъияти. Дар доираи лоиҳаҳои ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ баҳши хусусӣ тачрибаи муосири ташкилӣ, дониш ва технологияҳои нави идоракуниро ба истеҳсолот ва пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ ҳамроҳ месозад.

Таҳлили тамоюлҳои имрӯзаи рушди иқтисодиёти ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки бо мақсади мутобиқ гардонидани манфиатҳо ва ниёзҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва экологии аҳоли давлатро зарур аст, ки механизмҳо ва шаклҳои нави ҳамкорӣ бо соҳаи соҳибкорӣ ҷустуҷӯ намояд. Дар навбати худ, ин боиси ворид шудани сармояи хусусӣ ба соҳаҳои мегардад, ки қаблан аз ҳисоби давлат сармоягузорӣ мешуданд. Тибқи маълумоти Бонки сармоягузори Аврупо, дар соли 2022 дар бозори Аврупо арзиши умумии муомилот оид ба лоиҳаҳои шарикии давлат ва баҳши хусусӣ 9,8 миллиард евроро ташкил дод, ки нисбат ба соли 2021 (8,4 миллиард евро) 17 фоиз зиёд аст[8].

Дар чараёни ворид шудани сармояи хусусӣ ба соҳаҳои анъанавии давлатӣ, ба фикри мо, тағйир ёфтани функцияҳои иқтисодии давлат, ки бо вусъати амалияи истифодаи механизмҳои хусусигардонӣ алоқаманд аст ба амал меояд. Устувории иқтисоди диверсификатсионӣ натиҷаи робитаи муассири давлат, сохторҳои соҳибкорӣ ва институтҳои ҷомеаи шахравандӣ мебошад. Аз ин рӯ, шарикии давлат ва баҳши хусусӣ бояд ҳамчун механизми ноил шудан ба ҳадафҳои стратегии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон,

минтақа ва соҳаҳои он баррасӣ карда шавад. Бо дарназардошти тачрибаи байналмилалӣ, мо метавонем бигӯем, ки шарикии давлат ва баҳши хусусӣ роҳи махсусан муҳими ҳалли мушкилоти модернизатсияи бахшҳо ва соҳаҳои гуногун мебошад, ки дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 зикр шудааст. Аз ҷула: Барои тақвият додани нақши ниҳодҳои ҳамроҳангсоз ва масъулияти иҷтимоии бизнес дар раванди назорат ва рушди соҳаҳои иқтисодиёти миллии тадбирҳо оид ба қоғоз додани фишори маъмурӣ ба фаъолияти хоҷагидорӣ, кам кардани ҷузъи коррупсионӣ, аз ҷумла дар асоси рушди шарикии давлат ва баҳши хусусӣ баррасӣ мегарданд[6].

Ҳамкориҳои давлат ва баҳши хусусӣ тамоюли муосир дар ҷаҳон ва Тоҷикистон мебошад. Давлат метавонад баҳши хусусиро ба иҷрои вазифаҳои худ дар ин росто ҳалли вазифаҳои барои ҷомеа зарурӣ ва аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим қалб намояд. Барои зиёд кардани шумораи лоиҳаҳои ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ зарур аст, ки сармоягузорӣ ба лоиҳаҳои ҷамаи иштирокчиёни он – давлат, сармоягузор, баҳши хусусӣ самаранок бошад. Барои баланд бардоштани самаранокии идоракунии шарикии давлат ва баҳши хусусӣ воситаҳои муассир, ки ба самаранокии ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ таъсир мерасонанд, инчунин усулҳо ва моделҳои арзёбии самаранокии ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ заруранд.

Самтҳои афзалиятноки рушди ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ дар Тоҷикистон, инчунин дар хориҷа аз инҳо иборатанд:

- ✓ алоқа ва нақлиётӣ;
- ✓ инфрасохтори истеҳсолӣ;
- ✓ хоҷагии манзилию коммуналӣ;
- ✓ хизматрасонии тиббӣ ва иҷтимоӣ;
- ✓ илмӣ-тадқиқотӣ;
- ✓ инфрасохтори инноватсионӣ.

Аз сабаби он, ки механизмҳои бозорие, ки ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дарбаргиранда дар марҳилаи рушд қарор доранд, таҳлили тачрибаи хориҷии ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ ҳамчун механизми пешрафта дар шароити тағйири пайвастан формасияҳои иқтисодӣ муҳим аст. Тавре дар боло зикр гардид, ҳамкориҳо байни давлат ва баҳши хусусӣ барои рушди инфрасохтори кишвар хеле муҳим мебошад. Дар ҳама гуна шароит мақсади асосии давлат баланд бардоштани иқтисодиёт ва дарачаи некуаҳволии аҳоли мебошад. Дастгирии фаъолияти сармоягузорӣ, хароҷоти мақсадноки бучет, инчунин қалби маблағгузориҳои ғайрибучетӣ воситаи ноил шудан ба ҳадафҳои иқтисодӣ мебошанд. Ҳамкориҳои

бахшҳои давлативу хусусӣ, мисли дигар шаклҳои созишнома, истифодаи ҳамаи абзорҳои номбаршударо пешбинӣ мекунанд. Агар ба таҷрибаи давлатҳои дар ин самт пешрафта ба хусус Федератсияи Руссия назар афканем мебинем, ки саҳми сармояи хусусӣ дар рушди

иқтисодию иқтимоӣ басо назаррас мебошад. Дар давоми солҳои 2019-2023 зиёда аз 3150 шартнома бо ҳаҷми умумии маблағгузорӣ 3066 миллиард рубли русӣ, аз ҷумла сармояи хусусӣ ба маблағи 2231,3 миллиард рубли русӣ баста шудааст[9].

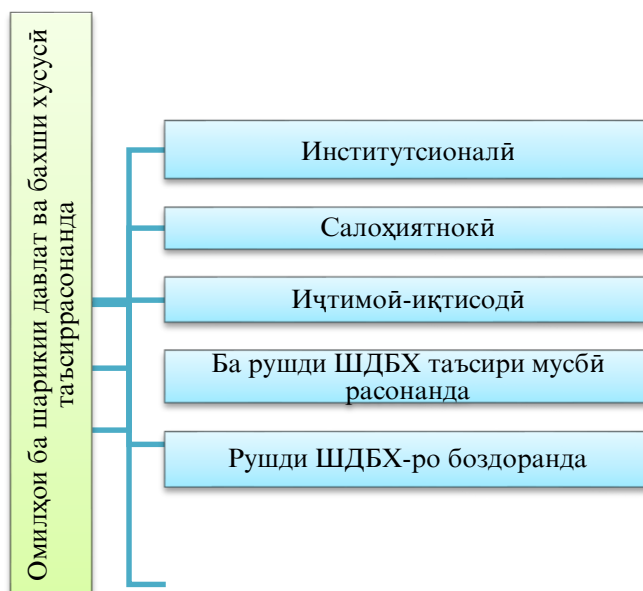

Расми 2. Таҳияи муаллиф. Ҳаҷми сармоягузорӣ дар давраи аз соли 2019 то соли 2023.

Тавре аз маълумотҳои пешниҳодшудаи сармоягузориҳо дар давраи аз соли 2019 то 2023 айён мегардад ҳаҷми сармояи хусусӣ бисёр хуб ба назар мерасад. махсусан дар соли 2023 дар умум 750 млрд рубли русӣ бошад аз ин ҳиссаи бахши хусусӣ 575 млрд рубли русиро ташкил медиҳад. Ин аз он далалат медиҳад, ки дар шароити имрӯзаи иқтисоди бозори

сахми бахши хусусӣ дар иқтисодиём ва махсусан дар соҳаи инфрасохтор бориз мебошад.

Омилҳои, ки ба рушди ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ таъсир мерасонанд мо дар асоси таҳлили сарчашмаҳо ва адабиёти муосири иқтисодии ҷаҳонӣ ва ватанӣ омилҳои зеринро муайян намудем, ки рушди шарикии давлат ва бахши хусусиро муайян мекунанд.

Расми 3. Омилҳои ба шарикии давлат ва бахши хусусӣ таъсиррасонанда. Таҳияи муаллиф.

Омилҳои, ки ба рушди ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ таъсир мерасонанд, ба се гурӯҳи асосӣ: институтсионалӣ, салоҳиятнокӣ ва иҷтимоӣ-

иқтисодӣ тақсим карда мешаванд. Дар таҳқиқот ҳисобкунии сатҳи рушди ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ ба арзёбии се омилҳои асосӣ асос

ёфтааст: рушди муҳити институтсионалӣ, таҷрибаи татбиқи лоиҳаҳои шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ ва ҷолибияти сармоягузории минтақа.

Омилҳои институтсионалӣ ташаккули заминаи меъёрӣ-ҳуқуқӣ ва мақомоти идоракунии ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ дар сохторҳои давлатӣ, татбиқи вазифаҳои идоракунии аз ҷониби мақомоти идоракунии ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ нисбат ба лоиҳаҳои ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ (банақшагирӣ ва пешгуи рушди ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ, ташкили ҷаъолияти ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ аз ҷониби бахши давлатӣ, ҷамоҳангсозии лоиҳаҳои ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ, мониторинги ҷаъолият ва натиҷаҳои бадастомада, таҳлили лоиҳаҳо) мебошанд. Дар системаи сохторҳои институтсионалӣ, ки бо модели нави инноватсионии рушди кишвар сохта шудаанд, шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ нақши муҳим мебозад[7].

Омилҳои салоҳиятӣ аз мавҷудияти салоҳият ва таҷриба дар татбиқи лоиҳаҳои ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ дар байни кормандони ташкилотҳои бахши давлатӣ ва хусусӣ иборат аст;

Омилҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ бо ҷолибияти сармоягузорӣ, иқтидори он барои воридшавии сармоягузории бахши хусусӣ бо мақсади татбиқи лоиҳаҳои шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ муайян карда мешавад.

Яке аз вазифаҳои асосии бахши давлатӣ баланд бардоштани ҷолибияти механизмҳои ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ барои соҳибкорони хусусӣ мебошад. Дар асоси таҳлили муаллифон аз адабиёти иқтисодӣ ва пешниҳоди коршиносон, роҳҳои зерини баланд бардоштани ҳавасмандии бахши хусусӣ ба ҳамроҳ шудан ба ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ муайян карда мешаванд:

- баланд бардоштани дастрасии бахшҳои хусусӣ барои корхонаҳои бахши хусусӣ;
- ташаккули механизмҳои рушди ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ;
- таҳияи заминаҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ;
- шаффофияти стратегияи давлатӣ дар соҳаи соҳибкорӣ;
- додани ваколатҳо оид ба ҷорӣ намудани механизмҳои бахшҳои давлативу хусусӣ ба сохторҳои ҳукумати минтақавӣ;
- зиёд намудани салоҳияти мансабдорони давлатӣ, ки барои таҳия ва татбиқи лоиҳаҳои ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ масъуланд;
- суботи сиёсӣ ва ҳуқуқӣ барои нигоҳ доштани самаранокии иқтисодии соҳибкорӣ;
- фароҳам овардани шароит барои соҳибкории хусусӣ чӣхати ноил шудан ба даромаднокии ҳадди

аксар, кафолати бозгашти сармояи гузошташуда дар давраи миёнамӯҳлат ва дарозмуддат;

➤ додани имтиёзҳо: кам кардани меъёри андоз аз даромад бо назардошти шартҳои муайян, паст кардани андоз аз арзиши иловашуда, Ҷоизҳои имтиёзноқ, имтиёзҳо барои истифодаи бино;

➤ васеъ намудани ҷазои банақшагирии бучет, кам кардани арзиши мол ва хизматрасониҳо, вомбаргҳои таъиноти махсус, ки аз ҷониби ширкатҳои махсуси молиявии лоиҳа бароварда мешаванд ва дигар воситаҳои молиявӣ қарзӣ.

Роҳҳои баланд бардоштани самаранокии идоракунии шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ.

Пешниҳод карда мешавад, ки ҷузъҳои зерин ба сифати унсурҳои системаи идоракунии шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ дохил карда шаванд:

- Стратегияи рушди ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ;
- Равандҳои татбиқи шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ;
- Назорати татбиқи ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ;
- Назорат ва идоракунии ҷараёнҳои молиявӣ ва нишондиҳандаҳо, назорат ва идоракунии сармоягузориҳо дар шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ.

Таҷрибаи ғании кишварҳои хориҷӣ дар идоракунии самаранокии лоиҳаҳои ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ метавонад дастгирии методологӣ рушди бозори ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ дар Тоҷикистон гардад. Умуман, дар асоси таҳлили маълумот аз сарчашмаҳои ватанӣ ва хориҷӣ тамоюлҳои зеринро дар соҳаи шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ муайян кардан мумкин аст:

1. Дар кишварҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ пешрафта, лоиҳаҳои ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ асосан дар соҳаҳои маориф, тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли амалӣ карда мешаванд. Дар кишварҳои рӯ ба тараққӣ ва кишварҳои иқтисоди дар ҳоли гузариш лоиҳаҳои шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ дар соҳаи сохтмон ва таҷдиди роҳҳо, бандарҳо ва коммуникатсияҳои роҳи оҳан амалӣ карда мешаванд.

2. Дар аҷаи рушди шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ ба хусусияти даврагии рушди иқтисодӣ вобаста аст. Дар марҳилаҳои таназул ва бӯҳрон нақши давлат дар истехсоли маҳсулоти ҷамъиятӣ ва бо кор таъмин намудани аҳоли меафзояд. Дар марҳилаҳои эҳё ва барқарорсозӣ, хусусигардонӣ ва ғайританзимкунии дороиҳо ба амал меоянд.

3. Мувофиқи маълумоти Бонки ҷаҳонӣ, самаранокии лоиҳаҳои ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ нисбат ба самаранокии лоиҳаҳо, ки

танҳо бахши давлатӣ амалӣ мекунад зиёд аз эҷоби мегардад.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки ба сатҳ ва сифати рушди шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ мавҷудият ва самаранокии системаи идоракунӣ давлатӣ таъсири ҷиддӣ мерасонад.

Функсияҳои давлат аз таҳияи сиёсати бахшҳои давлативу хусусӣ, таҳияи принципҳо, стратегияҳо ва барномаҳои рушди ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ иборатанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар шароити модернизатсияи иқтисодӣ, зарурати рушди инноватсия, рафъи камбудҳои технологӣ барои расидан ба сатҳи комилан нави ҳалли масъалаҳои рушди инфрасохтор ба миён омад. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити муносири иқтисоди бозорӣ аз талошҳои, ки давлат ва бахши хусусиро муттаҳид мекунад, пайравӣ кунад. Дар иқтисодиёти як қатор мамлакатҳои тараққикарда ва рӯ ба тараққӣ шакли махсуси ҳамкории бахши хусусӣ ва ҳукумат ба вуҷуд омадааст. Дар ин замина, мо ҳамкории давлат ва бахши хусусиро дарк мекунем, ки одатан шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ номида мешавад. Дар аксар сарчашмаҳои илмӣ мафҳуми «шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ» (Public-Private Partnership қабул шудааст.

Дар адабиёти иқтисодӣ таърифҳои зиёди ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ мавҷуданд. Умумтарини онҳо аз ҷониби Бонки Ҷаҳонӣ пешниҳод шудааст: шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ созишномаҳои байни давлат ва бахши хусусӣ оид ба истеҳсол ва пешниҳоди хизматрасониҳои инфрасохторӣ мебошанд, ки бо мақсади ҷалби сармояи иловагӣ ва муҳимтар аз ҳама, ҳамчун воситаи баланд бардоштани самаранокии маблағгузори бучет мебошад.

Солҳои охир дар иқтисоди Тоҷикистон бештар ба механизмҳои шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ ҳамчун шакли махсуси ҳамкории бизнес ва давлат дар татбиқи лоиҳаҳои муҳимтарини иҷтимоӣ-иқтисодӣ тавачҷуҳи зиёд зоҳир карда мешавад. Дар вақтҳои охир ба омӯзиши татбиқи ҳамкориҳои давлат бо бахши хусусӣ диққати махсус дода мешавад. Дар байни тадқиқотҳо ба равиши умумии назариявӣ ва муайян намудани шакли намудҳои оптималии ҳамкории бизнес ва давлат дар доираи ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ тавачҷуҳи махсус дода мешавад. Ҳар як тадқиқот пеш аз ҳама ба заминаи назариявӣ асос ёфта, дар асоси он фарзияҳо таҳия карда, минбаъд дар доираи мисолҳои амалӣ санҷида мешавад.

Шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ - ҳамкории шарикони давлатӣ ва хусусӣ дар татбиқи лоиҳаҳои соҳаи инфрасохтор ва хизматрасонии иҷтимоӣ дар

муҳлати муқаррарнамудаи созишномаи шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ мебошад.[2]

Шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ шакли махсуси ҳамкории дарозмуддати давлат ва бизнес бо мақсади татбиқи лоиҳаҳои сармоягузори аз ҷиҳати иҷтимоӣ аҳамиятнок, ки ба рушди инфрасохтори нақлиётӣ, энергетикӣ ва иҷтимоӣ нигаронида шудаанд, мебошад.

Яке аз вазифаҳои асосии бахши давлатӣ баланд бардоштани ҷолибияти механизмҳои ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ мебошад. Дар асоси таҳлилу омӯзиш таҷрибаи дохилию хориҷӣ омилҳои, ки ба баланд бардоштани ҳавасмандии бахши хусусӣ ба ҳамроҳ шудан ба ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ таъсири мусбат мерасонанд муайян карда шуданд:

- ✓ баланд бардоштани дастрасии шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ барои корхонаҳои бахши хусусӣ;
- ✓ ташаккули механизмҳои рушди ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ;
- ✓ мукамалгардонии заминаҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ;
- ✓ шаффофияти стратегияи давлатӣ дар соҳаи соҳибкорӣ;
- ✓ додани ваколатҳо оид ба ҷорӣ намудани механизмҳои шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ ба сохторҳои ҳокимияти минтақавӣ;
- ✓ баланд бардоштани салоҳияти мансабдорони давлатӣ, ки барои таҳия ва татбиқи лоиҳаҳои ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ масъуланд;
- ✓ суботи сиёсӣ ва ҳуқуқӣ барои нигоҳ доштани самаранокии иқтисодии соҳибкорӣ;
- ✓ фароҳам овардани шароит барои соҳибкории хусусӣ барои ноил шудан ба даромаднокии ҳадди аксар, кафолат додани бозгашти сармояи гузошташудаи миёнасухлат ва дарозмуддат;
- ✓ додани имтиёзҳо, аз ҷумла: кам кардани меъёри андоз аз даромад бо назардошти шартҳои муайян, паст кардани андоз аз арзиши иловашуда, фоизҳои имтиёзноки қарзӣ, имтиёзҳо барои истифодаи биноҳо ва ғайра;

Хулоса. Дар айни замон бисёри давлатҳои шарикӣ давлат ва бахши хусусиро ҳамчун механизми амалӣ ва самаранок амалигардонӣ ва ба истифодадиҳии лоиҳаҳои иҷтимоӣ ва инфрасохторӣ, хизматрасониҳои гуногуни ҷамъияти меҳисобанд. Дар ин ҷо, захираҳои шарикӣ хусусӣ ва соҳибкорӣ, таҷрибаи густурда ва ҳамаҷонибаи он дар сохтмон ва истифодабарии иншоотҳои гуногуни қаблан амалишуда дар самаранокии лоиҳаи оянда нақши калидӣ доранд. Ин махсусан барои Ҷумҳурии Тоҷикистон хело муфид аст зеро, ки дар солҳои охир

махдудиятҳо ва норасоии маблағҳои бучетӣ ва ниёз ба сармоягузориҳои иловагӣ талабот пайдо шуда истодааст. Ин тамоюлро роҳбарони зинаҳои гуногуни идоракунӣ, мутахассисони соҳа ва инчунин бахши

хусусӣ эътироф ва изҳор мекунад. шарикии давлат ва бахши хусусӣ ба манфиати мамлакат ва ҷамъият ба тараккиёти бештар муттасил ва пурмаҳсули иктисодиёт мусоидат мекунад.

АДАБИЁТ:

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 23.12.2022
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи шарикии давлат ва бахши хусусӣ» аз 28 декабри соли 2012, таҳти № 907
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи концессияҳо” (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2011, №12, мод. 847;)
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Созишномаҳо оид ба тақсими маҳсулот” (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2007, №3, мод. 171, соли 2008, №6, мод.458; Қонуни ҚТ аз 01.08.2012с., №887)
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи иҷораи молиявӣ (лизинг)” (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2003, №4, мод.139).
6. Чернов С. С., Суханов И. С. Вопросы оценки эффективности реализации социально значимых проектов // Бизнес. Образование. Право. Вестник Волгоградского института бизнеса. 2016 № 4 (37). С. 92–97.
7. Устойчивое развитие социально-экономической системы Российской Федерации Симферополь ИТ «АРИАЛ» 2020 http://kafmen.ru/library/conference/2020/conference_menagement_2020_11_19_materialy.pdf
8. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. Душанбе -2016. 121саҳ
9. <https://www01.eib.org/en/>
10. https://www.economy.gov.ru/material/file/81ecb4b3ed1952d358c2d3396c21b9fc/reiting_gchp_2023.pdf

Маълумот дар бораи маллиф:

Нуров Нусратулло Қудратуллоевич - Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон, устоди калони кафедраи идоракунӣ давлатӣ ва маҳаллӣ. Суроға: 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Борбд 48/5 E-mail: nusratullo.nurov@inbox.ru Тел. 988810148

Сведения об авторе:

Нуров Нусратулло Қудратуллоевич - Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана, старший преподаватель кафедры государственного и местного управления Адрес: 734055, Республика Таджикистан, ш. Душанбе, проспект Борбда 48/5 E-mail: nusratullo.nurov@inbox.ru Тел.988810148

Information about the author:

Nurov Nusratullo Kudratulloevich - International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Senior Lecturer of the Department of State and Local Government Address: 734055, Republic of Tajikistan, sh. Dushanbe, Borbda avenue 48/5 E-mail: nusratullo.nurov@inbox.ru Tel.988810148

УДК: 330.4

ТАҲЛИЛ ВА ИДОРАКУНИИ ХАВҲҶОИ МОЛИЯВӢ ДАР ФАЪОЛИЯТИ СОҶИБКОРӢ: СТРАТЕГИЯҶО ВА УСУЛҶОИ АСОСӢ

Саъдиев Ҳумайни Фозилбекович

Аннотатсия. Дар мақола маводҳои оид ба ҷанбаҳои асосии таҳлил ва идоракунӣ хавфҳои молиявӣ дар фаъолияти соҳибкорӣ оварда шудаанд. Мафҳуми хавфҳои молиявӣ, намудҳо ва оқибатҳои эҳтимолии соҳибкорӣ тавачҷуҳи маҳсус ба стратегияҳо ва усулҳои идоракунӣ хавфҳои молиявӣ, аз қабилӣ гуногунрангии ҷувздон, стресс-санҷиш ва таҳлили сенарияҳо баррасӣ шудаанд. Муаллиф инчунин намунаҳои истифодаи воситаҳои молиявиро дар кишварҳои гуногун, аз ҷумла ИМА, Ҷумҳурии Халқии Хитой, Ҷопон, Россия ва Иттиҳоди Аврупо таҳлил намудааст. Дар ҳулоса тавсияҳо барои таҳияи стратегияҳои самараноки идоракунӣ хавфҳои молиявӣ дар фаъолияти соҳибкорӣ дар асоси таҳлили усулҳои истифодашуда ва мисолҳо аз таҷрибаи воқеӣ пешниҳод карда шудаанд.

Калидвожаҳо: хавфҳои молиявӣ, фаъолияти соҳибкорӣ, суғурта, воситаҳои молиявӣ, фьючерс, стресс-санҷиш, таҳлили сенарияҳо, гуногунрангии ҷувздон.

Барои иқтибос: Саъдиев, Ҳ. Ф. Таҳлил ва идоракунии хавфҳои молиявӣ дар фаъолияти соҳибкорӣ: стратегияҳо ва усулҳои асосӣ / Ҳ. Ф. Саъдиев // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – Но. 2 (41). – С. 117-124.

АНАЛИЗ И УПРАВЛЕНИЕ ФИНАНСОВЫМИ РИСКАМИ В БИЗНЕСЕ: КЛЮЧЕВЫЕ СТРАТЕГИИ И МЕТОДЫ

Саъдиев Хумайни Фозилбекович

Аннотация. Данная статья представляет собой обзорные материалы по основным аспектам анализа и управления финансовыми рисками в предпринимательской деятельности. Рассматриваются понятие финансовых рисков, их виды и возможные последствия для бизнеса. Особое внимание уделяется стратегиям и методам управления финансовыми рисками, таким как диверсификация портфеля, стресс-тестирование и сценарный анализ. Автор также анализирует примеры использования финансовых инструментов в различных странах, включая США, КНР, Японию, Россию и Европейский союз. В заключении представлены рекомендации по разработке эффективных стратегий управления финансовыми рисками в бизнесе на основе анализа применяемых методов и примеров из реальной практики.

Ключевые слова: финансовые риски, предпринимательская деятельность, страхование, финансовые инструменты, фьючерсы, стресс-тестирование, сценарный анализ, диверсификация.

ANALYSIS AND MANAGEMENT OF FINANCIAL RISKS IN BUSINESS: KEY STRATEGIES AND METHODS

Sadiev Khumaini Fozilbekovich

Annotation. This article presents review materials on the main aspects of analysis and management of financial risks in business. Discusses the concept of financial risks, their types and possible consequences for business. Particular attention is paid to financial risk management strategies and techniques, such as portfolio diversification, stress testing and scenario analysis. The author also analyzes examples of the use of financial instruments in various countries, including the United States, China, Japan, Russia and the European Union. At the end of the article, recommendations are presented for developing effective strategies for managing financial risks in business based on an analysis of the methods used and examples from real practice.

Key words: financial risks, entrepreneurial activity, insurance, futures, stress testing, scenario analysis, diversification.

Гузориши масъала: Дар фаъолияти соҳибкории муосир, хавфҳои молиявӣ дар ташаккули стратегияҳои идоракунии ва қабули қарорҳо нақши калидӣ доранд. Аммо, бисёре аз соҳибкорон ва роҳбарони корхонаҳо бо мушкилоте рӯ ба рӯ мешаванд, ки бо дарки нокифояи хавфҳои молиявӣ ва таъсири онҳо ба вазъи молиявии ширкат алоқаманданд. Тағироти доимӣ дар бозорҳои молиявӣ, бухронҳои иқтисодии ҷаҳонӣ ва афзоиши рақобат аз тижорат стратегияҳои муассири идоракунии хавфҳои молиявиро талаб мекунанд.

Дар ин замина, зарурати таҳлили амиқтар ва фаҳмидани хавфҳои молиявӣ, инчунин таҳияи усулҳо ва стратегияҳои муассири идоракунии онҳо ба миён меояд. Набудани воситаҳо ва донишҳои мувофиқ метавонад боиси аз даст додани рақобатпазирӣ, талафоти молиявӣ ва ҳатто муфлисшавии корхона гардад. Аз ин рӯ, омӯхтани масъалаҳои асосии соҳибкорон ҳангоми таҳлил ва

идоракунии хавфҳои молиявӣ ва пешниҳоди дастурҳои амалӣ барои ҳалли онҳо муҳим аст.

Таҳлили таҳқиқот ва нашрияҳои охири.

Таҳқиқотҳо ва нашрияҳои охири дар соҳаи таҳлил ва идоракунии хавфҳои молиявӣ маълумоти арзишмандро барои фаҳмидани тамоюлҳо ва мушкилоти муосир дар ин соҳа пешниҳод мекунанд. Таҳқиқотҳо оид ба аҳамияти таҳия ва татбиқи стратегияҳои самараноки идоракунии хавфҳои молиявӣ дар шароити ноустувории муосири иқтисодӣ ва рушди босуръати технологӣ аз ҷониби олимони ватанӣ гузаронида шуданд: Амиров М.С., Иброҳимзода И.Р., Содиков Р.Х., Умаров Х. У., Хушвахзода К. Х., Шарифзода Б. М. ва дигарон. Инчунин дар таҳқиқоти масъалаҳои назариявӣ-методологии молия, арзбӣ ва идоракунии хавфҳои молиявӣ дар қорҳои олимони хориҷӣ инъикос ёфтааст: Алгин А.П., Балабанов И.Т., Бланк И. А., Лобанов Н. Л., Филин А. В., Хохлов Н. В., Чугунов Д. А.

Мақсади мақола - баррасии ҳамаҷонибаи ҷанбаҳои асосии таҳлил ва идоракунии хавфҳои молиявӣ дар фаъолияти соҳибкорӣ пешниҳод мебошад. Таҳлили табиати хавфҳои молиявӣ, намудҳо ва оқибатҳои онҳо ба фаъолияти соҳибкорӣ, инчунин баррасии стратегияҳо ва усулҳои самараноки идоракунии онҳо.

Муҳтавои асосии мавод. Қадами аввал дар идоракунии хавфҳои молиявӣ донишҷӯи гуногунии хавфҳои мебошад, ки корхона метавонад дучор ояд. Инҳо метавонанд хавфҳои қарзӣ, хавфҳои асъорӣ, хавфҳои фоизӣ, хавфҳои пардохтпазирӣ ва ғайра бошанд. Ҳар яке онҳо диққати махсус ва воситаҳои таҳлилро талаб мекунанд.

Фаъолияти хоҷагию молиявии корхонаҳои саноатӣ дар тамоми шаклҳои бо хавфҳои зиёди берунӣ ва дохилӣ алоқаманданд. Ҳар як корхонаи саноатӣ харитаи хавфи худро дорад, соҳаи муайяни фаъолият, вазифаҳо, сохтори молиявӣ, мавқеи рақобат ва хусусиятҳои технологӣ. Идоракунии хавфи ҳамгирошудаи корхонаи саноатӣ имконияти таъмини устувории молиявӣ ва рушди босуботро муайян мекунад. Аз ин рӯ, идоракунии хавфҳо чузби ҳатмии фаъолияти ҷорӣ ва стратегияи ҳар як корхонаи саноатӣ бояд бошад [7].

Пеш аз оғози идоракунии хавфҳои молиявӣ, бояд муҳити корхонаро пурра дарк кард. Ин маънои онро дорад, ки оғоҳ будан аз гуногунии хавфҳои мебошад, ки он метавонад дучор ояд ва таъсири эҳтимолии онҳо ба вазъи молиявии ширкат.

Баъзе ҷанбаҳои асосии таҳлили муҳити хавфҳои молиявиро дида мебароем:

1. Муайян кардани намудҳои хавфҳо.

Қадами аввал дар таҳлили хавфҳои молиявӣ муайян ва таснифи онҳо мебошад. Хавфҳои метавонанд аз рӯи табиат ва пайдоиш гуногун бошанд: хавфҳои қарзӣ, хавфҳои амалиётӣ, хавфҳои тағйиребии бозор Ва Ғайра. Ҳар як намуди хавф хусусиятҳои худро дорад ва муносибати инфиродӣ ба таҳлил ва идоракуниро талаб мекунад.

2. Арзёбии эҳтимолият ва таъсири хавфҳо.

Пас аз муайян кардани намудҳои хавфҳо, эҳтимолият ва оқибатҳои эҳтимолии пайдоиши онҳо бояд арзёбӣ карда шаванд. Ин имкон медиҳад, ки муайян карда шавад, ки ин хатар барои неқӯаҳволии молиявии ширкат то чӣ андоза муҳим аст ва чӣ гуна ҷораҳои эҳтиётӣ бояд андешида шаванд.

3. Муайян кардани омилҳои беруна ва дохилӣ.

Хавфҳои молиявӣ метавонанд ҳам аз омилҳои беруна ва ҳам дохилӣ ба вуҷуд оянд. Омилҳои беруна шароити иқтисодӣ, тағйироти қонунгузорӣ, рӯйдодҳои сиёсӣ ва ғайраро дар бар мегиранд. Омилҳои дохилӣ метавонанд самаранокии нокифояи идоракунӣ, механизмҳои заифи назорати дохилӣ ва ғайраро дар бар гиранд.

Фаҳмиши ин омилҳо имкон медиҳад, ки хавфҳои дақиқтар арзёбӣ намуда ва стратегияҳои дахлдори идоракунӣ таҳия карда шавад.

4. Таҳлили таҷрибаҳо.

Таҷрибаи рӯйдодҳои гузашта, ки аз онҳо бармеоянд, метавонанд манбаи арзишманди иттилоот барои таҳлили хавфҳои молиявӣ бошанд. Омӯзиши ҳолатҳои қаблии ноқомӣ ва стратегияҳои бомуваффақияти идоракунии хавфҳо имкон медиҳад, ки дарсҳои омӯхта шаванд ва дар оянда татбиқ карда шаванд.

Таҳлили муҳити хавфҳои молиявӣ як қадами калидӣ дар идоракунии хавфҳо барои ҳар як корхона мебошад. Фаҳмидани намудҳои хавфҳо, арзёбии эҳтимолият ва таъсири онҳо, муайян кардани омилҳои беруна ва дохилӣ ва омӯзиши таҷрибаҳои гузашта имкон медиҳад, ки стратегияҳои муассири идоракунии хавфҳо таҳия намуда, устувории молиявӣ ва муваффақияти ширкатро дар дарозмуддат таъмин карда шавад.

Балабанов И.Т. ба хулосае омадааст, ки хавфҳои молиявӣ имкони гирифтани фоида ё ин ки зарарро медиҳанд. Ҳамин тарик, муаллифи мазкур хавфҳои молиявӣ ва спекулятивиро баробар арзёбӣ мекунад [3, с.83].

Соҳаи татбиқи онҳо низ ҳамчун аломати фарқкунандаи хавфҳои молиявӣ истифода мешавад. Ҳамин тавр, дар асарҳои Н.Л. Лобанов, Д.А. Чугунов, А.В. Филин хусусияти хавфи молиявӣ ҳамчун имконияти расидани зарар дар натиҷаи ба амал баровардани ҳаргуна амалиёт дар соҳаҳои молия, қарз ва биржа қайд мегардад [6, с.16].

Доир ба мазмуну моҳияти хавфҳои молиявӣ, намудҳои он, сабабҳои пайдоиши он ва усулҳои арзёбии паст намудани онҳо олимони ватанӣ низ таҳқиқот бурданд. Масалан, аз нигоҳи Ҳ.У. Умаров ва И.Р. Иброҳимзода хавфи молиявиро бо тарзҳои зерин пешниҳод кардан мумкин аст [9]:

- ❖ ҳолати ғайриҷашмдошти молиявиро иқтисодие, ки метавонад ба амал ояд ё не;

- ❖ падидаи номусоиди сиёсӣ иқтисодӣ, ки натиҷаи онро пешгӯӣ кардан душвор аст, вале дар ҳамагуна соҳаи фаъолияти инсон объективӣ мебошад;

- ❖ ҳодисае, ки оқибатҳои манфии молиявӣ дошта, метавонад дар як лаҳзаи номуайян ва дар ҳаҷми номаълум ба амал ояд (масалан, бухрони молиявии соли 2008);

- ❖ як ҳодисаи тасодуфӣ, ба монанди сӯхтор дар марказҳои савдо;

- ❖ имкони тағйиребии талаботи истеъмолкунандагон, хатари талафот, вайроншавӣ, зарар дар натиҷаи офатҳои табиӣ;

- ❖ эҳтимоли талафот ё камшавии даромад дар муқоиса бо варианти пешбинишуда;

❖ эҳтимолияти зиён аз тағйирёбии қурби асъори хоричӣ дар раванди фаъолияти иқтисодии хоричӣ, фаъолияти сармоягузорӣ дар дигар кишварҳо, инчунин, хангоми гирифтани қарзҳои содиротӣ.

Ба ақидаи И.Р. Иброҳимзода хавфи молиявӣ бо номуайяни дар идоракунии захираҳо зоҳир меёбад, ки метавонад ҳам имконияти зиёд кардани фоидаи иқтисодӣ ва ҳам имконияти аз даст додани онро пинҳон кунад. Ҷ хусусиятҳои назариявии зеринро барои хавфи молиявӣ пешниҳод намуд [4]:

- ❖ хавфи молиявӣ табиати иқтисодӣ дорад;
- ❖ хавфи молиявӣ ба таври объективӣ пайдо мешавад;
- ❖ хавфи молиявӣ дар шароити интиҳоб вучуд дорад;
- ❖ хавфи молиявӣ интиҳоби алтернативӣ дорад;
- ❖ хавфи молиявӣ таъсири мақсаднок дорад;
- ❖ хавфи молиявӣ оқибатҳои номуайян дорад;

❖ хавфи молиявӣ дар эҳтимолияти ноил шудан ба ҳадаф вучуд дорад;

❖ хавфи молиявӣ дорои оқибатҳои манфӣ мебошад;

❖ хавфи молиявӣ дараҷаи динамикӣ дорад;

❖ хавфи молиявӣ аз баҳодихии субъективӣ вобаста аст.

Ҳамзамон Амиров М.С. хавфҳои молиявиро ҳамчун хавфҳои эҳтимолияти талафоти молиявӣ аз сабаби сари вақт арзёби накардани вазъати молиявии корхона ва надоштани низоми идоракунии ба хавф нигаронидашуда баррасӣ менамояд [1]

Истифодаи самараноки воситаҳои молиявӣ ҷанбаи асосии идоракунии хавфҳои молиявӣ дар фаъолияти соҳибкорӣ мебошад. Интиҳоби дуруст ва истифодаи чунин воситаҳо ба корхона имкон медиҳад, ки манфиатҳои молиявии худро аз тағйирёбии номусоиди бозор муҳофизат кунад. Баъзе аз воситаҳои маъмултари молиявӣ ва нақши онҳоро дар идоракунии хавфҳо дида мебароем (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Нақши воситаҳои молиявӣ дар идоракунии хавфҳои корхонаҳо

	Намудҳои воситаҳои молиявӣ	Нақш дар идоракунии хавфҳо
1.	Форвард ва фьючерс	Форвардҳо ва фьючерсҳо созишномаҳои хариду фурӯши дороиҳо бо нарх ва санаи пешакӣ пешбинишуда мебошанд. Ин воситаҳо ба корхонаҳо имкон медиҳанд, ки худро аз асъор, фоизҳо ва дигар хавфҳои марбут ба тағйирёбии нархи дороиҳои асосӣ муҳофизат кунанд.
2.	Опцион	Опционҳо ҳуқуқ медиҳанд, аммо ӯҳдадорӣ надоранд, ки дороиҳоро бо нарх ва санаи пешакӣ мувофиқашуда харанд ё фурӯшанд. Онҳо имкон медиҳанд, ки худро аз ҳаракатҳои эҳтимолии номусоиди нархҳо муҳофизат кунанд, дар ҳоле ки имконияти ба даст овардани фоида аз тағйироти мусоид кушода боқӣ мемонад.
3.	Своп	Свопҳо созишномаҳо дар бораи мубодилаи мутақобилаи ҷараёни пардохтҳо байни тарафҳо мебошанд. Онҳо метавонанд барои муҳофизат аз хавфҳои фоизӣ, хавфҳои асъорӣ ва инчунин мувозинати портфели дороиҳо истифода шаванд.
4.	Воситаҳои молиявии ҳосилшуда	Ҳосилаҳои молиявӣ, ба монанди намудҳои гуногуни свопҳо, опсияҳо ва фьючерсҳо, ба корхонаҳо имкониятҳои ҷандирро барои идоракунии намудҳои гуногуни хавфҳо фароҳам меоранд. Истифодаи онҳо фаҳмиши хуби хусусиятҳо ва хусусиятҳои ҳар як асбоб ва арзёбии хатарҳои мувофиқро талаб мекунад.
5.	Суғурта	Суғурта яке аз усулҳои маъмултари муҳофизат аз намудҳои гуногуни хавфҳо, аз ҷумла хатарҳои ҳаёт ва саломатӣ, хавфҳои амволий, масъулият ва ғайра мебошад. Корхонаҳо метавонанд суғуртаро барои муҳофизат кардани дороиҳо ва ӯҳдадорҳои худ аз зарари эҳтимолий истифода баранд.

Сарчашма: Таҳияи муаллиф.

Истифодаи воситаҳои молиявӣ дар идоракунии хавфҳои молиявии корхона нақши муҳим мебозад. Интихоби дуруст ва истифодаи воситаҳои мувофиқ имкон медиҳад, ки фаъолияти соҳибкорӣ аз тағйирёбии номусоиди бозор муҳофизат карда шавад ва субот ва устувории он дар муҳити тағйирёбандаи иқтисодӣ таъмин карда шавад. Аммо, пеш аз истифодаи ягон воситаи молиявӣ, таҳлили ҳамаҷониба ва арзёбии хатарҳо барои кам кардани таҳдидҳои эҳтимоли ва ҳадди

аксар расонидани манфиатҳои имконпазир зарур аст.

Истифодаи воситаҳои молиявӣ дар кишварҳои гуногун аз омилҳои гуногун, аз ҷумла сиёсати иқтисодӣ, танзими бозорҳои молиявӣ, сатҳи саводнокии молиявӣ ва фарҳанги сармоягузорӣ вобаста аст. Хусусиятҳои истифодаи воситаҳои молиявиро дар ИМА, ҚХХ, Ҷопон, Россия ва Иттиҳоди Аврупо баррасӣ мекунем (ҷадвали 2.)

Ҷадвали 2. Таҷрибаи хориҷии истифодаи воситаҳои молиявӣ

№	Мамлакатҳо	Хусусиятҳои истифодаи воситаҳои молиявӣ
	ИМА	ИМА яке аз бузургтарин бозорҳои молиявии ҷаҳон мебошанд ва барои сармоягузoron ва корхонаҳо доираи васеи воситаҳои молиявиро пешниҳод мекунанд. Дар ин ҷо бозорҳои фондӣ ва молӣ, бозори ҳосилаҳо, бозори вомбаргҳо ва ғайра рушд ёфтаанд. Сармоягузoron метавонанд саҳмияҳо, вомбаргҳо, опсионҳо, фьючерсҳо ва дигар воситаҳоро барои гуногунорангии ҷувздон ва идоракунии хавфҳо истифода баранд.
2.	Ҷумҳурии Халқии Хитой	Бозори молиявии ҚХХ низ фаъолона рушд мекунанд, аммо танзим дар ин ҷо нисбат ба ИМА сахттар аст. Сармоягузoron метавонанд саҳмияҳо, вомбаргҳо, фьючерсҳо, опсионҳо ва дигар воситаҳоро истифода баранд, аммо дастрасӣ ба баъзеи онҳо метавонад барои сармоягузорони хориҷӣ бо сабаби назорати сармоя маҳдуд карда шавад.
3.	Ҷопон	Яке аз бозорҳои пешрафтаи молиявӣ дар Осиё мебошад. Саҳмияҳо, вомбаргҳо, фондҳои сармоягузорӣ ва ҳосилаҳои ба монанди фьючерсҳо ва опсионҳо васеъ истифода мешаванд. Ширкатҳои Ҷопон воситаҳои молиявиро барои идоракунии хавфҳои асъорӣ, фоизӣ ва бозорӣ фаъолона истифода мебаранд.
4.	Россия	Бозори молиявии Россия бо ноустувории баланд ва хавфҳои назаррас хос аст. Воситаҳои гуногуни молиявӣ, аз ҷумла саҳмияҳо, вомбаргҳо, фьючерсҳо, опсионҳо ва ғайра низ мавҷуданд, аммо, мавҷудияти маҳдудиятҳо ва рушди нокифояи баъзе сегментҳои бозор метавонад барои сармоягузoron ва корхонаҳо мушкилоти муайян эҷод кунад.
5.	Иттиҳоди Аврупо	Дар кишварҳои Иттиҳоди Аврупо бозорҳои гуногуни молиявӣ низ рушд кардаанд. Воситаҳои гуногун, аз қабилӣ саҳмияҳо, вомбаргҳо, фондҳои сармоягузорӣ, воситаҳои ҳосилотӣ ва ғайра истифода мешаванд. Танзими бозорҳои молиявӣ дар ИА дар сатҳи Иттиҳоди Аврупо сурат мегирад, ки барои аъзои ИА стандартҳо ва қоидаҳои умумӣ эҷод мекунанд.

Сарчашма: Таҳияи муаллиф.

Ҳар яке аз ин кишварҳо дар истифодаи воситаҳои молиявӣ, ки бо омилҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ вобастаанд, хусусиятҳои худро доранд. Аммо, дар маҷмӯъ, гуногунорангӣ ва мавҷудияти

воситаҳои молиявӣ ба сармоягузoron ва корхонаҳо имкон медиҳад, ки хавфҳои молиявии худро дар минтақаҳои гуногуни ҷаҳон самаранок идора

кунанд. Акнун усулҳои асосии идоракунии хавфҳои дар корхонаҳо дида мебароем (расми 1.).

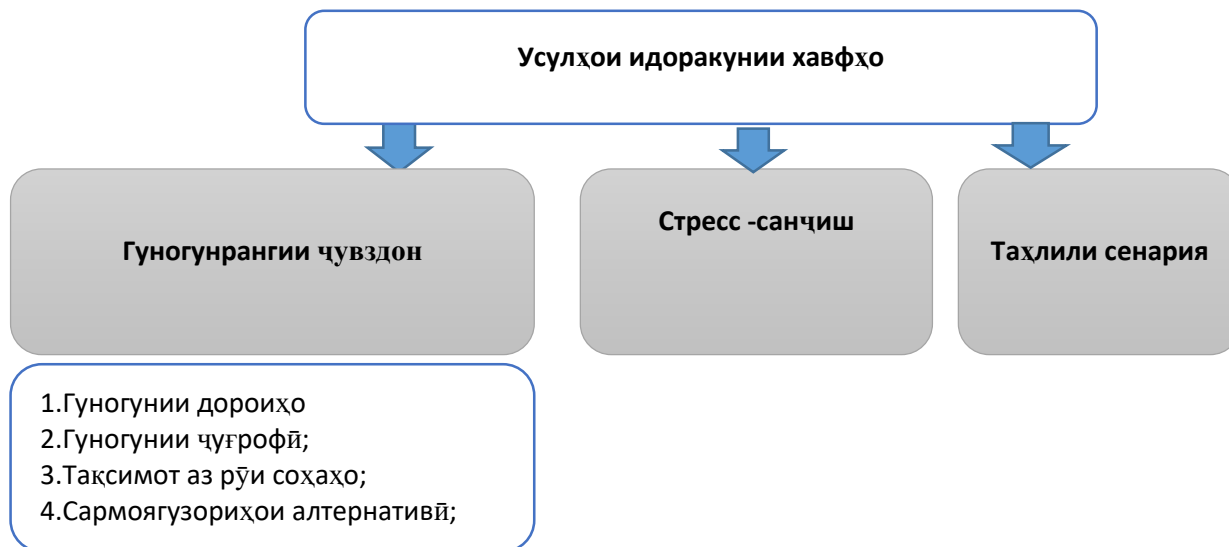

Рис.1. Усулҳои асосии идоракунии хавфҳо дар корхонаҳо.

Акнун ҳар яке аз ин усулҳоро муфассалтар дида бароем:

Гуногунрангии ҷувздон - стратегияи сармоягузорӣ мебошад, ки ба паст кардани сатҳи умумии хавф тавассути тақсими сармоягузорӣ байни дороиҳои гуногун ва синфҳои дороиҳо ниғаронида шудааст. Ин стратегия ба принсипе асос ёфтааст, ки дороиҳои гуногун ба тағирёбии шароити бозор гуногун муносибат мекунанд ва талафот дар як дорой метавонад бо фоида дар доройи дигар ҷуброн карда шавад.

Принсипҳо ва усулҳои асосии **гуногунрангии ҷувздон** дида мебароем:

1. Гуногунии дороиҳо. Гуногунрангии ҷувздон сармоягузорӣ ба дороиҳо ва синфҳои гуногуни дороиҳо, аз қабилҳои саҳмияҳо, вомбаргҳо, амволи ғайриманқул, молҳо ва ғайраро дар бар мегирад. Ин имкон медиҳад, ки таъсири хавфҳои инфиродӣ ҳамвор карда шавад ва дар дарозмуддат фоидаи устувортар таъмин карда шавад.

2. Гуногунии ҷуғрофӣ. Сармоягузорӣ ба дороиҳои бозорҳо ва минтақаҳои гуногун ба коҳиш додани хавфҳои марбут ба ноустувории сиёсӣ ва иқтисодӣ дар баъзе кишварҳо ё минтақаҳо мусоидат мекунад. Ин сармоягузорӣ ба бозорҳои дохилӣ ва байналмилалиро дар бар мегирад.

3. Тақсимот аз рӯи соҳаҳо. Тақсими сармоягузорӣ дар байни соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ низ як ҷанбаи муҳими гуногунрангии ҷувздон мебошад. Сармоягузорӣ ба бахшҳои гуногуни иқтисодӣ, аз қабилҳои технология, тандурустӣ, энергетика ва ғайра имкон медиҳад, ки хавфҳои марбут ба даврандӯши соҳаҳои алоҳида кам карда шаванд.

4. Сармоягузориҳои алтернативӣ. Ғайр аз саҳмияҳо ва вомбаргҳои анъанавӣ, сармоягузориҳои инчунин метавонанд сармоягузориҳои алтернативиро ба монанди сармоягузориҳои хусусӣ, амволи ғайриманқул ва ғайра баррасӣ. Дороиҳо метавонанд бо сармоягузориҳои анъанавӣ робитаи паст дошта бошанд ва метавонанд ба диверсификатсияи минбаъдаи портфел мусоидат кунанд.

5. Мувозинати ҷувздон. Гуногунрангии ҷувздон мониторинги мунтазам ва мувозинати даврӣ барои нигоҳ доштани тақсими дороиҳо ва сатҳи хавфҳо талаб мекунад. Ин фуруши дороиҳои изофабор ва хариди дороиҳои камарзишро барои барқарор кардани тавозуни аслии ҷувздон дар бар мегирад.

Гуногунрангии ҷувздон як стратегияи муҳим барои коҳиш додани хавф ва таъмини бозгашти устувортар дар дарозмуддат мебошад. Тақсими дурусти сармоягузорӣ байни дороиҳои гуногун ва синфҳои дороиҳо ва мувозинати мунтазами ҷувздон ба сармоягузориҳои дар расидан ба ҳадафҳои молиявӣ худ дар сатҳи ҳадди ақали хавф кӯмак мекунад.

Стресс-санҷиши ва таҳлили сценария усулҳои баҳодихии хавфҳои молиявӣ мебошанд, ки ба муайян кардани он, ки чӣ гуна ҷувздонҳои дороиҳо ё корхона метавонад ба сценарияҳои шадид ё номусоид воқуниш нишон диҳад. Дар доираи ин усулҳо таҳлилҳо гузаронида мешаванд, ки сценарияҳои эҳтимолии манфиро барои ошкор кардани осебпазирӣ дар ҷувздонҳои молиявӣ ё фаъолияти соҳибкорӣ тақлид мекунанд.

1. Стресс -санҷиш.

Стресс-санчиш, таҳлили таъсири сенарияҳои шадидро ба портфели молиявӣ ё фаъолияти соҳибкорӣ дар бар мегирад. Ин сенарияҳо метавонанд тағйирёбии шадиди нархҳо дар бозор, бӯхронҳои бузурги иқтисодӣ, офатҳои табиӣ ва ғайраро дар бар гиранд. Мақсади стресс -санчиш муайян кардани он аст, ки дар сурати татбиқи чунин сенарияҳо кадом хатарҳо ба миён меоянд ва арзёбии омодагии ҷузвдон ё фаъолияти соҳибкорӣ ба таъсири эҳтимолии онҳо.

Стресс-санчиш ва таҳлили сенария усулҳои муҳими арзёбии хавфҳои молиявӣ барои муайян кардани осебпазирии ҷузвдони дороиҳо ё фаъолияти соҳибкорӣ ва таҳияи стратегияҳои идоракунии хавфҳо мебошанд. Ин усулҳо ба сармоягузoron ва роҳбарон имконият медиҳанд, ки оқибатҳои эҳтимолии сенарияҳои гуногунро арзёбӣ кунанд ва барои кам кардани хавфҳо ва таъмини устувории молиявӣ чораҳо андешанд.

Таҳлил ва идоракунии хавфҳои молиявӣ ҷузъҳои зарурии фаъолияти соҳибкорӣ муваффақ мебошанд. Фаҳмидани намудҳои гуногуни хавфҳо, истифодаи самараноки воситаҳои молиявӣ, гуногунрангии ҷузвдон ва навсозии мунтазами стратегияҳо ба корхона кӯмак мекунад, ки таҳдидҳои эҳтимолиро кам кунад ва субот ва устувориро дар дарозмуддат таъмин кунад.

Хулоса. Дар мақола ҷанбаҳои асосии таҳлил ва идоракунии хавфҳои молиявиро дар фаъолияти соҳибкорӣ баррасӣ кардем. Дар асоси баррасии таҳқиқот, таҳлили нашрияҳо ва мисолҳои амалӣ, мо ба хулосаҳои зерин омадем:

1. Хавфҳои молиявӣ дар ташаккули стратегияҳои идоракунӣ ва қабули қарорҳо дар фаъолияти соҳибкорӣ нақши муҳим доранд. Онҳо метавонанд зуҳуроти гуногун дошта бошанд, аз ҷумла бозор, қарз, амалиёт, пардохтпазирӣ ва дигар намудҳои хавф.

2. Фаҳмиш ва таҳлили хавфҳои молиявӣ қисми ҷудонашавандаи идоракунии бомуваффақияти фаъолияти соҳибкорӣ мебошад. Соҳибкорон ва роҳбарони ширкатҳо бояд дар ин соҳа дониши амиқ дошта бошанд ва тавонанд хавфҳоро барои таъмини субот ва рушди устувори корхонаи худ самаранок идора кунанд.

3. Стратегияҳо ва усулҳои идоракунии хавфҳои молиявӣ, аз қабали гуногунрангии ҷузвдон, стресс -санчиш, таҳлили сенария ва ғайра дар кам кардани хавфҳо ва таъмини устувории молиявӣ нақши муҳим доранд. Истифодаи дурусти онҳо ба соҳибкорон имкон медиҳад, ки ба шароити тағйирёбанда мутобиқ шаванд ва қарорҳои огоҳона қабул кунанд.

АДАБИЁТ

1. Амиров М.С. Арзёбии иқтисодии самаранокии идоракунии хавфи молиявии корхонаҳо дар шароити муосир [Матн] / М.С. Амиров// Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ: - ш. Душанбе 2020, №8 С.221-231. ISSN 2413-5151.
2. Амиров М.С. Асосҳои назариявии идоракунии хавфҳои молиявӣ дар ташкилот [Матн] / М.С. Амиров//Паёми Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон:- ш. Душанбе, 2020, №4 (24). С.73-81. ISSN 2663-0389.
3. Балабанов, И.Т. Риск менеджмент/ И.Т. Балабанов. - М.: Финансы и статистика, 1996. - 122с.
4. Иброхимзода И.Р. Теоретические основы банковского финансового риска: сущность и классификация риска/И.Р. Иброхимзода //Сборник научных трудов «Национальные экономические системы в контексте формирования глобального экономического пространства». Под общей редакцией З.О. Адамановой. - Симферополь, 2021. С.314.
5. Лобанов, Н.Л. Риск-менеджмент/ Н.Л. Лобанов, Д.А. Чугунов, А.В. Филин // РИСК, 2000. -№4. - С. 24-29.
6. Мирзоева, Е. Ш. Проблемы формирования инновационной инфраструктуры для инновационного предпринимательства в современных условиях Республики Таджикистан / Е. Ш. Мирзоева // Финансово-экономический вестник. – 2022. – № 3(32). – С. 102-109. – EDN POVIZD.
7. Содиков Р.Х. Роҳҳои паст кардани хавф дар корхонаҳои саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон/ Р.Х. Содиков// Паёми ДТТ, 2011. - №3. - С.63-69.
8. Содиков Р.Х. Усулҳои кам намудани хавфҳои молиявӣ ҳангоми таъмини бехатарии иқтисодии корхонаҳои саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон/ Р.Х. Содиков // Паёми ДТТ, 2013. - №2. - С.104 -110 .
9. Умаров Х.У. Методологические аспекты финансового риска в деятельности банков/ Х.У. Умаров, И.Р. Иброхимов, Дж. Боймуродов // Вестник ТНУ. – Душанбе, 2019. - №8. - С.175 -182.
10. Хушвахтзода, Қ.Х. Таҳлили хавфу хатарҳои сармоягузорӣ дар корхонаҳои саноатӣ [Матн] / Қ.Х. Хушвахтзода, Г.Х. Зувайдуллоева // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Н. Хусрав, 2021. - №1 - 163с.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Саъдиев Хумайни Фозилбекович – ассистенти кафедраи менеҷменти молияви ДДМИТ. Тел: (+992) 207288989, E-mail: humaini-89@mail.ru

Сведение об авторе:

Саъдиев Хумайни Фозилбекович – ассистент кафедры финансового менеджмента ТГФЭУ. Тел: (+992) 207288989, E-mail: humaini-89@mail.ru

Information about the author:

Sadiev Khumaini Fozilbekovich – assistant Department of Financial Management of TSFEU. Tel: (+992) 207288989, E-mail: humaini-89@mail.ru

УДК 339.371.2

КОНСЕПСИЯҲОИ ИДОРАКУНӢ ҲАМЧУН УНСУРИ СТРАТЕГИИ ТИҶОРАТИ ТАРАБХОНА

Хубони Сорбон

Аннотатсия. Дар мақола усулҳои идоракунии бозори хидматҳо баррасӣ шуда, консепсияи идоракунии пешниҳод карда мешавад. Таҳлили вобастагии байни сифати хизматрасонӣ, нарх ва равандро, ки натиҷаи он худи хидмат мебошад, гузаронида мешавад.

Возаҳои калидӣ: хизматрасонӣ, усул, мафҳум, идоракунии, иқтисод, назорат

Барои иқтибос: Хубони, С. Консепсияҳои идоракунии ҳамчун унсури стратегияи тиҷорати тарабхона / С. Хубони // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – №. 2 (41). –С. 124-129.

КОНЦЕПЦИИ УПРАВЛЕНИЯ КАК ЭЛЕМЕНТ СТРАТЕГИЯ РЕСТОРАННОГО БИЗНЕСА

Хубони Сорбон

Аннотация. В статье рассматриваются методы управления рынком услуг и представлено понятие менеджмента. Проводится анализ взаимосвязи качества услуги, цены и процессов, результатом которых является сама услуга.

Ключевые слова: услуги, метод, концепция, менеджмент, экономика, контроль

MANAGEMENT CONCEPTS AS AN ELEMENT RESTAURANT BUSINESS STRATEGY

Khuboni Sorbon

Annotation. The article discusses the methods of service market management and presents the concept of management. Analysis of the relationship between service quality, price and processes, the result of which is the service itself, is carried out.

Key words: services, method, concept, management, economy, control

Гузориши масъала: Солҳои охир таваҷҷӯҳ ба технологияҳои муосир ва усулҳои идоракунии дар менеҷмент мунтазам афзуда истодааст. Ин нақши ҷаҳлияти идоракунии дар ташкили тарабхонаҳо, меафзояд.

Масъалагузориҳои усулҳои идоракунии унсури муҳимтарини механизми истифодаи қонунҳои объективии бозор мебошанд. Сифат ва самара ҷаҳлияти идоракунии бештар ба усулҳои идоракунии вобаста аст. Усули идоракунии як роҳи ба таври

мақсаднок таъсир расонидан ба созишҳои барои ноил шудан ба ҳадафҳои худ мебошад.

Мушкилиҳои ва тағйирпазирии объекти идоракунии инчунин гуногунии усулҳои истифодашавандаро муайян мекунад.

Дар мақола идоракунии бозори хидматҳо бо роҳҳои нав роҳандозӣ шуда, консепсияи идоракунии пешниҳод карда мешавад.

Мақсади мақола истифодаи технологияҳои стратегияи менеҷмент бо мақсади интихоби самтҳои

афзалиятноки рушди корхонаҳои тичорати ресторан зарурати дар ибтидо муайян кардани категорияҳои асосии идоракунии стратегиро, ки дар доираи менечменти стратегӣ истифода мешаванд, пешбинӣ мекунад.

Бояд қайд намуд, ки ҳалли масъалаи идоракунии сифати хизматрасониҳои ҳар як иштирокчиҳои бозори минтақавӣ, ба ақидаи ман муносибати умумӣ ба таҳияи концепсияи идоракунии рушди бозори минтақавии хизматрасониро ташкил медиҳад.

Таҳлили таҳқиқотҳои охир ва нашриёт. **Масъалаи** пешниҳоди концепсияҳои идоракунии ҳамчун унсури стратегияи тичорати тарабхонаро олимони тоҷик Факеров А., Шаропов Ф.Р., ва Володко, В., Дафт, Р. Демиденко А.А., Демиденко И.А., Демиденко А.И., Зайцева Н.А., ва Бутырина Е.А. мавриди таҳқиқи қарор доданд.

Муҳтавои асосии мавод. Дар шароити ҷаҳонишавии иқтисоди ҷаҳонӣ, самти дигаргардонии он ба бозори истеъмолӣ ва рушди босуръати соҳаи хизматрасонӣ, аз ҷумла бизнеси тарабхонаҳо дар сатҳи минтақавӣ, системаи идоракунии сохторҳои иқтисодӣ ва дигар сохторҳои ҷамъиятӣ махсусан муҳим аст. [1,2,3]. Бояд қайд намуд, ки истифодабарии концепсияи идоракуниро дар тараққиёти системаи иҷтимоию иқтисодии минтақавӣ ба роҳ мондан лозим аст. Рушди иқтисодии бозори бизнеси тарабхонаҳо ҳатман рақобатро шадидтар мекунад. Баробар кардани нархҳо дар як муассисаи хӯроки умумӣ ба он оварда мерасонад, ки сифат воситаи пешбари рақобат мегардад. Идоракунии сифат муҳимтарин омилҳои баланд бардоштани рақобатпазирӣ мебошад. Ҳалли масъалаи идоракунии сифати хизматрасониҳои ҳар як иштирокчиҳои бозори минтақавӣ, ба ақидаи ман муносибати умумӣ ба таҳияи концепсияи идоракунии рушди бозори минтақавии хизматрасониро ташкил медиҳад. Сифати ҳама гуна намуди хизматрасониро метавон ҳамчун маҷмӯи хосиятҳои ҳатмии функционалии он муайян кард, ки самараи муайяни истеъмолро барои мақсадҳои пешбинишуда кафолат медиҳанд.

Концепсияи идоракунии сифат аз тамарқуз ба стандарти муайяни сифат барои менечерони тарабхонаҳо ва таъмини сифат бо маҷмӯи муносиби равандҳои дахлдор, ки аз ҷониби сохторҳои тарабхона амалӣ мегарданд вобастагии зиёд дорад. Яъне чунин шуморидан қобили қабул аст, ки бо истифода аз таснифи омилҳои идоракунии сифати бозори хизматрасониҳои бизнеси тарабхона таъсир мерасонанд, ҳадафи рушди системаҳои идоракунии сифатро дар бозори минтақавии хизматрасонӣ фароҳам овардани захираи зарурии рақобатпазирӣ

муайян кардааст. Он ҳамчун фароҳам овардани арзиши баландтарини истеъмолӣ (маҷмӯи тадбирҳои ташкилӣ, техникаӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, ки ба таъмини сифати хизматрасонӣ нигаронида шудаанд) ва ҳангоми муайян кардани нархи фурӯш, барои кам кардани хароҷоти маркетинг, лоиҳакашӣ, технологӣ, истеҳсолӣ ва хизматрасониро дар назар дорад. Агар ба дигар ибора гӯем, яъне марҳилаҳои давраи ҳаёти хизматрасониро дар бар мегирад.

Бояд гуфт, ки талабот бо тафсири умумии (маҷмӯӣ) худ яке аз шартҳои муҳимтарини фаъолияти самараноки иқтисодӣ мебошад, зеро маҳз барои рушди соҳаи хизматрасонӣ тақони заруриро ба вуҷуд меорад. Дар баробари ин, омӯзиши талаботи истеъмолкунандагон дар сатҳи минтақавӣ сазовори тавачҷӯи махсус аст, ки он имкон медиҳад, ки аз нуқтаи назари хусусиятҳои хоси ҷазои ҳудудии баррасишаванда тавсиф карда шавад [4].

Мавҷудияти объективии маҳсулоти дорони сифаташон гуногун дар бозори дохилӣ ва илова бар ин, дар стандартҳо, шартҳои техникаӣ ва сертификатҳо тасдиқи қонунии маҷмӯи талабот ва маҳдудиятҳои нисбати параметрҳои сифати маҳсулот (хизматрасонӣ)-и синфҳои дахлдор, дар навбати худ маъноӣ онро дорад, ки маҳсулот (хизматрасонӣ)-и ҳар як сохтори тарабхона бо ин ё он роҳ истифодабарандагонро худро пайдо мекунад, яъне он дар шакли тақозои муассир талабот пайдо хоҳад кард, зеро:

- барои бисёре аз корбарон истифодаи ин ё он хидмати сифаташ пасттар қобили қабул аст, гарчанде, ки талабот ҳам кам гардад;

- камшавии самараи истифодаи хизматрасонии сифати пасттар бо нархи пасттар ҷуброн карда мешавад ё ба таври ихтиёрӣ бинобар дастрас набудани нархҳо барои хариди хизматрасонии сифати баландтар ба амал меояд.

Ҳамин тариқ, таҳияи қарорҳои идоракунии барои рушди бозори хизматрасонӣ бо концепсияи бисёрҷанбаӣ ва бисёрҳадафӣ ифода карда мешавад. Маҳз, ҳангоми идоракунии рушди бозори хизматрасонии бизнеси тарабхонаҳо, ба мақсад мувофиқ аст, ки концепсияи идоракунии дар асоси идоракунии сифати хизматрасониҳо пешниҳод карда шавад.

Истеъмолкунанда шахси мушаххас дар фаъолияти бизнеси тарабхона мебошад. Корхонаи ресторани як соҳаи иҷтимоӣ мебошад, ки сифати фаъолияти он на танҳо сатҳи қонеъ гардонидани талаботи истеъмоли умумӣ, балки хусусияти ҳалли бисёр масъалаҳои иҷтимоиро дар доираи сиёсати иҷтимоии давлатҳо низ муайян мекунад. Бизнеси тарабхона барои соҳибкорони тоҷику хоричӣ, ки ба

рушди тичорати тарабхона дар Тоҷикистон тавачҷӯҳ доранд, бештар ҷолибтар мешавад.

Истифодаи технологияҳои стратегии менечмент бо мақсади интихоби самтҳои афзалиятноки рушди бизнеси ресторан зарурати дар ибтидо муайян кардани категорияҳои асосии идоракунии стратегиро, ки дар доираи менечменти стратегӣ истифода мешаванд, пешбинӣ мекунад.

Дар назарияи муосири менечмент чор мафҳуми асосӣ вучуд дорад: концепсияи функционалӣ, системавӣ, омӯри ва тичорат [5, с. 65].

Концепсияи система менечментро ҳамчун маҷмӯи унсурҳои ба ҳам алоқаманд ва ба ҳамдигар вобаста баррасӣ мекунад. Таъсир дар як ҷо ногузир реаксияро дар ҳама унсурҳои система ба вучуд меорад. Концепсияи система маҷмӯи ягон принцип ё қоидаҳои барои менечерон нест. Ин тарзи тафаккури мудир нисбат ба корхона ва идоракунии он мебошад.

Он ҳалли комплекси ҳама гуна проблемаҳои ташкилотро дарбар мегирад. Системаҳо ба кушода ва пӯшида тақсим мешаванд. Системаи кушода бо муҳити беруна фаъолона ҳамкорӣ мекунад. Вай аз як тараф ба таври муайян ба муҳит вобаста бошад, аз тарафи дигар, ҳуди системаи кушод ба ин ё он ҷиҳат ба муҳит таъсир мерасонад.

Системаи пӯшида дорои сарҳадҳои дақиқ ва қатъӣ буда, аз таъсири муҳити зист нисбатан мустақил аст. Таъсири он ба муҳити беруна ё тамоман нест ё ночиз аст [6].

Соҳаи бизнеси тарабхона яке аз соҳаҳои тараққӣ кардаи иқтисодӣ мебошад. Бизнеси тарабхона ба манфиатҳои қариб тамоми аҳоли (ҳам онҳое, ки дар ҳудуди муайян зиндагӣ мекунанд ва ҳам меҳмонон) таъсир мерасонад ва он бояд ба талаботи бозор ҷавобгӯ бошад.

Дар айни замон, корхонаҳои бизнеси тарабхонаҳо бояд ба корхонаҳои бисёрсоҳавӣ дохил карда шаванд, зеро онҳо на танҳо талаботи асосӣ, физиологияи меҳмононро, балки талаботи коммуникатсионӣ, ба шаклҳои муайяни вақтхушӣ, инчунин ба даст овардани неъматҳои муайяни фарҳангиро қонеъ мегардонанд.

Дар минтақаҳо, ки инфрасохтори бозор суст инкишоф ёфтааст ва занҷирҳои муосири таъминоти моддӣ оид ба таъминот, коркард ва нигоҳдории маҳсулоти хӯрокворӣ мавҷуд нестанд, корхонаҳои бизнеси тарабхонаҳо бевосита бо истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ, ки комплекси озуқавориро ташкил медиҳанд, робитаҳои мустақими дарозмуддати иқтисодӣ барқарор мекунанд.

Дар шароити инкишофи дурусти пайванди миёнаравии яклухт ва шабакаи савдои яклухти хурди

маҳсулоти озуқаворӣ роли комплекси савдо ва маркетинг меафзояд, ки ҳолати он нишондиҳандаи муҳими сифати фаъолияти инфраструктураи бозор мебошад.

Дар даҳсолаҳои охир бисёр корхонаҳои савдои ресторан ба мазмуни фаъолияти хоҷагиашон барномаҳои маданият фароғат ва расондани як навъи хизмати маданият истироҳатро дохил кардаанд. Дар баробари ин, субъектҳои хоҷагии хӯрокворӣ ҳамчун як навъ воҳидҳои сохтори маҷмааҳои бузургии фароғатӣ, марказҳои дилхушӣ фароғату осоиш амал мекунанд.

Бизнеси тарабхона ба рушди туризми дохилӣ дар минтақа саҳм мегузорад.[7,с. 123].

Тавассути таъсири ҷойҳои нави корӣ бизнеси тарабхона ҳам вазифаҳои иқтисодӣ ва ҳам иҷтимоӣ-маданиятӣ ҳал мекунад. Концепсия инчунин идоракунии ҷараёнҳои иттилоотӣ дахлдор ва инчунин ҷараёнҳои молиявиро дар бар мегирад.

Қоршиносон бар ин назаранд, ки тарабхонаи бомуваффақият бояд дар асоси нақшаи чоряк фаъолият кунад: 25% хароҷоти иҷора, 25% хароҷоти истеҳсолӣ ё хароҷоти ғизо, 25% маоши кормандон, 25% фонда. "Дар тарабхонаи мукамал фонда набояд аз 25% зиёд бошад, Агар нишондод баландтар бошад, ин маънои онро дорад, ки шумо ё хароҷоти кормандонро кам кардаед ё шумо муштариро фиреб медиҳед." Ба ҳисоби миёна, даромаднокии бозори лоиҳаҳо ҳоло хеле кам яъне 15% зиёд мешавад.

Агар арзиши он аз 32 фоиз зиёд бошад, тарабхона муфлис мегардад. Бояд ба назар гирифт, ки арзиши озуқаворӣ баробари баланд шудани нарх меафзояд. Агар сол бо таваррум оғоз гардад, нархи маводи ғизоӣ боло рафта, дах дарсад афзоиш хоҳад ёфт.

Муҳлати ҳадди аксар 2-2,5 сол аст, агар баъди ду соли кор фондае набояд, ё ин ҷо ба концепсияи интихобкарда иштибоҳе ҳаст, ё роҳбарон ғайритаҳассусианд, ё зарари молӣ меоваранд.

Идоракунии тичорати тарабхона яке аз душвортарини фаъолиятҳост.[8,с.91]. Фаъолияти ҳар як ташкилот, ширкат ва корхона аз маҷмӯи омилҳои гуногун вобаста аст. Дар мавриди тарабхона бошад, мо бояд қайд намоем, ки рушди ин тичорат аз тарҳрезӣ оғоз шуда, бо фаъолият ва назорати кор анҷом меёбад. Барои он ки тарабхона (занҷири тарабхонаҳо) рушд карда, мавҷудияти худро қатъ накунад, онро хуб идора кардан лозим аст.[9,с. 211]. Маҳз ҳамин вазифа ба дӯши ресторатор меафтад.

Менечменти тарабхона маҳорати муассир ба роҳ мондани фаъолияти соҳибкорӣ мутобиқи талаботи ҳаёти муосир мебошад ва менечер бояд ин қобилиятҳоро дошта бошад.

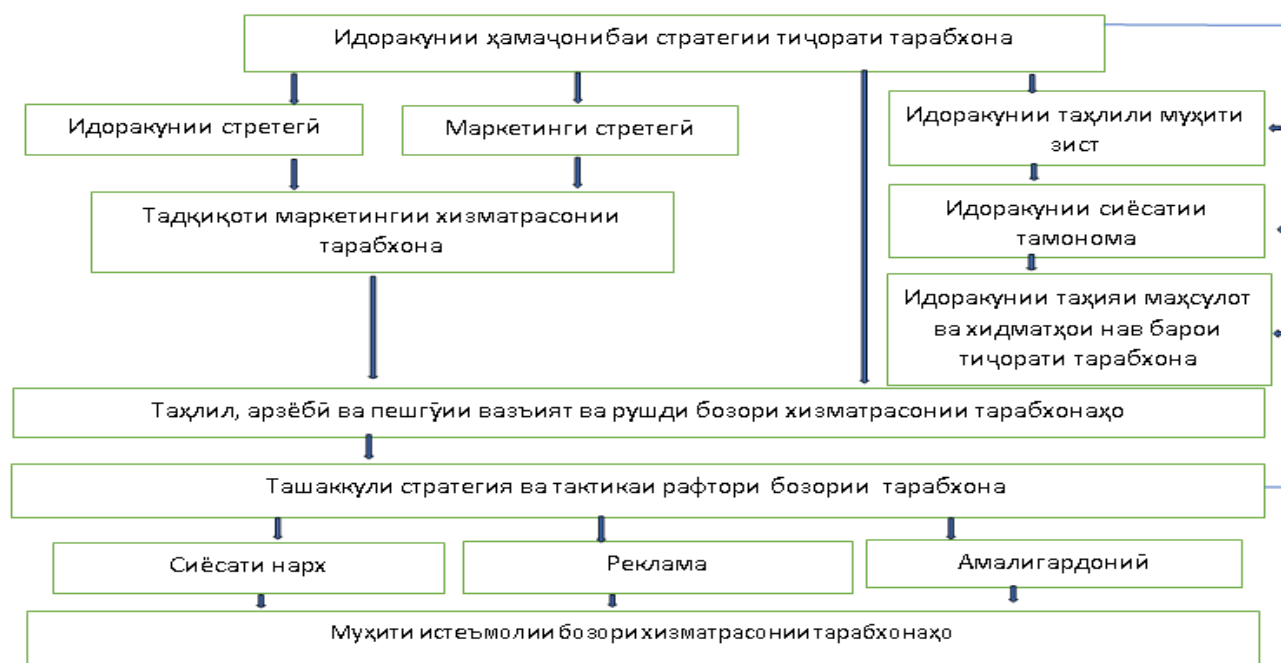
Вазифаҳои менеҷер нигоҳ доштани консепсияи ин тарабхона, таъмини имиджи он, баланд бардоштани ҳавасмандии кормандон, кам кардани гардиши кормандон, зиёд кардани шумораи меҳмонон ва ғайраро дар бар мегирад. На ҳар як шахс аз уҳдаи менеҷменти стратегӣ баромада метавонад, зеро менеҷменти стратегӣ дорои хусусиятҳои зиёд аст ва рушди тичорати тарабхона аз кори ӯ вобастагӣ дорад.

Истифодаи технологияҳои стратегияи менеҷмент бо мақсади интиҳоби самтҳои афзалиятноки рушди корхонаҳои тичорати ресторан зарурати дар ибтидо муайян кардани категорияҳои асосии идоракунии стратегиро, ки дар доираи менеҷменти стратегӣ истифода мешаванд, пешбинӣ мекунад.

Дар асоси ба низом даровардани мафҳумҳои мавҷуда ва бо назардошти хусусиятҳои соҳа, мафҳумҳои стратегияи тичорати ресторан,

банақшагирии стратегӣ, қарори стратегӣ, стратегияи асосӣ ва хусусӣ, стратегияҳои функционалӣ таҳия карда мешаванд. [10]. Мафҳумҳои муҳити берунӣ ва дохилии корхонаи бизнеси ресторан равшан карда шудаанд.

Таърифи мафҳуми «идоракунии ҳамаҷонибаи стратегияи корхонаи бизнеси тарабхона» пешниҳод шудааст - ин идоракунии истеҳсол ва фурӯши маҳсулот ва хизматрасонӣ бо донишдони дақиқии талабот ва имкониятҳои бозор ва истифодаи самараноки ҳама имкониятҳо мебошад. Захираҳои мавҷуда бо назардошти тамоми омилҳои муҳити беруна ва дохилӣ, таъмини рақобатпазирӣ ва фаъолияти самараноки бизнеси тарабхона дар айни замон ва оянда мебошад. Намунаи идоракунии стратегияи корхонаи бизнеси тарабхона таҳия шудааст. (расми 1.1).

Расми 1.1. – Модели идоракунии стратегияи корхонаи тичорати тарабхона
Манбаъ. таҳияи муаллиф

Модели пешниҳодшуда унсурҳоеро дар бар мегирад, ки ба ташаккули стратегияи корхона ва рафтори бозори он таъсири назаррас дорад.

Дар баробари мафҳуми «стратегияи инноватсионии идоракунии» истифодаи мафҳуми «стратегияи инноватсионии менеҷмент» пешниҳод гардида, моҳият, самт ва мазмун навовариҳо, ки ба талабот ва тағйироти муҳити беруна мувофиқанд, муайян карда мешавад. Парадигмаи стратегияи инноватсионӣ дар робита ба корхонаҳои тичоратии тарабхона таҳия шудааст.

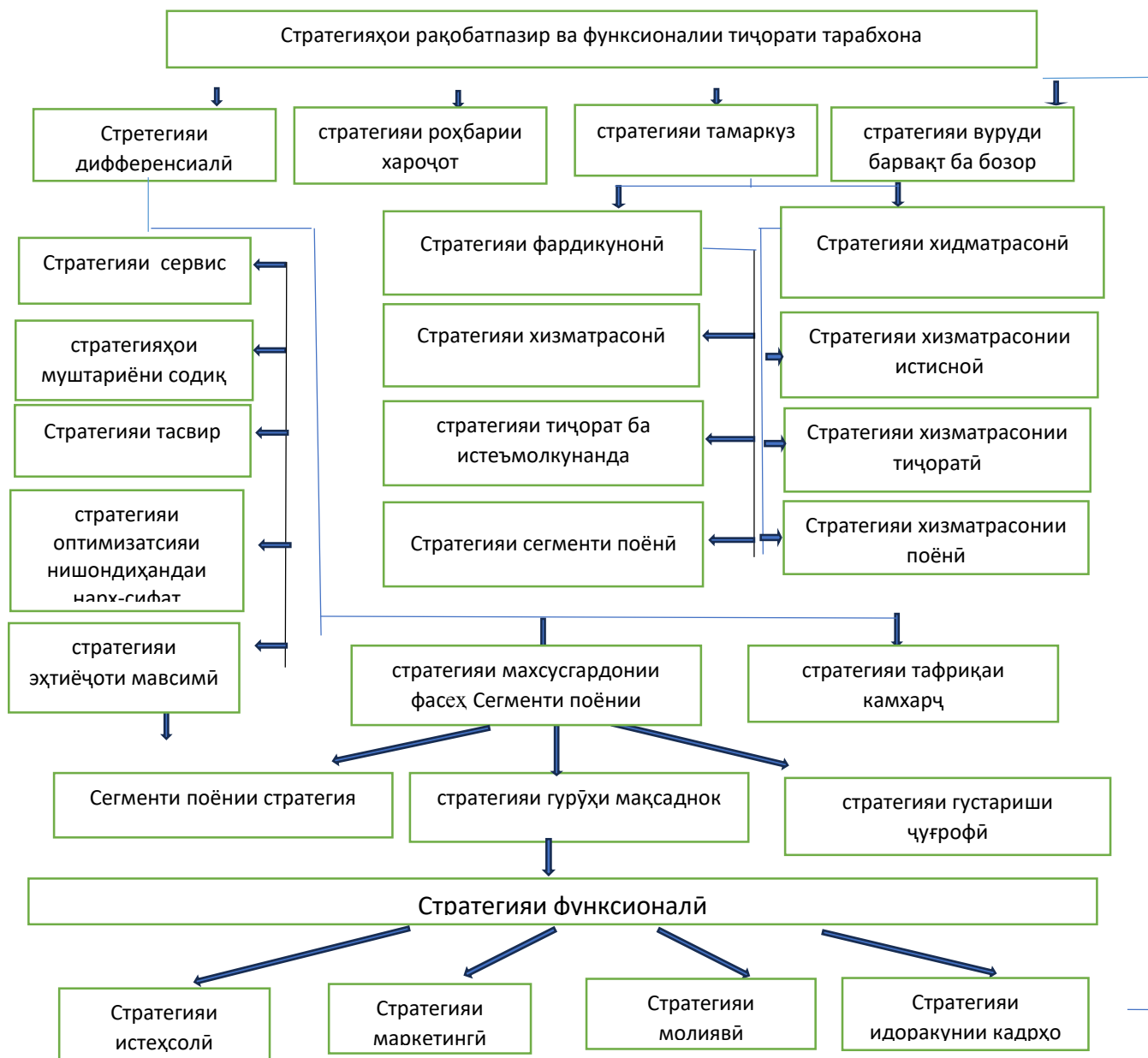
Омӯзиши ва тадқиқоти тамоми вариантҳои стратегияи мавҷуда нишон медиҳад, ки ҳамаи онҳо барои сохтани системаи стратегияҳо дар сатҳҳои гуногуни менеҷмент: корпоративӣ, тичоратӣ (рақобатпазир), функционалӣ ва амалиётӣ асос ёфтаанд.

Стратегияҳои корпоративӣ метавонанд алтернативаҳои стратегӣ ба диверсификация, стратегияҳои афзоиш, устуворӣ ва рақобатнокӣ дар интенсификация, кооператсия ва ҳамкориҳои байни бар гиранд.[11]. Дар стратегияи афзоиш, аз ҷумла, ширкатҳо ва фаъолияти иқтисодии берунӣ пешбинӣ

шудааст. Диверсификатсия ҳамчун яке аз стратегияҳои дахлдори корпоративӣ дар тичорати тарабхонаи муосир равона кардани захираҳои корхонаро берун аз соҳаи асосии фаъолият ва ё соҳае, ки дар он фаъолият мекунад, бо мақсади таҳия ва татбиқи имкониятҳои нави рушд дар бар гирад. Мутобиқи варианти дигари таснифоти стандартӣ, байни стратегияҳои фаъолияти корпоративӣ ва стратегияҳои хоҳиш фарқият гузошта

мешавад. Стратегияҳои фаъолият, аз ҷумла, стратегияҳои мутамарказ, ҳамгирошуда ва диверсификатсияи афзоишро дар бар мегиранд.

Таҳқиқоти мақола таснифоти зерини стратегияҳои рақобатпазир ва функционали нисбат ба корхонаҳои тичорати тарабхонаро пешниҳод мекунад (расми 2).

Расми 2. Стратегияҳои рақобатпазир ва функционали тичорати тарабхона
Манбаъ. таҳияи муаллиф

Татбиқи стратегияи мутамаркази афзоиш метавонад ба муайян кардани захираҳои минтақавӣ барои рушди тичорати тарабхона ва ҳамзамон ҳалли масъалаҳои истифодаи самараноки онҳо равона карда

шавад. Самтҳои татбиқи стратегияи маҷмӯии рушд метавонанд инҳо бошанд: таъсиси занҷирҳои тарабхонаҳо, ки захираҳои корхонаҳои тичорати ресторан ва соҳаҳои ба он алоқамандро муттаҳид

мекунамд (стратегияи диверсификацияи алоқаманд); васеъ намудани шаклҳои кор бо меҳмонон тавассути истифодаи технологияҳои иттилоотӣ (стратегияи виртуализатсияи каналҳои фурӯш) ва ҷалби захираҳо аз гурӯҳҳои молиявӣ ва саноатӣ (стратегияи диверсификацияи конгломератҳо).

Стратегияи пешбарии харочот стратегияи афзалиятнок дар шароити рушди интенсивии саноат мебошад. Илова ба стратегияи пешбарии харочот, истифодаи стратегияи таҳассусии тағйирёбанда (бо назардошти ҷустуҷӯи ҷойҳои камхарҷ дар бозори тарабхона, гурӯҳҳои мушаххаси мақсаднок ё тавсеаи тадриҷии ҷуғрофӣ) ва стратегияи тафовути камхарҷ (баррасии вариантҳои алтернативӣ барои ҷалби меҳмонон бе афзоиши назарраси харочот).

Стратегияи умедбахшаринро метавон стратегияи тафриқавӣ ҳисобид. Дар байни самтҳои амалӣ гардондани стратегияи дифференсиатсияро махсус қайд кардан мумкин аст: назорат барои баланд бардоштани сифати маҳсулот ва маданияти хизматрасонӣ; рушди ва нигоҳдории симои тарабхона; мутобиқ будани сатҳи нарх ба сатҳи хизматрасонӣ; қаноат намудани талаботи муштариён; ташаккул додани системаи хизматрасонии босифати дифференсиалӣ ба меҳмонон.

Самтҳои умедбахши рушди стратегияи тичорати тарабхонаҳо аз ҷумла дар Тоҷикистон, тамаркузи стратегияҳо ва стратегияҳои вуруди барвақт ба бозор мебошанд.

АДАБИЁТ:

1. Володко, В. Асосҳои идоракунӣ. наشري 3. / В.Ф. Володко. – М., 2010.
2. Дафт, Р. Менечмент. наشري 10; хати аз англисӣ - Санкт-Петербург: Петрус, 2014.
3. Котлер, Ф. Маркетинг, менечмент; хати аз англисӣ – Санкт-Петербург, 2005.
4. Демиденко А.А., Демиденко И.А., Демиденко А.И. Инновации финансового менеджмента в формировании сбалансированного качества // Проблемы экономики, финансов и управления производством, Сборник научных трудов.- Вып. 20.,- Иваново, 2006.- С.155-162
5. Демиденко И.А. Управление качеством продукции на основе новых методов учета издержек. Сб.тр.4-ой междунар.науч.-техн.конференции «Качество машин».Брянск, 2001г. -С. 65
6. Демиденко И.А., Демиденко А.А., Демиденко А.И. Современные экономические методы в технологии менеджмента качества: Монография. – Москва – Брянск: МГТУ им. Н.Э.Баумана,2003 г.
7. Беркович М.И., Осетров А. Основные направления развития потребительского спроса в Костромской области // Проблемы экономики, финансов и управления производством, Сборник научных трудов.- Вып. 20.,- Иваново, 2006.- С.123
8. Бутырина Е.А. Организация питания в гостинице / Е.А. Бутырина // Актуальные проблемы развития туризма и гостеприимства: материалы всерос. науч. практ. конф. / - Екатеринбург: - 2017. - С. 21-28.
9. Зайцева Н.А. Корпоративная культура как основа устойчивого развития ресторана //Российские регионы: взгляд в буду- щее. - 2017. - Т. 4.№2. - С. 211.
- 10.Ирина А., Тарабрина О. 120 инструментов локального маркетинга Москва //.-2020.-с118
11. Гвоздовская В.Управление рестораном Москва //-Т1.-С175

Маълумот дар бораи муаллиф:

Хубони Сорбон - и.в. дотсенти кафедраи менечменти Донишгоҳи сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон. 734055 ш.Душанбе , кӯч. Борбад 48/5, Е-mail Khuboni.sorbon@bk.ru. Телефон +992931319009.

Сведения об авторе:

Хубони Сорбон - и.о. дотсента кафедры менечмент международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана. Адрес: Республика Таджикистан, 734055 г. Душанбе, улица Борбада, 48/5. Е-mail Khuboni.sorbon@bk.ru. Телефон +992931319009

About the author:

Khuboni Sorbon - acting Dotsenta, Department of Management, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Address: Republic of Tajikistan, 734055 Dushanbe, Borbada street, 48/5. E-mail Khuboni.sorbon@bk.ru. Phone +992931319009

УДК: 338

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ КОНЦЕССИЙ ДЛЯ ЭКОНОМИКИ ТАДЖИКИСТАНА**Баёнова Мунира Гавхархановна**

Аннотация: Социально-экономическое значение концессий для Республики Таджикистан является актуальной темой. Таджикистан, как одна из слаборазвитых стран Центральной Азии, сталкивается с рядом социально-экономических проблем, требующих эффективных стратегий развития. Концессии как инструмент управления и привлечения инвестиций могут сыграть значительную роль в преодолении этих проблем и содействии устойчивому развитию страны. Внедрение концессионных механизмов может способствовать развитию основных отраслей экономики Таджикистана, таких как энергетика, транспортная инфраструктура, туризм и сельское хозяйство. Концессии способны привлекать капитал, технологии и опытные управленческие команды, которые способствуют развитию отраслей и повышению качества предоставляемых услуг. Кроме того, льготы могут стимулировать экономический рост, создавать новые рабочие места и повышать уровень жизни населения.

Ключевые слова: Концессия, экономика, социальная-экономика, инвестиция.

Для цитирования: Баёнова М.Г. *Социально-экономическое значение концессий для экономики Таджикистана* / М.Г. Баёнова // *Финансово-экономический вестник*. – 2024. – № 2(41). – С. 130-135.

АҲАМИЯТИ ИҚТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ КОНСЕССИЯҶО БАРОИ ИҚТИСОДИ ТОҶИКИСТОН**Баёнова Мунира Гавхархановна**

Аннотатсия: Аҳамияти иқтимоию иқтисодии консессияҳо барои Ҷумҳурии Тоҷикистон мавзӯи мубрам ба ҳисоб меравад. Тоҷикистон ҳамчун яке аз кишварҳои сусти инкишофётаи Осиёи Марказӣ бо як қатор мушкилоти иқтимоию иқтисодӣ рӯ ба рӯ мешавад, ки стратегияҳои муассири рушдро талаб мекунад. Консессияҳо ҳамчун воситаи идоракунии ва ҷалби сармоягузорӣ метавонанд барои рафъи ин мушкилот ва мусоидат ба рушди устувори кишвар нақши назаррас дошта бошанд. Ҷорӣ намудани механизмҳои консессионӣ метавонад ба рушди соҳаҳои асосии иқтисодиёти Тоҷикистон, аз қабилӣ энергетика, инфрасохтори нақлиётӣ, сайёҳӣ ва кишоварзӣ мусоидат намояд. Консессияҳо кодиранд сармоя, технология ва гурӯҳҳои ботачрибаи идоракунии ҷалб кунанд, ки ба рушди соҳаҳо ва баланд бардоштани сифати хизматрасониҳо мусоидат кунанд. Ғайр аз он, имтиёзҳо метавонанд рушди иқтисодиро ҳавасманд кунанд, ҷойҳои нави корӣ эҷод кунанд ва сатҳи зиндагии аҳолиро беҳтар намоянд.

Калидвожаҳо: Консессия, иқтисод, иқтисоди иқтимоӣ, сармоягузорӣ.

THE SOCIO-ECONOMIC IMPORTANCE OF CONCESSIONS FOR THE ECONOMY OF TAJIKISTAN**Bayonova Munira Gavkharkhanovna**

Annotation: The socio-economic importance of concessions is an urgent topic for the Republic of Tajikistan. Tajikistan, as one of the underdeveloped countries of Central Asia, faces a number of socio-economic problems that require effective development strategies. Concessions as a management and investment attraction tool can play a significant role in overcoming these problems and contributing to the sustainable development of the country. The introduction of concession mechanisms can contribute to the development of the main sectors of the Tajik economy, such as energy, transport infrastructure, tourism and agriculture. Concessions are able to attract capital, technology and experienced management teams, which contributes to the development of industries and improve the quality of services provided. In addition, benefits can stimulate economic growth, create new jobs and improve the standard of living of the population.

Keywords: Concession, economy, social economy, investment.

Постановка проблемы. Социально-экономическое значение концессий для Таджикистана является актуальной и важной темой в современном экономическом контексте. Таджикистан, как одна из

слабо развитых стран Центральной Азии, сталкивается с рядом социально-экономических вызовов, которые требуют эффективных стратегий развития. Концессии, как инструмент управления и привлечения инвестиций, могут иметь значительный потенциал для преодоления этих вызовов и способствовать устойчивому развитию страны.

Введение концессионных механизмов может способствовать развитию ключевых отраслей экономики Таджикистана, таких как энергетика, транспортная инфраструктура, туризм и сельское хозяйство. Концессии способны привлечь капитал, технологии и опытные управленческие команды, что позволяет ускорить развитие отраслей и повысить качество предоставляемых услуг. Кроме того, концессии могут стимулировать экономический рост, создавать новые рабочие места и улучшать уровень жизни населения.

Однако введение концессий также сопряжено с определенными рисками и вызовами, такими как потеря государственного контроля, непрозрачность процессов и возможные социальные последствия. Поэтому важно провести глубокий анализ социально-экономического значения концессий для Таджикистана, чтобы определить наиболее эффективные стратегии и механизмы их внедрения.

Анализ последних исследований и публикаций. Вопросам социально-экономического значения концессий для Таджикистана посвящены теоретические исследования и возможности их практического применения иностранных и отечественных учёных. К числу зарубежных учёных следует отнести Варнавский В.Г. Концессионный механизм партнерства государства и частного сектора. - М., 2003; Ершов Ю.А. Каким быть закону о концессиях? // Экономика и жизнь. № 3. 1992; Он же. О бедном концессионере замолвите слово. (О проекте Закона Российской Федерации «О концессиях») // Деловой мир. 25 февраля 1992 г.; Зворыкина Ю.В. Государственные и муниципальные концессии в России. - М., 2002; Иншакова Е.И. Концессии в СНГ: Исторические и теоретические основы развития концессии Варнавский В.Г, которые стали пионерами изысканий в этом направлении. Из национальных исследователей выделяются работы : А. Д. Ахророва, С. Дж. Комилова, А. Мирсаидова, Джураевой, Г. А. , Ш. М. Рахимова, М. Х. Саидова, Л. Д.Сафарова, Х. Н. Факерова, С. Хабибова, П. Д. Ходжаева.

Цель данной статьи Цель данной статьи заключается в исследовании социально-экономического значения концессий для Таджикистана. Мы рассмотрим понятие концессий и их роль в экономике, проанализируем текущую

экономическую ситуацию в Таджикистане и выявим основные вызовы, с которыми сталкивается страна. Далее, мы изучим потенциальные преимущества и риски использования концессий, а также рассмотрим конкретные проекты и отрасли, где концессии могут иметь наибольшее социально-экономическое значение.

В конечном итоге, данная статья поможет понять, каким образом внедрение концессий может способствовать преодолению социально-экономических проблем Таджикистана, стимулированию экономического роста и улучшению качества жизни населения. Анализируя преимущества и риски концессий, мы предоставим рекомендации по оптимальному использованию этого инструмента и снижению возможных негативных последствий.

Статья основана на анализе актуальных и достоверных источников, а также на международном опыте использования концессий в различных странах. Исследование социально-экономического значения концессий для Таджикистана имеет важное значение для разработки стратегий развития и принятия решений, способствующих устойчивому и благополучному будущему страны.

Изложение основного материала. В современном мире, где глобализация и конкуренция играют ключевую роль в экономическом развитии, странам необходимо искать инновационные подходы и механизмы для привлечения инвестиций, развития отраслей и устойчивого экономического роста. В контексте Таджикистана, где социально-экономические проблемы требуют срочных решений, внедрение концессий может стать одним из ключевых инструментов для достижения этих целей.

Понятие концессии и его основные характеристики

Концессия - это форма партнерства между государством и частным сектором, в рамках которой правительство предоставляет частной компании или организации право эксплуатации определенных активов или предоставления определенных услуг на определенный период времени. Взамен за полученные права, концессионер обязуется инвестировать собственные средства в развитие, модернизацию и улучшение данных активов или услуг.

Основные характеристики концессий включают:

1. Передача прав. Концессии предполагают передачу прав на определенные активы или услуги от государства к частному сектору, что может включать передачу прав на эксплуатацию и управление инфраструктурой, такой как дороги, аэропорты, электростанции, а также на предоставление услуг,

например, в сфере образования, здравоохранения или водоснабжения.

2. Ограниченный срок. Концессии имеют определенный срок действия, который обычно составляет несколько лет или десятилетий по истечению которого активы или услуги обычно возвращаются под контроль государства.

3. Инвестиции концессионера. Концессионер обязуется вкладывать собственные средства в развитие, модернизацию и улучшение переданных ему активов или услуг, что позволяет повысить качество и эффективность предоставляемых услуг, а также создать новые рабочие места и стимулировать экономический рост.

4. Прибыль концессионера. Концессионер имеет право получать прибыль от своей деятельности на основе оговоренных условий, которые могут включать плату за услуги или долю от доходов, полученных от эксплуатации активов.

5. Регулирование со стороны государства. Государство играет активную роль в регулировании и контроле концессионных проектов, а также устанавливает правила и условия, по которым проводится концессионная деятельность, и осуществляет надзор за ее выполнением.

6. Социальные обязательства. Концессионер может нести определенные социальные обязательства, например, в области сохранения рабочих мест, обеспечения доступности услуг для населения, улучшения условий труда и др.

Концессии являются важным инструментом для управления и привлечения инвестиций в различные секторы экономики. Они могут способствовать развитию инфраструктуры, повышению качества услуг, стимулированию экономического роста и улучшению жизни населения. Однако успешная реализация концессионных проектов требует четкого правового регулирования, прозрачности и эффективного управления, чтобы обеспечить баланс интересов государства, концессионера и общества.

Роль концессий в экономическом развитии страны

Концессии играют важную роль в экономическом развитии Таджикистана, поскольку они способствуют привлечению инвестиций, модернизации инфраструктуры и развитию ключевых отраслей экономики. В экономическом развитии Таджикистана концессии играют следующую роль:

1. Инфраструктурное развитие связано с тем, что концессии позволяют привлечь инвестиции для развития инфраструктуры Таджикистана, такой как дороги, аэропорты, энергетические объекты и

телекоммуникационные сети. Частные инвесторы, получая концессии на эксплуатацию и управление инфраструктурными объектами, вкладывают средства в их модернизацию, улучшение качества и расширение, что способствует повышению эффективности и развитию транспортной и коммуникационной сетей в стране.

2. Энергетический сектор, где концессии имеют большое значение для развития гидроэнергетики. Страна обладает значительным потенциалом гидроэнергии, и концессии позволяют привлечь инвестиции в строительство гидроэлектростанций и развитие энергетической инфраструктуры. Это способствует увеличению производства электроэнергии, снижению зависимости от импорта энергии и стимулирует экономический рост.

3. Туризм и гостиничный сектор, в котором концессии могут быть использованы для развития туристической инфраструктуры и гостиничного сектора. Таджикистан обладает потенциалом в области экотуризма, горного туризма и культурного туризма. Предоставление концессий на строительство и управление туристическими объектами, гостиницами и курортами может привлечь инвестиции, создать новые рабочие места и способствовать развитию туризма в стране.

4. Сельское хозяйство и пищевая промышленность, в которых концессии могут играть роль в развитии области инфраструктуры, мясной и молочной промышленности, а также переработки сельскохозяйственной продукции. Предоставление концессий на развитие и управление сельскохозяйственными объектами и предприятиями может способствовать увеличению производства продовольствия, снижению зависимости от импорта и развитию сельских районов.

5. Создание рабочих мест и социальное развитие, когда реализация концессионных проектов способствует созданию новых рабочих мест, что способствует снижению безработицы и повышению уровня занятости в стране. Кроме того, концессионеры могут нести социальные обязательства, такие как обеспечение доступности услуг для населения, улучшение условий труда и инфраструктуры в районах, где осуществляются концессионные проекты.

В целом, концессии играют важную роль в экономическом развитии Таджикистана, поскольку они способствуют привлечению инвестиций, модернизации инфраструктуры, развитию ключевых отраслей экономики и созданию новых рабочих мест. Однако успешная реализация концессионных проектов требует эффективного управления,

прозрачности и баланса интересов между государством, концессионерами и обществом.

Анализ экономической ситуации в Таджикистане

Таджикистан является одной из наименее развитых экономик в Центральной Азии. В прошлом страна сталкивалась с рядом экономических вызовов, включая низкий уровень промышленного развития, зависимость от сельского хозяйства, ограниченные экспортные возможности и недостаток инфраструктуры.

Однако в течение последних лет Таджикистан достиг значительного экономического роста. Ключевые аспекты, отражающие экономическую ситуацию в стране, включают:

1. Экономический рост. В прошлом десятилетия Таджикистан достигал стабильного экономического роста. В 2023 году экономика страны выросла на 8,3% с объемом ВВП в 130 млрд. сомони, что является одним из самых высоких показателей в регионе. Однако инфляция составила 3,8%. Согласно данным министерства экономического развития и торговли развитие экономики республики связано с увеличением объема промышленного производства на 12%, сельского хозяйства – на 9%, капитальных вложений – на 22,5%, товарооборота – на 13,4%, платных услуг – на 14,1%, пассажирских перевозок – на 9,8%, отмечается в отчете министерства [1].

2. Зависимость от трудовых мигрантов. Одним из ключевых аспектов экономики Таджикистана является высокая зависимость от трудовых мигрантов, работающих за рубежом, особенно в России. Денежные переводы от таджикских мигрантов составляют значительную долю в ВВП страны и являются важным источником дохода для многих семей. Согласно докладу Всемирного Банка в 2022 году Таджикистан в процентном соотношении денежных переводов к ВВП является лидером среди стран СНГ – 32% [2].

3. Сельское хозяйство. Отрасль играет важную роль в экономике Таджикистана, занимая согласно данным 2022 года значительную часть рабочей силы – 60% населения и внося значительный вклад в ВВП – 22% и экспорт – 19% [3]. Однако отрасль сталкивается с вызовами, такими как ограниченные инвестиции в инфраструктуру, низкая производительность и уязвимость к климатическим изменениям.

4. Инфраструктура. Развитие инфраструктуры остается одним из ключевых приоритетов для Таджикистана, о чем говорится в Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года [4. С. 10-12, 15-20, 22]. Стране необходимо инвестировать в развитие дорог,

энергетической инфраструктуры, водоснабжения, транспорта и телекоммуникаций для поддержки экономического роста и привлечения инвестиций.

5. Инвестиции и концессии. Привлечение иностранных инвестиций является важным фактором для экономического развития Таджикистана. Правительство страны активно работает над созданием благоприятной инвестиционной среды, предлагая различные меры поддержки и стимулы для инвесторов. Десятью странами наиболее инвестируемыми в Таджикистан являются – Казахстан, Китай, Россия, Люксембург, Италия, США, Великобритания, Германия, Турция и Узбекистан. В 2023 году Таджикистану удалось привлечь 2,7 млрд. долларов в виде иностранных инвестиций, что на 113,6 млн. долларов больше, чем годом ранее. Таджикские экономисты считают одной из причин медленного притока иностранных инвестиций в экономику страны большой внешний долг, достигающий 3,6 млрд. долларов [5.]. Реализация концессионных проектов также является одним из инструментов для привлечения инвестиций в различные отрасли экономики. В этом вопросе страна еще в 1997 году приняла закон «О концессиях» в котором обговаривается порядок и условия предоставления концессий [6.].

В целом, Таджикистан проделал значительный путь в своем экономическом развитии, однако остаются вызовы и задачи, требующие дальнейших усилий и инвестиций. Диверсификация экономики, развитие промышленности, улучшение инфраструктуры и снижение зависимости от трудовых мигрантов являются основными направлениями для достижения устойчивого и равномерного экономического роста в Таджикистане.

Оценка возможных рисков и ограничений, связанных с концессионными соглашениями

Концессионные соглашения могут предоставить значительные преимущества и возможности для развития экономики Таджикистана, однако они также сопряжены с определенными рисками и ограничениями к которым относятся:

1. Политические риски, связанные с политической нестабильностью. В Таджикистане может возникнуть политическая неуверенность, изменения в законодательстве или правительственная реорганизация, что может негативно повлиять на условия концессионных соглашений. Политические риски могут включать изменение приоритетов правительства, коррупцию, неспособность соблюдать контрактные обязательства или необоснованные вмешательства в деятельность концессионеров.

2. Финансовые риски связаны с тем, что концессионные соглашения обычно требуют значительных инвестиций со стороны концессионеров. Финансовые риски могут возникнуть в результате непредвиденных затрат, изменений в налоговом законодательстве, нестабильности валютного курса или недостаточности финансирования проекта. Некачественное финансовое планирование или неправильная оценка проекта также могут привести к финансовым рискам.

3. Технические и операционные риски, с которыми могут столкнуться концессионеры в процессе реализации проектов. Это может включать задержки в строительстве или эксплуатации, технические проблемы, несоответствие стандартам качества, недостаток опытных кадров или проблемы с обслуживанием и поддержкой инфраструктуры.

4. Социальные и экологические риски, которые при реализации концессионных проектов выльются в протесты или недовольство местного населения, нарушение прав и интересов местных сообществ, ущемление экологических стандартов или несоответствие технологий и мер безопасности.

5. Легальные и регуляторные риски, связаны с изменениями в законодательстве, правилами и нормативными актами. Непредсказуемость или несогласованность в правовой сфере может создавать неопределенность в отношении прав и обязанностей сторон, что может затруднить реализацию проекта или привести к юридическим спорам.

В целях снижения рисков и ограничений, связанных с концессионными соглашениями, важно провести тщательный анализ и оценку проекта, учесть все возможные факторы и риски, а также разработать соответствующие стратегии управления рисками. Кроме того, прозрачность, открытость и соблюдение принципов хорошего управления, включая участие заинтересованных сторон и соблюдение социальных и экологических стандартов, могут помочь снизить риски и создать благоприятную среду для концессионных проектов в Таджикистане.

Заключение

Социально-экономическое значение концессий для Таджикистана может стать значимым,

предоставляя ряд потенциальных выгод и возможностей, заключающиеся в следующем:

1. Привлечение инвестиций – иностранные и внутренние инвестиции в различные секторы экономики Таджикистана, такие как энергетика, транспорт, туризм и другие, что может способствовать развитию инфраструктуры, созданию новых рабочих мест и стимулированию экономического роста.

2. Развитие и модернизация инфраструктуры, включая дороги, мосты, аэропорты, железные дороги и другие объекты, что может способствовать повышению эффективности экономики, сокращению транспортных издержек и развитию торговли и туризма.

3. Создание новых рабочих мест как во время строительства, так и во время эксплуатации инфраструктуры, что будет способствовать снижению безработицы, улучшению жизненного уровня населения и сокращению миграции рабочей силы за границу.

4. Технологический прогресс, когда концессионные проекты, особенно в сфере энергетики и транспорта, могут способствовать переносу передовых технологий и знаний в Таджикистан, при этом будет происходить развитие местного инновационного потенциала, повышение производительности и конкурентоспособности экономики.

5. Улучшение качества жизни населения Таджикистана в связи с улучшенной доступностью транспорта, энергии, образования, здравоохранения и других услуг будет содействовать повышению уровня жизни и благосостояния граждан.

Однако для полной реализации социально-экономического потенциала концессий важно учитывать и управлять рисками и ограничениями, связанными с такими соглашениями, такими как политическая нестабильность, финансовые риски, технические проблемы, социальное воздействие и легальные аспекты. Эффективное управление рисками и соблюдение принципов прозрачности и участия заинтересованных сторон могут помочь максимизировать социально-экономическую выгоду от концессий в Таджикистане.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Экономика Таджикистана выросла в 2023 г. на 8,3%, инфляция составила 3,8%. <https://www.finmarket.ru/database/news/6121629>
2. Денежные переводы в Таджикистан в 2022 году, возможно, станут рекордно высокими, - Всемирный банк. <https://asiaplustj.info/news/tajikistan/economic/20221202/denezhnie-perevodi-v-tadzhikistan-v-2022-godu-vozmozhno-stanut-rekordno-visokimi-vsemirni-bank>
3. Поддержка усилий по улучшению продовольственной безопасности в Таджикистане.

<https://blogs.worldbank.org/ru/europeandcentralasia/podderzhka-usiliy-po-usileniyu-prodovolstvennoy-bezopasnosti-v-tadzhikistane>

4. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года. – Душанбе, 2016. – С. 10-12, 15-20, 22.

5. В поисках капитала: почему инвесторы неохотно идут в Таджикистан? <https://rus.ozodi.org/a/32840595.html>

6. «О концессиях». Закон РТ. № 430 от 15.05.1997.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Баёнова Мунира Гавхархановна - устоди калони кафедраи менеҷменти Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон. Суроға: 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Борбад, 48/5. Тел. (+992) 93-721-9902. E-mail: muniratj@inbox.ru

Информация об авторе:

Баёнова Мунира Гавхархановна - старший преподаватель кафедры менеджмента Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе. Душанбе, х. Борбад, 48/5. Телеграмма. (+992) 93-721-9902. E-mail: muniratj@inbox.ru

Information about the author:

Bayonova Munira Gavkharkhanovna - Senior Lecturer at the Department of Management of the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan Address: 734055, Republic of Tajikistan, Monday. Dushanbe, H. Borbad, 48/5. A telegram. (+992) 93-721-9902. E-mail: muniratj@inbox.ru

УДК: 338.48

МОҲИЯТИ САЙЁҲИИ ФАРОҒАТИЮ СОЛИМГАРДОНӢ ВА ТАЪСИРИ ОН БА РУШДИ ИҚТИСОДИЁТ

Курбанова Сайёра Мадалиевна

Аннотатсия. Инсон меҳоҳад барои рафъи оқибатҳои номатлуби ба саломатии худ таъсиррасон, инчунин берун шудан аз ҳолати изтироб ва хастагӣ муддате фароғат кунад ва саломатии худро барқарор созад. Корфармоён низ меҳоҳанд кормандонашон солим бошанд, онҳо ба истифодаи қувваи кори аз ҷиҳати ҷисмонӣ ва руҳӣ солим ҳавасманданд. Одамон дар давраи рухсатиҳои худ меҳоҳанд на танҳо истироҳат кунанд, аксари онҳо ин вақти фориғ аз шугли асосии худро барои табобат ва пешгирии ҳар гуна бемориҳо мегузаронанд. Акнун самти нави фаъолияти иқтисодӣ – ташиқи фароғат ба хошти барқарор кардани мутаносибии ҷисмонӣ ва бароҳати одамон, яқоя кардани рухсати кормандон бо табобат ба миён омадааст, ки дар доираи фаъолияти сайёҳии фароғатию солимгардонӣ анҷом дода мешавад.

Дар мақолаи мазкур заминаҳои таърихӣю иқтисодии сайёҳии фароғатию солимгардонӣ таҳқиқ шуда, моҳияти он ифшо карда шудааст. Таъсири сайёҳии фароғатию солимгардонӣ ба рушди иқтисодӣ ва муносибатҳои иҷтимоӣ дар мамлакат муайян карда шудааст. Мафҳумҳои бо сайёҳии фароғатию солимгардонӣ алоқаманд таҳқиқ карда шуда, фарқи байни онҳо ва мафҳуми худи сайёҳии фароғатию табобатӣ ҳамчун масъалаи муҳими назариявӣю амалӣ муайян карда шудааст.

Тасдиқ карда шудааст, ки дар муҳтавои мафҳумҳои бо сайёҳии фароғатию солимгардонӣ алоқаманд монандии байниҳамдигарӣ мушоҳида мешавад, қариб дар ҳамаи онҳо истифодаи омилҳои табиӣ, аз ҷумла об барои солимгардонӣ ва фароғати ҷисму руҳи инсон таъкид карда шудааст.

Таърифи муаллифии сайёҳии фароғатию солимгардонӣ таҳия карда шудааст. Барои муайян кардани таърифи сайёҳии фароғатию солимгардонӣ ба истилоҳоти дар амалияи байналмилалӣ қабулшуда таваҷҷуҳ карда, онҳо нисбатан дақиқтар муайян карда шудаанд.

Калидвожаҳо: сайёҳӣ, солимгардонии ҳисм ва рӯҳ, сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ, хизматрасониҳои фароғатӣ солимгардонӣ, сайёҳии рекреатсионӣ, СПА-сайёҳӣ, сайёҳии тиббӣ, рекреатсия.

Барои иқтибос: Курбанова С.М. Моҳияти сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ ва таъсири он ба рушди иқтисодиёт / С.М. Курбанова // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – №. 2 (41). –С. 135-143.

СУЩНОСТЬ РЕКРЕАЦИОННО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНОГО ТУРИЗМА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ

Курбанова Сайёра Мадалиевна

Аннотация. Человек хочет на время расслабиться и восстановить свое здоровье, чтобы устранить неблагоприятные последствия, влияющие на его здоровье, а также выйти из состояния тревоги и усталости. Работодатели также хотят, чтобы их сотрудники были здоровы, они мотивированы использовать физически и психически здоровую рабочую силу. Во время отпуска люди хотят не только отдохнуть, большинство из них проводят это свободное от работы время для лечения и профилактики всевозможных заболеваний. Теперь появилось новое направление экономической деятельности - организация отдыха с целью восстановления физического и душевного согласия и комфорта людей, совмещающая отпуск сотрудников с лечением, которое осуществляется в рамках рекреационно-оздоровительного туризма.

В данной статье исследуются историко-экономические основы рекреационно-оздоровительного туризма и раскрывается его сущность. Определено влияние рекреационно-оздоровительного туризма на экономическое развитие и социальные отношения в стране. Исследованы понятия, связанные с рекреационно-оздоровительным туризмом, и выявлена разница между ними и самим понятием рекреационно-оздоровительного туризма как важный теоретический и практический вопрос.

Подтверждено, что в содержании понятий, связанных с рекреационно-оздоровительным туризмом, существует взаимное сходство, практически все они подчеркивают использование природных факторов, в том числе воды, для оздоровления и отдыха души и тела человека.

Разработано авторское определение рекреационно-оздоровительного туризма. Чтобы определиться с понятием рекреационно-оздоровительного туризма, концентрируется внимание на термины, принятые в международной практике, дается их более точное определение.

Ключевые слова: туризм, исцеление души и тела, рекреационно-оздоровительный туризм, рекреационно-оздоровительные услуги, рекреационный туризм, СПА-туризм, медицинский туризм, рекреация.

THE ESSENCE OF RECREATIONAL AND HEALTH TOURISM AND ITS INFLUENCE ON ECONOMIC DEVELOPMENT

Kurbanova Sayyora Madalievna

Annotation. A person wants to relax for a while and restore his health in order to eliminate the adverse effects affecting his health, as well as get out of a state of anxiety and fatigue. Employers also want their employees to be healthy and are motivated to employ a physically and mentally healthy workforce. During vacation, people not only want to relax, most of them spend this free time from work to treat and prevent various diseases. Now a new direction of economic activity has emerged - organizing recreation with the aim of restoring the physical and mental harmony and comfort of people, combining the vacation of employees with treatment, which is carried out within the framework of recreational and health tourism.

This article examines the historical and economic foundations of recreational and health tourism and reveals its essence. The influence of recreational and health tourism on economic development and social relations in the country has been determined. The concepts associated with recreational and health tourism are explored, and the difference between them and the very concept of recreational and health tourism is identified as an important theoretical and practical issue.

It has been confirmed that there is mutual similarity in the content of concepts related to recreational and health tourism; almost all of them emphasize the use of natural factors, including water, for the healing and relaxation of the human soul and body.

The author's definition of recreational and health tourism has been developed. To define the concept of recreational and health tourism, attention is focused on the terms accepted in international practice and their more precise definition is given.

Key words: *tourism, healing of soul and body, recreational and health tourism, recreational and health services, recreational tourism, SPA tourism, medical tourism, recreation.*

Гузориши масъала. Дар давраи ҳозираи рушди иқтисодиву иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ ва таъсири он ба рушди иқтисодиву иҷтимоии мамлакат яке аз масъалаҳои мубрамтарини давраи ҳозираи рушди кишвар мебошад.

Одамон дар давраи рухсатиҳои худ меҳоханд на танҳо истироҳат кунанд, аксари онҳо ин вақти фориғ аз шугли асосии худро барои табобат ва пешгирии ҳар гуна бемориҳо мегузаронанд. Акнун самти нави фаъолияти иқтисодӣ – ташкили фароғат ба хоҳири барқарор кардани мутаносибии ҷисмонӣ руҳонӣ ва бароҳати одамон, яқоя кардани рухсатиҳои кормандон ба табобат ба миён омадааст, ки дар доираи фаъолияти сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ анҷом дода мешавад.

Таҳлили таҳқиқотҳои охир ва нашриёт. Дар давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққиқарда рушди сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ дар баҳши хусусии иқтисодиёт дар тараққиёти иқтисодиву иҷтимоии онҳо саҳми калон доранд. Бинобар баррасии ин масъала дар шароити имрузаи Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти калон дорад.

Мақсади мақола – ин таҳлили моҳияти сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ ва таъсири он ба рушди иқтисодиёт мамлакат.

Муҳтавои асосии мавод. Солимгардонии ҷисм ва рӯҳи инсон яке аз вазифаҳои асосии сайёҳӣ мебошад. Будубош дар табияти тоза, ташрифи ҳадафмандонаи инсон ба мавзёҳои фароғатӣ ва муассисаҳои солимгардонӣ, сафарҳои дохилӣ ва хориҷии сайёҳони сершумор дар тамоми давраҳои сол ба мавзёҳои гуногуни олам ба хоҳири бехтар намудани саломатӣ ва фароғат, иштирок дар чорабинӣҳои маърифатӣ фароғатӣ ва варзишӣ анҷом дода мешаванд.

Сайёҳӣ таърихан ҳамчун падидаи иҷтимоие ташаккул ёфтааст, ки талаботи инсонро асосан ба фароғат ва солимӣ қонеъ мекунад, аз ин рӯ мақбул аст, ки сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ ҳамчун як намуди маҳсули фаъолият дар шароити сафар ва саёҳат, дар вақти фориғ аз шугл барои қонеъ гардонидани талаботи инсон ба обуботи ҷисмонӣ, рӯҳӣ

ва ахлоқӣ, фароғат ва солимӣ бо истифода аз захираҳои табиӣ муайян карда шавад.

Мутобики сарчашмаҳои таърихӣ сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ яке аз намудҳои қадимтарини фаъолияти сайёҳӣ мебошад. Аз замони қадим инсон обҳои маъданӣ ва лойи табобатиро барои солимгардонии ҷисмонӣ ва болидагии рӯҳи худ истифода мебард. Мутафаккир ва табиби бузурги тоҷик Абӯалӣ Ибни Сино дар асари безаволи худ «Ал-Қонун» («Қонуни тиб») дар бораи хосиятҳои табобатии об бисёр гуфтааст. Аз ҷумла, ӯ чунин таъкид кардааст: «Об гавҳарест, ки ғизоро андар равон, тунук ва бадрақа шудан ёрӣ расонда, онро андар рағҳо гузаронад, ба сӯи баромадгоҳҳо бибарад ва андар анҷом додани қори ғизо аз ёрии он бениёзӣ набошад. ... Бехтарини обҳо оби чашмасорон бошад, вале на ҳар гуна чашма, балки оби он чашмаҳое, ки аз замини дорони гили холис берун оянд...» [7, с.92]. Дар бобати шифобахшии обҳои маъданӣ Ибни Сино қайд кардааст, ки «Андар обе, ки бар вай қувваи оҳан ғолиб аст, манфиатҳое аз қабилӣ тақвияти андомҳои дарунӣ, боз доштани табоҳии меъда (зараб) ва бедор намудани ҳамаи қувваҳои шахвонӣ ҷой дорад. ... Оби навшодирӣ агар ошомида шавад, ё андар он бинишинанд ва ё аз он ҳукна бирезанд, табиятро бикушояд. ... Оби маъдани оҳан испурҷро бигудозад ва боҳро ёрӣ бидиҳад. Оби маъдани мис фасоди мизочро ба ислоҳ оварад» [7, с.93]. Ибни Сино ҳамчунин оид ба шифобахшии гармоба чунин овардааст: «Гармобаро гоҳе хушк ба кор баранд, ки он хушкӣ физояд ва худовандони истиско ва нармгӯшгиро суд бахшад. Гоҳе тар ба кор баранд, ки он тарӣ физояд. Гоҳе андар он дер нишинанд ва он аз тариқи таҳлил ва арақ овардан хушкӣ оварад ва гоҳе андар он кам нишинанд ва аз роҳи об кашидани тан аз он пеш аз арақ овардан боиси тарӣ бигардад. ... Гоҳе наздик ба ҳангоми серӣ ба кор баранд, ки он ба сабаби ба зоҳири тан кашидани модда боиси фарбеҳӣ шавад, вале ба иллати он, ки ғизои нопухтаро аз меъда ва ҷигар ба сӯи андомҳо бикашад, судда ба амал оварад. Гоҳе андар поёни гувориши нахустин пеш аз тибӣ шудани меъда ба кор баранд, ки он судбахш буда, ба эътидол фарбеҳ бикунанд» [7, с.95].

Масъалаи муҳими назариявӣ амалии таҳқиқи сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ ин муайян

кардани мафхумҳо ва фарқияти равшани байни мафхумҳои «хизматрасониҳои фароғатии солимгардонӣ» ва «сайёҳии фароғатии солимгардонӣ» мебошад. Ихтилоли истилоҳот, аввалан, бо асолати низоми таъботатии солимгардонӣ (санаторию курортӣ)-и ватанӣ, ки бозмондаи замони Иттиҳоди Шуравӣ аст, дуюм, дар набудани фаҳмиши ягонаи истилоҳоти сайёҳӣ дар соҳаи хизматрасониҳои фароғатии солимгардонӣ дар микёси ҷаҳонӣ шарҳ дода мешавад.

Ба андешаи мо, хизматрасонии фароғатии солимгардонӣ ҳамчун маҷмуи ҷорабиниҳои таъботатии ташхисӣ ва пешгирикунанда, ки аз ҷониби кормандони махсус омодашуда дар муассисаҳои махсусгардонидашудаи осоишгоҳӣ (санаторию курортӣ) бо истифодаи афзалиятноки омилҳои табиӣ таъботатӣ (об, бӯғ, лой) барои гурӯҳҳои муайяни мизочон анҷом дода мешаванд, фаҳмида мешавад.

Барои дарки мафхуми «сайёҳии фароғатии солимгардонӣ» дар аввал ҳуди мафхуми «сайёҳӣ»-ро бояд тафсир кард. Сайёҳӣ – ин «саёҳати гуногунҷанбаи шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд, инчунин шугле, ки бо мақсади солимгардонӣ, шиносӣ, зиёрат, тичорат, варзиш, касбию хизматӣ ва мақсадҳои дигар (ба истиснои ба кори музднок ҷалб шудан) ва будубоши муваққатии берун аз ҳудуди ҷойи истиқомати доимӣ анҷом дода мешавад» [9], мебошад. Ба назари мо, маҳаки асосӣ, вале норавшани сайёҳии фароғатии солимгардонӣ сатҳи ҷалби субъекти мушаххас дар раванди қабули қарор, яъне қобилияти интихоб ва амалӣ намудани ангеҷаҳои сафар (саёҳат) аз ҷониби ҳуди сайёҳ мебошад. Зеро хизматрасониҳои фароғатии солимгардонӣ метавонанд аз ҷониби муассисаҳои давлатӣ ба таври ройгон пешниҳод карда шаванд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон хизматрасониҳои ҳамагонии фароғатии солимгардонӣ ройгон ба роҳ монда нашудааст. Ин гуна хизматрасониҳо танҳо барои маъҷубон бо Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи иҷтимоии маъҷубон» пешбинӣ шудаанд. Мувофиқи муқаррароти моддаи 16 қонуни мазкур, маъҷубон дар асоси ҳулосаи ташхиси тиббии иҷтимоӣ ба таъботати ройгон ва ё имтиёзноки санаторию курортӣ, бенавбат гирифтани роҳхат ва рафтумоади ройгон ба маҳалли таъботат бо тартиби муқаррарнамудаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқ доранд. Ба маъҷубоне, ки қор намекунад, аз ҷумла ба маъҷубони дар муассисаҳои будубоши доимӣ (стационарӣ) истиқоматдошта, барои таъботати санаторию курортӣ аз ҷониби мақомоти ваколатдори давлатии соҳаи ҳифзи иҷтимоии маъҷубон ё аз ҷониби ташкилотҳои, ки ба онҳо зарари расонида ро талофӣ

мекунад, роҳхати ройгон дода мешавад. Маъҷубоне, ки қор мекунад, ҳуқуқ доранд роҳхати таъботати санаторию курортиро аз ҷои қорашон ройгон ё бо пардохти 50 фоизи арзиши он гиранд [10].

Бо Қарори Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25 январӣ соли 2017, № 34 «Тартиб ва андозаи хароҷоти маблағҳои суғуртаи давлатии иҷтимоӣ барои таъботати санаторию курортӣ, ташкили истироҳати қорандон ва аъзои оилаи онҳо ва ҷорабиниҳои солимгардонии пешгирикунанда дар қорхонаҳо» қабул шудааст, ки пешниҳоди ройгон ё қисман ройғони баъзе хизматрасониҳои фароғатии солимгардониро барои қорандони қорхонаҳо, ташкилотҳо ва муассисаҳо аз ҳисоби маблағҳои суғуртаи давлатии иҷтимоӣ (андози иҷтимоӣ) пешбинӣ менамояд (харидории роҳхатҳо ба санаторияҳо, курортҳо, истироҳатгоҳҳо ва муассисаҳои солимгардонии пешгирии бемориҳо барои қорандон; харидории роҳхатҳо ба лагерҳои кӯдакони тобиства барои фарзандони қорандон) [6].

Бояд қайд кард, ки ҳам дар адабиёт тафсири дурусти мафхуми «сайёҳии фароғатии солимгардонӣ» ба назар намерасад. Муаллифон ва муҳаққиқон мафхуми мазкурро бо тарзҳои гуногун ифода намуда, онро шарҳ медиҳанд. Илова бар ин, дар муайян кардани муҳтавои мафхуми мазкур низ ақидаи ягона вучуд надорад. Аксари муҳаққисон ва қоршиносон ба он назар майл доранд, ки сайёҳии фароғатии солимгардонӣ бояд дар асоси ҷудо кардани се унсурҳои асосии он – таъботатии эҳё, солимгардонӣ ва рекреатсионӣ муайян карда шавад. Ду унсурҳои аввали хусусияти тиббӣ доранд, унсурҳои сеюм аз фароғат ва истироҳат иборат аст.

Барои муайян кардани таърифи сайёҳии фароғатии солимгардонӣ мо ба истилоҳоти дар амалияи байналмилалӣ қабулшуда тавачҷуҳ карда, онҳоро дақиқтар муайян мекунем. Дар адабиёти хориҷӣ дар қаринаи сайёҳии фароғатии солимгардонӣ ҳамзамон мафхумҳои «сайёҳии таъботатии солимгардонӣ» (*health and wellness tourism*), «сайёҳии фароғатии таъботатӣ» (**recreation and health tourism**), «сайёҳии солимгардонӣ» (**health tourism**), «сайёҳии тиббӣ» («*medical tourism*»), «сайёҳии рекреатсионӣ» («*recreational tourism*»), «СПА-сайёҳӣ» («*SPA-tourism*») ва дигарҳо истифода мешаванд. Дар адабиёт ва санадҳои қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон истифодаи мафхумҳои сайёҳии фароғатии солимгардонӣ [9] ва сайёҳии таъботатии солимгардонӣ [8] ба назар мерасад. Дар ҷадвали 1. тафсириҳои маъмули бо сайёҳии фароғатии солимгардонӣ алоқаманд оварда шудааст.

Чадвали 1. Тафсири мафҳумҳои бо сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ алоқаманд дар адабиёт

Муаллиф	Тафсири мафҳум
<i>Сайёҳии фароғатӣ табобатӣ - recreation and health tourism - рекреационно-оздоровительный туризм</i>	
Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сайёҳӣ» [9]	Намуди саёҳие, ки бо мақсади истироҳат, роҳатафзоӣ, табобат, барқароркунии ҷисмонӣ ва рӯҳӣ дар объектҳои табиӣ солимгардонӣ ва фарҳангии фароғатӣ амалӣ мегардад.
Ж. Глигорович [17, с. 499]	Саёҳат бо мақсади гирифтани ёрии тиббӣ, номи соҳаи комилан нав ва рушдбанда, ки ба одамон имкон медиҳад хангоми сафар дар руҳсатӣ ва лаззат бурдан аз зебоии мавзёҳои интихобшуда мушкilotи саломатии худро ҳал кунанд.
<i>Сайёҳии табобатӣ солимгардонӣ – health and wellness tourism- лечебно-оздоровительный туризм</i>	
А.В. Бабкин [1, с.67]	Ҳаракати резидентҳо ва ғайрирезидентҳо дар ҳудуди сарҳади давлатӣ ва берун аз он ба муҳлати на кам аз 20 соат ва на беш аз 6 моҳ бо мақсадҳои солимгардонӣ ва пешгирии қардани касалиҳои гуногуни организми инсон дар назар дорад.
Б.Ҳ. Каримов [8, с.102]	Маҷмуи корхонаҳо ва муассисаҳои бо ҳам алоқаманд, ки ба хотири барқарорсозии саломатӣ ва истироҳати аҳолии мамлакат ва шаҳрвандони хориҷӣ, инчунин бунёди маҳсулоти рақобатпазири сайёҳӣ дар асоси истифодаи босамараи сарватҳои табиӣ фаъолият мекунанд.
М.Б. Рабиев [12, с.125]	Саёҳат намудани сайёҳон дар муассисаҳои санатории бунёдкардашудаи дар базаи сарчашмаҳои обҳои гарми зеризаминӣ (бо мақсадҳои табобатӣ-тандурустӣ), ҳамчунин, пешгирии намудани бемориҳои гуногуни организм.
<i>Сайёҳии солимгардонӣ - health tourism – оздоровительный туризм</i>	
А.М. Ветитнев [3, с.32]	Сайёҳие, ки ҳадафи асосии он истироҳат ва барқарорсозии саломатии ҷисмонӣ ва руҳӣ мебошад.
М. Файзал [16, с.53]	Мафҳуми нисбатан васеътар, ки ҳама шаклҳои саёҳатро бо мақсади нигоҳдорӣ, беҳгардонӣ ё барқарорсозии саломатӣ тавассути даҳолати тиббӣ ё бе даҳолати тиббӣ дар бар мегирад
<i>Сайёҳии тиббӣ - medical tourism – медицинский туризм</i>	
Н. Лунт, П. Каррера [19, с.27]	Сафари мутаваккил ба берун аз ҳудуди таъсири низоми миллии тандурустӣ бо мақсади беҳгардонӣ ё барқарорсозии саломатӣ тавассути муҳоликаи тиббӣ.
С.В. Ли [18, с.372]	Истилоҳи маъмулан барои тавсифи падидаи истифодашаванда, ки одамон берун аз кишвари худ, пеш аз ҳама, бо мақсади гирифтани ёрии тиббӣ сафар мекунанд.
<i>Сайёҳии рекреатсионӣ - recreational tourism – рекреационный туризм</i>	
Е. Чирмаз [15, с.756]	Соҳаи сайёҳии табобатӣ, ки дар он хизматрасониҳои сайёҳӣ бартарӣ доранд, яъне дар барномаҳои фароғатӣ, ки ширкатҳои сайёҳӣ пешниҳод мекунанд, меҳмононе иштирок мекунанд, ки асосан солим мебошанд ва ба мавзёҳои сайёҳӣ барои пешгирии мушкilotи саломатӣ ташриф меоранд.
В.С. Мазеин, А.Н. Захарова [11, с.356]	Ҳаракати одамон дар вақти холии худ дар мавзёҳои, ки то ҳол онҳо набуданд, бо мақсади барқарор қардани қувваи ҷисмонӣ ва рӯҳӣ барои фаъолияти минбаъдаи худ.
<i>СПА-сайёҳӣ - SPA-tourism - СПА-туризм</i>	
В.А. Горяева [4, с.136]	Саёҳати одамон дар дохили кишвари худ ё берун аз он, ки бо мақсадҳои саломатӣ, ки тавассути чорабиниҳо ва амалҳои муайяни SPA ба даст оварда мешаванд. Худи калимаи SPA (sanus per aqua) дар тарҷума «солимӣ бо об»-ро ифода мекунанд.
А.М. Ветитнев [2, с.54]	Ҷояи шифобахшии рӯҳӣ ва ҷисмонӣ, ки ба ҳамоҳангсозии муносибати инсон бо муҳити беруни дар асоси истифодаи яқҷояи омилҳои табиӣ ва сунъӣ, бо бартарии муолиҷаи обӣ, ғизои солим ва фаъолияти ҷисмонӣ нигаронида шудааст.

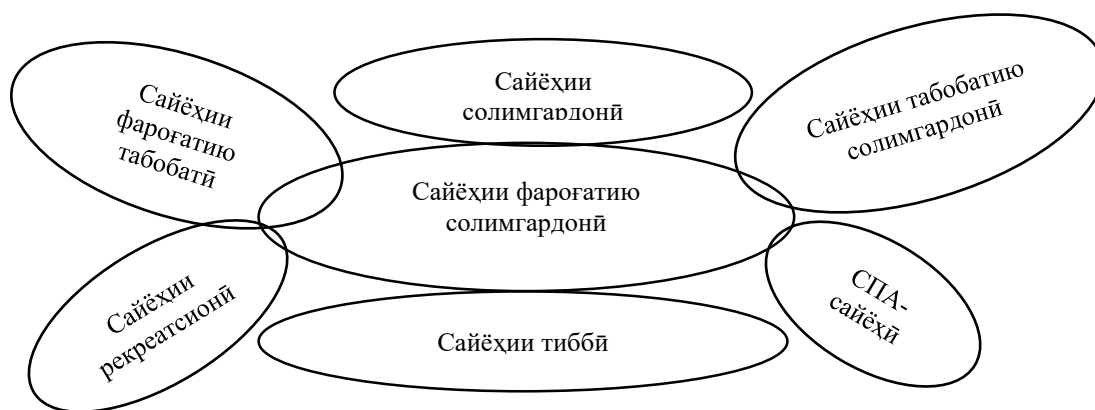
Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси адабиёт

Ҳамин тариқ, дар муҳтавои мафҳумҳои баррасишудаи бо сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ алоқаманд монандии байниҳамдигарӣ мушоҳида мешавад, қариб дар ҳамаи онҳо истифодаи омилҳои табиӣ, аз ҷумла об (обҳои маъдани шифобахш) барои

солимгардонӣ ва фароғати ҷисму рӯҳи инсон таъкид қарда шудааст.

Алоқамандии сайёҳии фароғатӣ солимгардониро бо дигар намудҳои сайёҳӣ – сайёҳии фароғатӣ табобатӣ, сайёҳии табобатӣ солимгардонӣ, сайёҳии солимгардонӣ, сайёҳии тиббӣ,

сайёҳии рекреатсионӣ ва СПА-сайёҳӣ дар расми 1 тасвир менамоем.

Расми 1. Алоқамандии сайёҳии фароғатию солимгардонӣ бо дигар намудҳои сайёҳӣ
Сарчашма: таҳияи муаллиф

Аз тарҳи дар расми 1 тасвиршуда дида мешавад, ки мафҳуми «сайёҳии фароғатию солимгардонӣ» шакли якҷоякунандаи ҳамаи дигар намудҳои баррасишудаи сайёҳӣ мебошад, яъне он дар худ баъзе (на ҳама) унсурҳои сайёҳии фароғатию табобатӣ, солимгардонӣ, табобатию солимгардонӣ, рекреатсионӣ, тиббӣ ва СПА-сайёҳиро муттаҳид мекунад. Барои дуруст дарк кардани ин алоқамандӣ чихатҳоеро аз муҳтавои намудҳои алоҳидаи сайёҳӣ бояд ҷудо кард, ки ба таркиби сайёҳии фароғатию солимгардонӣ дохил намешаванд. Пеш аз ҳама, ба муҳтавои сайёҳии тиббӣ бояд диққат дод, зеро ин намуди сайёҳӣ нисбат ба дигар намудҳои баррасишуда дорои хусусиятҳои хоси аст, ки ба тафовути бештари он аз сайёҳии фароғатию солимгардонӣ ишорат мекунад.

Ба андешаи мо, сайёҳии тиббӣ намуди сайёҳие мебошад, ки ҳадафи асосии он қабули хизматрасониҳои тиббӣ (муолиҷавӣ) ва даҳолати тиббӣ ба организми сайёҳ мебошад. Дар ин маврид, сайёҳ бо дастгирии ширкати сайёҳӣ ба берун аз макони доимии зисти худ (аксаран, ба хорича) сафар карда, макони будубоши он барои табобат танҳо муассисаи тиббӣ (клиника, шифохона) мебошад, на санатория ё дигар мавзеи фароғатию солимгардонӣ. Вобаста ба ин, муаллиф А.А. Федякин сайёҳии тиббиро ҳамчун «сайёҳии барои барқарор кардани функсияҳои ҳаётан муҳими инсон нигаронидашуда ва барои одамони бемор ва заиф пешбинишуда» [14, с.279] тафсир кардааст. Омили асосии ташкили сайёҳии тиббӣ на сарватҳои табиӣ, балки захираҳои инсонӣ (кормандони баландихтисоси тиб) ва моддӣ (дастгоҳҳои муосири табобатӣ) бо усулҳои навтарини табобатӣ мебошанд.

Намудҳои дигари сайёҳӣ, ки мо онҳоро баррасӣ кардем, бо сайёҳии фароғатию солимгардонӣ қаробати бештар доранд. Масалан, сайёҳии фароғатию табобатӣ ин ҳамон сайёҳии фароғатию солимгардонӣ мебошад, зеро вожаҳои «табобат», «солимӣ» ва «солимгардонӣ» дар забони тоҷикӣ маънои бо ҳам наздик доранд: табобат – амали табиб, муолиҷа, даво кардани беморҳо, муолиҷа кардан [13, с.294]; солимӣ – сиҳатӣ, тандурустӣ, саломатӣ, бейбу бенуксон [13, с.265]; солимгардонӣ – беҳбудӣ бахшидан, беҳтар кардан [13, с.265]. Дар мавриди намудҳои сайёҳии солимгардонӣ ва табобатию солимгардонӣ низ ҳамин ақида дуруст аст, зеро решаи онҳо ҳамон вожаҳои «солимӣ» ва «табобат» мебошанд.

Доир ба сайёҳии рекреатсионӣ ҳаминро қайд бояд кард, ки вожаи «рекреатсия» баромади латинӣ дошта (recreatio – барқарорсозӣ), дар замони муосир аксаран «фароғат»-ро ифода мекунад. СПА-сайёҳӣ ҳамчун солимгардонӣ (табобат) бо ёрии об тафсир мешавад. Аз ин бармеояд, ки сайёҳии рекреатсионӣ ва СПА-сайёҳӣ унсурҳои муҳими сайёҳии фароғатию солимгардонӣ мебошанд, зеро ҳар як сайёҳ, ки бо мақсади фароғат ва солимгардонӣ сафар мекунад, ҳангоми саёҳат дар макони будубоши худ ҳатман аз амалиёти муолиҷа бо об ё буғ истифода мебарад. Зимнан, бояд қайд кард, ки аксари иншооти фароғатию солимгардонии Ҷумҳурии Тоҷикистон (ҶСК Осишгоҳи «Ҳочаобигарм», ҶСК «Осишгоҳи Шохамбарӣ», ҶСК «Осишгоҳи Зумрад», ҶСК «Осишгоҳи Зайрон», ҶДММ «Сатурн», ҶДММ «Сангчашма», ҶДММ «Осишгоҳи Баҳористон», осишгоҳҳои Оби гарм, Ҳавотоғ, Тандикул, Биби Фотимаи Заҳро ва дигарҳо) дар наздикии чашмаҳо, рудҳо ё обанборҳо ҷойгир буда, амалиёти табобатӣ

(солимгардонӣ) ва фароғатӣ дар онҳо бо истифода аз об ё буг анҷом дода мешавад.

Мусаллам аст, ки сайёҳӣ якҷоягии рекреатсия (фароғат), тичорат ва дигар намудҳои саёҳат ва сафар мебошад. Аксари намудҳои сайёҳӣ бо тинати худ сайёҳии фароғатӣ мебошанд ва инсон вақти холии худро барои фароғат чудо намуда, кӯшиш мекунад, ки фароғатро ба хотири болидагии ҷисм ва рӯҳи худ бо солимгардонӣ якҷоя кунад. Бинобар ин, чунин мешуморем, ки намудҳои маъмули сайёҳӣ, аз ҷумла аксари намудҳои сайёҳӣ, ки дар моддаи 1 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сайёҳӣ» чудо карда шудаанд (сайёҳии варзишӣ, варзишию кӯҳгардӣ, шикор ва моҳигирӣ, сайёҳии экологӣ, кӯҳнавардӣ, сайёҳии фароғатӣ табобатӣ) бо сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ алоқаманд буда, онҳоро метавон ҳамчун унсурҳои ин намуди сайёҳӣ баррасӣ кард.

Ҳамин тарик, ба андешаи мо, ҳамаи намудҳои сайёҳии бо фароғат, варзиш ва солимгардонӣ алоқаманд унсурҳои таркибии сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ мебошанд. Зеро фароғат, варзиш ва умуман сафарҳои сайёҳиро инсон дар вақти фориғ аз шугли асосии худ ба хотири болидагии рӯҳ ва ҷисм, барқарор кардани қобилияти қорӣ ва пешгирии бемориҳо анҷом медиҳад. Ин ақида аз он маншаъ мегирад, ки моҳият ва муҳтавои сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ дар заминаи чудо кардани он ба се унсурҳои асосӣ муайян мегардад:

1) фароғат – истифодаи вақти фориғ аз шугл (рӯзҳои истироҳат ва идҳо);

2) солимгардонӣ – бе ташҳиси пешакии тиббӣ, бо майлу хоҳиши худи сайёҳ барои истифодаи рухсатии меҳнатӣ ва вақти давомноки фориғ аз шугл;

2) муолиҷа ва эҳтисозӣ (табобат), ки бо гузаронидани ташҳиси тиббӣ, таъин кардани усулҳо ва воситаҳои муолиҷа ва худи табобат асос меёбад.

Дар ин маврид, ду унсурҳои аввалии сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ (фароғат ва солимгардонӣ) аз ҷониби ҳам одамони солим барои пешгирии ҳар гуна бемориҳо, осоиши рӯҳи ҷисм ва ҳам аз ҷониби одамони заиф ва дардманд барои барқарорсозии саломатӣ ва қобилияти меҳнатӣ истифода шуда, бе ҷорабиниҳои омодагӣ ва ташҳиси пешакии тиббӣ анҷом дода мешаванд. Унсурҳои сеюм – табобат бо тавсияи кормандони тиб, гузаронидани ташҳиси пешакии ҳолати инсон (беморӣ) ва таъиноти усулҳо ва тарзҳои табобат анҷом дода мешавад.

Имрӯз Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ самти муҳимтарини фаъолияти сайёҳӣ мебошад. Қисми зиёди иншооти инфрасохтори сайёҳӣ, ки ҳоло дар мамлакат фаъолият мекунад, ба хизматрасониҳои фароғатӣ солимгардонӣ машғул мебошанд. Иқтисодии табиӣ ва

иқлими Ҷумҳурии Тоҷикистон низ барои рушди сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ созгор аст. Акнун сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ метавонад дар ташаккули маҷмуи маҳсулоти дохилӣ (ММД) саҳм гузошта, бо ин ба рушди иқтисодиёти миллӣ таъсир расонад. Вале сатҳи истифодаи иқтисодии имконпазирӣ рушди сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ дар мамлакат ночиз аст. Набудани маълумоти омори расмӣ оид ба саҳми сайёҳӣ ва намудҳои он, аз ҷумла сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ дар нишондиҳандаҳои иқтисодиёти миллӣ (аз ҷумла, ҳиссаи сайёҳӣ дар ММД) имкон намедиҳад, ки саҳми сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ дар рушди иқтисодиёти миллӣ дуруст арзёбӣ карда шавад.

Маҳакҳои асосии арзёбии самарои иқтисодии сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ ва таъсири он ба иқтисодиёти миллӣ ин афзоиш (тағйирёбӣ)-и ММД, тавлиди қойҳои қорӣ, афзоиши воридшавии андозҳо ба бучети давлатӣ мебошад. Ин самарои иқтисодӣ вобаста ба хароҷоти сайёҳон дар макони будубош – муассисаҳои фароғатӣ солимгардонӣ ва дигар иншооти инфрасохтори сайёҳӣ пайдо мешавад. Хароҷоти сайёҳон тавассути қорхонаҳо ва муассисаҳо ба иқтисодиёт ворид мешавад, ки ба онҳо хизматрасониҳо ва молҳои худро пешкаш менамоянд. Дар ин маврид, хароҷоти сайёҳон ба иқтисодиёт таъсири мустақим ва ғайримустақим мерасонад.

Тинати хизматрасониҳои сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ ва ғайримоддӣ будани онҳо ҳалли масъалаи ҷенкунии дақиқи самарои иқтисодии онҳоро душвор мегардонад. Дар баробари ин, ҳамчунин душвории назаррас дар назорати сифати хизматрасониҳо ба сайёҳон нисбат ба дигар соҳаҳои истеҳсолот ба назар мерасанд. Натиҷаи иқтисодии аз хизматрасониҳои фароғатӣ ба сайёҳон пешниҳодшаванда ҳамчун натиҷаи маҷмуӣ муайян карда мешавад.

Тавре муҳаққиқон қайд мекунанд, вақте сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ ҳаҷми фуруши маҳсулот ва хизматрасониҳои худро зиёд мекунад, маҳалли қойгиршавии иншооти дахлдор даромадҳои иловагӣ мегирад. Самарои иқтисодии маҷмуии ҳамгиро аз хизматрасониҳои фароғатӣ солимгардонӣ ба сайёҳон се ҷанбаи самарои хароҷоти сайёҳонро дар бар мегирад [5, с.88]:

1) самарои мустақим – хароҷоти сайёҳон барои фароғат (таъмини даромади мустақими осоишгоҳҳо, меҳмонхонаҳо, тарабхонаҳо, муассисаҳои варзишӣ, ҳаргуна барномаҳои фароғатӣ ва ғ.).

2) самарои ғайримустақим – хароҷоти сайёҳон ба амалиёти тичоратӣ қойгиркунӣ ва бронкунии меҳмонхонаҳо, даромадҳои комиссияҳои ширкатҳои сайёҳӣ, таъминкунандагони молҳо ва ғ.

3) самараи ҳавасмандкунанда - хароҷоти сайёҳӣ барои иқтисодиёти маҳалли ҷойгиршавии иншооти сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ даромади иловагӣ ба вучуд меорад, ки боиси афзоиши истеъмоли ва ҳавасмандгардонии фаъолияти иқтисодии умумӣ мегардад.

Бо чамъ кардани се намуди самараи иқтисодӣ самараи маҷмӯӣ аз таъсири сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ ба иқтисодиёти миллий ҳосил мегардад. Чамъи ҳамаи намудҳои самараи иқтисодӣ аз фаъолияти сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ таъсири онро ба иқтисодиёти маҳал муайян мекунад. Вале бояд қайд кард, ки на ҳама даромади аз ҳисоби хароҷоти сайёҳон гирифташуда истифода мешавад: як қисми он барои андуخت сарфа карда шуда, қисми дигар дар берун аз маҳалли мазкур сарф мешавад. Ҳарчи қадаре ки даромади аз ҳисоби сайёҳон гирифташуда дар ҳудудҳои худ маҳалл сарф мешавад, самари тақонбахшии сайёҳӣ бештар аст. Қобилияти дар ҳудудҳои маҳалл нигоҳ доштани чунин даромадҳо аз

вазъи иқтисодиёти маҳалли мазкур вобаста аст. Агар он тавонад, ки молҳо ва хизматрасониҳои барои эҳтиёҷи сайёҳон заруриро худ истеҳсол кунад, самараи тақонбахшии сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ бештар аст ва ин ба тавлиди ҷойҳои нави корӣ боис мешавад. Илова бар ин, сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ ба маҳалли ҷойгиршавии иншооти худ таъсири иҷтимоӣ низ мерасонад.

Сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ самараи тақонбахшии назаррас дошта, ба рушди нақлиёт ва алоқа, сохтмон, хӯроки умумӣ ва дигар соҳаҳои калидии иқтисодиёти миллий таъсири ҳавасмандкунанда мерасонад; ҳамчун тақонбахшандаи рушди иҷтимоӣ иқтисодии маҳалл баромад мекунад; ба баландшавии сифати зиндагии аҳолии маҳалл мусоидат мекунад. Дар навбати худ, рушди иҷтимоӣ иқтисодии маҳалл замина барои рушди фаъолияти сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ бунёд менамояд (расми 2).

Расми 2. Таъсири байниҳамдигарии сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ ва рушди иқтисодӣ иҷтимоӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Ҳамин тариқ, имрӯз сайёҳии фароғатӣ солимгардонӣ ҳамчун мафҳуми иқтисодие баррасӣ карда мешавад, ки маҷмӯи соҳаҳои бо ҳам алоқаманди иқтисодиёти миллий ва намудҳои алоҳидаи сайёҳӣ, иншооти фароғатӣ солимгардонӣ ва ширкатҳои сайёҳӣ, инчунин муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодиро ифода менамояд ва вазифаи асосии он фаъолияти ба қонегардонии эҳтиёҷоти одамон ба саёҳат, фароғат, ороиши ҷисму рӯҳ, таъаббат ва солимгардонӣ дар вақти

фориг аз шуғл бо истифодаи захираҳои табиӣ нигаронидашуда мебошад. Ҳамзамон он барои мамлакат ва маҳалли ҷойгиршавии иншооти инфрасохтори худ даромади назаррас оварда, ба рушди дигар соҳаҳои бо фаъолияти худ алоқаманд, чун нақлиёт, алоқа, сохтмон, савдо, истеҳсоли армуғон ва маҳсулоти ҳунарҳои мардумӣ, хӯроки умумӣ ва дигарҳо таъсири ҳавасмандкунанда мерасонад.

АДАБИЁТ:

1. Бабкин, А.В. Специальные виды туризма: учебное пособие [Текст] / А.В. Бабкин. – М.: Советский спорт, 2008. – 208 с.
2. Ветинеев, А.М., Дзюбина, А.В., Торгашева, А.А. Лечебно-оздоровительный туризм: вопросы терминологии и типологии [Текст] / А.М. Ветинеев, А.В. Дзюбина, А.А. Торгашева // Вестник СГУТиКД. - 2012. – № 2 (20). - С. 50-54
3. Ветитнев, А.М., Кусков, А.С. Лечебный туризм [Текст] / А.М. Ветитнев, А.С. Кусков. – М.: Форум, 2010. – 592 с.
4. Горяева, В.А., Панченко, О.Л., Мухаметзянова, Ф.Г. Перспективы развития SPA-, wellness- и fitness-туризма в современной России [Текст] / В.А. Горяева, О.Л. Панченко, Ф.Г. Мухаметзянова // Казанский вестник молодых ученых. – 2019. – Т. 3. - № 3 (11). – С. 135-140

5. Гостева, Л.Ф., Середа, Н.Д. Туризм как фактор экономического развития региона [Текст] / Л.Ф. Гостева, Н.Д. Середа // Региональная экономика: теория и практика. – 2008. - № 15 (72). – С. 88-94
6. Дар бораи Тартиб ва андозаи харочоти маблағҳои суғуртаи давлатии иҷтимоӣ барои таъботи санаторию курортӣ, ташкили истироҳати кормандон ва аъзои оилаи онҳо ва чорабиниҳои солимгардонии пешгирикунанда дар корхонаҳо. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25 январи соли 2017, № 34 [Сарчашмаи электронӣ] / Низоми дастрасӣ: URL: nafaka.tj/tj/qarorho/qarorho-25-01-2017-34
7. Ибни Сино, А. Қонуни тиб. Иборат аз 5 китоб [Матн] / А. Ибни Сино / Дар тарҷима, пешгуфтор, таълиқот, ҳавошӣ ва фаҳориси С. Шихобуддинов. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ Энсиклопедияи миллии тоҷик, 2021. – 1536 с.
8. Каримов, Б.Х., Курбанова, С.М. Нақши инфрасохтор дар рушди сайёҳии таъботию солимгардонӣ [Матн] / Б.Х. Каримов, С.М. Курбанова // Идоракунии давлатӣ. – 2023. - № 4/2 (64). – С. 101-112
9. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сайёҳӣ» [Сарчашмаи электронӣ] / Низоми дастрасӣ: URL: <https://mmk.tj/content/конуни-ҷумҳурии-тоҷикистон-дар-бораи-сайёҳӣ>
10. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи иҷтимоии маъҷубон» [Сарчашмаи электронӣ] / Низоми дастрасӣ: URL: <https://mmk.tj/content/конуни-ҷумҳурии-тоҷикистон-дар-бораи-ҳифзи-иҷтимоии-маъҷубон>
11. Мазеин, В.С., Захарова, А.Н. Особенности рекреационного туризма [Текст] / В.С. Мазеин, А.Н. Захарова / Физическая культура, здравоохранение и образование / Материалы XIV Международной научно-практической конференции. Под ред. проф. Е.Ю. Дьяковой. – Томск: СГТУ, 2020. – С. 355-359
12. Рабиев, М.Б., Мамадризохонов, А.А., Ҷонмамадов, Ш.Б. Рушди самтҳои афзалиятноки сайёҳӣ дар минтақаҳои кӯҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / М.Б. Рабиев, А.А. Мамадризохонов, Ш.Б. Ҷонмамадов // Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон. С. 123-130
13. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ [Матн] / Иборат аз 2 ҷилд. Ҷилди 2 / Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М.Х. Султон (нашри дувум). - Душанбе, 2010. - 1095 с.
14. Федякин, А.А. Теоретико-методические основы оздоровительного туризма / Дисс. ... докт. пед. наук: 13.00.04 / Федякин Александр Александрович. – Москва, 2001. – 318 с.
15. Csirmaz, E., Peto, K. International trends in recreational and wellness tourism [Text] / E. Csirmaz, K. Peto // Procedia Economics and Finance. - 2015. - № 32. – P. 755-762
16. Faisal, M., Dhusia, D.K. Health Tourism: A New Driver for Development [Text] / M. Faisal, D.K. Dhusia // Advances in Economics and Business Management. – 2020. – N 7. – P. 50-56
17. Gligorijevic, Z., Novovic, M. Health and recreation tourism in the development of mountain spas and resorts [Text] / Z. Gligorijevic, M. Gligorijevic // Economic Themes. - 2014. – N 52 (4). – P. 498-512
18. Lee, C.V., Taggart, L.R. [Medical Tourism](#) [Text] / C.V. Lee, L.R. Taggart [Text] / C.V. Lee, L.R. Taggart // Travel Medicine (Fourth Edition). – 2019. – P. 371-375
19. Lunt N., Carrera P. Review Medical tourism: Assessing the evidence on treatment abroad [Text] / N. Lunt, P. Carrera // Maturitas. - 2010. - № 66. - P. 27–32.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Курбанова Сайёра Мадалиевна – Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибқорӣ Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи бахисобгирӣ муҳосибӣ ва аудит. **Суроға:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734055, ш. Душанбе, хиёбони Борбад 48/5.

Сведения об авторе:

Курбанова Сайёра Мадалиевна – Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана, старший преподаватель кафедры бухгалтерского учета и аудита. **Адрес:** Республика Таджикистан, 734055, г. Душанбе, проспект Борбад 48/5.

Information about the author:

Kurbanova Sayyora Madalievna – International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, senior lecturer at the Department of Accounting and Auditing. Address: Republic of Tajikistan, 734055, Dushanbe, Borbad Avenue 48/5.

УДК:338.436.3

ОРГАНИЗАЦИОННО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АКТИВИЗАЦИИ ИННОВАЦИОННО-ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ НА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ**Кахарова Парвина Фузайловна**

***Аннотация.** В данной статье раскрываются теоретические аспекты развития инновационного процесса, а также инновационно-инвестиционной деятельности на промышленных предприятиях. В статье автором проведен анализ теоретических основ инновационно-инвестиционного развития промышленных предприятий. С точки зрения автора с целью государственной поддержки промышленных предприятий, необходимо выработать механизм стимулирования их инновационно-инвестиционной деятельности в сфере внедрения инновационных технологий для последующей модернизации основных фондов и инновационном воспроизводстве в этих структурах. Подчеркивается необходимость исследования вопросов эффективности инвестиций в инновационную инфраструктуру Республики Таджикистан, механизмы стимулирования инновационной активности на предприятиях, а также трудностей связанных с трансфертом технологий и интеграцией инновационных процессов в производственную деятельность.*

***Ключевые слова:** инновационный процесс, инновации, инвестиции, инновационная деятельность, инновационно-инвестиционная деятельность, инвестиционная деятельность, инновационная активность.*

***Для цитирования:** Кахарова, П. Ф. Организационно-теоретические аспекты активизации инновационно-инвестиционных процессов на промышленных предприятиях / П. Ф. Кахарова // Финансово-экономический вестник. – 2024. – № 2(41). – С. 144-148.*

ҶАНБАҶОИ ТАШКИЛӢ-НАЗАРӢЯВИИ ҶАЪОЛГАРДОНИИ РАВАНДӢОИ ИННОВАТСИОНӢ-ИНВЕСТИЦИОНӢ ДАР ҚОРҶОНАҶОИ САНОАТӢ**Кахарова Парвина Фузайловна**

***Аннотатсия.** Дар мақола ҷанбаҷои назариявии рушди раванди инноватсионӣ, инчунин ҷаъолияти инноватсионӣю инвеститсионӣ дар қорҷонаҷои саноатӣ ошқор карда шудааст. Дар мақола муаллиф асосҷои назариявии рушди инноватсия ва инвеститсияҷо қорҷонаҷои саноатиро таҳлил кардааст. Аз нуқтаи назари муаллиф, бо мақсади таъмини дастгирии давлатии қорҷонаҷои саноатӣ механизми ҳавасмандгардонии ҷаъолияти инноватсионӣ-инвеститсионии онҷоро дар самти ҷорӣ намудани технологияҷои инноватсионӣ барои таҷдиди минбаъдаи фондҷои асосӣ ва такрористеҳсоли инноватсионӣ дар сохторҷои қорҷонаҷо таҳия намудан зарур аст. Зарурати омӯзиши самаранокии инвеститсияҷо ба инфрасохтори инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон, механизмҷои ҳавасмандгардонии ҷаъолияти инноватсионӣ дар қорҷонаҷо, инчунин мушкилоти марбут ба интиқоли технология ва ҳамгиروي равандҷои инноватсионӣ ба ҷаъолияти истеҳсолӣ таъкид шудааст.*

***Калидвожа:** раванди инноватсионӣ, инноватсия, инвеститсияҷо, ҷаъолияти инноватсионӣ, ҷаъолияти инноватсионӣ-инвеститсионӣ, ҷаъолияти сармояғузурӣ, ҷаъолияти инноватсионӣ.*

ORGANIZATIONAL AND THEORETICAL ASPECTS OF ACTIVATION OF INNOVATION AND INVESTMENT PROCESSES AT INDUSTRIAL ENTERPRISES**Kakharova Parvina Fuzailovna**

***Annotation.** This article reveals the theoretical aspects of the development of the innovation process, as well as innovation and investment activities in industrial enterprises. In the article, the author analyzed the theoretical foundations of innovation and investment development of industrial enterprises. From the author's point of view, in order to provide state support for industrial enterprises, it is necessary to develop a mechanism for stimulating their innovation and investment activities in the field of introducing innovative technologies for the subsequent*

modernization of fixed assets and innovative reproduction in these structures. The need to study the effectiveness of investments in the innovation infrastructure of the Republic of Tajikistan, mechanisms for stimulating innovative activity in enterprises, as well as difficulties associated with technology transfer and integration of innovative processes into production activities is emphasized.

Key words: *innovation process, innovation, investment, innovation activity, innovation and investment activity, investment activity.*

Постановка проблемы: Организация инновационно-инвестиционной деятельности является ключевым фактором, оказывающим непосредственное влияние на конкурентоспособность промышленных предприятий. Для того, чтобы осуществить инновационный прорыв и повысить эффективность инвестиционных вложений в стране необходимо адаптировать государственную инновационно-инвестиционную политику к современным вызовам происходящим на современном этапе. Однако, несмотря на их важность, существует ряд проблем, связанных с механизмами и источниками инвестирования инновационной деятельности данных предприятий.

Анализ последних исследований и публикаций. Исследованию природы инноваций, как важным фактором конкурентоспособности промышленных предприятий посвящали своим исследования такие зарубежные и отечественные ученые: Афонин И.В., Уткин Э.А., Бердников Л.Ф., Кодиров Ф.А., Комилов С.Дж., Мирзоева Е.Ш., Рахимов О., Файзуллоев М.К. и др.

Цель статьи. В нашей республике инвестиционная политика направлена на формирование инновационной инфраструктуры, которая должна обеспечивать институциональную, налоговую и финансовую поддержку, а также на стимулирование инновационной активности промышленных предприятий. В этой связи анализ организационно-теоретических аспектов инновационно-инвестиционных процессов на промышленных предприятиях и выработка рекомендаций по их активизации является целью статьи.

Изложение основного материала. В условиях современного мира, где инновации становятся ключевым фактором успеха для промышленных предприятий, актуальной становится проблема формирования эффективной инновационной инфраструктуры.

Следует отметить, что развитие инновационной инфраструктуры имеет значительное влияние на конкурентоспособность и устойчивый рост экономики как национального уровня, так и уровня промышленных предприятий. Однако, несмотря на определенные успехи в этой области, существуют ряд

проблем и вызовов, требующих внимания и анализа. Это включает в себя вопросы эффективности инвестиций в инновационную инфраструктуру, механизмы стимулирования инновационной активности на предприятиях, а также вопросы связанные с трансфертом технологий и интеграцией инновационных процессов в производственную деятельность.

Инновационная проблематика долгое время оставалась вне поля зрения экономистов и социологов. И лишь в 60-х годах XX столетия в связи с ускорением научно-технического развития она начала интенсивно разрабатываться учеными. Основное направление этих разработок первоначально шло в русле концепции Й. Шумпетера. На этой основе были сформулированы основные характеристики научно-технического инновационного процесса. [6, с.5].

В основе сущности инновационно-инвестиционной деятельности встречаются множество противоречий и целесообразно выделить ряд подходов к анализу инвестиционной деятельности.

Шумпетер Й. считал, что «Инновации это изменения с целью внедрения и использования новых видов потребительских товаров, новых производственных и транспортных средств, рынков и форм организации в промышленности» [13].

Афонин И.В. полагал, что необходимо разделять такие понятия как инновации, новшества и нововведения. «Новшество или новация- это результативная сторона инноваций, её характер и назначение. Нововведение – это процесс разработки, внедрения и эффективного использования конкретного новшества. Инновации- это целенаправленный, интенсивный процесс получения нового прикладного результата, имеющего потенциальную, достаточно близкую во времени социально- экономическую полезность высокой вероятности» [3].

Уткин Э.А. выделял «инновации- как объект, внедренный в производство в результате проведения научного исследования или открытия, качественно отличный от предыдущего аналога; характеризуется более высоким технологическим уровнем, новыми потребительскими качествами товара или услугами по сравнению с предыдущим продуктом; производственная, организационная, финансовая,

научно-исследовательская, учебная и другие сферы обеспечивающие экономию затрат или условие для экономии» [12].

По мнению Бердникова Л.Ф. «инновации это конечный результат инновационной деятельности в виде новой или усовершенствованной продукции или услуги, технологии, полученной при реализации инновационного процесса. К инновациям не относятся эстетические изменения в продукции (например, цвета, декора), несущественные технические или внешние изменения, не оказывающие достаточного влияния на свойства продукта. К инновациям нельзя относить расширение ассортимента продукции, не выпускавшейся ранее данной организацией, но уже известной на рынке продукции.» [4]

Следует отметить, что в соответствии с Законом Республики Таджикистан «Об инновационной деятельности», термин «инновационная деятельность – это деятельность, связанная с разработкой и внедрением инновации (новых или усовершенствованных результатов научных исследований, опытно-конструкторских работ либо иных научно-технических достижений) и направленная на доведение ее до рынка в форме новой или усовершенствованной продукции, услуг, способа производства или иного общественно полезного результата» [1].

В тоже время активизация инновационной деятельности позволяет промышленным предприятиям быть конкурентоспособными, прибыльными и занять свою нишу на рынке. Современные условия неопределенности и рисков вынуждают предпринимателей быть осторожными при инвестировании различных инновационных проектов. Но как известно только рискуя можно получить большие прибыли. По мнению большинства специалистов в области инноваций, только за счет активизации инновационных процессов можно добиться эффективности на 10-12%. Так как только путем инвестирования в инновационную деятельность промышленных предприятий можно достичь сократить себестоимость продукции данного предприятия и оптимально использовать ресурсы. Активизируя инновационный процесс на промышленном предприятии благодаря внедрению инновационных технологий появляется возможность эффективно использовать и управлять всеми имеющимися активами.

Таким образом, инновационно-инвестиционная деятельность должна быть направлена на финансирование инновационных разработок, посредством которых производится качественно новая продукция отвечающая требованиям рынка и

позволяющая промышленным предприятиям в будущем приносить большие доходы.[7]

В нашей стране инновационный процесс складывается в период глобальных изменений в мировой экономике, который связан с особенностями национальной экономикой и имеет свои особенности.

В Республике Таджикистан как и бывших союзных республиках сложилась весьма специфическая, не похожая на мировую ситуация в области накопления: аккумулированные в торговом, банковском и страховом секторах капиталы не поступают в производственную и инновационную сферы. Для продуктивного взаимодействия потребителей и производителей инновационного продукта необходимо формирование устойчивой области совместных интересов субъектов коммерциализации инновационной деятельности, посредством создания соответствующей инфраструктуры, стимулирующей сближение интересов субъектов инновационной деятельности и определяющей рыночный спрос хозяйствующих субъектов.» [13]

По нашему мнению, на оживление инновационной деятельности промышленных предприятий в Республике Таджикистан влияют ряд ключевых факторов:

- Активное использование инновационных продуктов конкурентными предприятиями, в том числе на международном уровне;
- Доступный кредитный капитал, на льготных условиях кредитования;
- Эффективность использования имеющихся ресурсов, при производстве продукции;
- Государственная поддержка малого и среднего бизнеса, налоговые льготы и т.д.

Таким образом, внешняя инновационная среда в большей мере влияет на промышленное предприятие и вынуждает его искать новые направления развития, обеспечивающие финансовую устойчивость, конкурентоспособность и повышение его деловой активности. Для осуществления данных целей промышленному предприятию необходимо осуществлять инновационно-инвестиционную деятельность.

В современных условиях кардинально изменяются векторы развития промышленных предприятий. Это обуславливается, прежде всего, рыночной экономикой, научно-техническим прогрессом и возрастающим спросом на инновационную продукцию. Таким образом, ключевым фактором, влияющим на развитие промышленных предприятий становится инновационно-инвестиционная деятельность.

Следует отметить, что для привлечения инвестиций в развитие инновационной деятельности у нас в стране предоставляются дополнительные гарантии и меры защиты инвестиций, предусмотренные Законом Республики Таджикистан «Об инвестициях», которые предоставляются инвесторам в рамках соответствующих соглашений и договоров на основании законов Республики Таджикистан "Об инвестиционном соглашении", "О государственно-частном партнерстве", "О концессиях" и "О соглашениях о разделе продукции".

Налоговые, таможенные и иные льготы предоставляются инвесторам в порядке и на условиях, установленных законодательством Республики Таджикистан, инвестиционными соглашениями, договорами и международными правовыми актами, признанными Таджикистаном.[2]

На наш взгляд, важным направлением стратегического развития промышленного предприятия, является инвестирование средств в его инновационную деятельность. Следовательно, необходимо обеспечивать инновационно-инвестиционное развитие промышленных предприятий и концентрировать все имеющиеся ресурсы для создания необходимых условий в прорыве инновационного развития. Это связано с тем, что в процессе формирования инновационной экономики инновации становятся наиболее важной основой современных производительных сил.

Как известно, что благодаря государственной поддержке на макроуровне, промышленные предприятия в развитых странах активно внедряют инновационные разработки, что способствуют развитию инновационной деятельности. С целью государственной поддержки промышленных предприятий, необходимо выработать механизм стимулирования их инновационной-инвестиционной деятельности в сфере внедрения инновационных технологий для последующей модернизации основных фондов и инновационном воспроизводстве в этих структурах. При этом, необходимо использовать все рычаги государственного регулирования на макроуровне в сферах: налогообложения, кредитования, амортизационной политики, страхования, приватизации, государственных заказов.

Тем самым, можно выработать механизм, мотивирующий инвестирование собственных средств промышленных предприятий в инновационное воспроизводство. Здесь, одним из стимулирующих факторов поддержки инновационно-инвестиционной

деятельности, считается государственное финансирование наиболее эффективных инновационных проектов. Чаще всего, выбором приоритетных инновационных проектов занимаются государственные инновационные и инвестиционные политики [8 с.101].

Стоит отметить, что инновационно - инвестиционная среда промышленных предприятий в нашей стране содержит ряд недостатков, таких как: неразвитость в республике венчурных и инвестиционных фондов, мизерной доли сотрудничества научной отрасли с промышленными предприятиями, а также слабом развитии их инновационно - инвестиционной деятельности.

Промышленность, инновации и инфраструктура – три главных приоритета национального развития Республики Таджикистан на перспективу. Все четыре объявленных приоритета национального развития, а также содействие продуктивной занятости зависят от развития промышленности, инновационной деятельности и необходимого инфраструктурного обеспечения. На сегодняшний день, когда в мире технологии быстро меняются вопросы энергоэффективности, повышения качества продуктов питания, создание современной дорожно-транспортной и логистической инфраструктуры, реализация приоритетов в области ускоренной индустриализации, а также создание инновационных рабочих мест основываются на применении инновационных решений во всех сегментах экономики, отрасли и бизнеса, внедрении современных технологий и цифровизации социально-экономических процессов. Таким образом, нам необходимо на основе создания современной инновационной инфраструктуры и развития инновационной деятельности продвигать устойчивую индустриализацию экономики Республики Таджикистан [5, с.57].

Выводы: Повышение эффективности инновационной деятельности может быть достигнуто во-первых, путем создания институтов инновационного развития, которые обеспечивают формирование национальных приоритетов инновационного развития и инновационной инфраструктуры, адекватную оценку научно-технологических ресурсов, необходимых для достижения намеченных целей. Во-вторых, укреплением научно-технологического потенциала страны путем активизации инновационной деятельности предприятий и организаций. В-третьих, формированием институциональных основ становления национального рынка инноваций.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Закон Республики Таджикистан «Об инновационной деятельности» от 16.04.2012 под № 822.
2. Закон Республики Таджикистан «Об инвестициях», от 03.03.2016 под №196.
3. Афонин И.В. Инновационный менеджмент: Учебное пособие. – М.: Гардарики, 2005.-224 (18 с)
4. Бердникова Л.Ф. Интеллектуальный потенциал в инновационном развитии современной организации / Л.Ф. Бердникова // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. – Тольятти: Тольяттинский государственный университет, 2012. – № 4. –С. 220–223
5. Кодиров Ф.А. Инновационная инфраструктура-основа развития промышленного предпринимательства/Ф.А. Кодиров// Финансово-экономический вестник. – 2020. – № 4(24). – С. 49-57.
6. Комилов С.Д., Мирзоева Е.Ш. Совершенствование управления инновационно-инвестиционной деятельностью промышленных предприятий / С. Д. Комилов, Е.Ш. Мирзоева. – Душанбе : Монография, 2020. – 144 с. – ISBN 978-99975-1-132-4.
7. Комилов С.Д., Мирзоева Е.Ш. Теоретические аспекты инновационно-инвестиционного развития промышленных предприятий в Республике Таджикистан / С.Д. Комилов, Е.Ш. Мирзоева // Вестник университета (Российско-Таджикский (Славянский) университет). – 2019. – № 1(65). – С. 12-21.
8. Мирзоева Е.Ш. Проблемы формирования инновационной инфраструктуры для инновационного предпринимательства в современных условиях Республики Таджикистан / Е.Ш. Мирзоева // Финансово-экономический вестник. – 2022. – № 3(32). – С. 102-109.
9. Мирзоева Е.Ш. Разработка эффективного механизма управления инновационно-инвестиционным процессом промышленных предприятий в регионе / Е.Ш. Мирзоева, П. Ф. Кахарова // Финансово-экономический вестник. – 2023. – № 4-2(39). – С. 77-87.
10. Мирзоева, Е. Ш. Привлечение иностранных инвестиций в инновационную деятельность промышленных предприятий Республики Таджикистан / Е. Ш. Мирзоева, Ш. С. Фатхуллоева // Финансово-экономический вестник. – 2023. – № 2(36). – С. 349-356. – EDN СТВUBN.
11. Рахимов О.Н. Роль инновации в обеспечении экономической безопасности предприятий. – Душанбе: «Ирфон», 2010
12. Уткин Э.А. Инновационный менеджмент. М.: Акапис, 1996
13. Файзуллоев М.К., Комилов С.Дж. Проблемы становления и развития инновационного предпринимательства в Республике Таджикистан. Монография.- Душанбе: «Ирфон», 2017.-192с. (с.12)
14. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й.А. Шумпетер. Под научной редакцией В.С. Автономова - М. : Эксмо, 2008. - 864 с.

Сведения об авторе:

Кахарова Парвина Фузайловна – докторант PhD 2-го курса по специальности финансы, кафедры финансов ТГФЭУ. Тел: (+992)985738889

Маълумот дар бораи муаллиф:

Кахарова Парвина Фузайловна – докторанти PhD курси 2-юм аз рӯи ихтисоси молияи, кафедраи молияи ДДМИТ. Тел: (+992)985738889

Information about the author:

Kakharova Parvina Fuzailovna – doctor PhD majoring in finance at the Department of Finance of TSFEU. Tel: (+992)985738889

УДК: 336.71

ИМКОНЯТХОИ ИСТИФОДАИ ВОСИТАҲОИ МАРКЕТИНГИ РАҚАМИ ДАР БОНКҲОИ ТИҶОРАТИИ ТОҶИКИСТОН

Комилова Комила Наврузовна

Аннотатсия. Дар мақола масъалаҳои фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ ва истифодабарии чорабиниҳои маркетинги муосир дар шароити рақамигардӣ мавриди омӯзиши қарор гирифтааст. Муаллиф дар натиҷаи арёбии маълумотҳои илмӣ ба хизматрасониҳои бонкӣ аз рӯи минтақаҳо, намудҳои

пардохт дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳиссаи пули нақди дар муомилот қарор доштара таҳлил намудааст. Дар мақола қайд шудааст, ки дар шароити муосир банкҳои тижоратӣ зарурияти воситаҳои рақамиро дар фаъолияти маркетингӣ ва хизматрасониҳои банкӣ мавриди истифода қарор дода, афзалиятҳои онро нисбат ба қаноатмандии мизоҷон фаҳмонида диҳанд. Инчунин муаллиф бартариятҳои технологияи рақамиро дар фаъолияти маркетингии банкҳои тижоратӣ муайян намуда, самаранокии онро ба банкҳои тижоратӣ ва манфиати мизоҷон асоснок намудааст.

Калидвожаҳо: стратегия, технологияи маркетингӣ, хизматрасониҳои банкӣ, реклама, коммуникатсия, банкҳои рақамӣ, рақобат, пардохтҳо, маркетинги рақамӣ.

Барои иқтибос: Комилова, К. Н. Имкониятҳои истифодаи воситаҳои маркетинги рақами дар банкҳои тижоратии Тоҷикистон / К. Н. Комилова // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – №. 2 (41). – С. 148-155

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНСТРУМЕНТОВ ЦИФРОВОГО МАРКЕТИНГА В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ ТАДЖИКИСТАНА

Комилова Комила Наврузовна

Аннотация. В статье исследуются вопросы деятельности коммерческих банков и использования современных маркетинговых мероприятий в условиях цифровизации. В результате обобщения научно-практических материалов автор проанализировал банковские услуги по регионам, виды платежей в Республике Таджикистан и долю наличных денег в обращении. В статье отмечается, что в современных условиях коммерческим банкам необходимо использовать цифровые инструменты в маркетинговой деятельности и банковских услугах, это объясняется тем, что довести его преимущества в отношении удовлетворенности клиентов. Также автором выявлено преимущества цифровых технологий в маркетинговой деятельности коммерческих банков и обосновал их эффективность для коммерческих банков и благо клиентов.

Ключевые слова: стратегия, маркетинговые технологии, банковские услуги, реклама, коммуникация, цифровой банкинг, конкуренция, платежи, цифровой маркетинг.

OPPORTUNITIES OF USING DIGITAL MARKETING TOOLS IN COMMERCIAL BANKS OF TAJIKISTAN

Komilova Komila Navruzovna

Annotation. The article examines the activities of commercial banks and the use of modern marketing activities in the context of digitalization. As a result of the generalization of scientific and practical materials, the author analyzed banking services by region, types of payments in the Republic of Tajikistan and the share of cash in circulation. The article notes that in modern conditions, commercial banks need to use digital tools in marketing activities and banking services, this is explained by the fact that to bring its benefits in terms of customer satisfaction. The author also revealed the advantages of digital technologies in the marketing activities of commercial banks and substantiated their effectiveness for commercial banks and the benefit of customers.

Keywords: strategy, marketing technologies, banking services, advertising, communication, digital banking, competition, payments, digital marketing.

Гузориши масъала. Масъалаҳои истифодаи воситаҳои маркетинги рақами дар банкҳои тижоратии Тоҷикистон ба кадри кофӣ таҳқиқ нашудаанд. Дар мақола қайд шудааст, ки дар шароити муосир банкҳои тижоратӣ зарурияти воситаҳои рақамиро дар фаъолияти маркетингӣ ва хизматрасониҳои банкӣ мавриди истифода қарор дода, афзалиятҳои онро нисбат ба қаноатмандии мизоҷон фаҳмонида диҳанд.

Таҳлили таҳқиқотҳои охир ва нашриёт. Таҳқиқотҳо ба масъалаҳои истифодаи воситаҳои маркетинги рақами дар банкҳои тижоратии

Тоҷикистон: Шарипов Б.М., Бегматов А.А., Махшулов С.Ҷ. ва дигарон.

Мақсади мақола – ин омузиши имкониятҳои истифодаи воситаҳои маркетинги рақами дар банкҳои тижоратии Тоҷикистон

Муҳтавои асосии мавод. Афзоиши рақобат ҳарчи бештар истифодаи воситаҳоеро тақозо мекунад, ки ба ташаккул ва нигоҳ доштани бартариҳои рақобатии банкҳои тижоратӣ дар бозорҳои сатҳи баланди тағйирёбанда боис гарданд. Вобаста ба ин, имрӯз аксарияти банкҳои тижоратӣ бо мушкилоти дарёфти роҳҳои самараноки хизматрасонии банкӣ,

сохторҳои нави ташкилӣ, усулҳои кор бо мизочон, баланд бардоштани сифат ва истифодаи фаъолонаи принципҳои идоракунии стратегӣ, ташаққули стратегияи рушд ва азхудкунии воситаҳои муосири таъбиқи он, қорӣ намудани маркетинги самаранок, пурзӯр намудани кор оид ба зиёд намудани шумораи мизочон рӯ ба рӯ мегарданд. Ҳалли ин мушкилот омӯзиши равишҳои илмӣ-назариявӣ ва қонуниятҳои рафтори бозори молиявии миллиро тақозо менамояд, ки дар ин асос муайян намудани дурнамои нигоҳ доштани афзалиятҳои рақобатпазирии банқҳо муайян карда мешаванд.[8; 9]

Даҳсолаи охир бо тағйироти кулӣ дар технологияҳои маркетингӣ афзалият дорад. Тибқи маълумоти Freely, 76% мутахассисони соҳаи маркетинг чунин меҳисобанд, ки дар ду соли охир дар фаъолияти маркетингӣ нисбат ба панҷоҳ соли қаблӣ бештар тағйирот ба вуқӯ пайваستاаст[2]. Ин дигаргунӣ пеш аз ҳама бо рушди технологияҳои иттилоотӣ ва ба вучуд омадани имкониятҳои қомилан нави қалби истеъмолкунандагон алоқаманданд. Сабаби дигари чунин тағйироти босуръат қароргириҳои равандро иқтисодӣ ва афзоиши рақобат буд, ки боиси қустуҷӯи воситаҳои нави қалби истеъмолкунандагон гардид. Дар шароити дастрасии оммавии иттилоот дар бораи мол ва хизматрасонӣ тавассути телекоммуникатсия, истеъмолкунанда имконияти воқеии муқоисаи пешниҳодҳои ширкатҳои гуногунро пайдо намуд ва ниҳоятан маҷбур сохт, ки ширкатҳо нархҳоро паст кунанд ва сифати маҳсулотро бештар кунанд. Дар чунин шароит ширкатҳоро зарур аст, ки аз маркетинги оммавӣ ба маркетинге, ки ба гурӯҳҳои мушаххаси истеъмолкунандагон ниғаронида шудааст, гузаранд ва барои ба даст овардани бартариятҳои рақобатӣ аз имкониятҳои нави технологияҳои иттилоотӣ истифода баранд.

Бо мавҷудияти дастрасии дастгоҳҳои мобилӣ ва поин рафтани нархи тарофаҳои алоқа дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз синни хурдсолӣ истифода аз интернетӣ мобилӣ ба таври оммавӣ мушоҳида мешавад. Имрӯз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар фаъолияти банқҳои тижоратӣ чунин воситаҳои маркетинги мобилӣ васеъ истифода мешаванд:

- пешбари дар низомҳои қустуҷӯӣ тавассути рекламаи матнӣ;
- истифодаи паёмҳои SMS ва MMS;
- истифодаи блоқҳои рекламавӣ дар барномаҳои мобилӣ.

дастрасии хизматрасониҳои банқиро дар минтақаҳо мавриди таҳлил қарор додем. (Ҷадвали 1.)

Тибқи пешгӯиҳои қоршиносон дар соҳаи технологияҳои ИТ, мо метавонем охири соли 2023 пайдоиши шабақаҳои мобилии 5G-суръатро интизор шавем, ки суръати интиқоли маълумотро якҷанд маротиба афзоиш медиҳад ва дар натиҷа, имкониятро ба таври назаррас оид ба маркетинги мобилӣ васеъ мекунад. Дар робита ба ин, банқҳои тижоратиро зарур аст, ки барои зуд ба даст овардани маълумот аз усулҳои гуногун истифода кунанд[2]. Қанбаи муҳими ин масъала истифодаи усулҳои наватарини тадқиқоти маркетингӣ ҳамчун асос барои қароргириҳои маълумот дар бораи муштариёни эҳтимоли ва мавҷуда мебошад. Тавре, ки таҷриба нишон медиҳад, тадқиқоти маркетингии мизочон дар фаъолияти муосири банқҳои тижоратӣ ба қадри қофӣ фаъолона истифода намешавад. Аксар вақт тадқиқотҳои алоҳида мавҷуданд, ки барои фаъолияти самаранокӣ банқҳо маълумоти қароргириҳои пешниҳод намекунанд. Дар ин маврид, истифодаи усулҳои муосири тадқиқоти пайваستاи мизочонӣ хизматрасониҳои банқӣ бо мақсади муайян кардани тағйирот дар тамоюлҳои рафтори онҳо, амнияти молиявӣ ва ғайра муҳим аст. [1].

Рақобати рӯзафзунӣ банқҳои тижоратӣ на танҳо банқҳоро водор месозанд, ки бештари рекламаро истифода баранд, балки қонунҳои фаъолияти маркетингро ба қалби тағйир диҳанд. Баланд бардоштани эҳтимолиҳои муштариёни доимӣ ва қалби муштариёни нав аз дараҷаи истифодаи усулҳои муосири қароргириҳои қарорӣ ва алоқамандии рушди технологияҳои қарорӣ вобаста аст.

Соҳаи технологияҳои иттилоотӣ ва риояи қонунҳои маркетингии мушаххас дар фаъолияти банқҳои тижоратӣ бо ҳам зич алоқаманданд. Маҳз рушди технологияҳои иттилоотӣ ба интиқоли стратегияи маркетингии мушаххас, ки қонунҳои умумии маркетинг ба он асос ёфтааст, таъқ менамояд.

Бо тағйир додани стратегияи технологияи информатсионӣ, банқҳо метавонанд хизматҳои нави қарорӣ таъқ намуда ба бозор бароранд, ки дар натиҷа эҳтимолиҳои муштариён афзоиш ёфта қароргириҳои нави он пайдо гардад.

Имрӯз дар қароргириҳои муосир истилоҳот ба қисми «иқтисоди қарорӣ», «Интернет-банқинг» васеъ истифода мешаванд. Ин қароргириҳои воридшавии амиқӣ технологияҳои иттилоотӣ ба қароргириҳои инсонро таъқ мекунад. Пайваستا ба ин хизматрасониҳои банқӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар қароргириҳои қарорӣ сифати навро қарор намуда истодааст, ки мо нуктаҳои

Ҷадвали 1.-Тақсимои нуктаҳои дастрасии хизматрасониҳои банқӣ аз рӯи минтақаҳо ба 100 ҳаз. нафар аҳоли

	ш. Душанбе	ШНТЧ	в. Хатлон	в. Суғд	в. ВМБК
Марказҳои хизматрасонии бонкӣ	26,4	14,4	13,6	18,4	22,9
POS-терминалҳо	240	15,1	25,15	10,89	76,46
Терминалҳои электронӣ дар пешниҳоди пулӣ нақд	37,9	17,4	16,81	21,28	42,33
Банкомат	50,84	10,26	13,67	13,25	15,12
Филиалҳо	6,2	2,6	3,3	4	9

Манбаъ: аз рӯи маълумоти БМТ ҳисоб карда шудааст. 31.07.2022

Аз нишондиҳандаҳои чадвал бармеояд, ки ба истисноии шаҳри Душанбе дастрасии хизматрасониҳои маҷмӯии бонкӣ дар дигар минтақаҳо ба таври кифоят рушд наёфтаанд. Аз ҷумла ШНТЧ ба 100 ҳаз. аҳоли POS-терминалҳо 15,1 адад, вилояти Хатлон 25,15 адад, вилояти Суғд 10,89 адад рост меояд. Ҳамин тавр POS-терминал яке воситаҳои муҳим дар фазои рақами ба ҳисоб меравад, ки шумораи онҳо дар минтақаҳои мамлакат бо мақсади расонидани хизматрасониҳои бонкӣ ва қонеъ намудани муштариён кам мебошад.

Агар ба гузашта назар андозем, таърихи низомҳои пардохтӣ ва хизматрасониҳои молиявӣ рақамиро дар тӯли 20-30 соли охир мушоҳида намоем

- аз ҷорӣ намудани фаъоли банкоматҳо, қортҳои бонкӣ то пешниҳоди миқдори зиёди хизматрасониҳо аз фосилаи дур ва дар ҳар сураат вақт, бо гузариш ба хизмати 24/7 ба назар мерасанд.

Трансформатсияи рақамӣ шартӣ асосии қори самаранок дар бозори хизматрасониҳои бонкӣ мебошад. Дар ин шароит модели сифр нави тиҷорат ба вучуд меояд, равишҳои анъанавии ҳалли масъалаҳои васеъ намудани базаи мизочон ба қуллӣ аз нав дида баромада шуда, сифат ва суръати хизматрасонӣ беҳтар мегардад. Дар асоси ин, дар доираи тадқиқот мо намудҳои пардохтҳоро арзёбӣ намудем. (ниг. диаграмма 1).

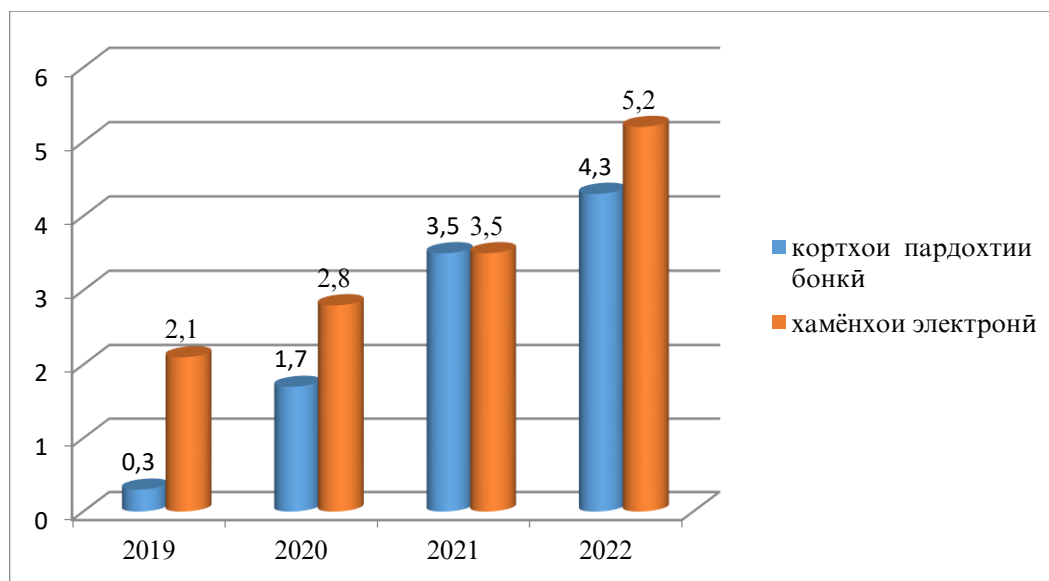

Диаграмма 1. Намудҳои пардохт дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (млн. адад)

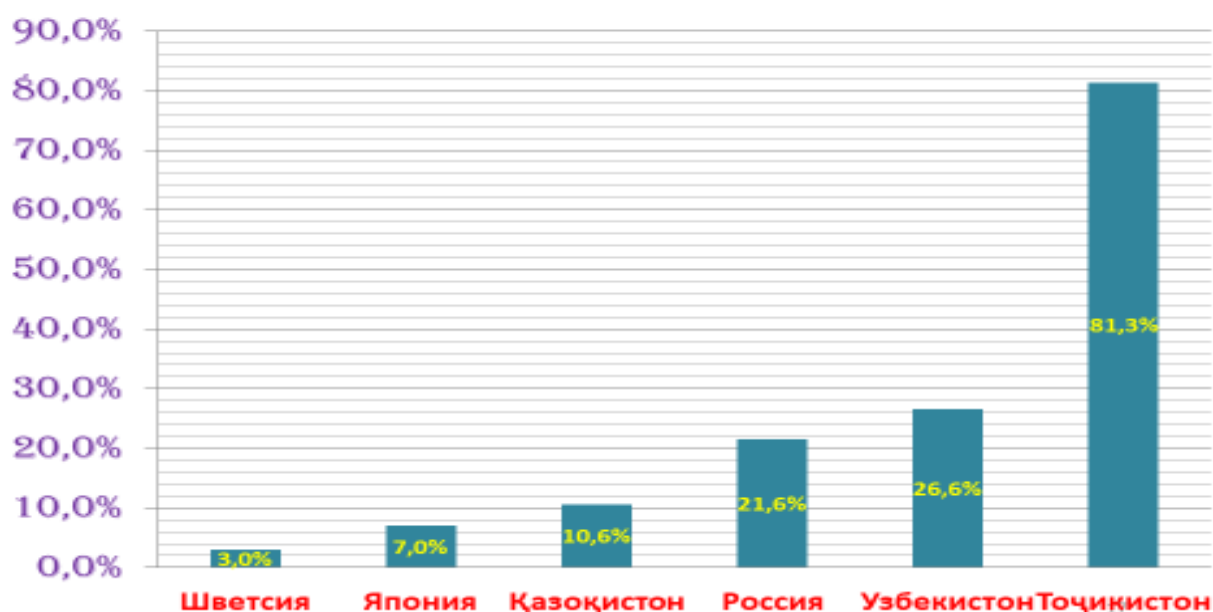
Сарчашма: маълумоти БМТ.

Аз диаграмма дида мешавад, ки шумораи қортҳои бонкӣ дар солҳои 2019-2022. беш аз 4 миллион ё 14 маротиба ва пардохтҳои электронӣ 3,1 миллион ё 2,4 баробар афзудааст, яъне ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон платформаи электронӣ барои пешниҳоди маҳсулот ва хизматрасониҳои бонкӣ ташаккул ёфта истодааст. Аммо бояд қайд намуд, ки дар баробари зиёд гаштани шумораи қортҳои пардохтии бонкҳо

ҳоло ҳам, ҳиссаи пули нақд дар муомилот зиёд мебошад.

Бо ин мақсад арзёбии бозори хизматрасониҳои бонкӣ, яъне ҳиссаи пули нақдӣ дар муомилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор доштаро нисбат ба як қатор давлатҳои ҷаҳон муқоиса намудем. (диаграммаи 2.)

ҲИССАИ ПУЛҲОИ НАҚДӢ ДАР МУОМИЛОТ

Тибқи нишондиҳандаҳои диаграмма қайд намудан мумкин аст, ки ҳиссаи пули нақдӣ дар муомилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон натанҳо нисбат ба мамлакатҳои ҷаҳон, балки якқатор давлатҳои собиқ ИДМ, баланд мебошад. Яъне ин аз он дарак медиҳад, ки фарогирии рақами гардии хизматрасониҳои бонкӣ ва фаъолияти тичоратӣ дар сатҳи паст қарор дорад.

Ба андешаи мо ин манзара бо ду сабаб рабт дода мешавад: а) норасоии инфрасохтори зарурии хизматрасониҳои бонкӣ дар минтақаҳои мамлакат; б) саводнокии молиявии ҷамъият, яъне истеъмолкунандагон ва соҳибкорон мебошад.

Ҳамин тавр бонкҳои тичоратиро зарур аст, ки дар шароити муосир воситаҳои рақамиро дар фаъолияти хизматрасониҳои бонкӣ мавриди истифода қарор дода, афзалиятҳои онро нисбат ба қаноатмандии мизочон фаҳмонида диҳанд.

Бартариятҳои технологияи рақамиро дар фаъолияти маркетингии бонкҳои тичоратӣ ба чунин қисматҳо метавон ҷудо кард:

1. Рақамигардии равандҳои тичоратии бонк - истифодаи моделҳои графикаи равандҳои тичорат, ки бо иҷрои воқеии равандҳои тичорат дар низомҳои иттилоотӣ зич муттаҳид шуда, (тағйирот бо таъхири ҳадди ақали вақт сурат мегирад), инчунин мавҷудияти ҳуҷҷати электронӣ, низомии ченкунӣ ва ба қайд гирифтани миқдори зиёди иттилоот.

2. Маҳсулот (хизматрасонӣ) ва каналҳои фурӯш ба худхизматрасонии муштариён нигаронида

шудаанд ва дар шакли рақамӣ пешниҳод карда мешаванд. Бонки рақамӣ хизматҳои бонкии фосилавӣ (интернет-банкинг ва ҳамма хизматҳои ба он алоқаманд), замимаҳои мобилӣ, эквайринги интернет, хизматрасонии байнибонкӣ ва роҳандозии босуръати маҳсулоти (хизматрасонии) навро барои фурӯш дар бар мегирад [3].

3. Кормандони соҳибтахассус – мавҷудияти дастаҳои рақамии шахсӣ, ки фарогири тичорат, IT ва маркетинг, дастаҳои пайвастаи функционалии фаъолият. Фарҳанги корпоративии бонк ба тичорати рақамӣ ва инноватсия нигаронида шудааст.

4. Сохтори низомии ташаклуфтаи бонк – ҳаммаи низомҳои иттилоотии бонк бо ҳам зич муттаҳид шуда, як платформаи ягонро ташкил мекунад.

Ҳамзамон, шарикони бонк метавонанд хизматрасониҳои нави худро таҳия намуда, онҳоро бо маҳсулот (хизматрасонӣ)-и бонк муттаҳид созанд (масалан, пешниҳоди хизматрасонӣ оид ба фурӯши хизматрасониҳои сохтмонӣ ва молҳои хангоми пешниҳоди қарзҳои ипотекаӣ дар бонк).

Бонкҳои «рақамӣ» захираҳои барои кушодани марказҳои хизматрасонии иловагӣ сарфа намуда, хароҷоти хизматрасонӣ ба шабакаи банкоматҳо ва суғуртаи он, инчунин хароҷоти инкассаториро аз байн бурда, вақтро дар хизматрасонӣ ба шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ сарфа мекунад. (нигаред ба ҷадвали 1.)

Таблица 1. - Муқоисаи вақт барои таҳия ва коркарди як пардохти бонкӣ дар бонки анъанавӣ ва рақамӣ сарф мешуда

Номгӯи амалиёт	Бонкҳои анъанавӣ	Бонкҳои рақамӣ
Тартиб додани ҳуҷҷати пардохт	4 дақиқа	4 дақиқа
Санҷиши ҳуҷҷати пардохт	2 дақиқа	1 дақиқа
Чоп кардани ҳуҷҷати пардохт	2 дақиқа	-
Рафтан ба бонк	30 дақиқа	-
Хизматрасонии бонкӣ тавассути хазина (дар ҳолати набудани навбат)	15 дақиқа	-
Аз бонк ба офис рафтан	30 дақиқа	-
Ҳамагӣ	1 час 23 дақиқа	5 дақиқа

Аз муаллиф дар асоси маводи расмиёти бонкӣ таҳия шудааст.

Дар мавриди қайд аст, ки як қатор бонкҳои тичоратии ватанӣ, аз қабилӣ Бонки Эҳсат, Спитамен Бонк, Алиф Бонк ва Ориёнбонк чунин платформаи рақамии пардохтҳои бонкиро ба роҳ мондаанд. Маҳз чунин равиш барои дигар бонкҳои тичоратӣ, бахусус дар фаъолияти маркетингӣ, ки ба қорӣ намудани технологияҳои рақамӣ дар оянда асос ёфтааст, афзалияти рушд ба ҳисоб меравад.

Вазифаҳои асосии маркетинги рақамӣ пешбурди нуфуз ва афзоиши фурӯш бо истифода аз усулҳои гуногун мебошанд. Концепсияи асосии

маркетинги рақамӣ истифодаи равиши ба мизочон нигаронидашуда мебошад.

Маркетинги рақамӣ дар фазои худ каналҳои зиёде дорад. Вазифаи асосии маркетинголог пайдо кардани каналҳои мебошад, ки ба имконияти иртиботи боэътимоди дучониба ва фоидаи беҳтарини сармоягузорию барои бонк ба роҳ монанд. дар Ҷадвали 2. каналҳои алоқаи маркетингии рақамӣ оварда шудаанд, ки ба фаъолияти мизочон нигаронидаи шудаи бонкро дар бар мегирад.

Ҷадвали 2. - Каналҳои коммуникатсияи маркетинги рақамӣ

Номгӯи каналҳо	Моҳияти каналҳо
Медиа-реклама	намуди реклама, ки ба дарки визуалӣ ба қониби аудитория нигаронида шудааст. (плакатҳо, варақаҳо, моделҳои маҳсулот дар Интернет).
Маркетинги почтаи электронӣ -	стратегия ба даст овардани мизочон тавассути истифодаи низомҳои автоматии паҳнкунии мактуб ба почтаи электронӣ.
Маркетинги ҳустучӯй	амалҳои, ки ба афзоиши иштирокчиёни вебсайтҳо аз қониби шунавандагони мақсадноки он бо ёрии низомҳои ҳустучӯй нигаронида шудаанд. Он афзоиши иштирокчиё ба вебсайти бонк ва фурӯши маҳсулоти бонкиро тавассути қойгир кардани реклама дар низомҳои ҳустучӯйи маъмултарин дар бар мегирад.
Шабакаҳои иҷтимоӣ (SMM) -	қалби қорбарони шабакаҳои иҷтимоӣ ба вебсайти бонк; вазифаҳо: ташкили аудиторияи эътимоднок; гузаронидани маърақаҳои рекламавии дақиқа, ки танҳо ба аудиторияи мақсаднок нигаронида шудаанд.
Онлайн Public Relations	ба васоити ахбори омма ва ширкатҳои қалон паҳн кардани варақаҳои матбуотӣ (ин навиҳои электронии рӯзномаҳо ва маҷаллаҳо, қонфронсҳои виртуалӣ, қаталогҳои интерактивӣ ва ғайра мебошанд.)
Инфографика	тарзи графикаи пешниҳоди иттилоот, ки мақсади он зуд ва аниқ пешниҳод намудани иттилооти мураккаб аст, шакли тарроҳии иттилоотӣ, ки матн, рақамҳо, расмҳо ва шаклҳои геометрияро муттаҳид месозад; Он барои ба қорбар дар бораи падида дар шакли визуалӣ ва фаҳмо нақл қардан пешбинӣ шудааст.

Таҳияи муаллиф.

Олимон ва қоршиносони соҳаи маркетинги рақамӣ қайд мекунанд, ки модели маркетинги “Performance marketing” барои баҳши бонкӣ мувофиқ

аст. *Performance-based marketing* – ин навиҳои маркетинге, ки ба натиҷа нигаронидашуда шудааст [4].

Аз ин рӯ, бо боварӣ метавон қайд кард, ки дар ҳама марҳилаҳои кор барои дидани нишондиҳандаи мушаххаси микдорӣ, ки натиҷаи кори ҳар як соҳаи алоҳидаи маркетинги бонкиро инъикос мекунад, арзёбии арзиши боздид аз сайт, ариза, занг зарур мебошад.

Интиҳоби воситаи маркетинг аз ҳадафи маъракаи рекламавӣ ва маҳорату таҷрибаи як муассиса ва бонки махсус барои расидан ба ин ҳадаф вобаста аст. Масалан, ҳадаф ин аст, ки шумораи ҳадди аксар дархостҳои арзон аз сайт барои қарзи истеъмолий чамъоварӣ карда шаванд. Восита бо арзиши пасттарин барои як дидан ва трафики максималӣ интиҳоб карда мешавад. Чун қоида, ин ҷойгиркунии контекстӣ дар шабакаҳои иҷтимоӣ мебошад. Бо ёрии он ҳаҷми зарурияти иттилоот ба даст оварда мешавад.

Як қатор аз бонкҳои ватанӣ фаъолияти маркетинги дар шабакаи иҷтимоӣ ба (SMM) диққат медиҳанд. SMM имкон медиҳад, ки аввалан, эътимоднокии муштариёро таъмин кунад ва дуҷум, бинобар рақобати зиёд дар бозор, бонкҳо бояд аз худ фарқ кунанд, то муштариҳои эҳтимолӣ ба як муштариҳои доимӣ табдил ёбанд. SMM барои аудитория барои

дидани ин бонк "бо чеҳраи инсонӣ" оптималӣ аст. аудиторияе, ки бештари рӯз дар шабакаи иҷтимоӣ қарор доранд, ба муҳтавои фароғатӣ ё ҳама гуна маълумоти ҷолиби марбут ба фаъолияти аслии бонк тавачҷӯҳ доранд, на танҳо ба хабарҳои матбуоти он. Барои бонк ворид шудан ба ин фаза муҳим аст, пас қарор ба он муошират хоҳанд кард. Дар акси ҳол, SMM натиҷаи интизорӣ наметавонад, зеро он аз ҷониби аудиторияи мақсаднок талаб карда намешавад.

Ҳамин тариқ, дар бахши бонкии Тоҷикистон таҷрибаҳои фаъолияти маркетинги рақамӣ ба вазъи молиявии бонкҳои тичоратӣ ва ташкилотҳои қарзӣ, ки бо ноил шудан ба маҷмӯи ҳадафҳо сармоягузориҳои назаррасро ба ҷо меоранд, таъсири мусбат мерасонад. Дар баробари ин, рақобат дар соҳаи бонкӣ афзоиш ёфта истодааст, ки дар он бозигарони қалибӣ онҳое, ки самтҳои нави воситаҳои маркетинги рақамиро фаъолона таҳия ва истифода мекунанд ишғол менамоянд. Дар ин шароит бонкҳои тичоратиро зарур аст, ки барои ноил шудан ба мақсадҳои стратегӣ ва тактиқӣ, ки дар зери таъсири омилҳои тағйирёбандаи муҳити беруна ба миён меоянд, захираҳои (молиявӣ, инсонӣ, моддӣ) самаранок роҳандозӣ намоянд.

АДАБИЁТ:

1. Маркетинг и разработка новых банковских продуктов [Текст]: учеб.-метод. пособие. – СПб: Питер, 2013. – 281 с.
2. Николаева, Т. П. Банковский маркетинг [Текст]: учеб. -метод. комплекс / Т. П. Николаева. – М.: Издат. центр ЕАОИ, 2013. – 224 с.
3. Прохоренков П.А., Гусарова О.М., Аверьянова Т.В. Современные информационные технологии маркетинга // *Фундаментальные исследования*. – 2018. – № 12-1. – С. 158-162; URL: <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=42369> (дата обращения: 14.05.2023).
4. Сергеенкова, А. А. Современные технологии обеспечения конкурентоспособности многопрофильного коммерческого банка на рынке финансовых услуг [Текст]: автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.10 / А. А. Сергеенкова. – Ростов-на-Дону, 2007.
5. Татарнинова, Л. Ю. Некоторые аспекты оценки проведения коммуникационной политики региональными банками [Текст] / Л. Ю. Татарнинова // *Деньги и кредит*. – 2008. – № 3. – С. 39-40.
6. Толчин, К. В. Особенности реализации банковских стратегий в различной рыночной среде [Текст] / К. В. Толчин // *Деньги и кредит*. – 2008. – № 1. – С. 84-88.
7. Уткин, Э. А. Банковский маркетинг [Текст] / Э. А. Уткин. – М.: Инфра-М, 2008. – 362 с.
8. Комилова К.Н., Шарипов Б.М., Равишҳои назариявӣ оид ба муайян намудани моҳияти фаъолияти маркетингӣ дар бонки тичоратӣ [Матн] // *Паёми молия ва иқтисод*. 2022. № 3 (32). С. 39-45.
9. К.Н. Комилова, Ф.А.Курбонова, Шарипов Б.М. Развитие банковского маркетинга в Республике Таджикистан в период пандемии COVID-19 [Текст] // *Финансовый вестник*. 2022. № 1 (56). С. 13–19

Маълумот дар бораи муаллиф:

Комилова Комила Наврузовна - унвонҷӯи Институти иқтисод ва демографияи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Айни 44. Тел.: (+992 37) 236-64-72; моб.: (+992) 98-503-33-33, почтаи электронӣ: kamila-k-1995@mail.ru

Сведения об авторе:

Комилова Комила Наврузовна – соискатель *Института экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана*. Адрес: 734025, РТ, г. Душанбе, пр. Айни, 44. Тел.: (+ 992 37) 236-64-72; моб. (+992) 98-503-33-33. E-mail: kamila-k-1995@mail.ru

Information about author:

Komilova Komila Navruzovna - graduate student of the Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 734025, Republic of Tajikistan, sh. Dushanbe, h. Aini 44. Tel.: (+992 37) 236-64-72; Mob.: (+992) 98-503-33-33, e-mail: kamila-k-1995@mail.ru

УДК: 338.486

ЗАМИНАҲОИ ТАШАККУЛИ САӢӢӢИ ТИҶОРАТӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**Шарипова Фарангис Нурулоевна**

Аннотатсия. Имрӯз сайӢӢи Ҳамчун яке аз соҳаҳои афзалиятноки иқтисодиёти миллӣ муайян гардидааст. Бинобар ин, ба рушди он дар мамлакат аҳамияти ҷиддӣ дода мешавад. Бо вучуди ин масъалаҳои методологии он, аз ҷумла масъалаҳои ташаккул ва рушди сайӢӢи тиҷоратӣ ҳамчун самти муҳими фаъолияти сайӢӢи ҳануз баҳсталаб мебошанд.

Дар мақола заминаҳои ташаккули сайӢӢи тиҷоратӣ таҳқиқ шуда, хусусиятҳои он барои Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда шудаанд. Ба таҳлили мафҳумҳои асосии бо ташаккули сайӢӢи тиҷоратӣ алоқаманд диққати муҳим дода шудааст. Самтҳои асосии фаъолият дар доираи сайӢӢи тиҷоратӣ ҷудо карда шудаанд.

Калидвожаҳо: сайӢӢи тиҷоратӣ, бизнес-сайӢӢи, Роҳи бузурги абрешим, сафарҳои хизматӣ, сафарҳои корӣ, ширкатҳои сайӢӢи, инфрасохтори сайӢӢи.

Барои иқтибос: Шарипова, Ф. Н. Заминаҳои ташаккули сайӢӢи тиҷоратӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ф. Н. Шарипова // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – №. 2 (41). –С. 155-161

ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ КОММЕРЧЕСКОГО ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН**Шарипова Фарангис Нурулоевна**

Аннотация. Сегодня туризм определен как одно из приоритетных направлений национальной экономики. Поэтому его развитию в стране придается серьезное значение. Однако ее методологические вопросы, в том числе вопросы становления и развития коммерческого туризма как важного направления туристской деятельности, до сих пор остаются дискуссионными.

В статье рассматриваются предпосылки формирования коммерческого туризма и определяются его характеристики для Республики Таджикистан. Важное внимание уделено анализу основных понятий, связанных с формированием коммерческого туризма. Выделены основные направления деятельности в рамках коммерческого туризма.

Ключевые слова: коммерческий туризм, бизнес-туризм, Великий Шелковый путь, служебные поездки, деловые поездки, туристические компании, туристическая инфраструктура.

PREREQUISITES FOR THE FORMATION OF COMMERCIAL TOURISM IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN**Sharipova Farangis Nuruloevna**

Annotation. Today tourism is identified as one of the priority areas of the national economy. Therefore, its development in the country is given serious importance. However, its methodological issues, including the formation and development of commercial tourism as an important area of tourism activity, still remain controversial.

The article discusses current issues of tourism development and its infrastructure based on attracting investments. The potential for tourism development in the country was assessed, and the issues of creating

conditions for investment in the tourism industry and creating a favorable investment environment for its development were explored.

Key words: *commercial tourism, business tourism, the Great Silk Road, official trips, business trips, travel companies, tourism infrastructure.*

Гузориши масъала. Имрӯз сайёҳӣ ҳамчун яке аз соҳаҳои афзалиятноки иқтисодиёти миллии муайян гардидааст. Бинобар ин, ба рушди он дар мамлакат аҳамияти ҷиддӣ дода мешавад. Бо вучуди ин масъалаҳои методологии он, аз ҷумла масъалаҳои ташаккул ва рушди сайёҳии тичоратӣ ҳамчун самти муҳими фаъолияти сайёҳӣ ҳануз баҳсталаб мебошанд.

Таҳлили таҳқиқотҳои охир ва нашриёт. Таҳқиқотҳо ба масъалаҳои заминаҳои ташаккули сайёҳии тичоратӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: Каримов Б.Ҳ., Зоҳидҷон А. ва дигарон.

Мақсади мақола – ин омузиши заминаҳои ташаккули сайёҳии тичоратӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Муҳтавои асосии мавод. Сайёҳӣ ҳамчун баҳши афзалиятноки иқтисодиёти миллии бисёрҷанба аст, зеро он бо бештари дигар соҳаҳои фаъолияти иқтисодии иҷтимоӣ, аз ҷумла нақлиёт ва меҳмоннавозӣ, фарҳанг ва варзиш, солимгардонӣ ва тиб, маориф ва илм ҳамбаста аст. Соҳаи сайёҳӣ доимо рушд карда, намудҳо ва шаклҳои нави истироҳат ва сайёҳатро ба мизочон пешкаш мекунад. Бо густариши равандҳои ҷаҳонишавии иқтисодиёт робитаҳои тичоратӣ, илмӣ, таҳсилотӣ ва фарҳангӣ дар байни кишварҳои гуногун вусъат ёфтанд, ки ин боиси афзоиши яке аз самтҳои нисбатан нав ва даромадноки соҳаи сайёҳӣ – сайёҳии тичоратӣ гардидааст.

Сайёҳии тичоратӣ ҳамчун падидаи иқтисодӣ таърихи тӯлонӣ дошта, дар асрҳои VII-X ривочу раванқ ёфтааст. Он замон тоҷирон аз кишварҳои Осиёи Марказӣ ва Шарқи Наздик тавассути киштиҳо бо роҳҳои баҳрӣ ва корвонҳо – бо роҳҳои хушкӣ ба кишварҳои Аврупо, Ҳинд, Чин ва Шарқи Дур сафар мекарданд. Маҳз дар ҳамин давра аввалин пешгузаштагони иншооти сайёҳии муосир – меҳмонхонаҳо, корвонсаройҳо, майхонаҳо ба вучуд омаданд, ки дар онҳо ба сайёҳон истироҳат, хӯрок ва ҷойи хоб пешкаш карда мешуд.

Дар байни тоҷирон одамони босавод бисёр буданд. Тоҷире, ки ба муваффақият умед мебаст, бояд савод медошт, ҳисоб ва забонҳои хориҷиро медонист, аз қонунҳо ва урфу одати кишварҳои ташрифоварии худ огаҳӣ медошт. Ҳамин тариқ, тоҷирон аввалин табақае буданд, ки робитаҳои иқтисодии байналмилалиро бунёд намуда, молҳои кишварҳои худро ба молҳои хориҷӣ иваз мекарданд ва ба ин васила сиёсат ва иқтисодиёти ҷаҳониро рушд додаанд.

Асарҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки сарзамини тоҷикон аз замонҳои қадим дар масири тичорати Роҳи бузурги абрешим, ки кишварҳои Шарқ ва Ғарб бо ҳам пайваст мекард, мақоми хос дошт. Ин сарзаминро дар тичорати байналмилалӣ ва мубодилаи фарҳангӣ марказҳои тамаддуни қадими ориёӣ-тоҷикии Бохтар – Тахористон (Ҷағониён, Шумон, Аҳорун, Кубодиён, Вахш, Хутал, Рашт, Кумод, Дарвоз, Ванҷ, Рушон, Вахон), Суғд, Истаравшан ва Фарғона бо Ҳиндустон ва Чин пайваст мекарданд. Тавассути Роҳи бузурги абрешим дар баробари мубодилаи молҳо, инчунин мубодилаи тамаддунҳо, афкор, фарҳанг ва ҷаҳонгардӣ (сайёҳӣ)-и одамон рушд кардааст.

Мақом ва мартабаи аҷдодони тоҷикон – суғдиён дар масири Роҳи бузурги абрешим бартарӣ дошт. Онҳо дар тамоми минтақаҳои наздик ба ин масир тичорат доштанд ва додугирифтӣ аксари молҳоро дар таҳти назорати худ қарор дода буданд. Катибаҳои чинӣ ва суғдӣ дар натиҷаи кофтуковҳои ҳафриётӣ пайдогардида гувоҳӣ медиҳанд, ки тоҷирони суғдӣ бо усулҳои тичорати хоси худ аз кишварҳои Шарқ ба кишварҳои Ғарб, аз Ҷануб ба Шимол молҳо мебарданд. Забони суғдӣ дар тамоми минтақаҳои Роҳи бузурги абрешим ҳамчун забони муошират ба ҳисоб мерафт. Тавре муҳаққиқон Р.А. Умаралиев ва В.Ш. Хетагурова менависанд, «Роҳи бузурги абрешим дорони иқтидори назаррас барои рушди сайёҳӣ ва маҳсулоти сайёҳӣ мебошад, ки ба мероси нодир ва ғайбуллода бой, табиат ва анъанаҳои даҳҳо халқият ва тамаддунҳои қад-қадими масири абадӣ ҷойгирбуда асос ёфтааст» [1, с. 226].

Дар соли 138 то милод дипломат ва сарлашқари чинӣ Чжан Тезян аввалин бор роҳро аз Чин ба сӯи кишварҳои Осиёи Марказӣ кушодааст. Ба нимаи асри 2 то милод Осиёи Марказӣ минтақае мегардад, ки ду қисми роҳҳои тичорати ба худ барандаро мепайваст: аз Ғарб (кишварҳои Баҳри Миёназамин) ва аз Шарқ (Чин, империяи Хан). Ҳамин тариқ, Осиёи Марказӣ мавзеи асосӣ ва нисбатан дарози пайвандгари роҳҳо дар низоми аввалини байникитъавии роҳҳои корвонгузар аз Чин ба кишварҳои Шарқи Наздик ва Аврупо буд.

Роҳи бузурги абрешим масири корвонгузар аз ҳама дарозтарин (зиёда аз 7 ҳазор километр) дар замони пеш буд. Дар давоми 17 аср он нақши асосиро дар рушди робитаҳои байни кишварҳо ва минтақа, ки тамаддунҳо ва низомҳои иҷтимоӣ-иқтисодии гуногунро ифода менамуданд, бозидаст. Раванди

рушди тичорати байналмилалӣ бо Роҳи бузурги абрешим ҳамрадиф бо паҳнгардии асосҳои иқтисодии бозорӣ, чун тақсими ҷаҳонии меҳнат, низоми хифзи ҳуқуқҳои тоҷирони берунӣ, низоми таъмини амни тичорат, рушди намудҳои гуногуни андозҳо, принципҳои қарзидҳӣ ва дигарҳо буд, ки ба рушди умумии тамаддунҳои ҷаҳонӣ таъсир расонидааст [2]. Асосҳои мазкур ҳамчун заминаи ташаккули тичорати ҷаҳонӣ ва принципҳои низоми бозорҳои истеҳсолот гардида, симои муосири иқтисодӣ ҷаҳониро бунёд намудаанд. Рушди иқтисодӣ умуман ба вуруди байниҳамдигарии тамаддунҳои Шарқ (Осиё) ва Ғарб (Аврупо) таъсир расонид, дар ин маврид дар давоми тамоми ин давра халқҳои Осиёи Марказӣ чун роҳбаладҳои анъанаҳои маданӣ, ақидаҳои динӣ, комёбиҳои илмӣ ва техникаӣ дар ҳар ду ҷониби ин масир хизмат мекарданд. Тичорат тавассути Роҳи бузурги абрешим бо додугирифтӣ донишҳо ва иттилоот, мубодилаи молҳо ва технологияҳои нав ҳамрадиф буд. Дар раванди рушди тичорат Ғарб аз кишварҳои Осиё ва Чин иттилооти нави технологӣ (масалан, оид ба истеҳсоли қоғаз, абрешим, чинӣ, борут)-ро ба худ гирифт, Чин бошад, аз Осиёи Марказӣ донишҳои кишоварзӣ - парвариши лубиё, пиёз, бодиринг, сабзӣ, ангур, маҳсарро гирифт. Осиёи Марказӣ, ки дар чорсӯи Роҳи бузурги абрешим қарор дошт, донишҳои навро аз ҳар ду ҷониб – ҳам аз Чину Шарқи Наздик ва ҳам аз Аврупо ба худ мегирифт.

Ҳамин тариқ, аввалин нишонаҳои сайёҳии тичоратӣ дар асрҳои қадим, дар кишварҳои минтақаҳои Аврупо, Шарқи Наздик, Шарқи Дур, Осиёи Марказӣ, аз ҷумла сарзамини имрӯзаи Тоҷикистон пайдо шудаанд. Вале он ҳамчун самти мустақили сайёҳӣ аз солҳои 1970-1980 инҷониб баррасӣ мешавад. Дар ин маврид, бо далели суръати баланди рушди иқтисодӣ ҷаҳонӣ ва бо шарофати афзоиши теъдоди сафарҳои тичоратӣ, самти мазкури сайёҳӣ яке аз пешқадамтаринҳо мебошад. Имрӯз ташкилотҳои калонтарини ҷаҳонӣ барои сафарҳои тичоратии кормандони худ ҳамасола беш аз 1 миллион доллари ИМА харҷ мекунад, «хароҷоти сафарҳои тичоратӣ ба шумори моддаҳои асосии хароҷот пас аз андозҳо, таъминоти кормандон, технологияҳои иттилоотӣ ва воситаҳои алоқа, ичора ва ғайра мансуб мебошад, ки ин ба афзоиши босуръати соҳа мусоидат мекунад» [3, с. 39].

Аз сабаби он, ки ташаккул ва рушди сайёҳии тичоратӣ бо таҳкими робитаҳои иқтисодии хоричӣ алоқаманд аст, ҳамчун як самти мустақили соҳаи сайёҳии муосир чудо шудани он ба муваффақияти тичорати ташкилотҳои сайёҳӣ таъсири мусбат расонидааст. Вобаста ба ин, сайёҳии тичоратӣ «ҳамчун падидаи иқтисодии асри XX эътироф шудааст, зеро он

бо афзоиши босуръати худ ва таъсири назаррас ба рушди иқтисодӣ фарқ мекунад, ки мо онро то имрӯз мушоҳида карда метавонем» [4, с. 28].

Бо вучуди таърихи бисёрасра ва суръатҳои рушди худ дар солҳои охир, масъалаҳои зиёди назариявӣ методологӣ ва ҷанбаҳои амалии ташаккул ва рушди сайёҳии тичоратӣ дар адабиёти илмӣ инъикоси муносиби худро наёфтааст. Дар адабиёти ватанӣ интишороти оид ба таҳқиқи сайёҳии тичоратӣ умуман мавҷуд нест. Ҳамчунин маълумоти омӯрӣ ва таҳқиқоти амалии барои омӯзиш ва тасвири пурраи вазъи сайёҳии тичоратӣ зарурӣ дар мамлакат кифоя нест.

Мафҳуми «сайёҳии тичоратӣ»-ро яке аз аввалинҳо шуда муҳаққиқи англис Р. Дэвидсон вобаста ба алоқамандии он бо фаъолияти корӣ чунин тафсир кардааст: «сайёҳии тичоратӣ ба сафарҳои марбут аст, ки бо мақсадҳои соҳибкорӣ анҷом дода мешаванд» [5, с.12]. Баъдтар муаллиф мафҳуми мазкурро аз ҳисоби мушаххасгардонии ҳадафи он аниқ ва васеътар карда, сайёҳии тичоратиро бо тамоми сафарҳои ҳадафшон иҷрои вазифаҳои касбӣ (хизматӣ) ва амалисозии манфиатҳои тичоратӣ, ки метавонанд ба иҷрои вазифаҳои стратегӣ ва фаврии корхона равона карда шаванд, ҳамбаста кардааст, аз ҷумла «ташаккули донишҳои кормандон оид ба ҷӣ тавр самараноктар иҷро кардани кор; ҳавасмандгардонии кормандон барои кори хуб» [6, с. 3]. Чунин тафсири мафҳуми «сайёҳии тичоратӣ» дар адабиёти илмӣ ба муҳаққиқи ватанӣ дастрас ба таври васеъ ифода ёфтааст ва онро олимони соҳа А.В. Бабкин, А.И. Балабанов, И.Т. Балабанов, Л.А. Волкова, И.В. Зорин, В.А. Кварталнов, А.Т. Кириллов ва дигарон ҷонибдорӣ кардаанд.

Ба андешаи А.В. Бабкин «сайёҳии тичоратӣ сафарҳоро бо мақсадҳои хизматӣ ё касбӣ бидуни гирифтани даромад дар маҳалли будубоши муваққатӣ фаро мегирад» [7, с. 11]. И.Т. Балабанов ва А.И. Балабанов сайёҳии тичоратиро ҳамчун «сафарҳои соҳибкорон бо мақсадҳои тичоратӣ» шарҳ дода, таъкид мекунанд, ки он намуди сердаромад ва рушдбанди сайёҳӣ мебошад [8, с. 25]. Ба ақидаи А.Т. Кириллов ва Л.А. Волкова сайёҳии тичоратӣ гуфта, «сафарҳои марбут ба иҷрои вазифаҳои касбӣ» дар назар дошта мешаванд [9, с. 22]. И.В. Зорин ва В.А. Кварталнов ин мафҳумро нисбатан васеътар шарҳ медиханд, яъне ҳамчун «сафари хизматии муваққатӣ бо мақсадҳои корӣ, аз ҷумла иштирок дар конференсияҳо, конгрессҳо ва ғайра бидуни гирифтани даромад дар макони сафар» [10, с. 272].

О.А. Смирнова ба макон ва вақти будубош ҳангоми сафар тавачҷух мекунад ва сайёҳии тичоратиро ҳамчун «мачмуи муносибатҳо ва падидаҳо, ки ҳангоми ҳаракат ва будубоши одамон дар вақти

корӣ ба миён меоянд ва ангезаи асосии онҳо ташрифоварӣ ва иштирок дар ҳар гуна вохӯриҳои корӣ, конгрессҳо, конференсияҳо, намоишгоҳҳо, ярмаркаҳо ва чорабиниҳои ҳавасмандгардонӣ дар маконҳои аз ҷойи муқаррари зист ва кори онҳо фарқкунанда мебошад», шарҳ медиҳад [11, с. 8].

Дар қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сайёҳӣ» сайёҳии тичоратӣ ҳамчун «намуди саёҳате, ки бо мақсади ба даст овардани манфиатҳои соҳибкорӣ ва тичоратӣ амалӣ мегардад», шарҳ дода шудааст [12]. Ҳамчунин, дар қонуни мазкур мафҳуми «сайёҳии корӣ» низ шарҳ дода шудааст, яъне сайёҳие, ки «бо мақсадҳои хизматӣ ҷиҳати иштирок дар чорабиниҳои муайян, тақмили дониш, ташаккули робитаҳои ҳамкорӣ ва иҷрои уҳдадорихои дигари хизматӣ ба роҳ монда мешавад» [12]. Таҳлили ин ду мафҳуми дар қонун овардашуда ва муқоисаи муҳтавои онҳо бо таърифҳои дар адабиёт овардашуда, ки мо онҳоро пештар баррасӣ кардем, нишон медиҳад, ки ҳам дар қонунгузорӣ ва ҳам дар адабиёти илмӣ байни онҳо монандӣ ва тафовут вучуд дорад. Ҳар ду намуди сайёҳӣ – сайёҳии тичоратӣ ва сайёҳии корӣ бо сафарҳои кормандони корхонаҳо ва соҳибкорон алоқаманд мебошанд. Дар доираи сафарҳои тичоратӣ гирифтани даромад дар назар аст, сафари корӣ бе гирифтани даромад анҷом дода мешавад.

Ба андешаи мо, аломати нагирифтани даромад дар макони будубоши корманд ҳангоми сафари хизматӣ маҳаки зарурии сайёҳии корӣ нест. Зеро ҳолатҳои зиёде ҳастанд, ки фаъолияти касбии корманд дар доираи сафари хизматӣ ба корхона даромад меорад. Масалан, аудиторӣ ташкилоти аудиторӣ барои гузаронидани санҷиши аудитори фаъолияти мизоч ба дигар шахр ба сафари хизматӣ равон карда мешавад, ки подоши хизматрасонии он пешакӣ дар шартнома барои гузаронидани аудит муқаррар карда шудааст. Яъне, бо вучуди он ки санҷиши аудиторӣ фаъолияти тичоратии ташкилоти аудиторӣ мебошад, аудитор онро дар доираи сафари хизматӣ (корӣ), ки корфармо (ташкилоти аудиторӣ) ташаббускори он мебошад, иҷро мекунад. Ҳолати дигар, - даъват шудан ва иштироки соҳибкор, муассис ё саҳоми корхона дар маҷлиси шӯрои директорони корхонаи дигар, ки одатан чунин чорабиниҳо дар объектҳои инфрасохтори сайёҳӣ – меҳмонхонаҳо, осоишгоҳҳо ва истироҳатгоҳҳо ташкил карда мешаванд. Дар ин маврид, дар оинномаи корхона метавонад тартиби пардохти подош ба аъзоёни шӯрои директорон барои иштирок дар чунин чорабиниҳо пешбинӣ шуда бошад. Ҳамчунин, агар дар доираи сафари корӣ анҷом додани чорабиниҳои таълимӣ ва маркетингӣ пешбинӣ шуда бошад, натиҷаи онҳо ба даромади корхона таъсир мерасонад ва барои ин корманди ба сафари хизматӣ

равонашуда метавонад муқофот (аз ҷумла дар шакли пулӣ) гирад. Ҳамаи ин ба пайдо шудани мушқилот дар баррасии мафҳумҳои бо сайёҳии тичоратӣ алоқаманд ва истифодаи мафҳуми нодурусти сайёҳии корӣ дар адабиёти илмӣ ва амалияи фаъолияти сайёҳӣ боис мешавад.

Ба андешаи мо, дар қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян гардидани мафҳуми нодурусти «сайёҳии корӣ» аз тарҷумаи русии мафҳуми «деловой туризм», ки дар навбати худ тарҷумаи нодурусти мафҳуми англисии «business travel» мебошад, маншаъ мегирад. Яъне, мафҳуми «сайёҳии корӣ», ки дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сайёҳӣ» ва дигар санадҳои меъёрии қонунгузорӣ истифода мешавад, дар асл хусусиятҳои «business travel»-ро ифода мекунад, на мафҳумҳои «working tourism» ё «work travel»-ро, ки дар адабиёти англисизабони соҳаи сайёҳӣ вучуд надоранд. Бинобар ин, истифодаи мафҳуми «сайёҳии корӣ» саҳеҳ нест, бехтар аст, ки дар қонунгузорӣ, амалияи фаъолияти сайёҳӣ ва таҳқиқоти илмӣ вожаҳои «бизнес-сайёҳӣ» («business travel») ё «сайёҳии тичоратӣ» (commercial tourism) ба кор бурда шавад.

Бояд қайд кард, ки дар адабиёти илмӣ англисизабон мафҳуми «бизнес-сайёҳӣ» бештар ҳамчун сафари одамон бо мақсади бастанӣ шартномаҳои тичоратӣ, анҷом додани вохӯриҳо ва конференсияҳои бо баррасии масъалаҳои тичоратӣ алоқаманд, инчунин ташриф овардани соҳибкорон ба шахрҳо ё мамлакатҳои дигар ва будубоши муваққатии онҳо дар ҷойҳои берун аз ҷойи кор ё истиқомати доимӣ ба хоҳири сарпарастӣ (маблағгузорӣ)-и фаъолияти соҳибкории худ, тафсир карда шудааст. Сайёҳии тичоратӣ ҳамчун сафари истироҳатӣ ва фароғатӣ, ки бо хариди молҳо ва қабули хизматрасониҳои алоқаманд аст, шарҳ дода мешавад. Яъне ҳангоми саёҳати тичоратӣ одамон (ҳамчун соҳибкор ё корманди корхонаи тичоратӣ) ҳам истироҳат мекунад ва ҳам ба хариди молҳо ва хизматрасониҳои бо фаъолияти тичоратӣ алоқаманд (тавассути ташриф овардан ё иштирок дар намоишгоҳҳо, ярмаркаҳо, биржаҳо) машғул мешаванд.

Дар адабиёти хориҷӣ (асосан англисизабон ва русизабон) барои ифода намудани мафҳуми сайёҳии тичоратӣ ибораи «commercial tourism» (коммерческий туризм) ва барои ифода намудани мафҳуми сайёҳии корӣ ибораи «business tourism» (деловой туризм) истифода мешавад. Азбаски дар забони тоҷикӣ вожаҳои англисӣ (русӣ)-и «commerce» («коммерция») ва «business» (бизнес) асосан бо як вожаи «тичорат» ифода карда мешаванд, ҳангоми истифода ва тафсири мафҳумҳои «сайёҳии тичоратӣ» ва «сайёҳии корӣ» низ номуайяни ва тазодҳо ба миён меоянд. Вале, мо дар

таҳқиқоти худ вожаи «сайёҳии тичоратӣ»-ро ҳамчун ҳаммаъноӣ вожаи англисӣ (русӣ)-и «business tourism» («деловой туризм») истифода мебарем, на чун «commercial tourism» (коммерческий туризм). Бинобар ин, дар қаринаи мазкур мо мафҳуми «сайёҳии тичоратӣ»-ро ҳамчун намуди сайёҳӣ – сафари муташаккиле, ки аз ҷониби кормандони ширкатҳо, корхонаҳо ё соҳибкорон барои ҳалли масъалаҳои тичоратӣ (соҳибкорӣ) анҷом дода мешавад, баррасӣ менамоем.

Аксар вақт кормандон ба сафарҳои хизматӣ (корӣ) барои омӯзиши касбҳои зарурӣ дар доираи фаъолияти тичоратии корхона (корфармо), такмили ихтисос, барпо намудан ва барқарор кардани робита бо дигар ширкатҳо, гуфтушунид ва бастанӣ шартномаҳо бо шарикон, пайгирии фаъолияти филиалҳо ва намоёндагӣҳо, иштирок дар конференсияҳои илмию амалӣ, конгрессҳо, симпозиумҳо ва дигар чорабиниҳо (намоишгоҳҳо, рӯнамоҳо, семинарҳо), гирифтани иҷозатномаҳои махсус, васлқунӣ ва ба қор андохтани таҷҳизот фиристода мешаванд. Дар ин маврид сайёҳии тичоратӣ сафарҳои хизматиро ҳам дар дохили кишвар ва ҳам берун аз он (ба хориҷа) дар бар мегирад. Харочоти сафарҳои хизматии кормандон (роҳпулӣ, истиқомат, маблағҳои рӯзмарра) дар доираи сайёҳии тичоратӣ новобаста аз ҳадафҳои ҷунин сафарҳо (гуфтушунид ва бастанӣ шартнома, такмили ихтисос дар дохил ё хориҷи кишвар, рӯнамоӣ лоиҳа, иштирок дар конференсияҳои илмию амалӣ ва ғ.) аз ҳисоби корхона ё соҳибкоре, ки ташаббускори сафари хизматӣ мебошад ва онро ташкил кардааст, маблағгузорӣ мешаванд. Корманде, ки ба сафари хизматӣ равон карда мешавад, дар давоми ин сафар вазифа ва музди меҳнати миёнаи худро дар ҷои қор нигоҳ медорад. Агар дар доираи сафари хизматӣ мувофиқи барномаи сафар баргузор намудани ҳар гуна чорабиниҳои фароғатӣ истироҳатӣ пешбинӣ шуда бошад, харочоти марбут ба ҷунин чорабиниҳоро низ корхона – ташкилкунандаи сафари хизматӣ ба уҳда мегирад. Дар акси ҳол, маблағи истироҳат ва чорабиниҳои фароғатии инфиродиро худӣ корманд пардохт мекунад.

Бояд қайд кард, ки дар амалияи хориҷии фаъолияти сайёҳӣ чорабиниҳои мансуб ба сайёҳии тичоратиро ширкатҳои сайёҳӣ ташкил мекунанд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо вучуди зиёд будани ҷунин чорабиниҳои фаъолияти ширкатҳои сайёҳӣ дар самти ташкил ва гузаронидани онҳо ҳануз рушд накардааст. Сафарҳои хизматии кормандони корхонаҳо бо мақсадҳои ба сайёҳии тичоратӣ хос аз ҷониби худӣ корхонаҳо – ташаббускорони онҳо анҷом дода мешаванд.

Барои ташаккули бозори сайёҳии тичоратӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаҳои мусоид мавҷуд мебошанд. Иншооти зиёди инфрасохтори сайёҳӣ, ки ҳоло дар мамлакат фаъолият мекунанд, аз ҷумла меҳмонхонаҳо ва осоишгоҳҳои муосир, метавонанд ҳамчун макони ҷалби сайёҳони дохилӣ ва хориҷӣ, ки мақсади онҳо фароғат ба хотири тичорат ё мусоидат ба фаъолияти соҳибкорӣ мебошад, истифода шаванд. Яке аз ҷунин иншоот – санаторияи Шоҳамбарӣ (ҶСК «Осоишгоҳи Шоҳамбарӣ») мебошад, ки пас аз таҷдиди техникаи бо ҷалби сармоягузори хусусии дохилӣ анҷомдодашуда дар он барои ташкил ва гузаронидани ҳамоишҳои тичоратӣ, вохӯриҳои соҳибкорон ва намоёндагони онҳо, баргузор кардани ҳар гуна чорабиниҳои илмию фарҳангӣ шароити хуб фароҳам оварда шудааст. Мавҷуд будани ҷунин иншоот рағбати сайёҳони дохилию хориҷиро барои густариши фаъолияти сайёҳии тичоратӣ зиёд мекунад. Тавре муаллифон Б.Ҳ. Каримов ва А. Зоҳидҷон қайд мекунанд, «соҳаи сайёҳӣ дар қиёс бо дигар соҳаҳои соҳибкорӣ дорои хусусиятҳои фарқкунанда мебошад. Аз як ҷониб, барои сармоягузор амсилаи тичоратии он метавонад ба амсилаи тичоратии соҳаҳои дигар монанд бошад, яъне ба даст овардани даромад аз фаъолияти соҳибкорӣ бо истифода аз иншооти тичоратӣ, масалан, аз муассисаҳои савдо, фароғат, солимгардонӣ. Аз ҷониби дигар, дар фаъолияти сайёҳӣ омилҳои соҳавӣ хеле муҳим мебошанд, сар карда аз ҷолибияти умумии маконе, ки иншооти хизматрасонӣ ба сайёҳон дар он ҷойгир аст, то сатҳи касбии дастаи кормандон ва стандартҳои хизматрасониҳои ба сайёҳон» [13, с. 239]. Бинобар ин, барои рушди сайёҳии тичоратӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамкориҳои ширкатҳои сайёҳӣ аз як ҷониб, бо роҳбарияти меҳмонхонаҳо, осоишгоҳҳо, истироҳатгоҳҳо ва субъектҳои дигари дар соҳаи инфрасохтори сайёҳӣ фаъолияткунанда, аз ҷониби дигар, – бо роҳбарони корхонаҳо ва соҳибкорони ватанию хориҷӣ ҷиҳати роҳандозӣ намудани чорабиниҳои тичоратӣ ва илмию фарҳангӣ, ташкили ҳамоишҳои соҳибкорон, намоишгоҳҳо ва ярмаркаҳои молҳо ва хизматрасониҳои зарур аст.

Таҳқиқи бозори сайёҳии тичоратӣ, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳануз ташаккул наёфтааст, вале падидаҳои он баръало ба назар мерасанд, имкон дод, ки бахшҳо (самтҳо)-и асосии онро ҷудо намоем, ки минбаъд метавонанд ба соҳаи хизматрасониҳои ширкатҳои сайёҳӣ дохил карда шаванд ва ба ин васила бозори сайёҳии тичоратӣ дар мамлакат ташаккул ёбад. Ҳамин тариқ, ҷунин самтҳои фаъолиятро дар доираи сайёҳии тичоратӣ метавон ҷудо кард:

- сафарҳои хизматӣ (корӣ)-и кормандони корхонаҳо ба хотири гузаронидани гуфтушунидҳо, иштирок дар

хар гуна чамъомадҳои кории берун аз макони ҷойгиршавии корхона доиршаванда, рӯнамоҳо, бастанҳои шартномаҳо ва қарордодҳо;

- сафарҳои кормандон барои иштирок дар конференсияҳо, конгрессҳо, симпозиумҳо, семинарҳо (ҳамчун баромадкунанда ё шунаванда-иштирокчи);

- сафарҳои кормандон барои иштирок дар намоишгоҳҳо, биржаҳо, ярмаркаҳо (ҳамчун таҳлилгар, таҳқиқкунандаи молҳо ва хизматрасониҳои корхонаҳои дигар, барои рӯнамои молҳо ва хизматрасониҳои корхонаи худ);

- сафарҳои ҳавасмандкунанда, ки корхонаҳо барои кормандони худ ройгон бо мақсади сайёҳӣ ё соҳибкорӣ ташкил мекунад;

- сафарҳои ҳавасмандкунанда барои иштирок дар харгуна чорабиниҳо ва рӯйдодҳои фарҳангии фароғатӣ, маъракаиҳои варзишӣ, концертҳо, идҳо;

- сафарҳо дар ҳайати намояндагҳои расмӣ.

Ҳамин тариқ, арзи ҳастӣ намудани сайёҳии тичоратӣ ҳамчун намуди нави сайёҳӣ дар фазои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз нигоҳи методологӣ ба қадри кофӣ дарк карда нашудааст ва инро натиҷаҳои таҳқиқоти анҷомдодаи мо вобаста ба таҳқиқи мафҳумҳои асосӣ, ки дар боло овардем тасдиқ мекунад. Ҳамаи ин ба пайдо шудани ихтилофи назарҳо ва иштибоҳҳои методологӣ боис шуда, раванди ташаккул ва рушди сайёҳии тичоратиро ҳамчун самти муҳими фаъолияти сайёҳӣ ҳалалдор мекунад, ки дар натиҷа иқтисодии имконпазирӣ рушди сайёҳии тичоратӣ метавонад аз доираи истифода берун монад.

АДАБИЁТ:

1. Умаралиев Р.А., Хетагурова В.Ш. Великий Шёлковый путь как основа социально-экономической интеграции: современное видение / Р.А. Умаралиев, В.Ш. Хетагурова // *Фундаментальные и прикладные исследования: проблемы и результаты. Труды международной научно-практической конференции.* - М., 2014. - С. 225-229
2. Белогулов М. Великий Шёлковый Путь. Возрождение торговых коммуникаций древности. [Сарчашмаи электронӣ]. Низоми дастрасӣ: <http://www.74rif.ru/vsp.html>
3. Курач Е.В., Иваскив И.С. Особенности и специфика развития делового туризма в России и за рубежом / Е.В. Курач, И.С. Иваскив // *Научный результат. Серия: Технология бизнеса и сервиса.* – 2014. – Т. 1. - №2 (2). – С. 38-45
4. Нюренбергер Л.Б., Рогалева Н.Л., Петренко Н.Е. Современный деловой туризм: структура, особенности, развитие / Л.Б. Нюренбергер, Н.Л. Рогалева, Н.Е. Петренко // *Финансовые рынки и банки.* – 2021. - № 8. – С. 28-32
5. Davidson R. *Business Travel* / R. Davidson/ - London: Addison Wesley Longman, 1994. – P. 207
6. Davidson R., Cope B. *Business Travel: Conferences, Incentive Travel, Exhibitions, Corporate Hospitality and Corporate Travel* // R. Davidson. - Essex: FT Prentice Hall, 2003. – P. 290
7. Бабкин А.В. Специальные виды туризма: учебное пособие / А.В. Бабкин. – М.: Советский спорт, 2008. – 208 с.
8. Балабанов И.Т., Балабанов А.И. Экономика туризма: учебное пособие / И.Т. Балабанов, А.И. Балабанов. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 176 с.
9. Кириллов А.Т. Маркетинг в туризме / А.Т. Кириллов, Л.А. Волкова. - СПб.: Издательство Санкт-Петербургского государственного университета, 1996. - 184 с.
10. Зорин И.В. Энциклопедия туризма / И.В. Зорин, В.А. Квартальнов. - М.: Финансы и статистика, 2015. - 368 с.
11. Смирнова О.А. Территориальная структура делового туризма в мире: автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. геогр. наук: 25.00.24 / Смирнова Ольга Александровна. – Москва, 2006. – 186 с.
12. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сайёҳӣ» [Сарчашмаи электронӣ] / Низоми дастрасӣ: URL: <https://mmk.tj/content/қонуни-ҷумҳурии-тоҷикистон-дар-бораи-сайёҳӣ>
13. Каримов Б.Ҳ., Зоҳидҷон А. Сармоягузорӣ ҳамчун омилҳои пешбарандаи рушди сайёҳӣ ва инфрасохтори он / Б.Ҳ. Каримов, А. Зоҳидҷон // *Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон.* – 2023. – № 4 (49). - С. 236-243

Маълумот дар бораи муаллиф:

Шарипова Фарангис Нурулоевна - ассистенти кафедраи иқтисодиёти ҷаҳони Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон. Душанбе. Ҷумҳурии Тоҷикистон. Тел: (+992) 933350054. E-mail: farangiska1990@mail.ru

Сведения об авторе:

Шарипова Фарангис Нурулоевна - ассистент кафедры мировой экономики, Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел: (+992) 933350054. E-mail: farangiska1990@mail.ru

Information about the author:

Sharipova Farangis Nuruloevna - Assistant of the Department of World Economy, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Dushanbe. Republic of Tajikistan. tel: (+992) 933350054. E-mail: farangiska1990@mail.ru

УДК: 336.14

АРЗЁБИИ САМТҲОИ АСОСИИ ХАРОҶОТИ БУҶЕТИ ДАВЛАТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Исупов Сухайли Исмоилович

***Аннотатсия.** Яке аз воситаҳои муҳими давлат барои роҳандозӣ намудани сиёсати иҷтимоию иқтисодии мамлакат буҷети давлатӣ мебошад. Давлат маҳз тавассути анҷом додани хароҷоти буҷет барои таъмини иҷрои вазифаҳои иҷтимоию иқтисодии худ имкон пайдо мекунад. Рушди иҷтимоию иқтисодии мамлакат истифодаи маблағҳои буҷети давлатиро ҳамчун воситаи муассири танзими давлатии муносибатҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ тақозо мекунад. Дар мақолаи мазкур шаклҳо ва самтҳои истифодабарии маблағҳои буҷети давлатӣ таҳқиқ шудаанд. Дар асоси таҳлили нӯё ва сохтори хароҷоти буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи бахшҳои гурӯҳбандии вазифавӣ самтҳои асосии амалисозии хароҷоти буҷетӣ муайян карда шудаанд. Вазъи хароҷоти ба рушди соҳаҳои иҷтимоӣ ва истеҳсоли раوناкардашудаи буҷети давлатӣ арзёбӣ карда шудааст.*

***Калидвожаҳо:** буҷети давлатӣ, хароҷоти буҷети давлатӣ, вазифаҳои молиявии давлат, сиёсати буҷетӣ, истеҳсолоти ҷамъиятӣ, маблағҳои буҷетӣ, гурӯҳбандии хароҷоти буҷет.*

***Барои иқтибос:** Исупов С.И. Арзёбии самтҳои асосии хароҷоти буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон / С.И. Исупов // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. - № 2 (41). – С. 161-168.*

ОЦЕНКА ОСНОВНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ РАСХОДОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Исупов Сухайли Исмоилович

***Аннотация.** Одним из важных инструментов государства для реализации социально-экономической политики страны является государственный бюджет. Государство способно обеспечить выполнение своих социальных и экономических задач именно за счет бюджетных расходов. Социально-экономическое развитие страны требует использования средств государственного бюджета как эффективного средства государственного регулирования экономических и социальных отношений. В данной статье исследуются формы и направления использования средств государственного бюджета. На основе анализа динамики и структуры расходов государственного бюджета Республики Таджикистан определены основные направления реализации бюджетных расходов по разделам функциональной классификации. Оценено состояние расходов государственного бюджета, направленных на развитие социальной и производственной отраслей.*

***Ключевые слова:** государственный бюджет, расходы государственного бюджета, государственные финансовые задачи, бюджетная политика, общественное производство, бюджетные средства, классификация бюджетных расходов.*

ASSESSMENT OF THE MAIN DIRECTIONS OF EXPENDITURES OF THE STATE BUDGET OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Isupov Suhaili Ismoilovich

Annotation. One of the important instruments of the state for implementing the country's socio-economic policy is the state budget. The state is able to ensure the fulfillment of its social and economic tasks precisely through budget expenditures. The socio-economic development of the country requires the use of state budget funds as an effective means of state regulation of economic and social relations. This article examines the forms and directions of use of state budget funds. Based on an analysis of the dynamics and structure of expenditures of the state budget of the Republic of Tajikistan, the main directions for the implementation of budget expenditures by sections of the functional classification were determined. The state of state budget expenditures aimed at the development of social and industrial sectors is assessed.

Key words: state budget, state budget expenditures, state financial objectives, budget policy, social production, budget funds, classification of budget expenditures.

Гузориши масъала. Яке аз унсурҳои калидии сиёсати иқтисодию иҷтимоии давлат, ки дар таъмини пояҳои иқтисодии рушди устувори мамлакат ва баландбардории сатҳи зиндагии аҳоли саҳми асосӣ дорад, ин низоми хароҷоти давлатӣ мебошад. Асоси низоми хароҷоти давлатиро қисмати хароҷоти бучети давлатӣ ташкил медиҳад. Вобаста ба ин, ҳадафи асосии хароҷоти бучети давлатӣ таъмини иҷрои вазифаҳои муҳими иқтисодӣ ва иҷтимоӣ мебошад, ки аз моҳияти иқтисодию иҷтимоии мафҳуми хароҷоти бучетӣ бармеоянд. Яке аз масъалаҳои асосии иҷрои самараноки хароҷоти бучети давлатӣ ин омӯзиши самтҳои асосии амалсозии онҳо мебошад, ки мазмун ва муҳтавои таҳқиқотро муайян мекунад.

Таҳлили таҳқиқотҳои охир ва нашриёт. Дар адабиёти ватании соҳаи молия дар солҳои охир тавачҷуҳ ба масъалаҳои истифодаи самараноки маблағҳои бучети давлатӣ, ки бо мафҳуми хароҷоти бучетӣ ифода мегарданд, зиёд шудааст. Вале интишороти бевосита ба омӯзиши вазъ ва самтҳои асосии истифодабарии хароҷоти бучети давлатӣ бахшидашуда зиёд нестанд. Баъзе пахлуҳои ин масъала дар санадҳои меъёрию қонунгузорӣ [4; 5; 6; 7] ва мақолаҳои алоҳидаи муҳаққикон [2] шарҳ дода шудаанд.

Мақсади мақола – омӯзиши самтҳои асосии сафарбаркунии маблағҳои бучети давлатӣ, аз ҷумла барои рушди соҳаҳои иҷтимоию иқтисодии мамлакат ва дар ин асос арзёбии вазъи имрӯзаи амалсозии хароҷоти бучети давлатӣ мебошад.

Муҳтавои асосии мавод. Моҳияти иқтисодии хароҷоти бучети давлатӣ дар он зоҳир мешавад, ки онҳо воситаи муҳими сиёсати иқтисодии давлат буда, бо ёрии онҳо давлат ба равандҳои азнавтасимкунии маблағҳои давлатӣ таъсир мерасонад. Сафарбаркунии муносиби маблағҳои бучети давлатӣ тавассути ба ҷо овардани хароҷот ба афзоиши даромади миллӣ, танзимкунии сохтори иқтисодии миллӣ ва рушди соҳаҳои алоҳидаи он мусоидат мекунад. Таъмини ҳалли масъалаҳои муҳими иҷтимоӣ, роҳ надодан ба сар задани мушкilotи иҷтимоӣ, мусоидат кардан ба тақрористехсоли қувваи корӣ дар ҷамъият – зухуроти

ифодакунандаи моҳияти иҷтимоии хароҷоти бучети давлатӣ мебошанд.

Дар адабиёт мафҳуми «хароҷоти бучет» бо тарзҳои гуногун тафсир карда шудааст. Масалан, Ф.Ш. Беков хароҷоти бучетро ҳамчун «фаъолият аз ҷониби давлат, ки бо тартиби қонунгузори амалкунандаи марбут бо тақсимкунии фондҳои пулӣ ба ҷо оварда мешавад», шарҳ додааст [2, с. 122]. Ба ақидаи Г.Б. Поляк, хароҷоти бучет – ин «муносибатҳои иқтисодие мебошанд, ки дар байни давлат, аз як ҷониб ва аз ҷониби дигар - ташкилотҳо, муассисаҳо ва шахрвандон дар рафти истифодабарии фондҳои марказонидашудаи воситаҳои пулӣ ба вучуд меоянд» [10, с. 321].

Ҳамин тариқ, хароҷоти бучети давлатӣ ҳамчун унсурҳои низоми умумии молияи ҷамъиятӣ масрафҳои мебошанд, ки вобаста ба иҷрои вазифаҳои молиявии давлат ҷиҳати таъмини молиявии ноил гардидан ба ҳадафҳои иҷтимоию иқтисодӣ ба вучуд меоянд. Ин масрафҳои муносибатҳои иқтисодии ифода мекунад, ки дар асоси онҳо раванди ба самтҳои гуногун истифодабарии захираҳои марказонидашудаи маблағҳои давлатӣ ба амал меояд.

Давлат барои анҷом додани вазифаҳои худ ва таъмини рушди иҷтимоию иқтисодии мамлакат сиёсати бучетиро таҳия намуда, дар он тадбирҳои заруриро дар муносибатҳои бучетӣ муайян мекунад. Дар ин маврид муайян кардани афзоилиятҳои сиёсати бучетӣ, аз ҷумла барои давран ояндаи миёнамӯҳлат «дар асоси принципҳои асосии рушди иҷтимоию иқтисодии мамлакат, такмили танзими давлатӣ дар соҳаи ташаккули даромадҳои бучет, банақшагири ва истифодаи хароҷоти бучет, муносибатҳои байнибучетӣ муҳим мебошад, ки ин ба баланд бардоштани сатҳи самаранокии низоми иқтисодӣ ва бучетӣ мусоидат мекунад» [3, с. 246].

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо роҳандозӣ намудани тадбирҳои муассир дар доираи сиёсати бучетии давлат ба рушди иҷтимоию иқтисодии мамлакат таъсир мерасонад. Тавассути хароҷоти бучет азнавтасимкунии даромади миллӣ ба амал омада, сохтори истеҳсолоти ҷамъиятӣ тағйир меёбад. Давлат мавқеи худро дар рушди иқтисодӣ бо роҳи тағйир

додани усулҳои таъсири буҷет ба истеҳсолоти ҷамъиятӣ мустақкам мекунад. Бо корбурди шаклҳои мустақим ва ғайримустақими таъсиррасонӣ ба иқтисодиёт давлат ба субъектҳои иқтисодӣ кӯмаки молиявӣ ва мусоидати молиявӣ расонида, инчунин ба онҳо сармоягузориҳо ва қарзҳои имтиёзнок пешкаш мекунад, маблағгузориҳои буҷетии соҳаҳои афзалиятноки иқтисодиро амалӣ месозад ва ба ин васила рушди иқтисодиёти миллиро таъмин менамояд.

Дар шароити рушди муносибаҳои бозорӣ дар мамлакат ва бар асари паёмдҳои бухрони молиявӣ вайрон шудани мутаносибии рушди иҷтимоию иқтисодӣ, ба миён омадани номутаносибии байни талабот ва пешниҳодот, баррасии масъалаи ба эътидол овардани иқтисодиёти милли бидуни ба инобат гирифтани дигаргуниҳои дар низоми буҷети давлатӣ баамаломата ғайриимкон аст. Имрӯз сиёсати буҷетӣ ба хотири бартараф намудани паёмдҳои бухрони молиявӣ бояд ба ғояҳо ва принципҳои иқтисодиёти бозорӣ ба ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ нигаронидашуда, ки амнияти иҷтимоӣ ва иқтисодии ҳар як фардро дар ҳомаи воқеаҳои таъмин менамояд, асос ёбад. Дар бартараф намудани паёмдҳои бухрони молиявӣ пеш аз ҳама дуруст сафарбар намудани хароҷоти буҷети давлатӣ ба соҳаҳои афзалиятноки иҷтимоӣ ва иқтисодӣ аҳамияти калон дорад.

Ташаккули хароҷоти буҷети давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба принципҳои ягонагии сохтор, шаклҳо, усулҳо ва воситаҳои фаъолият, меъёрҳои ҳадди ақали стандартҳои иҷтимоии давлатии таъминоти буҷетӣ, хароҷоти молиявӣ барои хизматрасониҳои давлатӣ, ки қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар кардааст, асос меёбад. Хароҷоти буҷети давлатӣ вобаста аз имконияти воқеии буҷет, ки бо ҳудудҳои ҳадди аксари сафарбаркунии манбаъҳои даромади буҷет ва дар асоси сиёсати паст кардани сатҳи касри буҷети давлатӣ муқаррар карда мешаванд, ташаккул меёбанд.

Таъиноти асосии хароҷоти буҷети давлатӣ пеш аз ҳама дар истифодаи маблағҳои буҷетӣ аз ҷониби мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунии маҳаллӣ дар раванди фаъолияти худ оид ба идоракунии иқтисодиёт, танзими равандҳои иҷтимоӣ, ҳавасмандкунии пешрафти илм ва техника, таъмини иқтисодии муҳофизатӣ ва ҳифзи ҳуқуқ дар мамлакат зоҳир мегардад.

Мувофиқи муқаррароти моддаи 15 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» хароҷоти буҷети давлатӣ дар чунин шаклҳои асосӣ амалӣ карда мешаванд [8]:

- маблағҷудокунӣ барои таъмини ташкилотҳои буҷетӣ;

- маблағҳо барои пардохти мол (қор ва хизматрасони)-ҳое, ки шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ дар асоси шартномаҳои давлатӣ ва маҳаллӣ иҷро мекунанд;

- интиқоли маблағ (трансферт)-ҳо ба аҳоли;

- маблағҷудокунӣ барои ҷуброни хароҷоти иловагӣ, ки вобаста ба қабули қарор аз ҷониби мақомоти ҳокимияти давлатӣ пеш меояд ва дар натиҷа боиси афзоиши хароҷот ё кам шудани даромад мегардад;

- қарзи буҷетӣ ба шахсони ҳуқуқӣ, аз ҷумла қарзи андоз, батаъхирандозӣ ва тамдиди муҳлат барои супоридани андозу пардохтҳо ва дигар уҳдадорихо;

- мусоидати молиявӣ (субвенсия) ба шахсони ҳуқуқӣ;

- кӯмаки молиявӣ (субсидия) ва қарз ба шахсони воқеӣ;

- маблағгузориҳои сармояи оинномавии шахсони ҳуқуқӣ амалкунанда ва аз нав таъсисёбанда;

- қарзи буҷетӣ, кӯмаки молиявӣ беподош (дотатсия), мусоидати молиявӣ (субвенсия), кӯмаки молиявӣ (субсидия) ба сатҳҳои дигари низоми буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва фондҳои мақсадноки давлатӣ;

- қарздиҳӣ ба давлатҳои дигар;

- маблағҳо барои хизматрасонӣ ва пардохти уҳдадорихо қарзӣ, пардохти фоизи онҳо, аз ҷумла барои иҷрои кафолати мақомоти давлатӣ ва мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зимни ироаи Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 28 декабри соли 2023 қайд намуданд, ки «Давлат ва Ҳукумати мамлакат чӣ ҳақиқати иҷроии уҳдадорихоҳои иҷтимоии худ ва ҳалли масъалаҳои вобаста ба рушди соҳаҳои иқтисодиву иҷтимоии кишвар тадбирҳои мушаххасро роҳандозӣ намуд. Ба ин мақсад танҳо аз ҳисоби буҷети давлатӣ беш аз 40 миллиард сомонӣ равона карда шуд, ки нисбат ба соли 2022-юм 5,3 миллиард сомонӣ зиёд мебошад. ... Бо фароҳам омадани имконият хусусияти иҷтимоии буҷети давлатӣ тақвият дода шуда, хароҷот барои илму маориф, тандурустӣ ва дигар соҳаҳои иҷтимоӣ аз 9,6 миллиард сомонии соли 2017 ба 18,5 миллиард сомонӣ дар соли 2023 расонида шуд, яъне 1,9 баробар зиёд гардид» [9].

Дар шароити маҳдудияти воситаҳои давлатӣ масъалаи асосӣ муносибгардонии сохтори хароҷот бо ҷудо кардани афзалиятҳои бо Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025 муайяншуда мебошад. Дар барномаи мазкур аз ҷумла чунин ҳадафҳо ва вазифаҳои афзалиятнок муайян карда шудаанд [1]:

- баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳои миллӣ;
- рушди босуръати соҳаҳои воқеии иқтисодиёти миллӣ;
- устувор намудани асосҳои иқтисодиёти институтсионалӣ;
- рушди сармоияи инсонӣ ва бехтар намудани сифати хизматрасониҳои бахши иҷтимоӣ;
- ташкили фазои мусоид барои ҷалби сармоияи ватанию хориҷӣ;
- рушди минбаъдаи мутавозини минтақаҳои кишвар, ки самаранокии ислохоти иқтисодӣ ва дараҷаи ноил шудан ба ҳадафҳои стратегии рушди миллиро арзёбӣ менамоянд.

Бо Фармоиши Вазирӣ молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 январи соли 2015, № 173 санади махсус – Гурӯҳбандии даромад ва хароҷоти буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ шудааст, ки дар он аз ҷумла гурӯҳбандии вазифавӣ ва иқтисодии хароҷоти буҷети давлатӣ оварда шудаанд [4]. Гурӯҳбандии вазифавии хароҷоти буҷети давлатӣ – гурӯҳбандии хароҷоти буҷетҳои ҷумҳуриявӣ ва маҳаллиро дар бар гирифта, самтҳои сафарбаркунии маблағҳои буҷетиро барои иҷрои вазифаҳои асосӣ ва ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ иқтисодии субъектҳои бахши идоракунии давлатӣ ва худидоракунии маҳаллӣ инъикос мекунанд.

Хусусияти муҳими гурӯҳбандии хароҷоти буҷет ҷанбаи иқтисодии онҳо мебошад. Ҳангоми гурӯҳбандии иқтисодӣ хароҷоти буҷети давлатӣ вобаста ба таъсирашон ба раванди

такрористеҳсолкунии васеъ ба намудҳои ҷорӣ ва асосӣ чудо мешаванд. Хароҷоти ҷорӣ барои таъмини фаъолияти ҷорӣ мақомоти ҳокимият ва идоракунии давлатӣ, мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот, ташкилотҳои буҷетӣ ва фондҳои мақсадноки давлатӣ муқаррар гардидаанд. Хароҷоти ҷорӣ инчунин барои дастгирии зинаҳои дигари низоми буҷети давлатӣ ва соҳаҳои алоҳидаи истеҳсолот бо тариқи расонидани кӯмаки молиявӣ, кӯмаки молиявии беподош ва мусоидати молиявӣ истифода мешаванд. Хароҷоти асосӣ барои маблағгузорию рушди фаъолияти сармоягузорӣ таъин гардидаанд.

Гурӯҳбандии хароҷоти буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои тартиб додан ва иҷрои буҷетҳо (ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ), ки қиёсшавандагии нишондиҳандаҳои низоми буҷетиро таъмин мекунанд, барои пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ ва тартибдиҳии ҳисоботи молиявӣ истифода мешавад. Самтҳои асосии хароҷоти буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар гурӯҳбандии вазифавии хароҷот муайян гардидаанд, ки аз 13 (то соли 2021 – 14 бахш) бахш иборат мебошад. Дар навбати худ, ҳар як бахши гурӯҳбандии хароҷот аз зербахшҳо, моддаҳо ва намудҳои хароҷот иборат аст, ки онҳо хароҷоти бахшхоро муфассал мекунанд.

Акнун барои арзёбии самтҳои асосии истифодабарии хароҷоти буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон пӯё ва сохтори онҳоро баррасӣ мекунем (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Пӯё ва сохтори хароҷоти буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи бахшҳои гурӯҳбандии вазифавӣ

Бахши хароҷот	Соли 2022		Соли 2023		Соли 2024		2024/2022, %
	млн. сомонӣ	в/қ*, %	млн. сомонӣ	в/қ, %	млн. сомонӣ	в/қ, %	
Хароҷот, ҳамагӣ	33626,8	100	38103,7	100	44108,0	100	131,0
1. Мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва идоракунии	1421,0	4,2	1661,6	4,4	1832,6	4,2	128,9
2. Мудофиа, мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, тартиботи ҳуқуқӣ ва судҳо	2290,2	6,8	2944,8	7,7	3741,4	8,5	163,4
3. Маориф	6304,0	18,7	7210,4	18,9	8231,9	18,7	130,6
4. Тандурустӣ	2881,4	8,6	3343,1	8,8	3488,9	7,9	121,1
5. Суғуртаи иҷтимоӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ	4331,6	12,9	4898,6	12,9	5533,6	12,5	127,7
6. Фарҳанг ва варзиш	1199,1	3,6	1494,3	3,9	1716,7	3,9	143,2
7. Хоҷагии манзилию коммуналӣ, ҳифзи муҳити зист ва хоҷагии ҷангал	1502,2	4,5	1696,6	4,5	1796,1	4,1	119,6
8. Комплекси сӯзишворию энергетикӣ	6022,4	17,9	5991,4	15,7	8123,1	18,4	134,9
9. Соҳаи кишоварзӣ, моҳидорӣ ва шикор	1030,6	3,1	1620,7	4,2	1424,8	3,2	138,2

10. Саноат ва сохтмон	211,8	0,6	259,8	0,7	309,3	0,7	146,0
11. Нақлиёт ва коммуникатсия	2660,6	7,9	2887,4	7,6	3530,6	8,0	132,7
12. Соҳаҳои дигари иқтисодӣ ва хизматрасонӣ	125,3	0,4	128,5	0,3	138,5	0,3	110,5
13. Харочоти дигар	3646,5	10,8	3966,5	10,4	4240,6	9,6	116,3
*Эзоҳ: в/қ – вазни қиёсӣ, ҳиссаи харочоти алоҳида дар ҷамъи умумии харочоти бучетӣ							

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси [5; 6; 7]

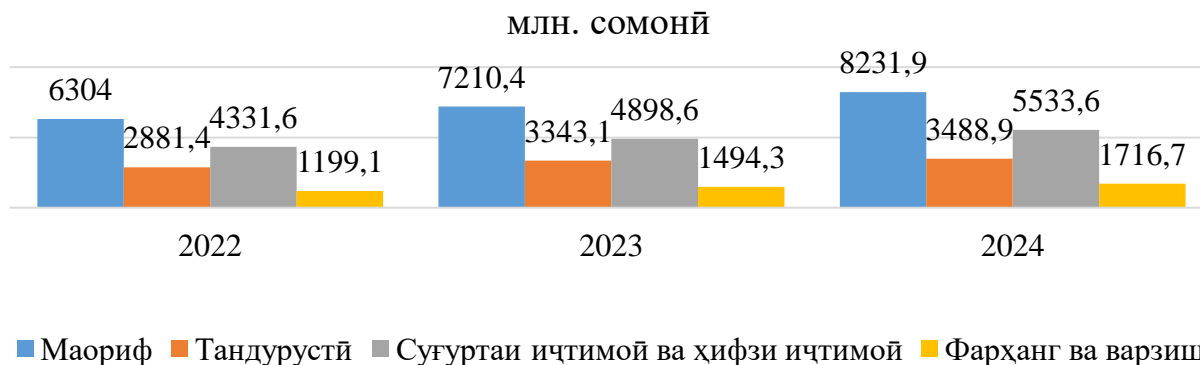
Тавре аз ҷадвали 1 ба назар мерасад, мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2024» дар соли 2024 харочоти умумии бучети давлатӣ 44,1 млрд. сомонӣ мебошад. Дар ин маврид, вазни қиёсии аз ҷама бештарро дар харочоти бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон харочот ба соҳаи маориф (18,7%), комплекси сӯзишворию энергетикӣ (18,4%) ва суғуртаи иҷтимоӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ (12,5%) ташкил медиҳанд. Харочоти камтарин ба соҳаҳои саноат ва сохтмон (0,7%), кишоварзӣ, моҳидорӣ ва шикор (3,2%), фарҳанг ва варзиш (3,9%) рост меояд.

Вазъи харочоти бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2022 ва 2023 низ ба вазъи барои соли 2024 пешбинишуда монанд аст. Ҳамин тариқ, дар солҳои 2022 ва 2023 низ харочоти бештар ба соҳаҳои маориф (мувофиқан 18,7% ва 18,9%), комплекси сӯзишворию энергетикӣ (17,9% ва 15,7%) ва суғуртаи иҷтимоӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ (12,9% ва 12,9%) рост меояд; харочоти камтарин барои соҳаҳои саноат ва сохтмон (0,6% ва 0,7%), фарҳанг ва варзиш (3,6% ва 3,9%), кишоварзӣ, моҳидорӣ ва шикор (3,1% ва 4,2%) ҷудо карда шудааст. Ин вазъ гувоҳӣ медиҳад, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи баррасишаванда аз ҷама бештар ба рушди соҳаи маориф аҳамият медиҳад.

Дар давраи баррасишаванда (солҳои 2022-2024) ҳаҷми умумии харочоти бучети давлатии

Ҷумҳурии Тоҷикистон ба маблағи 10,5 млрд. сомонӣ (44,1 млн. сомонӣ - 33,6 млн. сомонӣ) ё 31% зиёд шудааст. Дар ин маврид суръати афзоиши аз ҷама бештар дар харочоти барои муҳофизат, мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, тартиботи ҳуқуқӣ ва судҳо (63,4%), соҳаҳои саноат ва сохтмон (46%), кишоварзӣ, моҳидорӣ ва шикор (38,2%) ҷудошаванда ва суръати афзоиши нисбатан пасттар дар харочоти ба соҳаҳои хоҷагии манзилию коммуналӣ, ҳифзи муҳити зист ва хоҷагии ҷангал (19,6%), тандурустӣ (21,1%), суғуртаи иҷтимоӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ (27,7%) ҷудошаванда мушоҳида мешавад.

Бояд зикр кард, ки дар таркиби харочоти бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон вазни қиёсии харочоти дорони хосияти иҷтимоӣ нисбатан бештар аст. Аз 44,1 млрд. сомонӣ харочоти умумии барои соли 2024 пешбинишуда, ҳиссаи харочот барои соҳаҳои асосии иҷтимоӣ – маориф, тандурустӣ, суғуртаи иҷтимоӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ, фарҳанг ва варзиш 18,9 млрд. сомонӣ мебошад, ки ин 42,9%-ро ташкил медиҳад. Ин вазъ аз хусусияти иҷтимоӣ доштани бучети давлатӣ ва сиёсати пешгирифтаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин тақвият ёфтани он дар солҳои охир гувоҳӣ медиҳад. Пӯёи намудҳои алоҳидаи харочоти иҷтимоии бучети давлатӣ дар расми 1 тасвир карда шудааст.

Расми 1. Пӯёи маблағи харочоти иҷтимоӣ дар бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси [5; 6; 7]

Бо ҳисоб кардани харочоти барои соҳаи иҷтимоӣ раванашавандаи бучети давлатии Ҷумҳурии

Тоҷикистон ба сари як нафар аҳолии мамлакат метавон мушоҳида кард, ки бузургии ин нишондиҳанда низ дар давраи баррасишаванда тамоюл ба рушд дорад (ҷадвали 2). Ҳамин тариқ, ин нишондиҳанда дар соли

2022 бузургии 1488 сомонӣ, дар соли 2022 – 1682,9 сомонӣ ва дар соли 2024 бузургии 1845,4 сомониро ташкил додааст (мувофиқи маълумоти Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон шумораи аҳоли дар санаи 1 январи соли 2022 – 9,89 млн. нафар, 1 январи соли 2023 – 10,07 млн. нафар ва 1 январи соли

2024 - 10,28 млн. нафар мебошад). Нишондиҳандаи хароҷоти иҷтимоии бучети давлатӣ ба сари як нафар аҳоли дар давоми давраи баррасишаванда (солҳои 2022-2024) ба андозаи 357,4 сомонӣ ё 24% фоиз зиёд аст.

Ҷадвали 2. Нишондиҳандаи хароҷоти иҷтимоӣ ба сари як нафар аҳоли

Солҳо	Аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба санаи 1 январ, млн. нафар	Хароҷоти иҷтимоии бучети давлатӣ, млн. сомонӣ	Хароҷоти иҷтимоӣ ба сари як нафар аҳоли, сомонӣ
2022	9,89	14716,1	1488,0
2023	10,07	16946,4	1682,9
2024	10,28	18971,1	1845,4

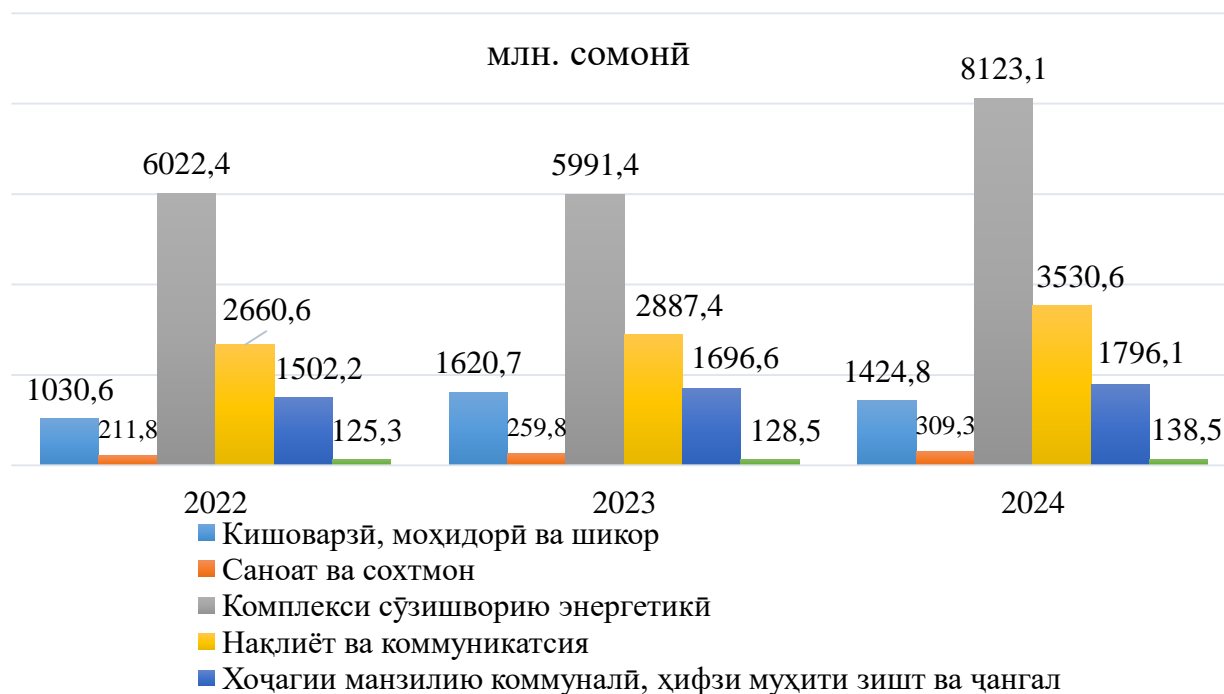
Сарчашма: таҳияи муаллиф

Дар давраи баррасишаванда хароҷоти ба рушди соҳаҳои асосии истеҳсоли ҷудошудаи бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбатан кам аст. Масалан, барои рушди соҳаҳои саноат ва сохтмон дар соли 2024 ҳамагӣ 309,3 млн. сомонӣ (0,7%-и маблағи умумии хароҷоти бучет), кишоварзӣ, моҳидорӣ ва шикор – 1424,8 млн. сомонӣ (3,2%-и маблағи умумии хароҷоти бучет) муқаррар карда шудааст. Ба андешаи мо, сабаби асосии нисбатан камтар равона кардани маблағҳои бучетӣ ба соҳаҳои появии иқтисодиёти миллӣ – кишоварзӣ ва саноат ин аст, ки иншооти ин соҳаҳо бештар ғайридавлатӣ карда шуда, нигоҳдорӣ ва рушди онҳо дар асоси маблағҳои соҳибкорони бахши хусусӣ анҷом дода мешавад.

Дар соли 2024 аз соҳаҳои истеҳсолии иқтисодиёти миллӣ аз ҳама бештар маблағҳои бучетӣ барои рушди комплекси сӯзишвории энергетикӣ ба нақша гирифта шудааст (8123,1 млн. сомонӣ ё 18,4%-и маблағи умумии хароҷоти бучети давлатӣ). Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ин самти фаъолияти иқтисодӣ ҳануз ғайридавлатӣ нашудааст, зеро бо сабаби бештар хосияти ҷамъиятӣ доштани иншооти комплекси

сӯзишвории энергетикӣ давлат мавқеи худро дар он нигоҳ медорад. Ин далел ба мақсад мувофиқ будани ҷудо намудани ҳиссаи бештари маблағҳои бучети давлатиро барои нигоҳдорӣ ва рушди комплекси сӯзишвории энергетикӣ мамлакат тасдиқ мекунад. Инчунин қайд бояд кард, ки маблағҳои бучети давлатӣ, ки барои нигоҳдорӣ ва рушди иншооти комплекси сӯзишвории энергетикӣ сафарбар шудаанд, аз 6,0 млрд. сомони соли 2022 ба 8,1 млрд. сомонӣ дар соли 2024 расидаанд. Ҳамин тариқ, ҳаҷми умумии маблағҳои бучети давлатӣ, ки барои нигоҳдорӣ ва рушди соҳаҳои истеҳсоли ва хизматрасонии иқтисодиёти миллӣ равона карда мешаванд, дар таркиби умумии хароҷоти бучетӣ дар соли 2024 маблағи 24,3 млрд. сомонӣ ё 55,2%-ро ташкил медиҳанд.

Пӯёи намудҳои алоҳидаи хароҷоти бучети давлатӣ, ки барои нигоҳдорӣ ва рушди соҳаҳои появии иқтисодиёти миллӣ – соҳаҳои истеҳсоли ва хизматрасонӣ равона шудаанд, дар расми 2 тасвир карда шудааст.

Расми 2. Пӯёи харочоти буҷети давлатӣ ба соҳаҳои асосии иқтисодиёт

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси [5; 6; 7]

Дар маблағи умумии харочоти буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2024 ҳиссаи харочоти барои нигоҳдорӣ ва хизматрасонии мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва идорақунии муқарраргардида ҳамагӣ 4,2% (1,83 млрд. сомонӣ) ва харочоти барои мудофия, мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, тартиботи ҳуқуқӣ ва судҳо муқарраргардида 8,5% (3,74 млрд. сомонӣ)-ро ташкил медиҳад. Харочоти дигари буҷети давлатӣ (ба истисноии ҳамаи самтҳои, ки мо онҳоро баррасӣ кардем), дар соли 2024 маблағи 4,24 млрд. сомонӣ ё 9,6%-и ҳаҷми умумии харочоти буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ташкил медиҳанд.

Ҳамин тариқ, таҳқиқоти мо нишон медиҳад, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон самтҳои афзалиятноки

харочоти буҷети давлатӣ дар соҳаҳои иҷтимоӣ бо чунин тартиб муайян карда шудаанд: 1) маориф; 2) суғуртаи иҷтимоӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ; 3) тандурустӣ; 4) фарҳанг ва варзиш. Тартиби афзалиятнокии харочоти буҷети давлатӣ ба соҳаҳои истеҳсоли ва хизматрасонӣ чунин аст: 1) комплекси сӯзишворию энергетикӣ; 2) нақлиёт ва коммуникатсия; 3) хоҷагии манзилию коммуналӣ, ҳифзи муҳити зист ва ҷангал; 4) кишоварзӣ, моҳидорӣ ва шикор; 5) саноат ва сохтмон; 6) соҳаҳои дигари иқтисодиёт ва хизматрасонӣ. Муҳимии харочоти буҷети давлатӣ ба соҳаҳои мазкурӣ иҷтимоию иқтисодӣ бо ҳадафи асосии сиёсати буҷетии Ҷумҳурии Тоҷикистон – баландбардории сатҳи зиндагии аҳолии мамлакат тасдиқ мешавад.

АДАБИЁТ:

1. Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025 [Сарчашмаи электронӣ] / Низомии дастрасӣ: URL: <https://medt.tj/images/20-07-2022-5.pdf>
2. Беков Ф.Ш. Способы повышения эффективности бюджетных расходов / Ф.Ш. Беков // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2022. - № 5. - С. 121-125
3. Веретенникова О.В. Государственный бюджет как инструмент социально-экономического регулирования развития государства / О.В. Веретенникова // Торговля и рынок. – 2021. – Т. 2. - № 4-2 (60). - С. 244-253

4. Гурӯҳбандии даромад ва харочоти бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дастурамалҳои истифодабарии онҳо [Сарчашмаи электронӣ] / Низоми дастрасӣ: URL: <https://moliya.tj/Documents/Index/509>
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2022» [Сарчашмаи электронӣ] / Низоми дастрасӣ: URL: <https://moliya.tj/Admin/Documents/GetFile/651>
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2023» [Сарчашмаи электронӣ] / Низоми дастрасӣ: URL: <https://moliya.tj/Admin/Documents/GetFile/652>
7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2024» [Сарчашмаи электронӣ] / Низоми дастрасӣ: URL: <https://moliya.tj/Admin/Documents/GetFile/653>
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» [Сарчашмаи электронӣ] / Низоми дастрасӣ: URL: <https://majmilli.tj/қонуни-ҷт-дар-бораи-молияи-давлатии-ҷу/>
9. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 28 декабри соли 2023 [Сарчашмаи электронӣ] / Низоми дастрасӣ: URL: <http://www.president.tj/node/32191>
10. Финансы. Денежное обращение. Кредит: учебник / Под. ред. Г.Б. Поляка / 4-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015. – 640 с.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Исупов Сухайли Исмоилович - Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, докторанти PhD кафедраи молия. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734067, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. E-mail: isupov.0101@gmail.com Тел.: (+992) 901-33-66-55

Сведения об авторе:

Исупов Сухайли Исмоилович - докторант PhD кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. E-mail: isupov.0101@gmail.com Тел.: (+992) 901-33-66-55

Information about the author:

Isupov Suhayli Ismoilovich - PhD student of the Department of Finance, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/14. E-mail: isupov.0101@gmail.com Tel.: (+992) 901-33-66-55

ИЛМҲОИ ҲУҚУҚШИНОСӢ

УДК: 342.59

ХУСУСИЯТҲОИ МУНОСИБАТҲОИ ҲУҚУҚИИ МУРОФИАВӢ

Табаров Неймон Амонович

Аннотатсия. Мақола ба таҳқиқи хусусиятҳои муносибатҳои ҳуқуқии муурофиявӣ бахшида шудааст. Муаллиф андешаҳои баъзе олимони нисбати муносибатҳои ҳуқуқии муурофиявӣ таҳлил намуда, ба ҳулоса меояд, ки муносибатҳои ҳуқуқии муурофиявӣ хусусияти сетарафагӣ дошта, ду тараф иштирокчиёни низои муайяни ҳуқуқӣ буда, тарафи сеюм бошад мақомоти давлатие (суде) мебошад, ки барои моҳиятан ҳал намудани баҳси дахлдор ваколатдор аст.

Калидвожаҳо: ғояҳои назариявӣ, илмҳои ҳуқуқшиносӣ, муносибати ҳуқуқӣ, таснифи муносибатҳои ҳуқуқӣ, муносибати ҳуқуқии муурофиявӣ, муурофияи ҳуқуқӣ, ҳалли баҳс.

Барои иқтибос: Табаров Н.А. Хусусиятҳои муносибатҳои ҳуқуқии муурофиявӣ / Н.А. Табаров // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. - № 2 (41). – С. 168-175.

ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

Табаров Неймон Амонович

Аннотация. Статя посвящена исследованию особенностей процессуальных правоотношений. Автор анализирует мнения некоторых ученых относительно процессуальных правоотношений и приходит к выводу, что процессуальные правоотношения имеют трехсторонний характер, две стороны являются участниками определенного правового конфликта, а третья сторона - государственный орган (суд), уполномоченный разрешать соответствующий спор по существу.

Ключевые слова: теоретические идеи, юридические науки, правовое отношение, классификация правовых отношений, процессуальное правовое отношение, юридический процесс, разрешение спора.

FEATURES OF PROCEDURAL LEGAL RELATIONS

Tabarov Nemon Amonovich

Annotation. The article is devoted to the study of the features of procedural legal relations. The author analyzes the opinions of some scientists regarding procedural legal relations and comes to the conclusion that procedural legal relations are tripartite in nature, two parties are participants in a certain legal conflict, and the third party is a government body (court) authorized to resolve the relevant dispute on the merits.

Keywords: theoretical ideas, legal sciences, legal relations, ; the classification of the legal relations, procedural legal relation, the legal process, settlement of dispute.

Гузориши масъала. Доктринаҳои ҳуқуқӣ (ҳам умуминазариявӣ ва ҳам соҳавӣ), ҳамчун низоми ғояҳои назариявӣ, принципҳои роҳбарикунанда ва дастурҳои амалие, ки ҷаҳонбинии категорияҳои муайяни олимон, қонунгузoron ва ҳуқуқшиносони таҷрибақорро инъикос менамоянд ва ба ҳалли проблемаҳои мубрам дар ин ё дигар соҳаи ҳуқуқ равона карда шудаанд, ба таври хеле васеъ мавзӯи муносибатҳои ҳуқуқиро равшан менамоянд. Чуноне ки, масалан, В.С. Нерсесянтс қайд мекунад, ҷараёни амали ҳуқуқ дар шаклҳои гуногуни бо ҳуқуқ муайянкардашудаи рафтори ҳуқуқтатбиққунии (аз ҷумла ҳуқуқамалигардонӣ низ) субъектҳои ҳуқуқ, ки амал ва муносибатҳои онҳо дар намуди муқотибаи меъёри ҳуқуқи ҳуқуқ уҳдадорихои ҳамдигарии онҳо мувофиқа карда шудаанд, ифода меёбад. Шарҳи тамоми ин раванди амали ҳуқуқ (амалҳои қонунӣ барои татбиқи он) дар маҷмӯъ ҳамчун муносибатҳои субъектҳои ҳуқуқ дар категорияи алоҳидаи ҳуқуқӣ-доктриналии «муносибати ҳуқуқӣ» оварда шудааст [25, с. 508].

Таҳлили тадқиқотҳои охир ва нашрияҳо. Муносибатҳои ҳуқуқи баррасишаванда дар илмҳои алоҳидаи соҳавии ҳуқуқшиносӣ тавачҷӯҳи бештарро ба худ ҷалб мекунад. Масъалаи мазкур дар илмҳои соҳавӣ дар асарҳои В.П. Божьев [4], М.А. Гурвич [8], Д.Р. Чалилов [10], Б.В. Дрейшев [11], П.Ф. Елисейкин [12], И.А. Жеруолис [13], Н.Б. Зейдер [14], И.В. Панова [26], В.Д. Сорокин [31], В.Н. Шеглов [39], Н.А. Чечина [37] ва дигарон тадқиқ шудаанд.

Мақсади мақола таҳлили нақши муносибатҳои ҳуқуқи мувофиавӣ дар ташаккул ва инкишофи ҳуқуқи мувофиавӣ.

Пешниҳоди маводи асосӣ. Муносибатҳои ҳуқуқи мувофиавӣ, бешубҳа, дар як қатор таснифҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ мавқеи худро ишғол мекунад. Аз ин хотир, шарҳи назарияҳои гуногуни муносибатҳои ҳуқуқиро аз баррасии бузургҳои ҳуқуқи муносибатҳои ҳуқуқӣ, ки дар илми назарияи умумии ҳуқуқ таҳия шудааст, оғоз мекунем.

Заминаи умуминазариявӣ оид ба масъалаи мазкур дар намуди ҷамъбастишудаи метавонад ба таври зайл пешниҳод карда шавад: муносибати ҳуқуқӣ - ин муносибати ҷамъиятиест, ки бо меъёрҳои ҳуқуқ танзим карда шуда, иштирокчиёни он ҳуқуқҳои дахлдори субъективӣ ва уҳдадорихои ҳуқуқӣ доранд [19, с. 265—266].

Аз рӯи маънидоққунии В.С. Нерсесянтс, муносибатҳои ҳуқуқӣ – ин шакли муносибатҳои ҳамдигарии субъектҳои ҳуқуқ дар ҷараёни аз ҷониби онҳо ба даст овардан ва истифода бурдани ҳуқуқи субъективии мушаххаси муайян ва ё ба вучуд овардан ё иҷрои уҳдадории мушаххаси муайяни ҳуқуқӣ мебошад, ки бо меъёри амалишавандаи ҳуқуқ, талаб карда мешавад [25, с. 508]. Ба сифати объекти муносибати ҳуқуқӣ ин олим мазмунҳои абстраксии меъёри амалишавандаи ҳуқуқи объективии амалкунанда, яъне муқаррароти абстраксии дахлдори гипотеза, диспозитсия ва санксияи онро муайян кардааст [25, с. 508].

Ба андешаи В.А. Четвернин маҷмӯи муносибатҳои ҳуқуқи типӣ, бисёри муносибатҳои ҳуқуқи дорони мазмунӣ якхела – ин яке аз зухурот ё яке аз тарзҳои ҳасти меъёри ҳуқуқӣ мебошад [36, с. 156].

Агар меъёри ҳуқуқ ҳолати беҳаракати танзими ҳуқуқӣ бошад, пас муносибатҳои ҳуқуқӣ ҳолати серҳаракатӣ мебошад. Категорияи «муносибати ҳуқуқӣ» яке аз категорияҳои марказии назарияи умумии ҳуқуқ буда, имкон медиҳад, ки чӣ тавр ҳуқуқ ба рафтори одамон таъсир мерасонад.

Р.О. Халфина ба шакли ҳуқуқии муносибатҳои ҳуқуқӣ диққати махсус дода, дар таҳти он на қабати берунии муносибатҳои воқеии чамъиятиро, балки сохтор, модели рафтореро, ки муносибати мазкурро фаро гирифтааст, мефаҳмад: «Муносибати ҳуқуқиро на бояд ҳамчун ягон қабате тасаввур кард, ки мумкин аст гирифта шуда, муносибати чамъиятиро бетағйир монад. Агар қолаби он гирифта шавад, он гоҳ муносибат шакли дигарро пайдо карда, сифатан дигар мешавад» [35, с. 102].

Назарияи умумии ҳуқуқ муносибатҳои ҳуқуқиро аз рӯи бисёр асосҳо тасниф мекунад:

- вобаста аз предмети танзими ҳуқуқӣ (аз рӯи маҳаки соҳавӣ);

- вобаста аз нақши функционалӣ (муносибатҳои ҳуқуқӣ дар ин ҷо дар шакли танзимкунанда ва ё муҳофизатӣ пешниҳод карда шудаанд, ки бо мачбуркунии давлатӣ ва амаликунии ҷавобгарии ҳуқуқӣ алоқаманданд);

- вобаста аз табиати уҳдадории ҳуқуқӣ (муносибатҳои ҳуқуқӣ пасивӣ буда, бо риояи манъкунӣ, амалӣ намудани уҳдадорӣҳои пасивӣ ва фаъл, ки амалӣ намудани ҳаракатҳои муайяни мусбиро дар назар доранд, алоқаманд мебошанд);

- вобаста аз ҳайати иштирокчиён (содда, ки дар байни ду субъект ба вучуд меоянд ва мураккаб, ки дар байни шумораи зиёди субъектҳо ба вучуд меоянд);

- вобаста аз давомнокии амал (кӯтоҳмуддат, ки аксаранд ва дарозмуддат, мисоли охири муносибатҳои ҳуқуқии шахрвандӣ мебошанд);

- вобаста аз дараҷаи муайянии тарафҳо (дар ҳолати мазкур муносибатҳои ҳуқуқии нисбӣ, ки дар онҳо ҳам субъектҳои ваколатдор ва ҳам уҳдадор аз рӯи ном дақиқ муайян карда шудаанд, инчунин муносибатҳои ҳуқуқии мутлақ, ки дар онҳо танҳо тарафи ваколатдор дақиқ маълум аст, шахсони бешумори бисёри уҳдадор бошад даъват карда шудаанд, ки аз вайрон кардани манфиатҳои шахси ваколатдор худдорӣ кунанд, маълум нест);

- вобаста аз хусусият (муносибатҳои ҳуқуқии моддӣ ва муурофиавӣ) [2, с. 66-68].

Дар ҳолати охири номуайянии назаррас ва шартӣ тафриқа кардани муносибатҳои ҳуқуқӣ ба моддӣ ва муурофиавиро эътироф накардан мумкин нест.

Ҳамин тариқ, шумораи хеле зиёди таснифоти муносибатҳои ҳуқуқӣ ҳам дар назарияи ҳуқуқ ва ҳам

дар илмҳои ҳуқуқии соҳавӣ вучуд дорад. Аммо, чуноне ки Л.С. Явич қайд кардааст: «Масъалаи хусусияти муносибатҳои ҳуқуқӣ дар соҳаи ҳуқуқи муурофиавӣ мураккабтар аст. Меъёрҳои муурофиавӣ аслан аз рӯи таъиноти мақсадноки худ ва нақши иҷтимоӣ хусусияти муҳофизатӣ доранд» [41, с. 223].

Муносибатҳои ҳуқуқии муурофиавиро метавон ҳамчун шакли ҳастии ҳуқуқи муурофиавӣ ва таҷассуми меъёрҳои муурофиавӣ дар ҳаёти чамъият муайян кард. Кӯшиши конунгузор оиди ба тартиб андохтани ҳар як қадам дар раванди эҷод ва татбиқи меъёрҳои ҳуқуқи моддӣ ба рушд ва татбиқи конунгузори муурофиавӣ дар Тоҷикистони муосир мусоидат мекунад ва дар натиҷа, тадқиқи амиқтар ва муфассалтари чунин категорияи ҳуқуқӣ ба монанди муносибатҳои ҳуқуқии муурофиавиро талаб мекунад.

Бояд қайд кард, ки муносибатҳои ҳуқуқии муурофиавӣ ҳам қаблан тадқиқ шудаанд ва ҳам имрӯз омӯхта мешаванд. Муносибатҳои ҳуқуқии баррасишаванда дар илмҳои алоҳидаи соҳавии ҳуқуқшиносӣ тавачҷӯхи бештарро ба худ ҷалб мекунанд. Дар баробари дигар проблемаҳои муурофиавӣ ҳуқуқӣ ба тадқиқи муносибатҳои ҳуқуқии муурофиавӣ В.М. Горшенев [6], Л.В. Ковал [17], Ю.М. Козлов [18], В.А. Лория [21], А.А. Мелников [24], А.В. Погодин [27], М.С. Шакарян [38], Л.С. Явич [41] ва диг. рӯ овардаанд.

Аммо дар асарҳои дар боло зикргардида пеш аз ҳама ба таҳлили хусусиятҳои меъёри муносибатҳои муурофиавии соҳавӣ ё масъалаҳои методологӣ, бе кушиши ҷиддии чамъбасти умуминазариявии онҳо афзалият дода мешавад, ки ин боиси вучуд надоштани таҳқиқи бунёдии сохти муносибатҳои ҳуқуқии муурофиавӣ ҳамчун категорияи махсуси ҳуқуқӣ дар низомии категорияҳои назарияи умумии ҳуқуқ гардид.

Е.Г. Лукянова дар таҳқиқоти худ муносибатҳои ҳуқуқии муурофиавиро ҳамчун «алоқаи ҳуқуқии субъектони ҳуқуқи муурофиавӣ (алоқаи ҳуқуқи субъективӣ ва уҳдадорӣ ҳуқуқӣ), ки дар асоси меъёрҳои ҳуқуқи муурофиавӣ ба вучуд омада, дар ягонагӣ бо рафтори воқеии онҳо гирифта шудааст» муайян менамояд [22, с. 204].

Мачмуи ақидаҳои назариячиёни ҳуқуқ нисбати аломатҳои муносибатҳои ҳуқуқии муурофиавӣ метавонад ба инҳо оварад.

1) Аз рӯи таъиноти функционалӣ муносибати ҳуқуқии муурофиавӣ – ин воситаи зарурии татбиқи меъёрҳои ҳуқуқии муҳофизатӣ моддӣ мебошад. Ё ин ки чуноне ки О.С. Йоффе ва М.Д. Шаргородский қайд мекунанд: «Муносибати ҳуқуқии муурофиавӣ воситаи зарурии таъмини риояи меъёрҳои ҳуқуқ мебошад, зеро ҳуди имконияти пайдоиши он дар кори таъмини риояи он меъёрҳое, ки гипотезаи онҳо рафтори

гайриқонуниро дар назар доранд, нақши муҳим мебозад» [15, с. 195].

2) Муносибатҳои муурофиавӣ - ин муносибатҳои мебошанд, ки ба ҳалли бахшҳои ҳуқуқӣ нигаронида шудаанд ва ҳамеша бо ҳуқуқи муурофиавӣ барои зарурати кафолати натиҷаи муайяни иҷтимоӣ танзим карда шудаанд.

3) Ба муносибатҳои ҳуқуқии муурофиавӣ хусусияти ҳокимиятӣ ва оммавӣ хос мебошад.

4) Муносибатҳои ҳуқуқии муурофиавӣ, ба андешаи В.М. Горшенёв, «барои манфиати бегона, ки дар муносибатҳои ҳуқуқии моддӣ гузошта шудааст» ба вучуд меояд [5, с. 30]. Барои субъекте, ки дар муносибатҳои ҳуқуқии муурофиавӣ ваколатҳои ҳокимиятӣ дода шудааст, татбиқи меъёри ҳуқуқи моддӣ боиси ягон хел оқибате, ки бевосита аз меъёри мазкур бармеояд, намегардад.

5) Хусусияти фарқкунандаи муносибатҳои ҳуқуқии муурофиавӣ дар он аст, ки онҳо гӯё «табиати ҳуқуқии дугона» доранд, зеро чараёни амалишавии меъёрҳои ҳуқуқи моддиро гайримустақим ифода карда, натиҷаи амалишавии меъёрҳои ҳуқуқи муурофиавӣ мебошанд [28, с. 83].

6) Муносибатҳои ҳуқуқии муурофиавӣ бо фарқият аз муносибатҳои ҳуқуқии моддӣ, афзалиятан дар асоси фактҳои ҳуқуқӣ-қарорҳо ба миён меоянд. Аҳамияти ҳалкунандаро барои ба вучуд омадан ва инкишофи муносибатҳои ҳуқуқии муурофиавӣ – оғоз намудани парванда оид ба ҳолати мушаххаси моддӣ-ҳуқуқӣ, баррасии он ва ғайра – санадҳои муурофиавии мақомоти ваколатдор ва шахсони мансабдор, инчунин шахсони дигаре, ки ваколатҳои субъективии «ҳуқуқдаъвоқунӣ»-и худро амалӣ менамоянд, ки бо хифзи давлатӣ таъмин карда шудаанд, доранд.

7) Муносибатҳои ҳуқуқии муурофиавӣ нисбат ба муносибатҳои ҳуқуқии моддие, ки бо дараҷаи устувории бештар фарқ мекунад, серҳаракатанд. Зимнан тамоми серҳаракатӣ ва дар ниҳояти қор хусусиятҳои фардиқунонии муносибатҳои ҳуқуқии муурофиавиро метавон тавассути маҳз амалҳои муурофиавии субъектҳои онҳо мушоҳида кард.

8) Муносибатҳои ҳуқуқии муурофиавӣ аз ҷиҳати вақт нисбат ба муносибатҳои ҳуқуқии моддӣ «кутоҳтар» мебошанд (муносибатҳои моддӣ пештар ба вучуд омада, дертар анҷом меёбанд). Чӣ тавре ки ҳолати мазкурро П.С. Элкин тавсиф мекунад: «Дар давоми тамоми истехсолот аз рӯи парвандаи мушаххас муносибатҳои ягонаи ҳуқуқии моддӣ ба сифати ҷузъи таркибӣ дар таркиби воқеии муурофиавӣ дар қатори муносибатҳои ҳуқуқии муурофиавӣ ё ҳуҷҷати муурофиавӣ, ки пеш аз ба вучуд омадани муносибатҳои нави муурофиавӣ мебошанд, мавҷуд хоҳад буд. Аз ин рӯ, барои муносибатҳои ҳуқуқии муурофиавӣ бештар

низомнокӣ, яклаҳзагӣ ва вобаста ба ин бисёрии субъектҳо хос мебошанд» [40, с. 42].

Мулоҳизаҳоро нисбат ба назарияи муносибатҳои муурофиавӣ, ки дар баъзе соҳаҳои илмҳои ҳуқуқшиносӣ ташаккул ёфтаанд, дида мебароем. Тавсифи вазъияти дахлдори қорқоро аз муурофияи граждани шурӯ мекунем. Таърихан муурофия тавассути аз байн бурдан ва интизомноккунии худсарии аввалия ва аз ҷониби давлат таъдил додани муборизаи тарафҳо ба баррасии мақомоти давлатӣ инкишоф ёфтааст [29, с. 48]. Яъне, дар ҳар сурат, муносибатҳои ҳуқуқии қорро хусусияти муурофиавӣ ҳанӯз дар замони ҳуқуқи римӣ ба таври яқхела бо ҳимояи давлатии ҳуқуқи субъектҳо алоқаманд буданд: «Ҳуқуқи магистратҳои судии давлатӣ барои ҳал намудани ҳар як баҳси алоҳида ташкил намудани муҳокимаи судии судяҳои ҳақамон, ки парвандаро моҳиятан ҳал мекарданд, юрисдиксия (jurisdiction) номида мешавад» [29, с. 48].

Ҳанӯз дар адабиёти ҳуқуқии шуравӣ чунин фикр баён шуда буд, ки ҳангоми баррасӣ ва ҳал кардани парвандаҳои граждани дар байни суд ва дигар иштирокчиёни муурофия муносибатҳои ҷамъиятӣ ба вучуд меоянд. Ин муносибатҳо бо меъёрҳои ҳуқуқи муурофиавии граждани танзим карда шудаанд ва муносибатҳои муурофиавии граждани мебошанд [20, с. 179].

Дар вақти ҳозира, чӣ тавре ки В.М. Шерстюк қайд менамояд, муносибатҳои ҳуқуқии муурофиавии граждани – ин бо меъёрҳои ҳуқуқи муурофиавии граждани танзим шудани муносибатҳои ҷамъиятӣ байни суд ва ҳама гуна иштирокчиҳои дигари муурофия мебошад, ки ба ноил шудани вазифаҳои муурофияи судии граждани, ки дар моддаи дахлдори Кодекси муурофиавии граждани пешбини гардидааст, равона шудаанд [7, с. 85].

А.А. Мелников муайян мекунад, ки «мазмунӣ муносибатҳои муурофиавии граждани ҳамеша ё талабот дар татбиқкунии ҳуқуқи муурофиавии субъективии граждани, ё талабот дар бораи иҷрои уҳдадорҳои муурофиавӣ ва ё талаботе хоҳад буд, ки ба амалӣ намудани тартиби муурофияи судӣ нигаронида шудааст. Вариантҳои омезиши ин талаботҳо низ имконпазир аст» [23, с. 84].

Нуктаи назаре паҳн шудааст, ки мазмунӣ муносибатҳои муурофиавӣ ҳуқуқи уҳдадорҳои суд ва дигар иштирокчиёни муурофия мебошанд [30, с. 50].

Ю.С. Катс чунин мешуморад, ки мазмунӣ муносибатҳои ҳуқуқии тадқиқшаванда – ин на танҳо ҳуқуқи уҳдадорҳои субъектҳо, балки амалҳои муурофиавии онҳо низ мебошад [16, С. 84-86].

Ҳамин тарик, илми ҳуқуқи муурофиавии граждани муносибатҳои ҳуқуқии муурофиавиро танҳо

бо он намудҳои муносибатҳои иҷтимоӣ, ки бо ҳалли парвандаҳои ҳуқуқӣ дар суд алоқаманданд, вобаст мекунад.

Муқаррароти асосии назарияи муносибатҳои ҳуқуқии муурофиявии ҷиноятиро дида мебароем. Дар адабиёти муносири ҳуқуқӣ таваҷҷӯҳ ба он ҷалб карда мешавад, ки муносибатҳои ҳуқуқии мазкур – ин муносибатҳои ҷамъиятии бо меъёрҳои ҳуқуқ танзимшудае мебошанд, ки дар соҳаи муурофияи судии ҷиноятӣ ба вучуд омада, дар онҳо иштирокчиён байни худ бо ҳуқуқу уҳдадорихои ҳуқуқии мутақобилаи аз ҷониби давлат хифзшаванда бо ҳам алоқаманд мебошанд [33, с. 105].

Ба андешаи В.П. Божьев муносибатҳои ҳуқуқии муурофиявии ҷиноятӣ на як муносибати ҳуқуқии давомдор, балки муносибатҳои ҳуқуқии хусусии бисёри байни иштирокчиёни гуногуни муурофияи судии ҷиноятиро ифода мекунад [4, С. 36-37].

Аҳамияти муносибатҳои ҳуқуқии муурофиявии ҷиноятӣ пеш аз ҳама дар он аст, ки онҳо қоидаҳои умумиро, ки тартиби истеҳсолот аз рӯи парвандаҳои ҷиноятиро муайян карда, бо меъёрҳои ҳуқуқӣ муқаррар шудаанд, ба ҳуқуқу уҳдадорихои мушаххаси муурофиявии иштирокчиёни муурофияи судӣ нишон медиҳанд ва мегузаронанд.

Ба ҷумлаи аломатҳои муҳимтарини муносибатҳои ҳуқуқии муурофиявии ҷиноятӣ, адабиёти муносири ҳуқуқӣ, аз ҷумла, инҳоро мансуб медонад:

- муносибатҳои ҳуқуқӣ дар муурофияи ҷиноятӣ ҳамчун муносибатҳои ҳокимиятӣ тавсиф карда мешаванд (ба сифати яке аз тарафҳои муносибатҳои ҳуқуқии муурофиявии ҷиноятӣ, ҷун қоида, шахсони мансабдор ва мақомоти давлатӣ, ки дорои ваколатҳои ҳокимиятӣ оид ба оғоз, тафтиш ва ҳалли парвандаҳои ҷиноятӣ мебошанд – таҳқиқбаранда, муфаттиш, прокурор, суд баромад мекунад; ба онҳо ваколати татбиқ намудани меъёрҳои ҳуқуқӣ дода шудааст, қарори онҳо барои ҳамаи иштирокчиёни дигари муносибатҳои ҳуқуқӣ ҳатмист);

– дар муносибатҳои ҳуқуқии муурофиявии ҷиноятӣ бинобар хусусияти оммавии муурофияи судии ҷиноятӣ асоси оммавӣ афзалият дорад, муносибатҳои ҳуқуқии хусусии байни иштирокчиёни гуногуни муурофия, аз он ҷумла байни ҷабрдида ва айбдоршаванда бошад, ҷун қоида, тавассути мақомоти таҳқиқ, тафтишоти пешакӣ, прокуратура ва суд ғайримустақим ифода карда мешаванд;

– муносибатҳои ҳуқуқии муурофиявии ҷиноятӣ аз муносибатҳои ҳуқуқии моддӣ ҳосил шудаанд [34, С. 75-78].

Он факт ба худ диққатро ҷалб мекунад, ки хусусияти ҳокимиятии фаъолияти мақомоти давлатии пешбурди муурофияи ҷиноятӣ бо низомии ҳуқуқ,

уҳдадорихо ва кафолатҳои шахсони иштироккунандаи парванда пайваст карда мешавад. Дар ин ҷо таъкид кардан зарур аст, ки гарчанде муносибатҳои ҳуқуқӣ дар муурофияи ҷиноятӣ ҳамчун муносибатҳои ҳокимиятӣ тавсиф карда мешаванд, ба зиммаи мақомоти давлатии пешбурди истеҳсолот аз рӯи парванда уҳдадории ба дигар иштирокчиёни муурофия фаҳмондани ҳуқуқҳои онҳо ва таъмини имконияти истифодаи онҳо гузошта шудааст. Аз ин рӯ, амалҳои муурофиявӣ ва қарорҳои суд, прокурор, муфаттиш ва мақомоти таҳқиқ на танҳо ҳамчун воситаи иҷрои уҳдадорихои онҳо оид ба қушодани ҷиноят, фош кардани ҷинояткорон ва ҷазо додани онҳо, балки ҳамчун воситаи таъмини ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии иштирокчиёни муурофия низ баромад мекунад.

Акнун муқаррароти асосии назарияи муносибатҳои ҳуқуқии муурофиявии маъмуриро дида мебароем. В.Д. Сорокин, масалан, вобаста аз он, ки муносибатҳои ҳуқуқии муурофиявии маъмури бо муносибатҳои ҳуқуқии моддӣ маъмури хусусияти идоравӣ доранд, аломатҳои зерини аввалинро ошкор мекунад:

1) муносибатҳои ҳуқуқии муурофиявии маъмури аз муносибатҳои моддӣ аз рӯи хусусиятҳои пайдоиш фарқ мекунад. Барои он, ки муносибати моддӣ ба вучуд ояд, меъёрҳои ҳуқуқ, субъекти ҳуқуқӣ ва факти ҳуқуқӣ заруранд. Барои ба вучуд омадани муносибатҳои ҳуқуқии муурофиявии маъмури бояд боз як намуди дигари меъёрҳои ҳуқуқӣ – меъёрҳои муурофиявии маъмури мавҷуд бошанд ва аз ин ру, танҳо дар сурати дар як вақт мавҷуд будани меъёрҳои ҳуқуқии моддӣ муурофиявии маъмури ба вучуд омадани муносибатҳои ҳуқуқии муурофиявии маъмури имконпазир аст. Ба ақидаи В.Д. Сорокин факти ҳуқуқие, ки бевосита боиси ба вучуд омадани муносибатҳои ҳуқуқии муурофиявии маъмури мегардад, низ хеле хос мегардад. Ин нақшо «муносибатҳои дахлдори ҳуқуқии моддӣ... ва зиёда аз ин, на танҳо маъмури-ҳуқуқӣ иҷро мекунад: онҳо метавонанд муносибатҳои моддӣ бошанд, ки бо дигар соҳаҳои ҳуқуқии моддӣ танзим мешаванд». Дар ин ҷо В.Д. Сорокин таваҷҷӯҳро ба он ҷалб мекунад, ки «хусусияти дуҷумдараҷаи муносибатҳои ҳуқуқии муурофиявии маъмури дар он зоҳир мегардад, ки вай мавҷудияти пешакии муайяни... муносибатҳои ҳуқуқии ибтидоии моддиро, ки тавассути муносибатҳои ҳуқуқии муурофиявӣ амалӣ мегардад, пешбинӣ менамояд» [32, с. 148];

2) муносибатҳои ҳуқуқии муурофиявии маъмури аз муносибатҳои ҳуқуқии дахлдори моддӣ бо хусусиятҳои танзим, ки бо хусусиятҳои меъёрҳои ҳуқуқӣ сабаб шудаанд фарқ мекунад: агар меъёрҳои

моддии ҳукуки маъмурӣ муносибатҳои «беҳаракат»-ро танзим кунанд, пас меъёрҳои муурофиавӣ муносибатҳои «серҳаракат»-ро танзим мекунанд, ки барои онҳо амали субъектҳои онҳо аҳамияти махсус дорад;

3) муносибатҳои ҳукуки муурофиавии маъмурӣ аз рӯи таъиноти худ аз муносибатҳои моддӣ фарқ мекунанд - вазифаҳои муносибатҳои ҳукуки муурофиавии маъмурӣ аз таъмини амаликунии меъёри дахлдори моддӣ иборатанд, мутобикан муносибатҳои ҳукуки муурофиавии маъмурӣ мутобики пурра бо диспозитсияи меъёрҳои муурофиавии маъмурӣ ҳамчун воситаи амалисозии муносибатҳои моддӣ муайян баромад мекунад;

4) муносибатҳои ҳукуки муурофиавии маъмурӣ аз муносибатҳои ҳукуки моддӣ маъмурӣ бо сохтори худ фарқ мекунанд (сохтори аввалинҳо, ба ақидаи В.Д. Сорокин, мураккабтар аст, ин дар мавҷудияти яқин субъектҳои ифода меёбад, ки нақши онҳо дар муносибатҳои муурофиавӣ яқин нест; аз ин омили мазкур ба хулосае меояд, ки муносибатҳои асосии ҳукуки муурофиавии маъмурӣ ва муносибатҳои, ки дар робита бо муносибатҳои асосӣ ба вучуд меоянд ва ҳамроҳ, ёрирасон мебошанд, ҷудо кард);

5) муносибатҳои ҳукуки муурофиавии маъмурӣ аз муносибатҳои ҳукуки моддӣ маъмурӣ аз рӯи доираи субъектҳо фарқ мекунанд. В.Д. Сорокин қайд мекунад, ки иштирокчиёни намуди муносибатҳои ҳукуки таҳқиқшаванда ҳамаи субъектҳои муносибатҳои ҳукуки моддӣ қаблан муқарраршуда ва ба ғайр аз ин баъзе субъектҳои мебошанд, ки дар муносибати моддӣ иштирок намекунанд [32, с. 148].

В.Д. Сорокин концепсияи худро ҷамъбаст намуда, муносибатҳои ҳукуки муурофиавии маъмуриро ҳамчун «чунин муносибатҳои бо ҳуқуқ танзимшавандае, ки вобаста ба ҳалли парвандаҳои мушаххаси инфиродӣ дар соҳаи идоракунии давлатӣ аз ҷониби мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ ва субъектҳои дахлдор, дар ҳолатҳои пешбиниамудаи қонун бошад дигар мақомоти давлатӣ ба вучуд меояд», муайян мекунад [32, с. 152].

Ақидаҳои ба В.Д. Сорокин монандро нисбати назарияи муносибатҳои муурофиавии маъмурӣ Ю.В. Кивич дорад [1, с. 66—69]. Тавре Ю.М. Козлов қайд кардааст: «Дар воқеият муносибатҳои ҳукуки маъмурӣ ҳамеша ҳамчун муурофиавӣ қабул карда мешаванд» [3, с. 301]. Ба ақидаи одилонаи А.А. Дёмин бо чунин фаҳмиши васеи муурофиавӣ маъмурӣ тафриқаи байни муносибатҳои ҳукуки моддӣ маъмурӣ ва муурофиавӣ ғайримеҳсон аст [9, с. 5-7].

Илова бар ин, чунон ки омили мазкур дар назар дорад, аз ҷониби маъмурияти оммавӣ иҷро намудани

ваколатҳои худ бо роҳи ғайрисудӣ - ин муносибатҳои муурофиавӣ нест [9, с. 6].

Ҳамин тариқ, мо имкон дорем, ки ҳам мураккабии назаррасии тасвирҳои ҳуқуқӣ нисбат ба бузургиҳои муносибатҳои муурофиавии маъмурӣ ва ҳам баҳснокии як қатор концепсияҳои дар боло зикршударо мушоҳида кунем. Масалан, дар доктринаи серҳаракатии муносибатҳои ҳукуки муурофиавӣ, ба инкишофи онҳо аҳамиятнокии амали субъектҳо таъкид карда мешавад. Аммо магар амали субъектҳо барои муносибатҳои ба истилоҳ моддӣ (дар ҳолати мазкур - моддӣ ҳукуки маъмурӣ) он қадар муҳим ва ҳалкунанда нестанд? Ҳам ҳуқуқҳои субъективӣ ва ҳам уҳдадорихҳои ҳуқуқӣ дар ҳамаи бахшҳо ва соҳаҳои идоракунии оммавӣ дар ниҳояти қор дар амали субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ амалӣ гардонидани мешаванд.

Оё дар доктринаи ҳукуки маъмурӣ ба ғайр аз ақидаҳои дар боло зикршуда нуқтаҳои назари дигар, гарчанде он қадар бартарӣ надошта бошанд ҳам, нисбати чи худӣ фақти мавҷудияти муносибатҳои муурофиавии маъмурӣ ва чи хусусиятҳои равшани фарқкунандаи охири мавҷуданд?

Ба назари мо консенсияи А.А. Дёмин хеле асоснок аст, ки онро метавон ба таври зерин баён кард [9, с. 8]: аломати зарурии муурофиавӣ маъмурӣ хусусияти сетафа будани муносибатҳои ҳуқуқӣ мебошад. Амали маъмурият дар сурате муурофиавӣ мегардад, ки агар дар муносибатҳои ҳуқуқӣ се тараф бошад: шахраванд, шахси мансабдоре, ки амали ӯ мавриди шикоят қарор дода мешавад ва шахсе, ки барои ҳалли масъала аз ҷиҳати шакл ё моҳият ваколатдор шудааст. Маҳаки мавҷуд будани се тараф дар муносибатҳои ҳуқуқӣ барои фарқ кардани муносибатҳои ҳукуки моддӣ ва муурофиавӣ бешубҳа зарур мегардад.

Дар хотима, вобаста аз муқаррароти доктринаҳои ҳуқуқие, ки мо баррасӣ кардем (ҳам умуминазариявӣ ва ҳам доктринаҳо дар соҳаи чунин навъҳои асосии муурофиавӣ ҳуқуқӣ ба монанди граждани, ҷинояти ва маъмурӣ) як қатор хулосаҳои муҳимтарини умумиро таҳия мекунем:

1) дар Тоҷикистони муосир назарияи умумии ҳуқуқ амалан нишонаҳои ба қадри кофӣ равшани ҳуқуқиро оид ба ҷудо кардани муносибатҳои ҳукуки моддӣ аз муносибатҳои ҳукуки муурофиавӣ таҳия накардааст;

2) ҳиссаи асосии таҳияҳои доктриналиро дар соҳаи баррасӣ мекардаи мо илмҳои ҳуқуқшиносии соҳавӣ бар душ доранд, зимнан шабоҳати назаррас ҳам дар тарҳрезии муносибатҳои ҳукуки муурофиавӣ ва ҳам дар тафсири хусусиятҳои аз ҳама беш хоси онҳо дар назарияи ҳукуки муурофиавии граждани ва

назарияи ҳукуки мурофиавии ҷиноятӣ қайд карда мешавад (муносибатҳои ҳукукии мурофиавӣ бешубҳа ҳамчун муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки танҳо бо низоъҳои ҳукукӣ алоқаманданд, зарурати маҳдуд кардани ҳукуки субъектҳо то ба ҷавобгарии ҳукукӣ кашидани онҳо фаҳмида мешаванд);

3) илми ҳукуки маъмури ба сифати концепсияи ҳукмрон кушиш менамояд, ки он фактро асоснок намояд, ки муносибатҳои ҳукукии мурофиавии маъмури на танҳо дар соҳаи фаъолияти юрисдиксионии классикӣ (яъне фаъолияти ҳокимиятӣ, ки дар доираи истехсолоти вобаста бо татбиқи тадбирҳои маъмури ва дохилидастгоҳӣ, яъне интизомӣ, маҷбуркунӣ, ба амал меояд), балки дар соҳаҳои истиноан «позитивӣ», яъне ҳалли низоъҳо ва истифодаи ягон ҳел чораҳои маҷбуркунӣ ҳукукӣ, идоракунии давлатиро дар назар надорад, имконпазир аст. Чунин нуктаи назар ба назари мо хато менамояд. Концепсияи сохтори муносибатҳои ҳукукии мурофиавии маъмури бояд аз рӯи намуна ва шабеҳи

муносибатҳои ҳукукӣ дар чунин намудҳои аллакай барвақт муқаррашудаи мурофиавӣ ҳукукӣ (юридикӣ), ба монанди мурофиавӣи граждани ва ҷиноятӣ бошад;

4) нишонаи аниқи зарурии тафриқан муносибатҳои ҳукукии моддӣ аз муносибатҳои ҳукукии мурофиавӣ концепсияи олими маъмуришинос А.А. Дёмин хизмат мекунад, ки на хусусияти дутарафагӣ, балки сетарафагии охири (муносибатҳои ҳукукии мурофиавӣ)-ро дар назар дорад. Зимнан, ду тараф иштирокчиёни низои муайяни ҳукукӣ буда, тарафи сеюм бошад мақомоти давлатӣ (суде) мебошад, ки барои моҳиятан ҳал намудани баҳси дахлдор ваколатдор аст;

5) ҳолатҳои дар боло зикргардидаро ба назар гирифта, илми назарияи умумии ҳукук бояд ҷиҳати таҳияи асоснокӣ дахлдори доктриналӣ барои илмҳои ҳукукии соҳавӣ дар самти тадқиқоти хусусиятҳои муносибатҳои ҳукукии мурофиавӣ ҷаҳиши муайяни сифатӣ кунад.

АДАБИЁТ:

1. Административно-процессуальное право: курс лекций / под ред. проф. И.Ш. Киялханова. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2005. — С. 66-69.
2. Алексеев С.С. Право: азбука — теория — философия: опыт комплексного исследования. — М. : Статут, 1999. - С. 66-68.
3. Алёхин А.А., Кармолицкий А.А., Козлов Ю.М. Административное право Российской Федерации : учебник для студентов высших учебных заведений. — М. : Зерцало, 1997. - С. 301.
4. Божьев В.П. Уголовно-процессуальные правоотношения / В. П. Божьев. – М. : Юрид. лит., 1975. – 411 с.
5. Горшенёв В.М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. — М. : МГУ, 1972. - С. 30.
6. Горшенёв В.М. Функции и содержание норм процессуального права по советскому законодательству / В. М. Горшенев // Проблемы правоведения. – Новосибирск, 1967. – С. 17–23.
7. Гражданский процесс: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. / под ред. М. К. Треушников. — М. : Городец, 2007. — С. 85.
8. Гурвич М.А. Гражданские процессуальные отношения и процессуальные действия / М. А. Гурвич // Труды ВЮЗИ. – М., 1965. – Т. 3.
9. Дёмин А.А. Понятие административного процесса и кодификация административно-процессуального законодательства Российской Федерации // Государство и право. – 2000. – № 11. – С. 5–7.
10. Джалилов Д.Р. Гражданское процессуальное правоотношение и его субъекты / Д.Р. Джалилов. – Душанбе, 1962. – 27 с.
11. Дрейшев Б.В. Правотворческие отношения в советском государственном управлении / Б.В. Дрейшев. – Л. : ЛГУ, 1978. – 175 с.
12. Елисейкин П.Ф. Объекты гражданских процессуальных отношений и предмет судебной деятельности в советском гражданском процессе / П.Ф. Елисейкин // Вестник Ярославского университета. – Вып. 4. – С. 35.
13. Жероулис И.А. Процессуальные правоотношения в советском гражданском процессе / И. А. Жероулис // Ученые записки вузов Литовской ССР. – Вильнюс, 1966. – Т. 6. – С. 179.
14. Зейдер Н.Б. Гражданские процессуальные правоотношения / Н.Б. Зейдер. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1965. – 74 с.
15. Йоффе О.С., Шаргородский М.Д. Вопросы теории права. — М. : Юрид. лит., 1961. — С. 195.
16. Кац Ю.С. Судебный надзор в гражданском процессе. — М. : Юрид. лит., 1980. — С. 84—86.
17. Коваль Л.В. Административно-деликтные отношения / Л. В. Коваль. – Киев: Высш. шк., – 231 с.
18. Козлов, Ю.М. Административные правоотношения / Ю. М. Козлов. – М.: Юрид. лит., 1976. – 184 с.

19. Кулапов В.Л., Малько А.В. Теория государства и права: учебник. — М.: Норма, 2009. — С. 265—266.
20. Курс советского гражданского процессуального права. — М.: Юрид. лит., 1981. — Т.1. — С. 179.
21. Лория В.А. Административный процесс и его кодификация / В.А. Лория. — Тбилиси: Изд-во Тбилис. ун-та, 1986.
22. Лукьянова Е.Г. Теория процессуального права. — М.: Норма, 2003. — 240 с.
23. Мельников А.А. Правовое положение личности в гражданском процессе. — М.: Юристъ, 1999. — С. 84.
24. Мельников А.А. Правовое положение личности в советском гражданском процессе / А.А. Мельников. — М.: Наука, 1969.
25. Нерсисянц В.С. Общая теория права и государства: учебник. — М.: Норма : ИНФРА-М, 2012. — С. 508.
26. Панова И.В. Административно-процессуальное право России / И.В. Панова. — М.: Норма, 2009. — 336 с.
27. Погодин А.В. Процессуальные правовые отношения: теоретические и методологические вопросы : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Погодин Александр Витальевич. — М., 1991. — 146 с.
28. Погребной И. М. Общетеоретические проблемы производств в юридическом процессе: дис. ... канд. юрид. наук. — Харьков, 1982. — С. 83.
29. Римское частное право: учебник / под ред. И.Б. Новицкого и И.С. Перетерского. — М.: Новый Юристъ, 1998. — 512 с.
30. Советский гражданский процесс / под ред. Н.А. Чечиной и Д.М. Чечота. — Л.: ЛГУ, 1984. — С. 50.
31. Сорокин В.Д. Административно-процессуальное право / В.Д. Сорокин. — М., 1972. — 240 с.
32. Сорокин В.Д. Административно-процессуальное право: учебник / В.Д. Сорокин. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. — 798 с.
33. Уголовно-процессуальное право: учебник для бакалавриата и магистратуры / под общ. ред. В.М. Лебедева. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юрайт, 2017. — С. 105. — Серия: Бакалавр и магистр. Академический курс.
34. Уголовный процесс: учебник для академического бакалавриата / под ред. В.П. Божьева, Б.Я. Гаврилова. — 5-е изд., перераб. и доп. — М.: Юрайт, 2016. — С. 75–78.
35. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. — М.: Юрид. лит., 1974. — С. 102.
36. Четвернин В.А. Введение в курс общей теории права и государства: учебное пособие. — М.: Институт государства и права РАН, 2003. — С. 156.
37. Чечина Н.А. Гражданские процессуальные отношения / Н.А. Чечина. — Л.: ЛГУ, 1962. — 68 с.
38. Шакарян М.С. Гражданское процессуальное право / М.С. Шакарян. — М.: Проспект, 2004. — 584 с.
39. Щеглов В.Н. Гражданские процессуальные правоотношения / В.Н. Щеглов. — М.: Юрид. лит., 1966. — 68 с.
40. Элькин П.С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве // Правоведение. — 1977. — № 3. — С. 42.
41. Явич Л.С. Общая теория права. Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. — 287 с.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Табаров Неъмон Амонович - номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи иқтисодӣ, молиявӣ ва зиддикоррупсионии факултети менеҷмент ва ҳуқуқи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе к. Нахимов, 64/14. Тел.: (+992) 907-97-65-12, E-mail: nemon.tabarov.65@mail.ru

Информация об авторе:

Табаров Неъмон Амонович - кандидат юридических наук, доцент кафедры экономического, финансового и антикоррупционного права Таджикского государственного финансово – экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Тел.: (+992) 907-97-65-12, E-mail: nemon.tabarov.65@mail.ru

Information about the author:

Tabarov Nemon Amonovich - candidate of legal sciences, associate professor department of economic, financial and anti-corruption law Tajik State University Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/14. Tel.: (+992) 907-97-65-12, E-mail: nemon.tabarov.65@mail.ru

МУНДАРИЧА-СОДЕРЖАНИЕ

ИЛМҲОИ ИҚТИСОДИ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ	
Содиқов Р.Х. МЕЖДУНАРОДНЫЕ МОДЕЛИ РИСК-МЕНЕДЖМЕНТА И ВОЗМОЖНОСТИ ИХ ПРИМЕНЕНИЯ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ ХЛОПКОЧИСТИТЕЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН	5
Каримов Б.Х. РАВИШҲОИ МЕТОДОЛОГИИ БУНЁДШАВИИ НИЗОМҲОИ МИЛЛИИ БАҲИСОБГИРИИ МУҲОСИБӢ	15
Урунбоев А., Урунбаева Н.А. УСУЛҲО ВА РОҲҲОИ ИДОРАКУНИИ ДАРОМАД ВА ХАРОҶОТИ АҲОЛӢ ДАР ИҚТИСОДИЁТИ БОЗОРГОНӢ	21
Сайфиддинзода С.С. ВАЗӢИ МУОСИРИ ТАШКИЛИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНӢ ДАР ШАРОИТИ РАҚАМИКУНОНӢ	28
Шодиев К.Қ., Ҳакимов А.С. ТАШАККУЛ ВА РУШДИ СОҲИБКОРИИ ХУРДУ МИЁНА ДАР СОҲАИ КИШОВАРЗӢ	34
Латипова Г.С., Ғуломов М.Қ. БАТТАРИЯТ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ҚАРЗДИҲИИ ИПОТЕКИИ МАНЗИЛӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	40
Имомназарова Т.А. ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПОДДЕРЖКИ МАЛОГО СЕЛЬСКОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА	46
Рустамов Ф.М. МОДЕЛСОЗИИ ВОБАСТАГИИ АРЗИШИ САРМОЯИ ИНСОНӢ АЗ ҲАҶМИ САРМОЯГУЗОРӢ БА ОН	55
Мухитдинова Ш.С. ТАҶРИБАИ МАМЛАКАТҲОИ МУТАРАҚҚӢ ДАР РУШДИ ШУҒЛИ ПУРМАҲСУЛ	62
Раҳимов С.Х. МОДЕЛИ БАҲИСОБГИРИИ ХАРОҶОТ ВА ДАРОМАДҲО ДАР КОРХОНАҲОИ САӢЁҲӢ	66
Каримова М.И. ЭФФЕКТИВНАЯ НАЛОГОВАЯ СИСТЕМА КАК ОСНОВА ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ФИНАНСОВЫХ ИНСТИТУТОВ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ	74
Шарифзода Г.М. МАСЪАЛАҲОИ БЕХАТАРИИ ФАӢОЛИЯТИ БОНКҲО ДАР ДАВРАИ ГУЗАРИШ БА ПАРДОХТҲОИ ЭЛЕКТРОНӢ	82
Зарипова Г.А. УСУЛҲОИ ИДОРАКУНИИ ТАВАККАЛ ВА ТАӢСИРИ ОН БА ФАӢОЛИЯТИ СОҲИБКОРӢ	88
Бобомуродов П.Х. ТАШАККУЛИ НИЗОМИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНӢ ДАР КОРХОНАҲОИ КИШОВАРЗӢ: ҶАНБАҲОИ АМАЛӢ	94
Аюбова Ф.А. ТАШКИЛИ НАЗОРАТИ МОЛИЯВИИ ДОХИЛӢ ДАР СОҲАИ ХИЗМАТРАСОНӢ	103
Нуров Н.Қ. ШАКЛ ВА УСУЛҲОИ ТАКМИЛИ ШАРИКИИ ДАВЛАТ ВА БАҲИИ ХУСУСӢ	110
Саъдиев Ҳ.Ф. ТАҲЛИЛ ВА ИДОРАКУНИИ ХАВФҲОИ МОЛИЯВӢ ДАР ФАӢОЛИЯТИ СОҲИБКОРӢ: СТРАТЕГИЯҲО ВА УСУЛҲОИ АСОСӢ	117
Хубони С. КОНСЕПСИЯҲОИ ИДОРАКУНӢ ҲАМЧУН УНСУРИ СТРАТЕГИИ ТИҶОРАТИ ТАРАБХОНА	124
Баёнова М.Г. СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ КОНЦЕССИЙ ДЛЯ ЭКОНОМИКИ ТАДЖИКИСТАНА	130
Курбанова С.М. МОҲИЯТИ САӢЁҲИИ ФАРОҶАТИЮ СОЛИМГАРДОНӢ ВА ТАӢСИРИ ОН БА РУШДИ ИҚТИСОДИЁТ	135
Кахарова П.Ф. ОРГАНИЗАЦИОННО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АКТИВИЗАЦИИ ИННОВАЦИОННО-ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ НА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ	144
Комилова К.Н. ИМКОНИЯТҲОИ ИСТИФОДАИ ВОСИТАҲОИ МАРКЕТИНГИ РАҚАМИ ДАР БОНКҲОИ ТИҶОРАТИИ ТОҶИКИСТОН	148
Шарипова Ф.Н. ЗАМИНАҲОИ ТАШАККУЛИ САӢЁҲИИ ТИҶОРАТӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	155
Исупов С.И. АРЗӢБИИ САМТҲОИ АСОСИИ ХАРОҶОТИ БУҶЕТИ ДАВЛАТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	161
ИЛМҲОИ ҲУҚУҚШИНОСӢ ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ	
Табаров Н.А. ХУСУСИЯТҲОИ МУНОСИБАТҲОИ ҲУҚУҚИИ МУРОФИАВӢ	168

Ба таваччуҳи муаллифон!

Дар маҷаллаи илмию амалии «Паёми молия ва иқтисод» мақолаҳое, ки натиҷаҳои тадқиқоти илмию амалии соҳаҳои иқтисодию молияро дар бар мегиранд, ҷоп мешаванд.

Мақолаҳо дар давоми сол қабул карда мешаванд. Маваде, ки дар нашрияҳои дигар ҷоп шудаанд ва ё дар арафаи ҷопанд, қабул карда намешаванд.

Мақолаҳои пешниҳодшаванда бояд ҷавобгӯи чунин талабот бошанд:

1. Ҳаҷми мақола якҷоя бо расм, нақша, рӯйхати адабиёт ва матни аннотатсия ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ бояд аз 12 саҳифаи компютерӣ кам набошад.

2. Мақолаҳо дар шакли электронӣ ва дар шакли ҷопӣ (1 нусха) пешниҳод карда шаванд.

3. Мақолаҳо паз аз гузаронидани барномаи «Антиплагиат» бо пешниҳоди маълумотнома қабул карда мешаванд.

4. Мақолаҳо дар системаи Microsoft Word бо чунин тарз: мақолаҳои тоҷикӣ бо гарнитурои Times New Roman Tj, русӣ бо гарнитурои Times New Roman андозаи ҳуруфи матни асосӣ – 14, рӯйхати адабиёт – 12, фосилаи байни сатрҳо – 1 см, сарҳат аз гӯшаи чапи ҷараҳ бо андозаи – 1,25 см, фосилаҳо аз боло – 3 см, аз поён – 2,5 см, аз чап – 3 см, аз рост – 2 см пешниҳод шуда, ҳамаи саҳифаҳо рақамгузорӣ карда шаванд.

5. Дар саҳифаи аввали мақола УДК, номи мақола, ному насаб ва маълумот дар бораи муаллиф (муаллифон) ва ташкилот ё муассиса, аннотатсия ва калидвожаҳо бо се забон нишон дода мешаванд.

6. Мақола бо аннотатсия ва калидвожаҳо бо се забон – тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ (курсив, андозаи 12) оғоз гардида, бояд муҳтавои асосии мақоларо амиқ дар бар гирад ва дар шакли алоҳида ба нашр мувофиқ бошад (на камтар аз 10 сатр). **Калидвожаҳо** тасвири кӯтоҳи мундариҷаи маводи илмӣ буда, дар бораи мавзӯ ва сохтори он маълумоти умумӣ медиҳанд ва аз 8 то 10 калима ва ё ифодаро дар бар гирифта, бо вергул ҷудо карда мешаванд.

7. Маълумот дар бораи муаллиф (бо се забон – тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ) бояд инҳоро дар бар гирад: ному насаби пурраи муаллиф (он), дараҷаи илмӣ, вазифа, ҷойи қор, суроға, телефон ва E-mail (шрифти курсив 12)

8. Иқтибосҳо дар дохили қавсҳои қоркунча, ба мисли [1, с. 24] нишон дода мешаванд. Рӯйхати адабиёт (аз 8 - 10 номгӯӣ кам набошад) дар охири мақола бо нишон додани ҳаҷми умумии саҳифаҳои сарчашма аз рӯи алфавит бо зерсарлавҳаи «Адабиёт» (Литература) оварда мешавад. Адабиёти истифодашуда қатъиян бо риояи ҳамаи меъёр ва қоидаҳои тартиби библиографӣ таҳия мегардад.

9. Ҷадвал, расм, диаграммаҳои дар мақола истифодашуда бояд қатъиян аз рӯи талаботи муқарраргардида нишон дода шуда, рақам ва номгузорӣ карда шаванд.

10. Мақолаҳои илмӣ пешниҳодшаванда бояд ҳулосаи қоршинос ва тақризи мусбӣ аз ҷониби аъзои ҳайати таҳририяи маҷалла барои имкони ҷопи мақола дошта бошанд.

11. Матни мақола бояд саҳеҳу мукамал ва дар шакли ниҳойи пешниҳод гардад.

12. Ҳайати таҳририя ҳуқуқ дорад, ки мақолаҳои илмиро ихтисор ва таҳрир намояд.

13. Мақолаҳое, ки ба талаботи мазкур ҷавобгӯ нестанд, қабул карда намешаванд.

К сведению авторов

В научно-практическом журнале «Финансово-экономический Вестник» печатаются статьи, содержащие результаты научно-практических исследований по экономическим наукам.

Статьи принимаются в течение года.

Представление в журнал работ, ранее опубликованных или принятых к печати в других изданиях, не допускается.

При направлении статьи в редколлегию авторам необходимо соблюдать следующие правила:

1. Размер статьи должен состоять из 12 страниц компьютерного набора, включая текст, таблицы, рисунки, библиографию и тексты аннотаций на таджикском, русском и английском языках.

2. Материалы предоставляются на электронном носителе и в распечатанном виде (1 экземпляр).

3. Научная статья принимается с предоставлением справки о прохождении через программу «Антиплагиат».

4. Статья должна быть подготовлена в системе Microsoft Word. Рукопись должна быть отпечатана на компьютере (гарнитура Times New Roman Tj), размер шрифта основного текста – 14, списка литературы – 12, интервал 1, абзацный отступ – 1,25. Размер полей: сверху – 3 см, снизу – 2,5 см, слева – 3 см, справа – 2 см. Все страницы статьи должны быть пронумерованы.

5. Титульная страница должна содержать: УДК, название статьи (шрифт прописной 14), фамилию и инициалы автора (авторов), учреждение или организация (полностью) на трех языках.

6. Статья начинается с аннотации и ключевых слов (шрифт строчный 12, курсив) на том языке, на котором написана статья и продолжить аннотациями на другом языке (таджикском или русском) и английском языках. Аннотация должна ясно излагать основное содержание статьи и быть пригодной к публикации отдельно от статьи (не менее 10 строк). **Ключевые слова** должны обеспечить наиболее полное раскрытие содержания статьи, является кратким изложением содержания научного произведения, дающим обобщенное представление о его теме и структуре, оформляются через запятую (8-10 слов).

7. Сведения об авторе должны содержать: фамилию и инициалы (полностью) автора (авторов), его ученую степень, звание, должность, место работы и контактную информацию (почтовый адрес, телефон, E-mail) (шрифт строчный 12, курсив) на таджикском, русском и английском языках.

8. Ссылки на цитируемую литературу даются в квадратных скобках, например, - [1, с. 24]. Список литературы (не менее 10 наименований) приводится в конце статьи с общим объемом страниц источника в алфавитном порядке под заголовком «Литература» (шрифт строчный 12). И использованные источники производятся строго с соблюдением всех норм и правил оформления библиографии.

9. И использованные в статье таблицы, рисунки, диаграммы должны быть оформлены строго по установленным стандартам.

10. Научная статья, представленная в редакцию журнала, должна иметь экспертное заключение и отзыв специалистов о возможности опубликования.

11. Текст статьи должен являться окончательным и быть тщательно выверен и исправлен.

12. Редколлегия оставляет за собой право отбирать материал, производить сокращения и редакционные изменения статьи.

13. Статьи, не отвечающие настоящим требованиям, не принимаются.

Котиби масъул: Сафарзода Ф.Х.
Муҳаррирон: Абдуллоева М.Н., Умарова Б.Х., Ҳакимова Р.Н., Ҷобиров Н.
ДДМИТ, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14, бинои 4
Сомонаи маҷалла: www.vestnik.tgfeu.tj
Сомонаи ДДМИТ: www.tgfeu.tj

Ответственный редактор: Сафарзода Ф.Х.
Редакторы: Абдуллоева М.Н., Умарова Б.Х., Ҳакимова Р.Н., Ҷобиров Н.
ТГФЭУ, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14, 4-й корпус
Сайт журнала: www.vestnik.tgfeu.tj
Сайт ТГФЭУ: www.tgfeu.tj

Responsible editor: Safarzoda F. Kh.
Editors: Abdulloeva M.N., Umarova B.Kh., Khakimova R.N., Jobirov N.M.
TSUFE, Dushanbe city, Nakhimov street 64/14, Building 4.
Webpage journal: www.vestnik.tgfeu.tj
Webpage: www.tgfeu.tj

Тарҳ ва дизайни Ҷ. Худойбердиев

Ба чоп супорида шуд 18.06.2024.
Формати 60x84 1/8. Когази офсетӣ.
Ҳуруфи адабӣ. Чопи RISOGRAPH.
Ҳаҷм 11,19 ҷ. ч.. Теъдод 60 нусха.
Дар матбааи ДДМИТ чоп шудааст

Верстка и дизайн Дж. Худойбердиев

Сдано в набор 18.06.2024.
Формат 60x84 1/8. Бумага офсетная.
Гарнитура литературная. Печать RISOGRAPH.
Объем 11,19 усл. печ.л. Тираж 60 экз.
Отпечатано в типографии ТГФЭУ

Layout and design J. Khudoyberdiev

Signed to print on 18/06/2024
Format 60x84 1/16. Offset paper.
The garniture is literary. Print RISOGRAPH.
The volume of 11,19 conv. b.p. Circulation 60 copies.
Printed in the printing house of TSUFE